

KÖRNYEZETI KÉRDÉSEK KÖZÖSSÉGI VÁLASZOK

Humán környezettudományi olvasókönyv

Szerkesztette:
Farkas Judit

L'Harmattan

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Környezeti kérdések - közösségi válaszok. Humán környezettudományi olvasókönyv

Environmental Issues - Community Answers. Environmental humanities reader

Szerkesztette Farkas Judit

<https://orcid.org/0000-0003-1919-1639>

Környezettudományok (társadalmi vonatkozások) / Environmental sciences (social aspects) (12916), Környezetváltozás és társadalom / Environmental change and society (12918), Antropológia, néprajz / Anthropology, ethnology (12857)

humán környezettudomány, humánökológia, fenntarthatóság

environmental humanities, human ecology, sustainability

ISBN 978-963-646-326-7 (pdf)

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-008-2>

Open Access

<https://openaccess.hu/>

KÖRNYEZETI KÉRDÉSEK – KÖZÖSSÉGI VÁLASZOK

KÖRNYEZET ÉS TÁRSADALOM

XXI. századi forгатókönyvek

Sorozatszerkesztő

NEMES CSABA

A L'Harmattan Kiadó és az Ökopresszó
közös kiadása.

A sorozatban már megjelent

Pálvölgyi Tamás: Az új évezred környezeti kihívása: az éghajlatváltozás

Darvas Béla: Virágot Oikosnak – Kísértések kémiai és genetikai biztonságunk ürügyén

Borsos Béla: Azok a bizonyos könnyű léptek I.

Somogyi Zoltán: Erdő nélkül?

Ohnsorge-Szabó László: Ökológiai gazdaságtan és monetarizmus

Borsos Balázs: Elefánt a hídon – Gondolatok az ökológiai antropológiáról

Ohnsorge-Szabó László – Kajner Péter – Ungvári Gábor: Fenntartható EU-felé (?)

Pomázi István – Szabó Elemér: A társadalmi metabolizmus – A fejlett gazdaságok
anyagáramlása

Kiss Károly (szerk.): Tiltandó támogatások. Környezetvédelmi szempontból
káros támogatások a magyar gazdaságban

Takács-Sánta András: Bioszféra-átalakításunk nagy ugrásai

Takács-Sánta András: A közlegelők komédiája. A közösségek felfedezése mint kiút
az ökológiai válságból

Bela Györgyi – Pató Zsuzsanna – Boda Zsolt: Magyarország a nemzetközi környezetpolitiká-
ban – Az éghajlat és a biológiai sokféleség védelme

Vári Anna: Tiszta atomenergia? Radioaktív hulladékkezelés Magyarországon és külföldön

Olajos Péter: Konzervatív zöldség. Politikáról, gazdaságról jövő időben

Malm, Andreas: Hamarosan túl késő lesz... – avagy a klímaváltozás árnyékában

Antal Z. László: Klímaparadoxonok

Borsos Béla: Az új Gyűrűfű. Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható
település- és vidékfejlesztésben

Takács-Sánta András: A közlegelők komédiája

Béres Tamás: A hálás élet művészete. Bevezetés az ökoteológiába

Kiss Károly: Ki akar itt Szupermen lenni? Digitális jövő – veszélyekkel

Luxné Dr. Prehoda Anna: A vörösiszap katasztrófa személyes története

Lányi András – Farkas Gabriella (szerk.) 2. kiad.: Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?

Huszár András (szerk.): A természet könyvének újraindítása

Szűcs Kinga: Nyitottá válni. Növényi etika és teológia

KÖRNYEZETI KÉRDÉSEK – KÖZÖSSÉGI VÁLASZOK

Humán környezettudományi olvasókönyv

Szerkesztette:
Farkas Judit

L'Harmattan

PNE^oKAT

2023

A kiadvány megjelenését az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával a Mecenatúra 2021 pályázati program finanszírozásában megvalósuló MEC_K_21_140668 számú projekt tette lehetővé.

© L'Harmattan Kiadó, 2023

© PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2023

© Szerzők, szerkesztő, 2023

L'Harmattan France

5-7 rue de l'Ecole Polytechnique

75005 Paris

T.: 33.1.40.46.79.20

email : diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL

Via Degli Artisti 15

10124 TORINO

Tél : (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198

Email : harmattan.italia@agora.it

ISBN 978-963-646-008-2

ISSN 1586-1961

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-008-2>

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Bódi Balázs

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Telefon: +36-70-554-3177

harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás

Borító: Kára László

Nyomdai előkészítés: Csernák Krisztina

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.,

felelős vezető Tomcsányi Péter.

Tartalomjegyzék

Előszó (Farkas Judit)	7
KÖRNYEZETI KÉRDÉSEK	
Farkas Judit: Bevezetés a humán környezettudományba	15
Farkas Judit: Környezetfilozófia	33
Kocsis Tamás: Közgazdasági válaszok a környezeti fenntarthatóság kihívásaira	47
Farkas Judit: Vallás és ökológia	63
Balogh Róbert: Zöldtörténelem? Hol van és hol lehetne a helye a történeszek múltbeli környezeti problémákra vonatkozó munkájának?	82
Glied Viktor: Környezeti konfliktusok, társadalmi válaszok	98
Pánovics Attila: A jogi szabályozás alapproblémái a környezetvédelemben	114
Farkas Judit: Környezet, antropológia	125
Nyers Szilvia: Ökoszociális munka. Újabb kihívások a szociális szakma horizontján	146
Varga Anna: Természetvédelem és hagyományos ökológiai tudás	154
Takács-Sánta András: A közlegelők tragédiája és komédiája	171
Pirisi Gábor: Néhány szó a globális túlnépesedésről	185
Máté Gábor: Tájéoló. A táj jelentősége a humántudományi kutatásokban és a tájtörténetben	200
Mendly Dorottya - Mihály Melinda: Az élelmezés mint globális kihívás	216
Nagy Gyula: Környezeti igazságosság	233
Farkas Judit: Természet, művészet, aktivizmus	250
KÖZÖSSÉGI VÁLASZOK	
Farkas Judit: Bevezető a közösségi válaszokhoz	279
Balogh Pál Géza – Kaszás Luca – Kiss Rebeka: A Kóspallagi Öregház-projekt mint részvételi akciókutatás és ökológikus helyi fejlesztés	282
Farkas Judit: Ökofalvak	293
Farkas Judit: „Nem költözhet mindenki vidékre”. Városi közösségi válaszok	309
Takács-Sánta András: Próféták és helyi ökoközösségek. A Kisközösségi Program és az Új Koma Háló	325
A könyv szerzői	337

Előszó

A humán környezettudomány (angolul *environmental humanities*) a 21. század szülötte, egy olyan korszaké, amelyben már nem tehetjük meg, hogy a környezeti problémákat egyetlen szemszögből próbáljuk átlátni és kezelni. Igaz ez a tudományos megközelítésre is: a természettudományos tudás alapvetően fontos az ökológiai problémák és klimatikus változások megértéséhez, de nem elegendő, nem tud választ adni arra a komplex jelenségre, ami okozója és következménye századunk környezeti kihívásainak. Ezért a hagyományos bölcsészettudományok – mint például a filozófia, az esztétika, az irodalom, a vallástudomány, a történelem, a nyelvtudomány – új, a természet- és társadalomtudományokkal és a művészetekkel közös formációba tömörülve igyekeznek megérteni a kortárs környezeti válságot, annak előzményeit, jelenlegi formáit és jövőbeli pályáit, illetve a lehetséges válaszokat (lásd Jonas 2016). Ez a megközelítés a humán környezettudomány.

A természettudományok olyan klimatikus, hidrológiai és ökológiai összefüggéseket tártak fel az utóbbi időben, amelyek az egész világot, az emberi és nem emberi életet egyaránt radikálisan megváltoztatták vagy meg fogják változtatni. Ezt a többségi társadalom sokáig nem látta vagy nem akarta észrevenni, de a 2020-as évek (globális járvány, környezeti katasztrófák) bebizonyították, hogy most már lehetetlen nem szembesülnünk a problémákkal. „Emiatt ma már a morálisan elfogadható és tudományosan megalapozott kérdés nem az, hogy bajban vagyunk-e – hanem az, hogy miképpen éljünk együtt ezzel a helyzettel, mekkora a baj mértéke, valamint az, hogy mindez milyen tennivalókat ró ránk, emberekre, és még szorosabban ránk, kutatókra” (Mészáros 2019: 144). A filozófus Roger Gottlieb úgy teszi fel ezt a kérdést, hogy „milyen erkölcsiség tud szembenézni a gonosz banalitásával, azzal, hogy a legegyszerűbb mindennapi tetteink, mint az autónk használata, a pázsit műtrágyázása [de akár a reggeli kávénk, péksüteményünk vagy a tisztálkodóeszközünk is] pusztító hatást gyakorolhat a jövő nemzedékeire vagy a Föld másik végén élő emberi és nem-emberi létezőkre?” (Gottlieb 1997: X). A korábbi környezeti problémákkal szemben a mostani problémák túllépnek egy ponton: az emberiség képes volt arra, hogy az élethez alapvető napsugarakat súlyosan veszélyessé tegyük, vagy hogy – ahogyan a fenti idézetben is láttuk – tőlünk több ezer kilométerrel távolabb lévő élőlényeket is veszélyeztessünk a napi rutinunkkal.

A környezeti – és ezzel szoros kapcsolatban álló gazdasági és társadalmi – problémák „kézzel fogható” oka a Föld népességének elképesztő mértékű növekedése, a fogyasztás és a túlfogyasztás, a természeti erőforrások túlhasználata és kimerítése, a fosszilis energiahordozók megfogyatkozása, a környezetrombolás sokféle formája. E mögött azonban az a világgép rejlik, ami Európában fokozatosan formálódott ki és a modernitásban szilárdult meg és teljesedett ki.

Ez a – vallási és filozófiai gyökerekkel egyaránt rendelkező – világgép kiemelte az embert a világ többi részéből, létrehozta a természet és a társadalom kettősségét, és az embert a természet korlátlan uraként és kizsákmányolójaként értelmezte, és a gazdasági racionalitást helyezte előtérbe. Ugyanakkor megalapozta a természettudományok és a humán és társadalomtudományok elválasztását is, és minden tudományt a természettudományok alá rendelt.

A humán környezettudomány művelői azonban úgy vélik, hogy a globális környezeti krízis új gondolkodásmódot, új közösségeket és új tudásformát igényel. Szerintük ez a válság nem oldható meg csupán technológiai eszközökkel, amit egyszerűen csak „leutalnak” a passzív fogyasztóknak. Kulturális és politikai okokból gyakran még a legjobb, a környezeti problémákat leghatékonyabban enyhítő technológiák sem kerülnek elfogadásra. A fenntarthatatlan gyakorlatok ugyanúgy kulturális értelmezést kívánnak meg, mint a jó gyakorlatok bevezetésének lehetősége. Olyan tudásra, ismeretre van szükség, ami „eléggyé érzékeny (affektív) vagy érzelmileg eléggyé erős ahhoz, hogy hatékony legyen és el tudja indítani a változás, a társadalmi alkalmazkodás folyamatát” (Emmett–Nye 2017: 8), és képes legyen a mindent felülíró gazdasági haszon logikáján is túllépni (Belfiore–Upchurch 2013). Ehhez pedig a humán környezettudomány szerint inter- és transzdiszciplináris megközelítés szükséges, amiben nélkülözhetetlenek a humán tudományok. A humán környezettudomány bizonyos értelemben *fordítás*: a természettudományos és technológiai eredményeket olyan szövegekké, szociokulturális diskurzusokká formálja, amelyek jobban meg tudják ragadni mind a közvélemény, mind a politikai és gazdasági aktorok figyelmét, mint amennyire a tudományos jelentések képesek. Oppermann és Iovino nézete szerint a humán környezettudomány egy etikai és oktatási projekt, aminek segítségével elérhetők a fenti célok (Oppermann–Iovino 2017: 1–6).

A humán környezettudomány tehát nem új akadémiai diszciplína, hanem:

kutatási terület, ami az ember és a természet viszonyával, valamint környezeti kérdésekkel foglalkozik;

szemlélet, ami elveti az embert a természet korlátlan uraként és legitim kizsákmányolójaként értelmező világgépet; az ember, a társadalom és a természet viszonyának komplex megértésére törekszik, ennek érdekében integrálja azokat a tudományágakat, amelyek ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak;

módszer, ami nemcsak a diszciplináris keretből akar kilépni, hanem az elméletalkotás és a leírás, a diagnózis teréből is, és a tudományos tudás átadásának szokásos keretein túl közelít az alkalmazottság és az aktivizmus felé. Ez nem jelenti azt, hogy minden humán környezettudománnyal foglalkozó kutató egyben aktivista is. Ahogyan a Hubbell–Ryan szerzőpáros fogalmaz: attól, mert

humán környezettudománnyal foglalkozol, nem kell odakötnöd magad egyetlen fához vagy buldózerhez sem (Hubbell–Ryan 2022: 10). Pontosabb az a megfogalmazás, hogy már maga a szemlélet és az alapkérdések okán is a humán környezettudomány elkerülhetetlenül alkalmazott tudomány.

A könyv, amit kezében tart az olvasó, a humán környezettudományi munkák, bevezetők és szöveggyűjtemények hagyományába kíván kapcsolódni és azt a magyar közegre adaptálni.

A *Környezeti kérdések* blokk az ember és környezet viszonyával kapcsolatos fontos kérdéseket veszi végig. Bár a humán környezettudomány nem ismeretlen a magyar tudományosságban sem (ahogyan ezt a bevezető fejezetben is látni fogjuk), összefoglalására magyarul még nem került sor, ezért tartottam fontosnak ezzel kezdeni a könyvet. A „Bevezetés a humán környezettudományba” című tanulmányban áttekintem a fogalom és a kutatási terület kialakulásának történetét, gyökereit, szemléletét és célját. A tanulmány a magyar példákat is felsorolja.

Az első blokkban található tanulmányok rámutatnak arra a sokszínűsége és komplexitásra, ami a humán környezettudomány sajátja, és amivel igyekszik megérteni és hozzászólni a kortárs környezeti kérdésekhez. A „Környezetfilozófia” és a „Vallás és ökológia” tanulmányok (Farkas Judit) egyfelől áttekintik azt a világgépet, ami létrehozta az ember és a természet dualitását és az ebben gyökerező környezeti problémákat, másfelől bemutatják azokat a vallásos törekvéseket és filozófiai irányzatokat, amelyek erre ellenválaszul jöttek létre. Ehhez hasonlóan a vonatkozó közgazdasági kérdéseket és a lehetséges közgazdasági válaszokat tekinti át Kocsis Tamás „Közgazdasági válaszok a környezeti fenntarthatóság kihívásaira” című szövege. A különböző diszciplínák humán környezettudományhoz való kapcsolódását és ennek keretében felvethető kérdéseket mutatják be a „Környezet, antropológia” (ökológiai antropológia, Farkas Judit), a „Zöldtörténelem? Hol van és hol lehetne a helye a történészek múltbeli környezeti problémákra vonatkozó munkájának?” (történelem, Balogh Róbert), az „Ökoszociális munka. Újabb kihívások a szociális szakma horizontján” (szociális munka, Nyers Szilvia), a „Környezeti konfliktusok, társadalmi válaszok” (politológia, Glied Viktor), „A jogi szabályozás alapp problémái a környezetvédelemben” (jogtudomány, Pánovics Attila), a „Természetvédelem és hagyományos ökológiai tudás” (ökológia, Varga Anna) és „A közlegetők tragédiája és komédiája” (humánökológia, Takács-Sánta András) című tanulmányok. Máté Gábor és Pirisi Gábor a társadalomföldrajz és a táj kutatás felől érkezve vizsgálják meg két kérdést, a globális túlnépesedést (Pirisi Gábor), illetve a táj fogalmának és jelentőségének tárgykörét (Máté Gábor). A környezeti problémák olyan alapvető szükségleteinket is érintik, mint az élelem, ezt járja körül Mendly Dorottya és Mihály Melinda „Az élelmezés mint globális kihívás” című tanulmánya. Nagy Gyula pedig a környezeti problémák rejtettebb, de bizonyos társadalmi csoportokra annál súlyosabb következményeit vizsgálja a környezeti igazságosságról szóló szövegében. A humán környezettudomány úgy véli, hogy a művészetek fontos eszközei a problémák kommunikálásának és a megoldásának egyaránt. Az első fejezetet a „Természet, művészet, aktivizmus”

tanulmány zárja (Farkas Judit), ami bemutatja ezeket a törekvéseket, a legfőbb irányzatokat és művészeket.

Bár az első nagy fejezet is tartalmaz magyar példákat, a *Közösségi válaszok* című második blokkban kifejezetten magyarországi közösségi példákra fókuszáltunk. A szerzők olyan konkrét esettanulmányokat mutatnak be, amelyek választ kívánnak nyújtani nemcsak az ökológiai, hanem a társadalmi problémákra is. Lesznek itt vidéki és városi példák egyaránt. A Kóspallagi Öregház-projekt egy fiatalok által irányított ökológikus helyi fejlesztési projekt lehetőségeit mutatja meg (Balogh Pál Géza – Kaszás Luca – Kiss Rebeka), az ökofalvagról szóló szöveg pedig a több évtizedes nemzetközi mozgalomról és annak magyarországi működéséről mesél (Farkas Judit). A városi közösségi válaszok közül két példát nézünk meg közelebbről, a Transition Towns-mozgalmat és a közösségi kerteket. Mindkettőt két magyarországi példával illusztráljuk: a pécsi Zöld Folt Közösségi Kert az egyik, a budapesti Átalakuló Wekerle a másik. Takács-Sánta András pedig bemutatja az általa elindított közösségi kezdeményezéseket, a Kisközösségi Programot és az Új Koma Hálót.

A könyv számos vonatkozó kérdéskört érint, mégis jó néhány olyan téma van, aminek itt lenne a helye, de kimaradt. Ilyen például a pszichológia és az urbanisztika, a művészetek közül pedig az irodalom, a színház és a film. Jelen munka célja az, hogy az olvasó képet kapjon a humán környezettudományról, és megismerkedjen sok témával, amit e kutatási terület vizsgál. Egy következő kötet további lépéseket tesz majd a humán környezettudomány megismertetésére.

A humán környezettudomány ugyan ma már számtalan tudományágat köt össze, mégis kijelölhető néhány diszciplína, amelyekben ez a kutatási terület gyökerezik. Ezek az irodalomtudomány, a kulturális geográfia, a történettudomány és a kulturális antropológia. Nem véletlen tehát, hogy összetalálkoztam a humán környezettudománnyal, és környezeti kérdésekkel foglalkozó kulturális antropológusként kifejezetten otthonosan érzem magam benne. Szemlélete nagyon ismerős, hiszen hasonlít az antropológia megközelítésmódjára és értékrendjére, az antropológiai tudás pedig könnyen integrálható a humán környezettudományi kutatásokba.

Célom a könyvvel e kutatási terület és szemlélet megismertetése a magyar közönséggel. Úgy vélem, hogy a tudományos világ számára inspirációt nyújthat, és rámutat, hogy milyen izgalmas kutatások és mennyire fontos eredmények várnak azokra, akik e szemlélettel dolgoznak. A könyv a művelt laikusoknak ismereteket kíván átadni, rávilágítani a környezeti kérdések összetettségére, és arra ösztönözni mindenkit, hogy leegyszerűsítések helyett a maga komplexitásában igyekezzon megérteni a világot és benne a tudományok szerepét is. Az *olvasókönyv* alcím pedig jelzi, hogy az oktatásban is szerepet szánok a munkáknak: mi, szerzők tankönyvként fogjuk használni egyetemi kurzusaink során, és remélem, hogy más oktatási intézményekben is alkalmasnak bizonyul erre a feladatra.

Pécs, 2023. április 11.

Farkas Judit

Felhasznált irodalom

- Belfiore, Eleonora – Upchurch, Anna 2013. Introduction: Reframing the „value” debate for the humanities. In uők (eds.): *Humanities in the twenty-first century. Beyond utility and markets*. London, Palgrave Macmillan, 1–16.
- Emmett, Robert S. – Nye, David E. 2017. The Emergence of Environmental Humanities. In uők (eds.): *The Environmental Humanities: A Critical Introduction*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1–22.
- Gottlieb, Roger S. 1997. Introduction. The Center Cannot Hold. In uő (ed.): *The Ecological Community. Environmental Challenges for Philosophy, Politics, and Morality*. Abingdon, Oxon, Routledge, IX–XI.
- Hubbell, J. Andrew – Ryan, John C. 2022. *Introduction to the Environmental Humanities*. Abingdon, Oxon, Routledge.
- Mészáros Csaba 2019. „Kié az antropocén? A globális klímaváltozás antropológiai szemlélete”. *Replika*, 113: 145–164. DOI: 10.32564/113.8
- Oppermann, Serpil – Iovino, Serenella 2017. Introduction: The Environmental Humanities and the Challenges of the Anthropocene. In uők (eds.): *Environmental humanities: voices from the anthropocene*. London, Rowman & Littlefield International, 1–21.

Online forrás

- Jonas 2016. What Are the Environmental Humanities? And history of the term? – A blog about the environmental (ecological) arts & humanities (wordpress.com).

KÖRNYEZETI KÉRDÉSEK

BEVEZETÉS A HUMÁN KÖRNYEZETTUDOMÁNYBA

Farkas Judit

A tanulmány áttekinti a humán környezettudomány (a továbbiakban HK) kialakulásának történetét, célját és alapvetéseit. Megmutatja, hogy miként integrálja a bölcsészet-, a társadalom-, a természettudományokat és a művészeteket, és hogy milyen szerepet szán önmagának a kortárs környezeti problémákban. A nemzetközi kutatások és tendenciák bemutatása mellett kitér a HK magyarországi megjelenésére is. Mivel világszerte megszámlálhatatlan publikáció és intézmény létezik, amit lehetetlen teljes egészében áttekinteni, a bevezetés csupán a kulcsfontosságú alapvetések bemutatására szorítkozik.

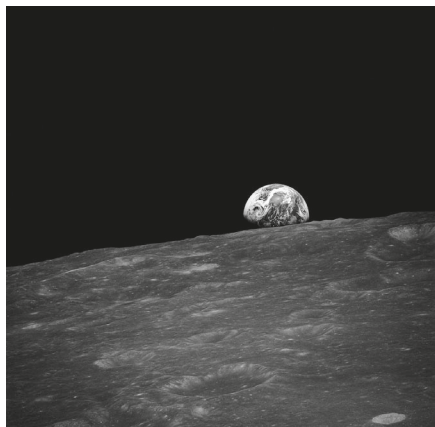
A humán környezettudomány története

A HK kiinduló tétele szerint téves az a 17. században dominánssá váló tudományos elgondolás, miszerint az ember elválasztható a természettől, és hogy a természet a tudományos ismeretek objektíven meghatározható és ellenőrizhető tárgyává tehető (lásd Latour 2014). A HK számos olyan momentumot, szöveget, képet és eseményt azonosít előtörténete részeként, amelyek megkérdőjelezték ezt az eszmét.

Noel Castree (2021) a HK első példájaként tekint az amerikai történész, Lynn White *Science* folyóiratban publikált, *The Historical Roots of Our Ecological Crisis* (1967) című híres cikkére. White az embernek a természethez való uralkodó viszonyulásában látta a környezeti problémák gyökerét, és úgy vélte, hogy a válság megoldásához az alapvető társadalmi meggyőződések megkérdőjelezésén és új értékek megteremtésén keresztül vezet az út (White téziseinek részletesebb bemutatására a „Vallás és ökológia” című tanulmányban kerül sor). A szakirodalom a HK legfontosabb előzményei között tartja számon Rachel Carson *The Silent Spring* című könyvét (Carson 1962), a történész Roderick Nash *Wilderness and the American Mind* (1967) című munkáját, az állati jogokkal foglalkozó *Animal Liberation* a filozófus Peter Singertől (1975) és a *The Case for Animal Rights* Tom Regantól (1983). Mások a HK előtörténetét a 19. századig vezetik vissza, onnan is kiemelik David Thoreau, Aldo Leopold és George Perkins Marsh munkásságát,¹ amelyekben már megjelenik a környezeti kérdések és a társadalomkritika kombinálása (Emmett–Nye 2017; Hubbell–Ryan 2022).

¹ Thoreau 1854; Marsh 1864; Leopold 1949.

Többek között ezek hatására indult el a humán tudományokban az úgynevezett „környezeti fordulat”, vagy más néven a „bölcseztudományok zöldülése” (lásd Castree 2021: 1), ami később elvezetett a HK-hoz. És bár nem tudományos munka (de kétségtelenül a tudományos és technológiai fejlődés eredménye), Hubbel és Ryan szerint a HK kialakulásában meg kell említeni két nagy hatását, emblemikus képet is: az Apolló 8 misszió (1968), majd az Apollo 17 (1972) által az űrből a Földről készített, *Earthrise*, illetve *Blue Marble* című fotókat (Hubbell–Ryan 2022: 8). Ezekről sokan úgy tartják, hogy megváltoztatta az emberiség Földhöz való viszonyát, megértettük a bolygónak nemcsak a szépségét, hanem a törékenységet is.

1. kép

Forrás: <https://en.wikipedia.org/wiki/Earthrise#/media/File:AS8-13-2329.jpg>

2. kép

Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Blue_Marble#/media/File:The_Earth_seen_from_Apollo_17.jpg

A természettudományokban leginkább az ökológiában, azon belül is a hagyományos ökológiai tudás vizsgálata mentén, illetve a táj kutatások felől indult el a HK felé fordulás. Erről szólnak a „Természetvédelem és hagyományos ökológiai tudás” és a „Tájéoló. A táj jelentősége a humántudományi kutatásokban és a tájtörténetben” című tanulmányok.)

A HK létrejötte szorosan kapcsolódik a környezeti aggodalmak 1960-as években induló nagy hullámához is, amit néhány súlyos környezeti csapás (az első olajtanker-katasztrófák) és a környezeti degradációról frissen publikált tudományos eredmények motiváltak. Ekkor jelentek meg az első olyan, széles körű hatást elérő munkák, amelyek komoly aggodalmukat fejezték ki a környezet állapota miatt (mint a már említett Carson-könyv), és ekkor kaptak nagy lendületet a környezeti mozgalmak is (lásd Guha 2000; Glied 2016).² A HK-nak

² A környezettörténészek, így Ramachandra Guha is, arra hívják fel a figyelmet, hogy a környezeti kapcsolatos aggodalmak nem ekkor jelentek meg, hanem már jóval korábban. Forduló-

a környezeti mozgalmakkal való kapcsolata hozta magával azt is, hogy a környezeti aktivizmus és a tudományos attitűd a mai napig megtermékenyítőleg hatnak egymásra ebben a szemléletmódban.³

A HK történetét bemutató szerzők kiemelik az ENSZ által 1992-ben szervezett *Rio de Janeiro Earth Summit*ot, röviden a Riói Konferenciát is, ahol a résztvevők, a különböző nemzetek delegáltjai megfogalmazták a természet állapotával kapcsolatos aggodalmaikat, illetve a gazdasági fejlődés és a környezetvédelem közötti egyensúly szükségességét. A HK számára két ok miatt fontos ez az esemény: az itt elért eredményt az őslakos kultúrákkal, a természet újraértékelésével, a környezetünk vallásos és művészeti értelmezésével, megközelítésével foglalkozó korábbi vizsgálatok is inspirálták. A rendezvény egyben integrálta is ezeket a tudásokat. Másfelől a HK széles ernyője alatt dolgozó kutatókat további munkára motiválta a szembesülés az erősödő civil környezettudatossággal és azzal a lehetőséggel, hogy ők is hozzájárulhatnak a globális problémák politikai szintű kezeléséhez (Hubbell–Ryan 2022: 9–10).

A szakirodalom a HK konkrét indulásaként az 1990-es, de még inkább a 2000-es éveket jelöli meg. Ebben az indulásban alapvető szerepe volt az ausztrál kutatásoknak: az 1990-es években itt hozta létre Tom Griffith történész és Tim Bonyhady jogtudós a *National Working Group on the Ecological Humanities*et, majd az Australian National Universityn és a University of New South Wales-en kezdték el *ecological humanities*ként megnevezni azt az új szemléletet és módszertant, amit ma HK-ként ismerünk. Bár a HK világszerte elterjedt, az ausztrál kutatások még mindig nagy jelentőségűek, számos új módszer, szemlélet onnan indul.⁴ Ez így van akkor is, ha az ottani kutatások figyelme leginkább az ausztrál aboriginal kultúrákra fókuszál, vagy azokból inspirálódik.

A szakirodalom általában az első HK-folyóirat, az *Environmental Humanities* alapító számát (2012) tekinti a HK terminus első nyomtatott megjelenésének, a fogalom azonban már korábban is létezett: 1998-ban a biológus-szociológus

pontot jelentett az ipari forradalom, amikor számos tudós, költő, művész, gondolkodó fejezte ki aggodalmát a természet kizsákmányolása, tönkretétele miatt. De ők még viszonylag kevesen voltak, egy szűk értelmiségi réteg képviseltette magát ebben a folyamatban, és eszközeik (esszék, tudományos és művészi alkotások, kivonulás) révén is csak szűk kört értek el. Ezt nevezi Guha a környezeti mozgalmak első hullámának. Az 1970-es évek második hulláma már sokkal nagyobb tömegeket és szélesebb társadalmi rétegeket ért el, és eszközeik is mások voltak: az alulról szerveződő környezeti tiltakozások, a radikális mozgalmak és a lobbitevékenység egyaránt megtalálható voltak (és ma is megtalálhatók) az eszköztárunkban (Guha 2000).

³ „Reflektálva saját történeti gyökereire, a HK egy dinamikus, tudományágakat átlépő terület, ami ötvözi az akadémiai tudományosságot a környezeti aktivizmussal” (Hubbell–Ryan 2022: 10).

⁴ Lásd például: Kate Wright: *Transdisciplinary Journeys in the Anthropocene. More-than-human encounters* (2018). A könyv egy utazás antropológiai leírása, aminek során az ausztrál szerző a saját, számára csodálatos otthonként jelentő helyről, Adelaide-ről és környékéről ír. Ez a hely ugyanakkor egyszerre a telepesek által erőszakkal létrehozott hely, az ausztrál bennszülöttek valahavolt lakhelye és szent helye, és számtalan nem-emberi lény otthona. A könyv az utazás és a találkozások leírásának és a helyek értelmezésének módszerével írja meg egy hely sok-sok, egymásba fonódó történetét.

Hana Librová kínált egy programot a Brno Masaryk Egyetem (Csehország) filozófia fakultásán, *Humanitní environmentalistika* címmel (Schmidt–Soentgen–Zapf 2020: 225).⁵ A 2010-es évek fordulójától aztán számos kutatócsoport, kutatóközpont és oktatási program indult el ezen az úton: 2009-ben megalakult a Rachel Carson Center (München),⁶ 2012-ben a The Royal Institute of Technology in Stockholm keretén belül létrejött az Environmental Humanities Laboratory. A németországi Augsburgban 2015-ben alapították meg a HK interdiszciplináris kutatóhálózatot. Európán belül kiemelhető még az Oslo School of Environmental Humanities (OSEH)⁷ és az olaszországi The New Institute Centre for Environmental Humanities (NICHE).⁸ Az első MA-kurzust Európában a Bath Spa Egyetemen (UK) tartották 2016-ban, azzal a céllal, hogy – idézem – „a természettudományok és a humán tudományok közösen adjanak kreatív választ a környezeti kihívásokra”⁹ (Schmidt–Soentgen–Zapf 2020: 225).

Az első HK-folyóirat, a már említett *Environmental Humanities*¹⁰ után 2013-ban elindult a *Resilience: A Journal of the Environmental Humanities* című lap is, amit aztán más HK-folyóiratok is követtek (*Green Humanities*, *Landscape*).

Elmondhatjuk, hogy a 2010-es évektől a HK berobbant a tudományos világba, és olyan szerzők kapcsolódtak be a munkába, mint az ember és a nem-emberi létezők viszonyát újragondoló filozófus, Timothy Morton; a filozófus-antropológus-szociológus Bruno Latour; az ökokritika előfutára, az irodalomtudós Lawrence Buell; a környezet érzékelésével, az ember–állat viszonyról foglalkozó antropológus, Tim Ingold; a kémikus és filozófus Isabelle Stengers, aki tudománytörténettel foglalkozik; az ökofeminista Donna Haraway, Val Plumwood és Karen Warren; az aboriginal kultúrával foglalkozó, többfajú etnográfiai művelő antropológus, Rose Deborah Bird; a globalizációt és az antropocént kutató antropológus, Anna Tsing; az ember környezeti hatásával foglalkozó humán geográfus, Nigel Clark, és így tovább (lásd Castree 2021; Oppermann–Iovino 2017).¹¹ Számos elgondolás, koncepció jött létre ebben az időben, amelyek új elméleti megfontolásokat, illetve motivációt kínáltak a HK-nak: ilyen az ökorassizmus, a környezeti igazságosság, a szegénység és környezet kérdése, a poszthumanizmus, a posztkolonális kritika, az ökofeminizmus, a gender- és queer-elméletek vagy a *natureculture*-szemlélet. (Ezekhez lásd többek között: Oppermann–Iovino 2017; Emmett–Nye 2017; Gaard 2017).

⁵ Ma Department of Environmental Studies, lásd: www.muni.cz/en/people/630-hana-librova
<https://www.muni.cz/en/people/630-hana-librova>

⁶ Maga az intézmény 2009 óta létezik. <https://www.carsoncenter.uni-muenchen.de/index.html>

⁷ www.hf.uio.no/english/research/strategic-research-areas/oseh/.

⁸ www.unive.it/pag/44234/

⁹ www.bathspa.ac.uk/courses/pg-environmental-humanities/

¹⁰ A folyóirat első számában a szerkesztők a következőképpen definiálták a HK-t: „A humán környezet tudományok a jelentés, az érték, a felelősség és a cél alapvető kérdéseivel foglalkoznak a gyors és eszkalálódó változások idején” (Bird et al. 2012: 1).

¹¹ A kutatóknak természetesen sok egyéb munkája is van a felsoroltakon kívül. Itt most csak a terület sokszínűségét és jelentőségét szerettem volna megmutatni.

A HK globális intellektuális mozgalommá vált, amely összekapcsolja a természettudományokat, a műszaki, a társadalom- és a humán tudományokat és a művészeteket annak érdekében, hogy pontosabban megértsük az ipari társadalom által teremtett dilemmákat, a kortárs környezeti és társadalmi problémákat, és új perspektívák táruljanak fel a megoldások számára. (A HK tudománytörténetét összefoglalták többek között: Castree 2021; Emmett–Nye 2017; Hubbell–Ryan 2022; Schmidt–Soentgen–Zapf 2020).

Humán környezettudomány – alapvetések

A Hubbell–Ryan szerzőpáros könyvük előszavában nagyon pontosan megfogalmazza azt, ami – véleményem szerint – a HK lényege: a tudás radikális újraalkotása: „A humán környezettudomány a tudás radikális átalakításának egyszerre terméke és közvetítője is” (Hubbell–Ryan 2022: IX.).

A globális környezeti válság a gondolkodás és a kommunikáció új útjait követeli meg, amelyek a civil társadalom ismereteire alapozó, a mindennapi tudásba beágyazódó környezeti megoldásokat kínálnak. Ez a krízis nem oldható meg úgy, hogy a technológiai újításokat, de akár a legegyszerűbb módszereket (szelktív hulladékgyűjtés, csomagolásmentesség, spórolás a vízzel) csak „odateszik” a passzív fogyasztók tömege elé, mert így olykor a legjobb megoldásokat sem kezdik el alkalmazni. A fenntarthatatlan gyakorlatok, a maladaptív reakciók ugyanúgy kulturális értelmezést kívánnak meg, mint a jó gyakorlatok bevezetésének lehetősége. Olyan tudásra, ismeretre van szükség, ami „eléggyé érzékeny (affektív) vagy érzelmileg eléggyé erős ahhoz, hogy hatékony legyen, és el tudja indítani a változás, a társadalmi alkalmazkodás folyamatát” (Emmett–Nye 2017: 8). Ehhez pedig a HK szerint inter- és transzdiszciplináris megközelítés szükséges, amiben nélkülözhetetlenek a humán tudományok. A HK bizonyos értelemben *fordítás*: a természettudományos és technológiai eredményeket olyan szövegekké, szociokulturális diskurzusokká formálja, amelyek meg tudják ragadni mind a közvélemény, mind a politikai és gazdasági aktorok figyelmét (Oppermann–Iovino 2017: 6).

A HK nem egy új akadémiai diszciplína, hanem egy olyan kutatási terület és szemlélet, ami igyekszik integrálni azokat a tudományágakat, amelyek a természettel, a környezeti kérdésekkel foglalkoznak. Az általános nézet szerint ezek a témák a természettudományok territóriumához tartoznak, a humán tudományok nem tudnak érdemben hozzászólni. A HK azonban megkérdőjelezi ezen állítás relevanciáját, és a kortárs környezeti-társadalmi problémák példáján rámutat a szemlélet tarthatatlanságára, arra, hogy ezek a problémák, összetettségük okán, komplex megközelítést követelnek meg. „Már nem engedhetjük meg magunknak, hogy szűk keretben, egyoldalúan nézzük a problémákat” – hangsúlyozza Hubbell és Ryan (2022: 4), miközben rámutatnak arra, hogy éppen azért jutottunk el a jelenlegi környezeti krízisig, mert elkülönítve tekintettünk a problémákra, minden elemét különböző tudományág vizsgálta, és az így nyert tudás is izolált

maradt. „Ami a Föld klímájával történik, az a világ összes – anyagi, társadalmi és kulturális – szintjén történik, az egyén mikroszintjét, életmódját is beleértve. Ezért állítja azt a HK, hogy a környezeti problémák nem csak a Föld-tudományokra tartoznak” (Castree 2021: 2–3).

A humán tudományok (és a társadalomtudományok jelentős része is) interpretív megközelítést alkalmaznak: a világot úgy fogják fel, mint a sokféle igazság és lehetőség világát, ahol különféle, gyakran egymásnak ellenmondó nézetek jelennek meg a morális, egzisztenciális, esztétikai kérdésekben, és ahol a környezettel kapcsolatosan is plurális nézőpontok érvényesülnek. A HK integrálja a természettudományokat, azok eredményeit, ugyanakkor fontos számára a szereplők életvilágának értelmezése is. A humán tudományok kritikai gondolkodása és azon kérdései, mint hogy „Hogyan éljük?”, „Mi az igazságosság?” „Miként látjuk és értelmezzük a világot?” és így tovább, közelebb visznek nemcsak a természet és az ember viszonyának megértéséhez, hanem a természettudományos tudás megértéséhez is (lásd Castree 2021: 1–3).

Míg a természettudományok páratlanok a környezeti változások és a válságok leírásában, a humán tudományok lehetővé teszik számunkra, hogy kritikusabban gondolkodjunk a környezeti változás és válság morális, etikai, társadalmi és kulturális dimenzióiról. Lehetővé teszik számunkra, hogy az ökológiai degradációra, valamint az emberi fejlődés és haladás veszélyeire olyan módon reagáljunk, amely sokrétűbbé teszi, kiegészíti és kiterjeszti a tudományos vizsgálatot (Hubbell–Ryan 2022: 10).

A HK nem nélkülözheti az önreflexivitást: tudatában van és hangsúlyozza, hogy ő maga is egy kulturális termék, azaz őt is befolyásolja az adott kulturális perspektíva és történelmi szempont, amiben működik. Ennek következtében a központi jelentőségű fogalmakat (természet, környezet, ember stb.) nem adottként, hanem értelmezésként fogja fel (lásd Schmidt–Soentgen–Zapf 2020: 228). Ebben segítik az olyan kortárs kritikai tudományok és elméletek, mint a posztkolonializmus, az ökofeminizmus és így tovább.¹²

A HK kialakulásakor a kutatóknak komoly fogalmi problémákkal kellett szembenéniük, a különböző tudományok fogalomrendszere mellett gyakran akár a diszciplínákon belül is viták voltak és vannak egy-egy olyan alapvető fogalom körül, mint az ökológia, a természet vagy a környezet. Ami egyáltalán nem meglepő, sőt, valójában a tudomány természetes működését jelzi, hiszen a különböző elméleti iskolák, illetve az adott diszciplína fejlődése az alapfogalmak folyamatos újragondolását hozza magukkal. A terminológiai dilemmákra válaszul néhány neologizmus is született,

¹² Posztkolonializmus: irodalmi és kulturális tudományokból létrejött kritikai irányzat, a gyarmatosítás (beleértve a posztkolonializmust is) hatásaival foglalkozik, a gyarmatosítás gazdasági, társadalmi, kulturális örökségét vizsgálja. Az ökofeminizmus leírását lásd a „Környezetfilozófia” című tanulmányban.

mint például Donna Haraway *naturecultures* vagy Bruno Latour *nature-cultures* fogalmi kísérlete (Latour 1993; Haraway 2003), amelyek a természet és a kultúra szétválasztását igyekeznek – nem csak fogalmi szinten – megszüntetni.

A HK a diszciplínák elkülönülése helyett tehát a különböző szakértelmek és perspektívák egyesítésére törekszik (*discipline-crossing*), átlépi a nemzeti, kulturális és történeti határokat (*boundary-defying*), és bevonja a közpolitikát (*policy-focused*) (Nye et al. 2013: 8). Ez a megközelítés teljesebb és praktikus tudást nyújt az összetett társadalmi és környezeti problémákkal való megküzdéshez (Hubbel – Ryan 2022: 5). A természeti környezetünkkel kapcsolatos természettudományos eredményekről a HK úgy véli, hogy azok megértése kulturális és társadalmi kontextusban zajlik, éppen ezért a humán tudományoknak nemcsak relevanciája, hanem éppenséggel alapvető szerepe van ebben a kérdéskörben. A HK művelői bővíteni akarják a világról és a benne elfoglalt helyünkről feltehető kérdések körét (Hubbel – Ryan 2022: 5):¹³ a történész David Nye és munkatársai az alapvetően új típusú kérdésfeltevésben, az értékek és a jelentések új megközelítésében látják a HK lényegét, amelyek „a környezeti problémákat keretező kultúrák árnyalt történelmi értelmezéséből fakadnak” (Nye et al. 2013: 28).

A HK bekapcsolódik abba a felismerésbe, miszerint a kortárs környezeti problémák legfőbb okozója az ember. A választ az emberi viselkedés, a kulturális értékek, a történelmi minták, a társadalmi kontextus, a politikai ideák, a vallásos és spirituális dimenziók, a morális kérdések és az érzelmek terén egyaránt keresi (Hubbell–Ryan 2022: 5; Nye et al. 2013: 4; Sörlin 2012: 788). Kiemelkedően fontos az az állítása, miszerint az ember, a hely, az állatok, a növények, a gombák, a víz, a talaj, a föld és levegő között bonyolult kapcsolat van (lásd Tsing 2015) – ez az alapvetés szintén megköveteli a tudományok elengedhetetlen együttműködését, egy új szemlélet és új metódus kidolgozását és művelését. Számos kutató szerint ez csak akkor lehetséges, ha kiemeljük a középpontból az embert,¹⁴ és a humán tudományokban is visszahelyezzük a hangsúlyt a természeti világra és az ember és környezete komplex kapcsolatára. Már csak azért sem lehetséges az ember elválasztása a természettől, mert mi magunk, az emberi mikrobiom¹⁵ is megszámlálhatatlan mikroszkopikus élőlény otthona, ezáltal mi is „fajok közötti” (*interspecies beings*) lények vagyunk.

Ahogy az ember, úgy a nem-emberi (non-human) újragondolása, az ember és más létezők viszonyának új értelmezési keretbe helyezése is alapvető a HK-

¹³ „Egyszerűen szólva: a HK rányitja a szemünket, az elménket és a szívünket a minden élő közötti összefüggésre egy radikálisan változó világban” (Hubbel–Ryan 2022: 5).

¹⁴ Mások szerint a cél: dehumanizálni a humán tudományokat (*dehumanizing the humanities*) (Hubbell–Ryan 2022: 10).

¹⁵ Mikrobiom: a bennünk élő mikroorganizmusok alkotta ökológiai rendszer. „Egy jól definiálható élőhelyhez köthető mikrobaközösség, amely meghatározott fizikai-kémiai tulajdonságokkal rendelkezik. Ez a meghatározás tehát nem csak a mikrobákat (mikrobióta), hanem életterük, tevékenységük helyszínét és annak összetevőit is tartalmazza” (Hancz 2021: 42–43).

ban. Ez a konceptuális keret (főként) a nyugati gondolkodás radikális kritikáját nyújtja, azt állítja, hogy a fenntarthatatlan gyakorlatok oka az uralmi rendszerek logikája és a teljes elkülönülés a természettől, a „természet mint Másik”-felfogás.¹⁶ Ezzel szemben a HK Timothy Morton *együtt-létezés (coexistentialism)* fogalmával (2010), illetve Anna Tsing (2015) *transzformatív találkozások (transformative encounters)* elgondolásával azonosul. Azaz belátja, hogy elválaszthatatlanok vagyunk a természettől, és arra készítet bennünket, hogy átgondoljuk tetteink és attitűdjeink hatókörét (Oppermann–Iovino 2017: 2).

Új ideák, új fogalmi keret

Az Emmett–Nye szerzőpáros hangsúlyozza, hogy a jelenkorban minden társadalom szembesül a globális problémákkal. Ezekre válaszul új ideák és új terminológia alakult ki, amelyek új módon keretezik a környezeti kérdéseket. Az új, egymással összefüggésben lévő fogalmakból álló fogalmi keret célja, hogy új perspektívában mutassa meg a korábban elkülönítetten kezelt kérdéseket. A következőkben – részben az ő munkájuk alapján (Emmett–Nye 2017: 9–21) – bemutatom ezeket az ideákat és fogalmi keretet. Részletesebb bemutatásukra a könyv további tanulmányaiban kerül sor.

A természet–ember dichotómia kritikája

Érdemes azzal kezdeni, ami – véleményem szerint – az egész kutatási területet meghatározza, és amit a szerzők a kanti *magában-való-dolog* (Ding an sich, The thing-in-itself) tagadásaként fogalmazzak meg: e szerint nincs önmagában létező, izolált, kapcsolódás nélküli (*disconnected*) „dolog”, élőlény vagy tárgy, ellenkezőleg, minden a kapcsolatában definiált, minden dolog része különböző kapcsolathálóknak, és ezekhez képest van jelentése. Igaz ez az emberre is, ő sem függetlenítheti magát a környezetétől, bármennyire is hajlamos ezt hinni magáról. A természet–ember dichotómiát emiatt felül kell bírálni. Ebből következik, hogy az embernek nincs speciális joga más fajok felett, és semmi nincs, ami legitimálná azt a tevékenységét, ami más fajok kihalásához vagy az egész Föld bolygó elfogyasztásához vezet.

¹⁶ Ide kapcsolódik Plumwood hiperszeparáció- (Plumwood 2002: 117) és Colebrook hiperkartezianizmus-fogalma is (Colebrook 2015: 169). A kartezianizmus-hoz lásd a „Környezetfilozófia” című tanulmányt.

A kultúrák hierarchiájának kritikája

Ugyanígy fontos alapvetés, hogy a nyugati kultúra nem (és egyik kultúra sem) magasabb rendű a többi kultúránál, ezt az állítást sem a technológiai fejlettség, sem bármilyen más ideológiai érv nem teszi elfogadhatóvá, indokoltá. Bár ez az állítás feleslegesen hangsúlyozott evidenciának tűnhet, hiszen a kulturális relativizmus szemlélete pont ezt állítja, a posztkolonialista vagy az ökofeminista elméletek rámutatnak azokra a látens működésmódokra, amelyek továbbra is fenntartják ezt az elgondolást. A HK azt állítja, hogy a környezeti-társadalmi problémákhoz ez a rejtetten jelen lévő szemlélet is hozzájárul. Az ún. harmadik országok erőforrásainak kizsákmányolása, a nyugati országok hulladékának deponálása szintén ezekben az országokban csak két példa, és ráadásul a legfeltűnőbbek közül valók. (Lásd Nagy Gyula környezeti igazságosságról, illetve Nyers Szilvia ökoszociális munkáról írt tanulmányát kötetünkben.)

A tudás lokalitása

A tudás helyspecifikussága a HK egy olyan alapvetése, ami a kutatásokat a helyi tudás fontosságához vezeti, és ami a környezeti kérdések értelmezése és a lokális problémák megértése során elengedhetetlen a kutatók számára. A globális ökológiai erkölcs – ahogyan Kottak nevezi – erőltetése tévút, ha nem fordít kellő figyelmet a kulturális változatosságra (Kottak 1999: 26).¹⁷ A természetvédelem kapcsán Varga Anna tekinti át ezt a kérdést.

A „commons” krízise

A közösségi gazdálkodás vagy közbirtokosság (commons)¹⁸ krízise rámutat arra, hogy a lokalitáshoz tartozás érzetének gyengülése (például a migráció miatt) miként erősíti fel a közös erőforrások túlhasználatát, hogyan támogatja a használat feletti kontroll hiányát, a közös tulajdon privatizációját, és ez miként hat vissza a természet kezelésére. A közös tulajdonlás (de legalábbis a közös használat) és a közös gondoskodás visszaállítása lehetséges megoldásként merül fel ezekben a diskurzusokban. A commons-koncepciónak a HK számára különösen fontos tétele, hogy a közösbe nemcsak az embert, hanem a többi fajt is beleérti. A commons kérdését tárgyalja kötetünkben Takács Sánta András „A közlegelő

¹⁷ Ez az elgondolás nagyon hasonlít Manuel Castells *globális Zöld Én* identitáskonceptiójára, miszerint a környezeti mozgalmak előidézik egy új, társadalmi-biológiai identitás megteremtését, a biológiai identitású és a természet összetevőjeként felfogott emberi faj kultúráját, amely azonban elismeri a különféle hagyományokból táplálkozó kulturális autenticitást (Castells 2006: 232). Lásd a „Nem költözhetsz mindenki vidékre.” Városi közösségi válaszok című tanulmányt.

¹⁸ Az angol *commons* szó *közösségi gazdálkodásként* vagy *közbirtokossággént* való fordítása a legismertebb, bár egyik sem fedi le tökéletesen a fogalom eredeti jelentését.

tragédiája és komédiája” című írása, és Varga Anna tanulmányában is szóba kerül a hagyományos ökológiai tudás kapcsán.

Környezeti igazságosság

A klímaigazságosság (climate justice), a környezeti igazságosság (environmental justice) és az ökorassizmus¹⁹ teóriák a főként marginális csoportokat (szegények, kisebbségben élők, őslakosok, globális Dél) érintő negatív környezeti hatásokat vizsgálják. Ezek során más domináns csoportok érdekei sérülnek azokat, akik nem rendelkeznek elég erőforrással, képességgel és lehetőséggel ahhoz, hogy megvédjék magukat. A törzsi területeken művelt bányászat, az erdőirtás, a vízerőművek, gátak építése, a tiltott vegyszerek és bármilyen hulladék eltávolítása és deponálása a szegény országokba, az erőforrások erőszakos megszerzése csak néhány példa a sok közül. A környezeti rasszizmus tehát az intézményi diszkrimináció egyik formája, amikor adott intézmények és projektek nem biztosítanak egyenlő jogokat bizonyos csoportoknak. Ennek eredményeképpen a kisebbségi csoportok, közösségek aránytalanul nagy környezeti veszélyeknek lesznek kitéve. Így például a mérgező hulladékokat gyakran szándékosan olyan területekre helyezik el, ahol a lakók valószínűleg nem tiltakoznak, mert szegények, hatalom nélküliek, alulképzettek, nem kellőképpen szervezettek. De a környezeti rasszizmus nem mindig tudatos és szándékos. Ilyen eset, amikor egy veszélyes szennyező projekt telepszik le egy adott területen, ahonnan a módosabb emberek elköltöznének, és helyükre szegényebb lakók költöznek. Így most már ők lesznek azok, akik a veszélyes környezetben élnek tovább (Kottak 1999: 29–30). A környezeti igazságosság és a környezeti rasszizmus kérdéseire reflektálnak világszerte az őslakosok és a szegények környezeti és civil mozgalmai.

A kevésbé közvetlen, de legalább annyira súlyos környezeti hatásokban is kimutathatók az egyensúlytalanság viszonyai: az emelkedő vízszint miatt eltűnőben, elsüllyedőben lévő távoli szigetek a „fejlett” nyugati társadalmak által okozott környezeti változások áldozatai. A HK egyetért azzal, hogy bizonyos társadalmaknak nagyobb felelőssége van az ilyen károk előidézésében, mint másoknak. Ez a felismerés vezette el a HK-kutatókat a posztkoloniális kritikához és az ilyen kutatásokkal való együttműködéshez. A környezeti igazságosság kérdéseit Nagy Gyula tanulmánya járja körbe ebben a könyvben.

¹⁹ Nagy Zoltán megjegyzése az ökorassizmus fogalmához: „Ugyan a rasszizmus fogalma nagyon erősen utal a társadalmi egyenlőtlenségekre, aminek erőteljes, érzelmileg jól átélhető érzékelése a fogalom célja, ám abból a szempontból talán nem a legszerencsésebb, hogy a fogalom nem faji alapú megkülönböztetésre utal, mint a rasszizmus klasszikus fogalma. A megkülönböztetés alapja ebben az esetben az, hogy ki hogyan részesedik a hatalomelosztásban, így a faj fogalmára való utalás helyett sokkal pontosabb lenne a szubaltern (alárendelt) fogalmára utalni.” (Szóbeli közlés.)

Ökológiai imperializmus

Az ökológiai imperializmus fogalma azt a folyamatot írja le, amikor máshonnan bevitt, jellemzően – de nem minden esetben – domesztikált állatok és növények kiszorítják a helyi populációt. Ennek következtében a nagy földrajzi felfedezések története mellett, azzal párhuzamosan egy kihalástörténet is megírható.

A felfedezők nemcsak vittek, hanem hoztak is magukkal új fajokat, ami az európai természeti környezetre is visszahatott: az új növények, mint például a burgonya, a kukorica, a cukornád vagy a paprika, nemcsak a táplálkozásra voltak nagy hatással, hanem a helyi növénypopulációra is, azzal, hogy kiszorítottak korábbi élelmiszernövényeket (hajdina, köles) vagy a gyűjtögetett növényeket.

Antropocén

Az antropocén mint Föld-történeti korszak mára már közismert terminussá vált. A megnevezés a benne szereplő antroposz ('ember') szóval tudatosan utal az ember hatására, arra, hogy ez az a korszak, amikor az ember már képes olyan, mérhető változást okozni a természeti környezetben, mint amilyenre mondjuk egy aszteroida vagy a földrengések képesek (ilyen például az ózonréteg megváltoztatása, vagy a szigetek víz alá kerülése, de akár maga az emberi tevékenység is képes földrengést létrehozni). Az antropocén-koncepció kialakulása a HK számára oly fontos környezettörténeti kutatásoknak is új lendületet adott. A környezettörténeti dilemmákról Balogh Róbert gondolkodik el kötetünkben olvasható tanulmányában.

Anthropause

Az az időszak, amikor az emberiség egy időre felhagy szokásos tevékenységeinek egy részével. A fogalmat a Covid-19 miatt bevezetett karantén motiválta, és az a kutatócsoport alkotta meg, akik a karantén alatt az ember visszahúzódásának hatását vizsgálták a vadvilágra és általában a természetre. Eredményeik a *Nature Ecology and Evolution* című folyóiratban 2020 júniusában jelentek meg, és a lapszám borítóján a „Welcome to the anthropause” mondat volt látható (Rutz et al. 2020).

Reziliencia

Az antropocénhez hasonlóan divatossá vált mára a reziliencia fogalma is. A reziliens ökológiai rendszer egészséges és önszabályozó, és – bizonyos kereken belül – képes adaptációval válaszolni a külső hatásokra. Az eredetileg az ökológia tudományában használatos természettudományos fogalom mára a humán és a társadalomtudományokban is teret nyert, és az emberi közösségekre is alkalmazzák. A kutatók azt vizsgálják, hogy a közösség miként reagál, milyen adaptációs technikát használ például háború, gazdasági válság, klímaválság

esetén. A kérdés mikroszinten is releváns, hiszen az egyént is érik olyan, például magánéleti vagy gazdasági traumák, amelyekre valamilyen módon reagálnia kell. A nagyobb rezilienciakészséggel rendelkező egyén és közösség nagyobb eséllyel küzd meg a kívülről érkező nehézségekkel – ahogyan ezt a természet is teszi.

Nem-növekedés

A nem-növekedés (de-growth) elgondolás a környezetvédelmi és antikapitalista fogyasztói társadalomkritikából nőtt ki, és ma már politikai, gazdasági és társadalmi mozgalomként is létezik. A folyamatos növekedés ideája sokak számára a környezeti és társadalmi problémák kulcstényezőjeként értelmeződik. A véges erőforrásokkal rendelkező Föld bolygó végtelen kihasználására irányuló törekvés alapvető ellentmondásként és súlyos problémaként jelenik meg a HK gondolkodásában. A nem-növekedés témája Mendly Dorottya és Mihály Melinda, illetve Kocsis Tamás kötetünkben olvasható tanulmányaiban kap szerepet.

Hirtelen erőszak, lassú erőszak

Végül a hirtelen és a lassú (másutt csendes) erőszak (sudden violence, slow violence) fogalmait nézzük meg. A hirtelen erőszak terminus azokra az esetekre használatos, amikor egy környezeti probléma gyorsan és általában látványosan nyilvánul meg. Emmett és Nye példaként az egyesült államokbeli Standing Rock-környéki 2016-os eseményeket említi, amikor a Trump-adminisztráció engedélyt adott az őslakosok által szent helyként tisztelt helyen az olajvezetékek kiépítésére (Emmett–Nye 2017: 19). De ide sorolhatjuk a totális erdőirtást, az erdőtüzeket, a tengerbe boruló olajtankereket és így tovább. A lassú, csendes erőszak általában észrevétlenül zajlik, és hatása csak sokkal később mutatkozik meg. A méhek pusztulásának következményei, a madarak eltűnése, a vizekbe lassan szivárgó mérgek, a biodiverzitás csökkenése mind-mind ilyen esetek. Úgy hiszem, hogy ez utóbbiban különösen nagy szerepe van a humán környezettudománynak.²⁰ A környezeti konfliktusokról szól Glied Viktor kötetünkben olvasható tanulmánya.

Szolasztalgia (*sōlācium*, latin 'komfort', -*algia*, görög 'fájdalom, szenvedés, bánat')

A Glenn Albrecht ausztrál professzor által megalkotott szó jelentése: azok az összetett és gyakran traumatikus érzelmek, amelyeket akkor érez az ember, amikor mély és visszafordíthatatlan változást él át szeretett lakhelyén: nosztalgiát, veszteséget, szorongást és zűrzavart, amely érzések az egyén hovatartozását, identitását meghatározó

²⁰ A *csendes erőszak* fogalma Michael Watts könyvének címéből ered: *Silent Violence: Food, Famine, and Personality in Northern Nigeria* (1983).

táj elvesztéséből fakadnak. Szolasztalgiát éreznek például azok az emberek, akik azt látják, hogy generációk által lakott otthonaikat bulldózerrel teszik tönkre annak érdekében, hogy ott bányát hozzanak létre. Vagy azok a külvárosiak, akik elveszítik a megszokott környezetüket egy bevásárlóközpont-építés, autópálya-bővítés miatt, vagy azért, mert a globális felmelegedés hatására keletkező tűz felégeti.

A fogalom szoros kapcsolatban van az úgynevezett *feláldozott zónák* (sacrifice zone) fogalmával, amin azokat a területeket értjük, amelyek az ipari tevékenységek (erőforrások kitermelése, feldolgozása, hulladék lerakása) következtében leromlanak. Ilyen Csernobil, az indiai Bhopál vagy a magyarországi vörösiszap-tároló környéke. Az erőszakosan kitelepített és az ott maradó emberek egyaránt érezhetnek szolasztalgiát. E zónák kitűnő példái továbbá a környezeti igazságtalanságnak és az ökorasz-szizmusnak egyaránt. (Mindehhez lásd Hubbell – Ryan 2022: 52–53.)

A HK módszerei és szakterületei

A HK létrejötté leginkább az irodalomtudományban, a humángeográfiában, a történettudományban és az antropológiában gyökerezik, és módszereit is ezek a tudományok inspirálták. Ennek köszönhetően többek között a résztvevő megfigyelés, a diskurzuselemzés, a fókuszcsoporthoz tartozó módszerek, a narratívaelemzés, a történetmondás (story-telling), a vizuális etnográfia segítségével dolgozik, gyakran kiegészítve ezeket művészeti projektekkel. A kutatómunkák eredményét is sokféleképpen közvetítik, hiszen a tudományos közösség, a civil társadalom és a döntéshozók számára is meg akarják mutatni. A HK oktatása során sem meglepő, ha a vizsgafeladat egy képzőművészeti alkotás vagy egy irodalmi esszé lesz. Ahogyan az sem meglepő, ha ezt a feladatot egy biológus-ökológus kutató adja fel egy néprajzos órán, vagy egy antropológus oktató irodalmi példákkal magyaráz meg bizonyos pontokat a természet és a társadalom viszonyáról szóló kurzus keretében.

Amilyen sokszínű a HK forrásvidéke, olyan sokféle szakterülethez kapcsolódik (ahogyan ezt már korábban is láttuk): ökokritika, környezetfilozófia, környezettörténet, kritikai állatkutatás (critical animal studies), queer ökológia, ökofeminizmus, környezetszociológia, environmentalista antropológia, politikai ökológia, poszthumanizmus, többfajú (vagy fajok közötti) kutatások (multi- and interspecies studies), növényetika és így tovább. Ebben a könyvben számosat érintünk ezek közül.

HK Magyarországon

A rendkívül széles tematika és az összekapcsolódó tudományágak sokfélesége miatt igen nehéz körülhatárolni a HK területét. Sokféle terepről és profilról beszélhetünk, amit leginkább a kutatók és az intézmények szakmája és érdeklődése határoz meg. Éppen ezért nehéz meghatározni azt is, hogy Magyarországon beszélhetünk-e HK-ról, és ha igen, milyen kutatásokat, kutatói csoportokat sorolunk ide. A kérdéssel Balogh Róbert is foglalkozik kötetünkben olvasható tanulmányában, és Andrásfalvy Bertalan, Éltes Barna és Géczi János munkáit hozza olyan példaként, amelyek – véleménye szerint – a HK szellemiségét hordozzák.

Mivel jelenleg egyetlen olyan kutatócsoport létezik, amelyik nevében is hordozza a HK-t (a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán működő Humán Környezettudományi Kutatócsoport²¹), a leghelyesebb útnak az tűnik, ha most a HK-szemlélet jegyében működő csoportokat és intézményeket vesszük sorra. Közülük csak néhányat mutatok be, azokat is röviden. Tevékenységük részletesebb megismerését az egyes honlapok segítik, az oda vezető linkeket lábjegyzetekben helyeztem el.²²

Elsőként az ELTE-n működő humánökológia szakot kell megemlíteni, amely nem csupán egy szak, hanem rendkívül fontos szakmai műhely, a hazai humánökológia központja. Céljuk a szociokulturális folyamatok ökológiai szemléletű értelmezése, a környezeti problémák társadalmi dimenziójának vizsgálata, a természeti és társadalmi rendszerek közötti kölcsönhatások feltárása.²³ Korábbi szakvezetőjüktől, Takács Sánta Andrástól két írás is szerepel ebben a könyvben („A közlegelő tragédiája és komédiája”; „Proféták és helyi ökoközösségek”).

A hagyományos ökológiai tudás terén alkalmazza a HK szemléletét az ELKH Ökológiai Intézet *Hagyományos Ökológiai Kutatócsoportja*,²⁴ illetve az ehhez szorosan kapcsolódó ELKH Néprajztudományi Intézet *„Lendület” Etnoökológia Kutatócsoportja*.²⁵ Értelmezésükben a táj és az ember egy társadalmi-ökológiai rendszert képez. Céljuk a Kárpát-medence vidéki közösségei és természeti környezetük kapcsolatának vizsgálata. (Könyvünk egyik, Varga Anna által írt tanulmánya szintén foglalkozik az etnoökológiai kutatásokkal.)

A környezetpszichológia felől érkezik a HK-hoz az *ELTE Ember – Környezet Tranzakció Intézete*.²⁶ A kutatók inter- és transzdiszciplináris szemlélettel vizsgálják az ember és a viselkedésének minden pillanatban kontextust adó környezet kölcsönkapcsolatát.

²¹ <https://btk.pte.hu/hu/pecsineprajz/human-kornyezettudomanyi-kutatocsoport-hkk>

²² A magyar példák összegyűjtésében köszönöm Varga Anna segítségét, akinek nagy szerepe van a HK hazai meghonosításában.

²³ <http://humanokologia.tatk.elte.hu/>

²⁴ <https://ecolres.hu/kutatocsoportok/hagyomanyos-okologiai-tudas-kutatocsoport/>

²⁵ <https://nti.abtk.hu/hu/kutatasok/jelenleg-futo-intezeti-projektjeink>

²⁶ <https://ekti.ppk.elte.hu/intezet>

A Moholy-Nagy Művészeti Egyetem *MOME – MAG* elnevezésű projektje egy (szándéka szerint) Budapesten kívüli „campus”, egy, „a természetbe ágyazódó, azzal harmonikusan együtt létező, leendő szellemi központ”.²⁷ A Balaton-felvidékre tervezett műhely és közösségi tér fókuszában a terepmunka, a kutatás és az oktatásfejlesztés áll. A „Landscape Futuring” című kutatási projektjük célja például kapcsolatot létrehozni különböző diszciplínák, így az ökológia, a design, a művészet és a természettudományok között, kidolgozni a jövőkutatást segítő oktatási és kutatási módszertanokat, és művészeti gyakorlatokat létrehozni.²⁸

A *Szabadonbalaton Ökológiai és Kulturális Platform*²⁹ kiindulási pontja, hogy „a Balaton nem csak vízből áll: a tó, a partjai és a környezete egy egész élő rendszert alkot”.³⁰ Az ökológiai kérdéseket a balatoni régió és az épített környezet viszonyáról szóló kutatásokkal és kortárs művészeti akciókkal kombinálják. (A HK és a művészetek közötti kapcsolatról szól e könyv „Természet, művészet, aktivizmus” című tanulmánya.)

A HK kialakulásának előzményei között jelentős szerepet kaptak a környezettörténeti kutatások. Így van ez a HK magyarországi megjelenésében is: a *Tudás, tájkép, nemzet és birodalom* című kutatási projekt a kultúra-, társadalom- és gazdaságtörténet, illetve a környezet- és klímátörténet integrálásával és a HK szemléletével vizsgálja a táj, tájkép átalakításának gyakorlatait 1850 és 1945 között a Balkánon és Magyarországon.³¹ A kutatócsoport egyik tagja, Balogh Róbert a mi könyvünk szerzője is, ő írta a „Zöldtörténelem? Hol van és hol lehetne a helye a történészek múltbeli környezeti problémákra vonatkozó / problémákkal foglalkozó(?) munkájának?” című tanulmányt.

A végére hagytam a *PTE BTK Humán Környezettudományi Kutatócsoport* bemutatását. A kutatócsoport a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék berkeiből indult, ahol – a tanszék megalakulása óta – kiemelt fontossággal bír az ember és természeti környezete kérdésének vizsgálata. Mivel az oktatógárda a néprajzon és antropológián túl többféle szakmában is képzett, a közös érdeklődés és az inter-és transzdiszciplinaritás mindennapi gyakorlata természetes módon vezetett el a kutatócsoport megalapításához. Jelenleg néprajzkutatókból, antropológusokból, történészből, földrajzusból, szociálpolitikusból, politológusból, biológus-ökológusból és szociológusból áll a csoport, akik számos közös projektet visznek. Az egyik ilyen projekt maga ez az olvasókönyv is, amiben többen is közreműködnek egy-egy fejezettel (Balogh Pál Géza, Farkas Judit, Máté Gábor, Varga Anna).

²⁷ <https://mag.mome.hu>

²⁸ <https://mag.mome.hu/#landscape/kutatas>

²⁹ www.szabadonbalaton.hu

³⁰ www.szabadonbalaton.hu/kontextus.html

³¹ Teljes címén: *Tudás, tájkép, nemzet és birodalom: A tájkép megismerésének és átalakításának gyakorlatai Magyarországon és a Balkánon, 1850–1945.* www.environmentalhistory.hu

**3. kép. A PTE BTK Humán Környezettudományi Kutatócsoport tagjai és vendégeik, középen Dr. Christof Mauch, a Rachel Carson Center for Environment and Society vezetője. Váralja, 2022.
A fotót készítette: Zombory Andrea**

Ajánlott olvasmányok

Hubbell, J. Andrew – Ryan, John C. 2022. *Introduction to the Environmental Humanities*. Abingdon, Oxon, Routledge.

Jelen olvasókönyvnek bevallottan fontos inspirálója ez a munka. A könyv 14 fejezete megmutatja, hogy a humán környezettudomány miként hoz létre párbeszédet a bölcsészet-, a társadalom-, a természettudományok és a művészetek között. Bevezeti az olvasót a humán környezettudomány céljába, alaptételeibe és alapfogalmaiba; betekintést nyújt a tudományterület történeti és tudományos gyökereibe; és áttekinti lehetséges hozzájárulását a fenntarthatósági gyakorlatokhoz és elméletekhez a környezeti válság korában. A könyv tankönyvek stílusában készült, ennek megfelelően könnyen befogadható. A szerzők a szöveget számos esettanulmánnyal teszik még érdekesebbé, emellett saját munkára, kisebb kutatásokra, egyes problémák önálló átgondolására motiválják az olvasót.

Emmett, Robert S. – Nye, David E. (eds.) 2017. *The Environmental Humanities: A Critical Introduction*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.

A könyv a humán környezettudomány egyik első nagy bevezetője és az addigi eredmények összefoglalója. Néhány példa komplex értelmezésén keresztül mutatja meg az új terület legfontosabb alapelveit, módszereit, célját (ökoturizmus, energia, városok, tudomány, antropocén, alternatív gyakorlatok).

Felhasznált irodalom

- Bird, Rose Deborah – Doreen, Thom Van – Chrulew, Matthew – Cooke, Stuart – Kearnes, Matthew – O’Gorman, Emily 2012. Thinking through the Environment, Unsettling the Humanities. *Environmental Humanities*, 1: 1–5.
- Carson, Rachel 1962. *The Silent Spring*. London, Hamish Hamilton.
- Castree, Noel 2021. Environmental humanities. In Richardson, Douglas – Castree, Noel – Goodchild, Michael F. – Kobayashi, Audrey – Liu, Weidong – Marston, Richard A. (eds.): *The International Encyclopedia of Geography*. Chichester, UK, John Wiley & Sons, Ltd. DOI: 10.1002/9781118786352.wbieg2127
- Colebrook, Claire 2015. Introduction. *Anthropocene Feminisms: Rethinking the Unthinkable. philoSOPHIA* 5/2 (Summer): 167–178.
- Emmett, Robert S. – Nye, David E. 2017. The Emergence of Environmental Humanities. In uők (eds.): *The Environmental Humanities: A Critical Introduction*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1–22.
- Gaard, Greta 2017. Where Is Feminism in the Environmental Humanities? In Serpil Oppermann – Serenella Iovino (eds.): *Environmental humanities: voices from the anthropocene*. London, Rowman & Littlefield International, 81–97.
- Glied Viktor 2016. *A halványtól a mélyzöldig. A globális környezetvédelmi mozgalom negyed százada*. Pécs, Publikon Kiadó.
- Guha, Ramachandra 2000. *Environmentalism. A global history*. New Delhi, Oxford University Press.
- Hancz Csaba 2021. A mikrobiom globális szerepe a „One Health” megközelítésmód szerint. *Acta Agraria Kaposváriensis* 25/1: 41–59. DOI: 10.31914/aak.2512
- Haraway, Donna 2003. *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Vol. 1. Chicago, Prickly Paradigm Press.
- Hubbell, J. Andrew – Ryan, John C. 2022. Introduction to the Environmental Humanities. History and theory. In Hubbell, J. Andrew – Ryan, John C.: *Introduction to the Environmental Humanities*. Abingdon, Oxon, Routledge, 1–18.
- Kottak, Conrad P. 1999. The New Ecological Anthropology. *American Anthropologist*, Vol. 101, No. 1. 23–35. <https://www.jstor.org/stable/683339>
- Latour, Bruno 1993. *We Have Never Been Modern*. Transl. Catherine Porter. Cambridge, Harvard University Press.
- Latour, Bruno 2014. Agency at the Time of the Anthropocene. *New Literary History* 45: 1–18.
- Leopold, Aldo 1949. *A Sand County Almanac*. Oxford, Oxford University Press.
- Marsh, George Perkins 1864. *Man and Nature: or, Physical geography as*. London, Sampson Low, Son and Marston.
- Morton, Timothy 2010. *The Ecological Thought*. Cambridge, Harvard University Press.
- Nash, Roderick 1967. *Wilderness and the American Mind*. New Haven, Yale University Press.
- Nye, David – Rugg, Linda – Flemming, James – Emmett, Robert 2013. *The Emergence of the Environmental Humanities*. Stockholm, Mistra.
- Oppermann, Serpil – Iovino, Serenella 2017. Introduction: The Environmental Humanities and the Challenges of the Anthropocene. In uők (eds.): *Environmental humanities: voices from the anthropocene*. London, Rowman & Littlefield International, 1–21.

- Plumwood, Val 2002. *Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason*. London, Routledge.
- Regan, Tom 1983. *The Case for Animal Rights*. Berkeley: University of California. Press.
- Rutz, Christian, et al. 2020. COVID-19 Lockdown Allows Researchers To Quantify the Effects of Human Activity on Wildlife. *Nature Ecology and Evolution*, 4/9: 1156–1159. DOI: 10.1038/s41559-020-1237-z.
- Schmidt, Matthias – Soentgen, Jens – Zapf, Hubert 2020. Environmental humanities: an emerging field of transdisciplinary research. *GAIA* 29/4: 225–229.
- Singer, Peter 1975. *Animal Liberation*. London, Cape.
- Sörlin, Sverker 2012. Environmental Humanities: Why Should Biologists Interested in the Environment Take the Humanities Seriously? *BioScience*, 62/9: 788–789.
- Thoreau, Henry David 1854. *Walden*. H. n., k. n.
- Tsing, Anna 2015. *The Mushroom at the End of the World*. Princeton: Princeton University Press.
- Watts, Michael 1983. *Silent Violence: Food, Famine, and Peasantry in Northern Nigeria*. Berkeley, CA, University of California Press.
- White, Lynn Jr. 2005. Ökológiai válságunk történeti gyökerei. In Lányi András – Jávör Benedek (szerk.): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan, 167–177.
- White, Lynn Jr. 1967. *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*. [Washington], American Association of Science.
- Wright, Kate 2018. *Transdisciplinary Journeys in the Anthropocene. More-than-human encounters*. London, Routledge.

KÖRNYEZETFILOZÓFIA

Farkas Judit

Bevezető

Az 1970-es évek környezeti problémáira válaszul a zöld mozgalmak egyik eredményeképpen indult virágzásnak a filozófián belül a vonatkozó kérdésekkel foglalkozó irányzatok új generációja. Mivel már akkor is, és majd később, a 2000-es években egyre súlyosabb és sürgetőbb problémákra kellett reflektálniuk, nem meglepő talán, hogy a kortárs környezetfilozófia alkalmazott filozófiaként tekint önmagára, és számos ökofilozófus környezeti aktivista tevékenységet is folytat.

A humán környezettudomány úgy tekint a környezetfilozófiára, mint ami alapvetően hozzájárult a kialakulásához, és – elkötelezettségével a nem-emberi létezők és az ökológiai igazságosság iránt – ma is meghatározó szerepet játszik benne. Az alábbi szöveg a nyugati környezetfilozófia alapkérdéseit és néhány irányzatát tekinti át. Ennek elsődleges oka, hogy ez a világkép – a Nyugat gazdasági és hatalmi dominanciája miatt – nagyban befolyásolta és befolyásolja a világ más részeit is. A keleti és más ökofilozófiákat egy tervezett második kötetben tárgyaljuk.

Mi a környezetfilozófia?

A kérdés megválaszolásához mindenekelőtt nézzük meg két filozófus környezetfilozófia-definícióját. Az amerikai Michael Zimmerman szerint a környezetfilozófia célja kritikusan felmérni, hogy a természetnek van-e inherens értéke, és megvizsgálni annak a lehetőségét, hogy az embereknek van-e erkölcsi kötelezettségük az állatokkal, a növényekkel és az ökoszisztémákkal szemben (Zimmerman 2001: 3). Az indiai-amerikai Sahotra Sarkar pedig úgy fogalmaz, hogy a környezetfilozófia a biodiverzitás, a klímaváltozás, az ökológiai integritás, a fenntarthatóság, a nem-emberi (*non-human*) létezők kérdéseit vizsgálja az erkölcsi köteletség, a belső érték vagy az ember–természet kölcsönösség szempontjából (Sarkar 2012: 2–4). E meghatározások – ahogyan Hubbell és Ryan felhívja rá a figyelmet (Hubbell–Ryan 2022: 111) – igen távol állnak az antropocentrista és utilitarista szemlélettől, ami a klímaváltozásban vagy a biodiverzitás eltűnésében csak az ember veszteségét látja meg.

Robert Kirkman a környezetfilozófiáról szólva megállapítja, hogy annak terepe meglehetősen diverz, és a különböző irányzatok időnként meglehetősen nehe-

zen csoportosíthatók: a sor egyik végén a mélyökológia, a másik végén a tradicionálisabb környezeti etika áll, közöttük pedig az ökofeminizmus, a bioregionalizmus, a társadalomökológia, a fenomenológia sokszínűsége. Ugyanakkor – és ez, ami miatt Kirkmant idézem – van egy közös fonal közöttük, ami egyben a közös nehézségük is: ez a kapcsolódás ideológiája (Kirkman 1997: 194), ember, nem-emberi létezők és társadalom kapcsolódásának milyensége.

A környezetfilozófia a természetről, illetve a természet és az ember viszonyáról tesz fel kérdéseket:

- Mi a természet? Ez egy elvont fogalom vagy kézzelfogható tárgy?
- A természetnek van-e értéke a használati vagy gazdasági értékén túl? Létezik-e inherens értékük a természeti elemeknek?
- Jogosult-e az emberiség a világ természeti erőforrásainak túlfogyasztására?
- Ember és természet viszonya mindig is problémás volt, vagy netán köthető egy adott korszakhoz vagy társadalmi formációhoz? Ha igen, akkor mihez: A vadászó-gyűjtögetőkhöz? A földművelés és a letelepedett életmód kialakulásához? Az ipari forradalomhoz? A fogyasztói társadalomhoz és a globalizációhoz?
- Ha valaha harmonikus volt az ember és a természet viszonya, akkor azt milyen gondolkodás jellemezte?
- Miként függ össze a modernitás ideológiája és a környezeti válság?
- Hogyan függ össze a társadalmi igazságosság és az erőforrások használata?
- Hogyan jelenik meg ebben a kérdésben a jövő generációkért érzett felelősség?
- Milyen értékrendre van szükség ahhoz, hogy megszüntessük a környezeti problémákat?
- Erkölcsileg kötelesek vagyunk megőrizni például az esőerdőket? Indokolt-e az invazív fajok kiirtása honos társaik védelme érdekében? Egy invazív virág kevésbé szép, ha kiszorítja a lokális, sérülékeny növényeket? A helyreállított táj rosszabb, mint az eredeti, érintetlen környezet?
- Erkölcsileg helyes-e transzgenikus fajokat megtervezni? (Hubbell–Ryan 2022: 110; Tóth 2005: 7–20.)

A kérdésekből hamar világossá válhat, hogy a környezetfilozófia egyfelől a kortárs gazdasági és társadalmi rend kritikája, másfelől alkalmazott tudományként tekint önmagára. Szándéka szerint a környezetfilozófia tudatosítja és kritizálja azt az ideológiát, aminek következménye a környezeti válság – mint például az élő természet dologként való kezelése, a természet feletti uralom eszméje –, és ehelyett kínál működőképes alternatívát. A modern társadalom működését a ráció, a tudomány és a filozófia határozza meg, ezért ezek felelőssége a környezetvédő világkép kialakítása és integrálása a gondolkodásba, a gazdasági-társadalmi működésbe. A környezetfilozófusok úgy vélik, hogy a természeti világról alkotott gondolkodásunk átalakulása elősegítheti a környezettel kapcsolatos pozitív értékeket, hiedelmeket és cselekvéseket, úgymint a megőrzés, a helyreállítás, a megbecsülés, az empátia és az érzelmi azonosulás.

Nem meglepő, hogy a különböző környezetfilozófiai irányzatok szoros kapcsolatban állnak gyakorlati tevékenységekkel, és egy-egy irányzat társadalmi mozgalmat is létrehozott, lásd például a mélyökológiát (ahol az irányzat kialakítója, a norvég Arne Naess maga is mozgalmi aktivista volt), az állati jogok mozgalmait vagy az ökofeminizmust.

Mindezeket foglalja össze az ausztrál Richard Routley, amikor azt mondja, hogy a környezetfilozófia két kulcskoncepción alapul: egyik az erkölcsi kötelességünk kérdése, a másik a természeti környezet inherens értékének kérdése. Az erkölcsi kötelesség azt a felelősséget jelenti, hogy a környezettel szembeni etikai kötelezettségekkel összhangban cselekedjünk. Az inherens érték pedig – az instrumentális értékfelfogással szemben – a természet önmagában fennálló értékét jelöli. Tehát egy adott természeti elem nem a megmunkálása révén lesz értékes, még csak nem is az esztétikai élvezet nyújtotta értéke a lényeg, hanem saját, önálló, belső értéke van. Egy fa értékét nem az jelenti, hogy bútort készítünk belőle, vagy hogy oxigént termel, még csak nem is az, hogy gyönyörködünk a szépségében – ezek mind csupán külső, hozzáadott értékek (Routley 1973; idézi Brennan–Lo 2014: 10).

A környezetfilozófia és a környezeti etika szoros kapcsolatban áll egymással. Ez nem véletlen, hiszen, ahogyan láttuk, a környezetfilozófia alkalmazott tudományként tekint önmagára. A környezeti etika alapja az antropocentrikus szemlélet kritikája; célja, hogy „erkölcsi státuszt rendeljen a természethez, és kereteket dolgozzon ki arra vonatkozóan, hogy mi minősül erényes életnek a bioszféra határain belül” (Hubbell–Ryan 2022: 112). Közösek a pozitívizmus filozófiai paradigmájának bírálatában is, amely megalapozta a nyugati gondolkodásban a tudomány elsőbbségét, azt, hogy a tudományos gondolkodást helyezte előtérbe minden mással szemben, hogy megalapozta a tudományos validáció kizárólagosságát. A környezeti etika meghatározza a környezetileg helyes és helytelen viselkedést, megfogalmazza az ökoerényt (Traer 2020: 1–68). Az ökofilozófia állatokkal kapcsolatos iránya, Aldo Leopold Föld-etikája vagy Murray Bookchin társadalomfilozófiája szintén konkrét cselekvési irányokat fogalmaz meg.

ANTROPOCENTRIZMUS KONTRA BIOCENTRIZMUS

A környezeti etika egyik alapvető vitája:

Az antropocentrikus pozíció középpontjában az ember áll, a környezet hasznosságát és az ember kötelezettségét a természettel szemben innen értelmezi. Legfőbb érve a jövő generációk érdeke melletti érvelés: a természet megóvása csak annyiban elengedhetetlen, amennyiben az elősegítheti a jövőbeli emberi közösségek jólétét.

Ezzel szemben a *biocentrizmus* (máshol: ököcentrizmus – lásd a „Vallás és ökológia” című fejezetet) nem ember-, hanem általános életközponitú etikai elmélet. Azt állítja, hogy minden faj vagy szervezet hozzájárul az ökoszisztéma egészségéhez, és ezért képesnek kell lennie arra, hogy az emberi beavatkozástól mentesen tovább élhessen (Boylan 2014: 115; Hubbell–Ryan 2022: 113).

A környezetfilozófia előzménye és kulcsszövegei

A környezetfilozófia alapszövegének tartott munka egy előadás, amit a logikával foglalkozó ausztrál tudós, Richard Routley tartott 1973-ban a bulgáriai Várnában, a 15. Filozófiai Világkongresszuson, *Is There a Need for a New, an Environmental Ethic?* címmel. Ebben az előadásban Routley egy radikális filozófiai keretrendszer kidolgozására szólított fel, ami meghatározza az emberek természeti környezethez való viszonyát (Routley 1973: 205). Alaptézise, hogy túl kell lépnünk az emberközpontúságon – vagy ahogyan ő fogalmaz: a „faji elfogultságon” (*species bias*) és „emberi sovinizmuson” (*human chauvinism*) –, mert addig nem tudjuk helyesen értékelni az ökológiai kérdéseket. A filozófia feladata szerinte az, hogy felhasználja az erősségeit, a kreatív gondolkodást és a fogalmi elemzés képességét, és ezek segítségével alapot nyújtson a nem-emberi létezők és a környezeti egész (ökoszisztémák, élőhelyek) érdekének megértéséhez és a környezettudatos cselekvéshez (Routley 1973).

Routley és általában a környezetfilozófia kritikájának kiemelt célpontja a természetről alkotott kortárs világgép, aminek gyökereit a pozitívizmusban és a mechanikus természetfilozófiában találjuk meg. A mechanikus természetfilozófia legismertebb művelője René Descartes (1596–1650), akinek nevéhez – ebben a kontextusban – a természet instrumentalizálásának tudományos igazolását kötik. A nyugati gondolkodásra többé-kevésbé egyébként is jellemző volt a természet efféle leértékelése és az ember szerepének kiemelése (lásd a „Vallás és ökológia” című részt). Descartes ezt tovább erősítette annak tudományos „bizonyításával”, hogy az ember az egyetlen lény, aki az ész és az akarata révén nem része a természeti folyamatoknak, hanem felette áll annak (lásd Tóth I. 2005: 7–19).¹ Roger Gottlieb filozófus szintén megerősíti, hogy számos filozófus gondolkodása támogatta vagy éppen megalapozta az ember mélységes elidegenedését a nem-emberi világtól. A *The Ecological Community* című tanulmánykötet előszavában (Gottlieb 1997) két ilyen, a modern szociológiai és politikai gondolkodást meghatározó szerzőt emelt ki: Locke-t és Marxot. Locke alaptétele szerint (1) a természet egyetlen értéke, hogy az emberi érdeket szolgálja; és (2) ha a munkáddal megváltoztatod a természetet, akkor az a tiéd. Marx ezzel szemben belátta és feltárta a kapitalizmus destruktív hatását a természetre, azt, hogy a komplex ökoszisztémák kommodifikációja, pusztta tárgyiasítása milyen környezeti problémákat generált. Ugyanakkor ő sem tekintett az ember érdekén túl, és a természet társadalmi uralására szólított fel az ember érdekében (Gottlieb 1997: IX–XIII).

¹ Számos kortárs gondolkodó szerint a descartes-i természetfilozófia, a locke-i gazdaságfilozófia és az Adam Smith-i közgazdaságtan együttesen alkotta meg azt a modern világgépet, ami a környezeti – és ezzel párhuzamosan a társadalmi, gazdasági és etikai – válsághoz vezetett. Ennek lényege röviden: a természeti javaknak önmagukban nincs értékük. A természeti javak ugyanakkor bőséges és szabad javak. A végtelen mennyiségben rendelkezésre álló és szabad természeti elemek azáltal kapnak értéket, hogy az ember megmunkálja őket (munkaérték-elmélet). Összefoglalóan lásd Tóth 2005: 7–19.

Ezt a szemlélet kritizálják a környezetfilozófia előtörténetének kulcsszövegei. A szakirodalom ezek közül elsőként a nagy klasszikust, Henry David Thoreau (1817–1862) amerikai író *Walden, or Life in the Woods* című munkáját említi (Thoreau 1854). A *Walden* úgy került be a környezetfilozófia történetébe, mint az a könyv, ami lerakta a modern környezetfilozófia alapját (Hubbell–Ryan 2022: 116). Thoreau két éven át a Walden-tó partján élt úgy, hogy saját maga teremtetette meg létfeltételeit (házát, ételmét stb.), és a fizikai munka mellett elmélkedéssel, a természet megfigyelésével és írással töltötte napjait. Ily módon a könyv az önkéntes egyszerűség naplója és a társadalomból való kivonulás krónikája is. Őt tartják az első amerikai környezetvédőnek, továbbá a polgári engedetlenség filozófiai megalapozójának (lásd: *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*, 2008). A környezetfilozófia előtörténetéből kiemelkedik Thoreau mesterének, Ralph Waldo Emersonnak (1803–1882) 1836-ban megjelent *Természet* című könyve, illetve John Muir (1838–1914) *Első nyaram a Sierrában* (1911) című műve. Mindkettő a természet immanens jogait és az emberiségnek a természeti környezet iránti kötelességét tárgyalja.

A 20. század közepének és második felének alábbi munkái már a környezetfilozófia kiteljesedésének idejére tehetők, és a korban már aktív zöldmozgalom is motiválta őket, arra is reflektáltak. Aldo Leopold (1887–1948) úgynevezett *Föld-etikájának*² alaptezíse, hogy az ember a földi életközösség egyenrangú tagja és nem elnyomója, a természet nem dolog és nem tulajdon, az etikai közösség fogalmát pedig ki kell terjeszteni a teljes ökoszisztémára. Hangsúlyozza, hogy a természet szeretete nemcsak érzelmi, hanem intellektuális folyamat is, aminek alapja az ökológia tudatosság és a lelkiismeret (lásd Tóth 2005: 126–138).

A 20. századi környezeti irodalom valószínűleg legismertebb könyvét Rachel Carson írta meg, *Néma tavasz* (*Silent Spring*, 1962) címmel. Carson víziója az ipari mezőgazdaság hatására teljesen eltűnő madarakról természetesen nemcsak a madarakról szól, hanem az emberről, ember és természet viszonyáról, ember és természet egészségének szoros kapcsolatáról és így tovább. A *Néma tavaszt* a szakirodalom úgy tartja számon, mint azt a könyvet, ami széles körben megértette az ökológiai válság jelenlétét és mibenlétét, és ösztönzőleg hatott a cselekvésre (lásd Guha 2000).

De legalább ekkora hatása volt Garrett Hardin közlegelők tragédiája-példázatának is (Hardin 1968; részletesen lásd e könyv „A közlegelők tragédiája és komédiája” című tanulmányát Takács-Sánta András tollából), vagy Donella Meadows és munkatársai munkájának, *A növekedés határainak* (*The Limits to Growth*, 1972; magyarul: 2005). Mindkét könyv a túlnépesedés és a természeti erőforrások kimerülésének veszélyét taglalja.

A környezetfilozófiához vezető utak között érdemes még megemlíteni az állati jogok mozgalmát, annak filozófiai-etikai alapjait. Az állati jogok elgondolásának egyik alapját az állatok érző, szenvedésre képes lényekként való értelmezése

² A Föld-etika terminus Leopold *Sand County Almanac* (1949) című könyve utolsó fejezetének címéből („The Land Ethic”) származik.

adja.³ Ahogyan az ausztrál filozófus, Peter Singer – az állati jogok filozófiai-etikai alapjainak talán legismertebb megalapozója – megfogalmazta: az állati élet instrumentális, haszonelvű felfogása kulturális berögződés, tehát az állatok felszabadításához e berögződés megváltoztatására, önzetlenségre és az azonosulás képességére van szükség. Az állatok nem képesek tiltakozni a velük való rossz bánásmód ellen, a jogaikért, ezt nekünk, embereknek kell megtennünk (Singer 2005). E gondolat nyilvánvalóan visszatükrözi a környezetfilozófia alaptézisét, miszerint a természet nem csupán egy dolog, ami felett az embernek kizárólagos és mindenható hatalma van, hanem önmagában is értékes, és erkölcsi felelősséggel tartozunk iránta.

A 20. század minden bizonnyal egyik legradikálisabb környezetfilozófiai tézise a Gaia-elmélet. Az angol James Lovelock (1919–2022) orvos-kutató, biofizikus, feltaláló rendkívül széles körben végzett kutatásokat. Ezek egyike a légköri elemzés, melynek segítségével kimutatható az élet lehetősége más bolygókon. Az 1960-as években független kutatóként a NASA felkérésére vizsgálta az élet lehetőségét a Marson, és eközben alkotta meg híres Gaia-hipotézisét (Lovelock 1979). Ennek lényege, hogy a Föld bolygó egy önmagát regenerálni, irányítani képes organizmus, élő rendszer, „élőlény”, aminek összes élő és élettelen része egy szorosan összefüggő rendszert alkot. A bioszféra ilyen holisztikus értelmezése már korábban megjelent a különböző természetvallásokban, világvallásokban (Bhumi istennő a hinduizmusban), ahogyan a görög mitológiában is – innen származik a Gaia (gör. Föld-istennő) megnevezés. Lovelock úgy vélte, hogy a Föld bolygó képes bizonyos mértékű csapások után regenerálódni. Ehhez az kell, hogy immunrendszere erős maradjon – és itt a mikroorganizmusok, a trópusi erdők és az óceánok kontinentális talapzatának élővilágára gondolt. Későbbi munkáiban (2006; 2009) egyre borúlátóbb lett, és úgy látta, hogy az ember egy olyan környezetátalakító lény, amit a természet többi eleme nem tud ellensúlyozni, ami által a Föld egyensúlya felborul, és kialakul az az ökológiai válság, ami végső soron a földi élet, és ezzel együtt az emberiség kihalásához vezethet.

A 20. század három legismertebb nagy hatású környezetfilozófiai irányzata a Naess-féle mélyökológia, a bookchini társadalomökológia és az ökofeminizmus.

A *mélyökológia* (deep ecology) Arne Naess (1912–2009) norvég filozófus nevéhez kötődik. Naessre komoly hatással volt Rachel Carson *Néma tavasz* című könyve, a buddhista tanításoknak az önmegvalósításra vonatkozó elvei és Mahatma Gandhi (1869–1948) erőszakmentes módszere. A mélyökológia megnevezést azzal indokolta, hogy az 1970-es években meginduló környezeti mozgalmak és a mögöttük álló környezetfilozófiai gondolkodás – véleménye szerint – valójában nem a természeti környezet, hanem az ember érdekét, fennmaradását és jólétét nézik, emiatt az ő szemében csupán sekélyes törekvések. Az ezektől való elhatárolódást jelzi a mélyökológia megnevezés. Erre a szemléletre és az ennek jegyében működő mozgalmakra és cselekvőkre az ún. bioszféra-ega-

³ Lásd a 19. századi filozófus, Jeremy Bentham kérdését: „Nem az a kérdés, hogy tudnak-e érvelni, vagy beszélni, hanem, hogy képesek-e szenvedni.” (Idézi Hubbell–Ryan 2022: 117.)

litarizmus jellemző, aminek lényege: minden dolog mély, lényegi kapcsolatot tart fent mindennel, egymással; valamennyi élőlénynek joga van az élethez; a természet, az élet formáinak gazdagsága és sokfélesége önértékkel bír; a létezők egyenjogúak és egymásra utaltak; az élővilágban fellelhető valamennyi létforma egyaránt jogosult a fennmaradásra és megőrzésre, függetlenül az ember számára való hasznosságától. Kiemeli, hogy az ember nem rendelkezik kitüntetett értékkel és szereppel a bioszférában, a fentiek éppen annyira érvényesek rá is, mint minden más létezőre, érdekei semmivel sem előbbre valók, mint más fajok érdekei, csupán létszükségletei kielégítése érdekében vehet el az életből, ahogyan azt más létezők is teszik. A mélyökológia társadalomképe osztályellenes, és támogatja a sokszínűséget, a helyi autonómiát, a decentralizációt és az önkormányzást. A mélyökológia egy, különböző világképeket összefogni kívánó elméleti keret kíván lenni, ami egyesíti a hasonlóan gondolkodókat, és megkönnyíti számukra a cselekvést. És valóban sokféle világképet tud összekapcsolni, ugyanakkor éppen ez lett az irányzatot ért kritikák egyik alapja is: sokak szerint túlzottan radikális világképe, a gyakran már-már ezoterikusnak ható tanítások a környezeti mozgalmak egészét hiteltelenítik el (lásd Hubbell–Ryan 2022: 118; Tóth 2005: 199–230). Ahogyan fentebb már láttuk, a 20. századi környezetfilozófiai irányzatok gyakran konkrét társadalmi mozgalom alapjaiként is működnek. Igaz ez a mélyökológiára is: motiválta az „Earth First!” mozgalom (1980), a „Deep Green Resistance” (DGR, 2011) mozgalom és az anarchoprimitivista csoportok megalakulását is. Ez utóbbiak elítélik a civilizációt, és egy egyszerű, a modernitás előtti életmódhoz kívánnak visszatérni (Hubbell–Ryan 2022: 118; Naess 1993, magyarul 2005).

Az ökoradikalizmus következő irányzata a Murray Bookchin (1921–2006) politikai filozófus, történész, társadalomteoretikus nevéhez kötődő *társadalom-ökológia* (social ecology). A társadalomökológia radikális politikai mozgalom, aminek célja az ökológiai társadalom létrehozása. Bár több politikai irányzathoz közelített, Bookchin magát leginkább anarchistának tartotta, filozófiai munkásságában, az ideális társadalomról alkotott képében jól nyomon követhetők az anarchista társadalomelmélet alapjai.⁴

Anarchizmus (archia – ‘uralom’, an-archia – ‘uralomnélküliség’).

Az anarchizmus egy társadalmi elmélet, amely az egyéni felelősségtudat szerepét állítja előtérbe bármifajta – jogi, parancsuralmi vagy parlamentáris – uralommal szemben. Uralomnak tartja a tulajdon, a jog, az állam uralmát egyaránt. Az anarchista társadalom egy olyan társadalmi rend, ami az emberek szabad együttműködésén alapszik, uralmi rendszerek helyett a szolidaritás, a szabadság, az egyenlőség, az

⁴ Bookchin nagyban alapozott a Rousseau-féle „nemes vadember”-képre, illetve és a hagyományos társadalmakra, amikor amellet érvelt, hogy az ember eredendően jó, és az ökológiai társadalom megvalósítható. Kritikusai szerint azonban érvéleskor deduktív módszerrel dolgozott, ráadásul a bizonyítás során az előfeltevéseit igazoló etnológiai példákkal érvelt. Így például tagadta, hogy a hagyományos törzsi társadalmakban létezett volna hierarchia (Kirkman 1997: 202–203).

önkéntes együttműködés révén jön létre. Antropológiai optimizmus jellemzi, azaz úgy véli, hogy emberi természet eredendően jó, az előbbiek (szolidaritás stb.) az emberi természetben rejlnek, ezért lehetséges az anarchista társadalom létrehozása. Az anarchikus társadalomban az egyéni interakciók alapelve a kölcsönösség, az egyének nem parancsot teljesítenek, hanem kölcsönös segítséggel önértékből járulnak hozzá a közös jóhoz.

A kölcsönösség társadalmi szinten *reciprocitáshoz*, vagyis kölcsönös cseréhez vezet a társadalom közösségei között; a reciprocitás alapelve hatja át a szabad társadalom életét.

Az anarchista világkép különbséget tesz a társadalmi rend és a politikai rend között: a társadalmi rend politikai beavatkozás nélkül is elérhető, sőt, csak így válhat a szabadság rendjévé, míg a politikai rend valójában az erőszakot legalizálja. Az állam valójában emberek egy csoportja, az ő érdekeik érvényesülnek. Az anarchizmus társadalmi rendje spontán rend, létrejöttéhez nincs szükség uralmi intézményekre, mert ezek a spontán rend kialakulását gátolják, és egyes érdekcsoportok akaratát képviselik.

Ez az új társadalom, az anarchia, alulról fölfelé haladva építkezik: autonóm szövetségek, egyesületek, föderációk alakulnak ki. Tehát az anarchizmus nem intézmény- és szervezetellenesség, hanem csak az uralmi intézményeket tagadja, minden más egyesületet, autonóm közösséget az emberiség természetes integrációs folyamatának tekint (Bozóki–Sükösd 1991: „Az anarchizmus lényege” című fejezet).

Az anarchizmusnak megszámlálhatatlan iránya, ága alakult ki a reformirányoktól a radikális forradalmi csoportokig, a vallásos anarchizmustól a politikai felkelést preferálóiig. Álljon itt néhány anarchista szerző neve: Mihail Bakunyin, Pjotr Kropotkin, Max Stirner, Pierre Joseph Proudhon, Josiah Warren, Emma Goldman, Daniel Guérin, Lev Tolsztoj, Mahatma Gandhi. Magyarok: Szalay András, Schmitt Jenő Henrik, Gróf Batthyány Ervin, Krausz Károly.

Az anarchizmus ideális társadalomról alkotott víziója alapvető hatással volt az új társadalmi mozgalmak alulról szerveződő, hálózatos társadalomról kialakított elképzelésére.

Az anarchizmushoz magyarul lásd: Bozóki–Sükösd 1991; Bozóki–Seres–Sükösd 1994.

Míg a mélyökológia az ökocentizmus tipikus példája, addig Bookchin *társadalomökológiája* – bizonyos értelemben – antropocentrista szemléletet vall: úgy véli, hogy az ember ugyan a természet része, de egyben igen különleges, kiemelt helyzetben is van, ami felelősséggel jár. Bookchin azt állította, hogy az ember rosszul értelmezett uralma a természet felett a társadalom rossz működéséből, a mélyen gyökerező társadalmi (gazdasági, etnikai, kulturális, nemzeti) problémákból fakad, ezért a környezeti problémákat nem lehet megoldani az ezekkel való szembenézés nélkül. Válaszul egy radikálisan új alapokra helyezett, szabad és harmonikus, ökológiai elvekre épülő, hierarchia-, osztály- és uralommentes társadalmat javasol. Ehhez szükséges az emberi gondolkodás és értékek megváltoztatása, és Bookchin úgy vélte, hogy az emberek „a legjobb képességeikkel – erkölcsi érzékükkel, fogalmi gondolkodásukkal és figyelemre méltó kommunikációs képességeikkel

– képesek beavatkozni a természetes evolúcióba” (1993: 370; idézi Hubbell–Ryan 2022: 120). Sőt nemcsak képesek rá, hanem morális kötelességük is. Mivel a természet védelme alapvetően társadalmi probléma, ezért társadalmi lépéseket, emberi beavatkozást igényel: a természetes evolúció szolgálatába kell állnunk, azért, hogy megőrizzük a változatosságot és a komplexitást. A Bookchin által elképzelt, decentralizált társadalom egyfelől nagyon gyakorlatias, például megújuló energiákat, biogazdálkodási módszereket és szennyezéscsökkentési intézkedéseket alkalmaz,⁵ másfelől foglalkozik azokkal a társadalmi viszonyokkal és politikai struktúrákkal is, amelyek az emberek és a természet virágzását akadályozó egyenlőtlenségek hátterében állnak. Az új társadalmi rend tehát a természet feletti uralom és ezáltal az ökológiai krízis felszámolásához vezet (Bookchin 1982; 1993).

Az ökofeminizmus terminust Françoise d'Eaubonne (1920–2055) francia író, feminista, környezetvédő használta először 1974-ben írt, *Le Féminisme ou la Mort* című filozófiai munkájában. Ezzel megalapozta az ökofeminizmus azon alapállítását, ami a nők és a természet közötti speciális kapcsolatot hangsúlyozza, és a toxikus maszkulinitást nevezi meg minden, a természetet károsító hatás okaként. Az elképzelés, miszerint a nőknek inherens kapcsolata van a természettel, és ezért is feladatuk a természetért való harc, számos korabeli kutatót inspirált, például Sherry Ortner (1972) és Carolyn Merchant (1980), hogy csak a két legismertebbet említsük. D'Eaubonne könyve után egy évvel, 1975-ben jelent meg Rosemary Radford Ruether esszégyűjteménye *New Woman, New Earth* címmel, amit az egyik első ökofeminista kiadványként tart számon a szakirodalom (Ruether 1975; Hubbell–Ryan 2022: 114).

Az ökofeminizmus számos irányzatból áll, és sokféle – összeadódó vagy éppen vitázó – filozófiai álláspontot foglal magába, ezért alaptételeit is meglehetősen nehéz összefoglalni.⁶ „Az ökofeminista kritika szerint az éghajlatváltozás, annak ökológiai következményei, valamint a nők és kisebbségek elnyomása, a természet regenerálódásmentes kizsákmányolása egy töről fakad. A helyzet megértéséhez ezért fontos feltárni azokat a társadalmi-gazdasági logikákat, melyek segítségével mélyebb megértést nyerhetünk a jelenleg kialakult helyzettel kapcsolatban” (Kiss 2020).

Míg a korai ökofeminizmusban létezett egy olyan elgondolás, miszerint a nők és a természet közötti speciális kapcsolat, egyfajta női érzékenység alapozza meg a nők hatékony szerepét a természeti környezetünk védelmében, addig más irányzatok elvetik ezt a nőket esszencializáló „női kultúrát” (lásd Plumwood

⁵ Konkrét elképzeléseiből néhány: városok decentralizációja, olyan közösségek kialakítása, amelyek érzékenyen reagálnak a saját természeti környezetük sajátosságaira; ökoteknológia, emberi léptékű és sokoldalú ipari berendezések, több generációt kiszolgáló eszközök, a kézimunka elsődlegessége; a szabadidő hasznos eltöltése; megosztott tulajdon, ami nem a termelőé, hanem a közösségé lenne; alulról szerveződő, közösségek közösségéből álló ökológiai társadalom. A bookchini ökológiai társadalom szépirodalmi megfogalmazásához lásd: Ernst Callenbach *Ecotópia* című könyvét (1992).

⁶ Az ökofeminizmushoz magyarul lásd: Federmayer 2019; Salleh 2019; Plumwood 2009; Shiva 2005; Warren 2005.

1993). Az ökofeminista gondolkodók elutasítják a nyugati dualista világképet és e dualizmusok nemekkel való azonosítását (lásd: természet-nő vs. kultúra-férfi, érzelem-nő vs. értelem-férfi, érzés-nő vs. megismerés-férfi, test-nő vs. elme-férfi stb.) és a kortárs világ működését irányító patriarchalizmusra úgy tekintenek, mint olyan elnyomó ideológiára, amely az elnyomást ezzel a dualizmussal legitimálja. Az ökofeminizmus egyben kapitalizmuskritika is: a fenti dualizmusképzetben a természet és az ahhoz asszociált létezők leértékelődnek és kizsákmányolható erőforrásként használhatók. A kapitalista logika ugyanazzal az attitűddel közelít a természeti erőforrásokhoz, az állat- és növényvilághoz és a természethez sorolt egyéb „elemekhez” (lásd Salleh 2019). Az ökofeministák hangsúlyozzák tehát, hogy a természet és olyan társadalmi csoportok, mint a nők, a kisebbségek, a fogyatékkal élők, a szexuális kisebbségek alávetettsége egy töről fakad a modern társadalmakban; „ugyanazt a fajta uralmi logikát szokás használni a természet leigázásának igazolására, mint amellyel az emberek nemre, fajra, etnikai csoportra vagy társadalmi helyzetre alapuló elnyomását alátámasztják” (Warren 2005: 279). Ugyanakkor éppen ez a hierarchikus, kirekesztő gondolkodás idézi elő a kortárs válsághelyzetet is.

Carolyn Merchant *The Death of Nature* (1980) című művében a tudományos forradalomból eredő mechanikus világkép, illetve a környezet kizsákmányolásának és a nők alárendeltségének viszonyát vizsgálta; Karen J. Warren pedig megoldásként tekint az ökofeminizmusra, ami – szerinte – egységes etikai keretet biztosít a nők és a Föld szövevényes elnyomásával való szembenézéshez (Warren 1993). Az alávetett csoportok helyzete és a természet problémái tehát nem szétválaszthatók, és a környezeti krízis csak ezek együttes kezelésével kerülhető el (Hubbell–Ryan 2022: 114). Vagy ahogy Maria Mies német szociológus és Vandana Shiva indiai író-aktivista írja, „a nők felszabadítása nem érhető el elszigetelten, hanem csak egy nagyobb, az élet megőrzéséért folytatott küzdelem részeként ezen a bolygón” (Mies–Shiva 2014: 16; idézi Hubbell–Ryan 2022: 114). Az ökofeminizmus konkrétan azt vallja, hogy már az is nagy lépés, és előnyös a társadalom és a természeti környezet számára, ha az agresszív és domináns viselkedésekkel szemben a gondoskodást és az együttműködést helyezzük előtérbe (Buckingham 2015).

Az ökofeminizmus beemelése a humán környezettudományba – Greta Gaard szerint – azért is elengedhetetlen, mert mindkettő alaptézise, hogy elutasítja a világ dualisztikus és szétválasztó szemléletét, és úgy véli, hogy a tudomány, a technológia és a gazdaság juttatják érvényre ezt a szemléletet a földi élet rovására (Gaard 2017: 82). Ahogyan a humán környezettudomány, úgy az ökofeminizmus is radikális szemléletváltást és ismeretelméleti megújulást követel.

NÖVÉNYETIKA

Noha a világunk jelentős részét növények alkotják, és minden élőlény kapcsolatban van valamilyen módon velük, a nyugati filozófiában marginalizált szerepet töltenek be. Ennek oka valószínűleg, hogy a növények nem hívják fel magukra a figyelmet,

nem adnak ki számunkra hallható hangokat, látszólag nem mozdulnak, csendes, passzív, statikus "háttér-entitások" (Kallhoff–Paola–Schörgenhumer 2018: 1), akikhez éppen ezért nehéz morálisan viszonyulni. Pedig a növények a környezetetika számára is igazán fontosak és sajátos szereppel bírnak: szükségesek, hasznosak, szépek, összetettek, változatosak, és történeteket mesélnek el az emberekről, az időről és helyről. Ráadásul a recens természettudományos kutatások sorra megcáfolják a növényekről alkotott fenti nézeteinket, és érző, kommunikáló, befolyásolásra képes létezőket találnak a passzív háttér-entitások helyén.

Ezt hiányt tölti be a 2010-es évek közepétől a Bécsi Egyetem növényetika-kutatócsoportja: <https://plantethics.univie.ac.at/> A kutatócsoport tagjainak célja a növények beemelése a filozófiába, és olyan témák megvitatását kezdeményezik, mint a növények ontológiája és etikája, a növények szerepe különböző felhasználási területeken, a növényekkel kapcsolatos erkölcsi kérdések, a növények axiológiája, morfogenezise és így tovább. A 2018-ban kiadott, *Plant Ethics: Concepts and Applications* című, úttörőnek számító tanulmánykötetben a növényetikában teret nyerő domináns megközelítéseket vázolják fel (*non-moral yet inclusive approach, relational approach, value-in-nature approach*, lásd Kallhoff–Paola–Schörgenhumer 2018: 2–3). Egyes filozófusok a növények etikai megközelíthetőségét afelől értelmezik, hogy mennyiben értékesek a többi lény számára; mások a növényektől függő emberi gyakorlatokra fókuszálnak; megint mások a növényeket, a botanikát önmagukban igyekeznek etikai vizsgálat tárgyává tenni. Az ökoetika tárgykörébe tartozik a nemesítési technológiák, a mezőgazdasági robotika, a génmódosított fajták és a laboratóriumi kísérletek növényközpontú vizsgálata is. Ezen új elméleti keretekkel és módszerekkel tehát egyfelől a klasszikus témák újragondolására tesznek kísérletet (mint a kert és az élelem), vagy egészen új területeket vonnak vizsgálat alá (pl. plantoid – egy robotok által inspirált műtárgy).

Zárszó

Ahogy a tanulmány elején és közben is láthattuk, a környezetfilozófia radikális irányzatai szoros kapcsolatban voltak az ellenkultúra mozgalmaival. Ezen irányzatok képviselőinek célja az volt, hogy felfedjék a környezeti válság fogalmi, társadalmi, kulturális és történelmi hátterét, mozgatórugóit és működését. Úgy vélték, hogy csakis egy alapvető társadalmi vagy kulturális átalakulás segíthet az emberiségnek elkerülni a hosszú távú ökológiai katasztrófát. A többi környezetfilozófiai irányzattól abban tértek el, hogy nem hittek a politikai és egyéb reformokban, egyrészt mert azok túlságosan lassúak, másrészt pedig csak a tünetekkel és nem az okokkal foglalkoznak (Zimmerman 2001; Hubbel-Ryan 2022: 122–123; magyarul lásd Kiss 2020; Czeglédy 2022), azok nélkül pedig csak ideiglenes, felszínes megoldásokra van lehetőség.

Márpedig a kortárs környezeti és társadalmi problémák már nem csupán problémák, hanem éppenséggel a földi életet fenyegető krízisek, amelyekre most már az egész, erre ráébredő világ sürgős válaszokat vár. Ez a korszellem és attitűd befolyásolja a legújabb, specializálódott környezetfilozófiai irányzatokat is,

amelyek olyan lételméleti és episztemológiai kérdésekkel foglalkoznak, amelyek akár csak 20 éve is extrémnek számítottak volna, mint például a növényetika kérdése, a táplálék-etika, a klíma-etika, a klímamérnökség (climate engineering), az antropocén feminizmus, a fenntarthatósági etika és így tovább (Hubbell–Ryan 2022: 121). Azt is látni kell ugyanakkor, hogy az ilyen radikálisan új elgondolásokat a kortárs tudományos eredmények is motiválják. A növényeknél maradván: a növények fájdalomérző képessége vagy a növényi kommunikáció legújabb természettudományos eredményei – és e kutatások további perspektívái – a természeti környezetünk és a vele való viszonyunk teljes újragondolását hozhatja magával. Ezek a tudományos lépések azonban újfent igénylik a humán környezettudomány által oly sokszor hangsúlyozott együttműködést és közvetítést a különböző tudományok között.

Ajánlott olvasmányok

Tóth I. János 2005. *Fejezetek a környezetfilozófiából. Szerzők és irányzatok*. Szeged, JATEPress.

A szerző nem primer szövegeket válogatott össze, hanem összefoglalja a környezetfilozófia előzményeit, a legfőbb irányzatokat, szerzőket és munkákat. Kiindulópontként szolgál, inspirációt nyújt az eredeti szövegekkel való megismerkedéshez.

Lányi András – Jávor Benedek (szerk.) 2005. *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan.

Válogatás az ökofilozófia legismertebb képviselőinek szövegeiből, merítés a különféle irányzatokból, iskolákból, témakörökből. A környezetfilozófiával ismerkedők számára kitűnő bevezető, alapvető munka.

Felhasznált irodalom

Bookchin, Murray 1982. *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Palo Alto, Cheshire Books.

Bookchin, Murray 1993 [1983]. What Is Social Ecology? In Zimmerman, Michael – Callicott, J. Baird – Sessions, George – Warren, Karen J. – Clark, John (eds.): *Environmental Philosophy: from Animal Rights to Radical Ecology*. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 354–373.

Boylan, Michael 2014. Anthropocentric Versus Biocentric Justifications. In uő (ed.): *Environmental Ethics*. Chichester, John Wiley & Sons, 115–118.

Bozóki András – Sükösd Mihály (szerk.) 1991. *Anarchizmus*. (Modern ideológiák.) Budapest, Századvég.

Bozóki András – Seres László – Sükösd Mihály 1994. *Anarchizmus tegnap és ma*. Budapest, T-Twins.

Brennan, Andrew – Lo, Y. S. 2014. *Understanding Environmental Philosophy*. London, Routledge.

Buckingham, Susan 2015. Ecofeminism. In Wright, James D. (ed.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. (2. ed.). Amsterdam, Elsevier.

- Callenbach, Ernest 1992. *Ecotópia*. Budapest, Göncöl Kiadó.
- Carson, Rachel 1962 [1836]. *Silent Spring*. Boston, Houghton Mifflin.
- Emerson, Ralph Waldo 1836. *Nature*. Boston, James Munroe and Company.
- Muir, John 1911. *My first summer in the Sierra*. Boston, Houghton Mifflin.
- Federmayer Éva 2019. Ökofeminizmus: női kalauz az ökológiai–társadalmi összeomlás elkerüléséhez. *Imágó*, 8/4: 58–75.
- Gaard, Greta 2017. Where Is Feminism in the Environmental Humanities? In Oppermann, Serpil – Iovino, Serenella (eds.): *Environmental Humanities. Voices from the Anthropocene*. London, Rowman & Littlefield International Ltd., 81–97.
- Gottlieb, Roger S. 1997. Introduction. The Center Cannot Hold. In uő (ed.): *The Ecological Community. Environmental Challenges for Philosophy, Politics, and Morality*. London, Routledge, ix–xix.
- Guha, Ramachandra 2000. *Environmentalism. A Global History*. New Delhi, Oxford University Press.
- Hardin, Garrett 1968. The Tragedy of the Commons. *Science* 162/3859: 1243–1248.
- Hubbell, J. Andrew – Ryan, John C. 2022. Thinking about nature. In uők (eds.): *Introduction to Environmental Humanities*. Abingdon–Oxon, Routledge, 109–128.
- Kallhoff, Angela – Paola, Marcello Di – Schörgenhuber, Maria 2018. Introduction. In Kallhoff, Angela – Paola, Marcello Di – Schörgenhuber, Maria (eds.): *Plant Ethics: Concepts and Applications*. London, Routledge, 1–9.
- Kirkman, Robert 1997. The Problem of Knowledge in Environmental Thought. In Gottlieb, Roger S. (ed.): *The Ecological Community. Environmental Challenges for Philosophy, Politics, and Morality*. London, Routledge, 193–207.
- Leopold, Aldo 1949. *A Sand County Almanac: And Sketches Here and There*. Oxford, Oxford University Press.
- Lovelock, James 1979. *Gaia: A New Look at Life on Earth*. Oxford, Oxford University Press.
- Lovelock, James 2006. *The Revenge of Gaia: Why the Earth Is Fighting Back – and How We Can Still Save Humanity*. London, Allen Lane.
- Lovelock, James 2009. *The Vanishing Face of Gaia: A Final Warning: Enjoy It While You Can*. New York, Basic Books.
- Meadows, Donella – Randers, Jorgen – Meadows, Dennis 2005. *A növekedés határai*. Budapest, Kossuth. [*The Limits to Growth*. Washington, D.C., Potomac Associates Book, 1972.]
- Merchant, Carolyn 1980. *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. New York, HarperCollins.
- Mies, Maria – Shiva, Vandana 2014 [1993]. *Ecofeminism*. London, Zed Books.
- Muir, John 2004 [1911]. *My First Summer in the Sierra*. New York, Dover Publications.
- Naess, Arne. 1993 [1983]. The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects. In Zimmerman, Michael – Callicott, J. Baird – Sessions, George – Warren, Karen J. – Clark, John (eds.): *Environmental Philosophy: from Animal Rights to Radical Ecology*. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 193–212.
- Naess, Arne 2005. Önmegvalósítás. In Lányi András – Jávör Benedek (szerk.): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan. 221–235.
- Ortner, Sherry B. 1972. Is Female to Male as Nature Is to Culture? *Feminist Studies*, 1/2: 5–31.
- Plumwood, Val 1993. *Feminism and the Mastery of Nature*. London, Routledge.
- Plumwood, Val 2009. Feminizmus, ökofeminizmus. In Jávör Benedek – Schiering Gábor (szerk.): *Oikosz és Polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan. 187–215.

- Routley, Richard 1973. Is There a Need for a New, an Environmental Ethic? In *Proceedings of the XVth World Congress of Philosophy, September 17–22, 1973. Varna, Bulgaria*. Sofia, Sofia Press Production Centre, 1. 205–210.
- Ruether, Rosemary Radford 1975. *New Woman, New Earth: Sexist Ideologies and Human Liberation*. New York, Seabury Press.
- Salleh, Ariel 2019. Ökofeminizmus. *Fordulat* 25 („Klímváltozás és kapitalizmus”): 143–158.
- Sarkar, Sahotra. 2012. *Environmental Philosophy: From Theory to Practice*. Malden, John Wiley & Sons.
- Shiva, Vandana 2005. Életben maradni. In Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan, 297–308.
- Singer, Peter 2005. Minden állat egyenlő. In Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan, 39–57.
- Thoreau, Henry David 2008. *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. (Ford. Szöllősy Klára – Vámosi Pál, versford. Molnár Imre.) Budapest, Fekete Sas.
- Thoreau, Henry David 1910 [1854]. *Walden*. New York, Thomas Y. Crowell.
- Tóth I. János 2005. *Fejezetek a környezetfilozófiából. Szerzők és irányzatok*. Szeged, JATEPress.
- Traer, Robert 2020 [2009]. *Doing Environmental Ethics*. (3. ed.) New York, Routledge.
- Warren, Karen J. 1993. The Power and Promise of Ecological Feminism. In Michael Zimmerman – J. Baird Callicott – George Sessions – Karen J. Warren – John Clark (eds.): *Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology*. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 320–341.
- Warren, Karen J. 2005. Az ökológiai feminizmus ereje és ígérete. In Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan, 272–296.
- Zimmerman, Michael 2001. General Introduction. In Zimmerman, Michael – Callicott, J. Baird – Sessions, George – Warren, Karen J. – Clark, John (eds.): *Environmental Philosophy: from Animal Rights to Radical Ecology*. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1–5.

Online források

- Czeglédy Alexandra 2022. A válságokból kiutakat mutatnak az *ökofeminista* közösségek. https://azonnali.hu/index.php/cikk/20220511_a-valsagokbol-kiutakat-mutatnak-az-okofeminista-kozossegek?fbclid=IwAR0aSBod0k4vSAAp9GdU1ysLwP5iPT-3ay9JGxKe-lhBvBgC1bMasT9HI18
- Kiss Kata Dóra 2020. Vissza a természethez? Az *ökológiai* válság feminista olvasata. <http://tranzitblog.hu/vissza-a-termeszethez-az-okologiai-valsag-feminista-olvasata/>

KÖZGAZDASÁGI VÁLASZOK A KÖRNYEZETI FENNTARTHATÓSÁG KIHÍVÁSAIRA

Kocsis Tamás

Az írásban azt vizsgáljuk, hogy a közgazdaságtan 18. századtól napjainkig ívelő történelme során a közgazdászok miként tekintettek az ember és a természeti környezet kapcsolatára, valamint hogy az időközben feltárt természettudományos és egyéb ismereteket mennyiben ültették át, illetve hagyták figyelmen kívül saját rendszerük kidolgozásakor. A téma összefoglalásaként összehasonlítjuk a környezet-gazdaságtant és az ökológiai közgazdaságtant mint napjaink két fő, környezeti fenntarthatóságot előtérbe helyező közgazdasági irányzatát.

Történeti áttekintés¹

A klasszikus közgazdaságtan természetképe

Thomas *Hobbes* már 1651-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy a jólét anyagi alapja nagyjából úgy alakul ki a gazdaságban, mint ahogyan a tápanyagok áramlanak a vérerekben. A földből és a tengerből kinyert anyagok és élelmiszerek pénzügyi csere tárgyává válnak, s különféle átalakítási (transzformációs), illetve kereskedelmi csatornákon áramlanak. Noha ez az elképzelés átmenetileg a feledés homályába merült, a közgazdaságtan klasszikus modelljének előfutárai és képviselői, William Petty, Richard Cantillon, a francia fiziokraták (például François Quesnay), Adam Smith, valamint a fenti szerzők 19. századi követői a termelés és az árak anyagi alapjait a fentihez hasonlóan képzték el (Christensen 1989: 19; vö. 1991: 76–77). Például a fiziokraták, majd Smith is különbséget tettek a földművelés és a kézművelés között, s ennek értelmében a földművelést tekintették produktívnak, minthogy a befektetett anyagi inputhoz képest a tevékenység többletet eredményez, míg a kézművelésre csak a nyersanyagok átalakítása jellemző, materiális többlet hozzáadása nélkül (Christensen 1989: 20).

¹ Az áttekintés során vázlatosan haladunk a közgazdaságtan történetében. A kiemelkedő gondolkodók és az általuk alkotott elméletek annyiban érdekesek a számunkra, amennyiben azok valamilyen meghatározó elemet tartalmaznak a természeti környezet és a társadalom közötti kapcsolatáról. Az összefoglalás elsősorban olyan, ma már klasszikus munkákra támaszkodik, mint Edward B. Barbier (1989), Paul P. Christensen (1989; 1991), valamint a David W. Pearce – R. Kerry Turner szerzőpáros (1990) munkái. A témában lásd még Málovics és Bajmócy (2009) munkáját.

Megfogalmazták a mezőgazdaságban érvényesülő *csökkenő hozadék törvényét* is, miszerint egy adott terület intenzívebb megművelése csökkenő ütemben növekvő terméstartósságot eredményez. Ezzel szemben viszont az ipari szektorokra a növekvő hozadék törvényét tartották érvényesnek, azaz – megfigyeléseik alapján – például kétszer annyi munka (tőke) több mint kétszer annyi outputot ad (Christensen 1991: 82).

A brit ipari fejlődést vizsgálók a pusztán anyag szerepén túl az energia fontosságát is felismerték a 19. század elején. McCulloch a brit nemzet ipari fellendülését az ország szénkészleteinek kiaknázásában és az erre épülő technológiák (például a gőzgép) kifejlesztésében látta, amelynek segítségével lehetővé vált a szűkös tüzfakészletek meghaladása és a költségek csökkentése (Christensen 1989: 21).

A klasszikus közgazdaságtan nézeteinek áttekintésekor kiemelkedően fontos a Thomas Malthus és David Ricardo között lezajlott vita a mezőgazdasághoz szükséges természeti erőforrások szűkösségéről. Barnett és Morse (1963) szerint a vitában a természeti erőforrások szűkösségének abszolút (malthusi), illetve relatív (ricardói) változatai nyertek megfogalmazást (vö. Barbier 1989: 1). S csakugyan, Malthus a mezőgazdasági területek mennyiségének abszolút korlátosságáról beszélt, s szerinte ha az összes rendelkezésre álló mezőgazdasági területet kihasználtuk, akkor további emberek élelmezése csak úgy lehetséges, hogy az adott területen megnöveljük a művelés intenzitását. Ekkor az adott területre jutó hozadék (terméstartósság) növekszik, de csökkenő ütemben. Ezzel szemben Ricardo a csökkenő hozadékok jelenségét az újonnan művelésbe vont földterületek *minőségének romlásával* magyarázta, szerinte ugyanis nyilvánvaló, hogy elsőként a legjobb minőségű területeken természetesen növényt, s csak utána kezdenek egyre rosszabb földeket is művelés alá vonni (1. táblázat) (Barnett–Morse 1963: 51; idézi Barbier 1989: 1–2).

1. táblázat. Malthus és Ricardo termőföldről alkotott felfogásának összevetése

	Malthus	Ricardo
termőföldek minősége	homogén	heterogén
csökkenő hozadék felbukkanása	teljes kihasználás után	mindig jelentkezik
szűkösség természete	abszolút	relatív
erőforrás-helyettesítési lehetőség	nincs	van
szűkösség forrása	belső (létfeltétel)	belső (létfeltétel)

A malthusi abszolút szűkösség tehát azt állítja, hogy valamennyi természeti erőforrás (termőföld) minősége homogén, ezért a csökkenő hozadék jelensége csupán a kimerülés után lép fel. Mivel az abszolút jellegű korlát elérésekor már valamennyi alkalmas földterületet művelés alá vontak, nincs lehetőség az erőforrások közötti helyettesítésre, azaz egy-egy tényező költségének emelkedése

nem ösztönözhet hatékony helyettesítésre. Ehhez képest Ricardo a természeti erőforrások heterogén minősége mellett kardoskodott, s ebből következően a csökkenő hozadék jelensége mindenkor jelentkezik. Az emelkedő költségek (árak) – ha Ricardo által kimondatlanul is – jelzésként szolgálhatnak a gazdaság számára, s mivel nincs szó az összes erőforrás kihasználtságáról, ezért lehetséges a viszonylag drágább, relatíve szűkös erőforrás olcsóbbal helyettesítése (Barbier 1989: 3–4; vö. Pearce–Turner 1990: 6–7).

Miközben Ricardo nézetei Malthuséhoz képest optimistábbnak látszhatnak, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Ricardo végül is a természet egy sokkal érdekesebb jellemzőjére mutatott rá, mégpedig a termőföld korlátos termékenységére. Ugyanakkor az is fontos, hogy mind Malthus, mind Ricardo a szűkösség végső forrását belső jellegűnek tekintette. Ez a korlát azért jelenik meg, mert a munkaerő fenntartása (subsistence level) minimális nagyságú ellátás meglétét feltételezi, s a kifizetett bér egy bizonyos minimumszintet el kell érjen. Ám ha csakugyan ez lenne a gazdaság növekedésének egyetlen korlátja, akkor ez azt is jelentené, hogy a csapdából kibújhatunk a munkaerő tőkével való helyettesítésével (Barbier 1989: 8–9, 11). A növekedés későbbi kritikusi szerint ez téves következtetés (lásd később).

John Stuart Mill 1848-ban publikálta *A nemzetgazdaságtan alapelvei* című fő művét. Ebben számos fontos elemmel gazdagította a klasszikus közgazdasági hagyomány természeti környezettel kapcsolatos nézeteit. A korábbiakhoz képest nyíltabban hangsúlyozta a technológiai fejlődés azon hatását, amely késleltetheti a végső korlátok előbb-utóbb mindenképpen bekövetkező elérését; a szűkösség fogalmát a kimerülő természeti erőforrásokra is kiterjesztette (például ásványkincsek), s ezzel a termőföldek elégtelen mennyiségéből származó malthusi népesedési probléma nélkül is érzékelhetővé vált egy újabb nehézség; s elsőként mutatott rá a föld alternatív felhasználási lehetőségeire. A föld ugyanis – a mezőgazdasági termelésen túl – egyrészt területet biztosít lakóhelyek kialakítására, másrészt pedig jelentős szerepe van az ember számára rekreációs erőforrásként is (ilyen például a táj szépségének szemlélése). Fontos, hogy Mill szerint a gazdaságnak előbb-utóbb egy stacioner, azaz nem növekvő állapotba kell jutnia, s a természet fent említett alternatív szolgáltatásainak értékét nem úgy tekintette, mint amelyet a piacnak kellene meghatároznia, hanem inkább egy olyan érvnek, amely a gazdasági növekedés leállítása mellett szól, jóval a kényszerítő szükség-szerűség beállta előtt (Barbier 1989: 12–14).

A neoklasszikus közgazdaságtan természetképe

Amíg a klasszikus közgazdászok figyelme többnyire a hosszú távú gazdasági problémákra irányult, s a gazdasági összefüggéseket a termelés oldaláról vezették le, addig ezt a megközelítést az 1870-es években a cserére épülő gazdaság statikus vizsgálata váltotta fel. Miután megszilárdult a tőkés termelési mód a fejlett országokban, már nem a termelőerők előtt álló feudális intézményi aka-

dályok elhárítása volt a legfontosabb feladat. A figyelem az egyénre, a gazdálkodó alanyra irányult, s az vált fő kérdéssé, hogy az egyén a tőkés termelés és piac által kínált előnyöket miként fölözze le minél teljesebben (haszonmaximalizálás) (Christensen 1989: 22–23; Pearce–Turner 1990: 10).

A neoklasszikusok módszeréhez tartozott, hogy feltételezték a termelési tényezők egymástól való függetlenségét. Minden egyes tényező növelésekor az output csökkenő ütemben nő, miközben a többi termelési tényező változatlan (*ceteris paribus* elemzési technika). Vegyük észre, hogy ez nem más, mint a mezőgazdasággal kapcsolatos Ricardo-féle relatív szűkösség jelenségének kiterjesztése a munka és a tőke világára. Csakhogy ez úgy is értékelhető, hogy amíg a klasszikusok nem vették észre, hogy az intenzívebb mezőgazdasági termelés (például több tőke és/vagy munka alkalmazása adott termőterületen) esetén a termőföldön áthaladó láthatatlan anyag és energiaáram megnő, addig a neoklasszikusok ezt a hibát a tőkére és a munkára is kiterjesztették (Christensen 1989: 23). További probléma ezzel a kiterjesztéssel, hogy – amint a klasszikusok már felismerték – az ipart inkább a növekvő hozadék törvénye jellemzi, semmint a csökkenő (Christensen 1991: 82).

A különféle javak és szolgáltatások *gazdasági értéke* az új irányzat szerint elsősorban az egyéni döntéshozók (fogyasztók) szubjektív ízlése, preferenciái alapján alakul ki, ami szemben áll a klasszikusok nézetével, akik az értéket a felhasznált erőforrások alapján próbálták meghatározni. A neoklasszikusok a preferenciák formálódását és az erőforrásviszonyokat nem vizsgálták, azokat egyszerűen adottnak tekintették (Christensen 1989: 23). A társadalom egésze így egyéni cselekvők közötti ügyletek (tranzakciók) pusztá aggregátumává vált, minden különösebb visszacsatolás nélkül az egyénre (uo. 26). Az elmélet szerint a termékek és a szolgáltatások értéke nem egyszerűen az egyéni preferenciák alapján alakul ki, hanem az érték meghatározásakor kifejezetten ezekből *kell* kiindulni (normatív jelleg). Minthogy nincs mód a jövő generációk preferenciáinak feltárására, a jelen generációk piacon megjelenő szubjektív ítéletére vagyunk utalva az erőforrások és a természeti környezet használatát illetően is. Szerintük semmiféle olyan belső törvényszerűség nem fakad a környezeti vagy a társadalmi rendszerekből, amelynek befolyásolnia kellene az erőforrás-értékelést és az erőforrás-használatot. A piaci hibák, persze, érvet szolgáltatnak a közösségi (állami) beavatkozás mellett, bár ez meglehetősen idegen a fenti módon kialakított elméleti keretektől (Christensen 1989: 27; vö. Pearce–Turner 1990: 11).

A neoklasszikus közgazdaságtan bölcsője az úgynevezett marginális forradalom. Ennek keretében Menger (1871) jól veszi észre a nyersanyagok és a köztes (félkész) termékek szerepét a javak előállításában. Szintén világosan felismeri az inputok közötti rögzített arányokat. Csakhogy az árak szerepét vizsgáló elméletében mégis az inputok tetszőleges helyettesíthetőségét kénytelen feltételezni, hogy valamely konkrét tényező meglétének vagy hiányának hatását értékelje (Christensen 1989: 24). Jevons (1871) tőkeelméletében felszámolta a rögzült tőke (fixed capital) és a körforgásban lévő tőke (circulating capital) közötti különbséget. Szerinte a rögzült tőke a körforgásban lévő tőke tartósabb változata, s

körforgásban lévő tőkének kizárólag a munkások létfenntartásához szükséges élelmet és szállást tekintette. Ezzel tőkeelméletében teljesen figyelmen kívül hagyta a gépek, a nyersanyagok és az ipari üzemanyagok jelentőségét (Christensen 1989: 23). Végül az egyes inputok outputokhoz való, egymástól független hozzájárulásának téves elgondolása Walras általános egyensúlyelméletében (1874) nyert végső megfogalmazást. Amint a termőföld évről évre termést ad, úgy a gépek, az eszközök és a szerszámok is hasonlóan működnek – hangzik a hibás mezőgazdasági analógia. De hogy miként megy végbe ez a folyamat a tevékenységhez szükséges anyag és energia nélkül, arról hallgat az elgondolás (Christensen 1989: 24; vö. 1991: 78).

Amint a klasszikus közgazdaságtant Adam Smith formálta összefüggő rendszerre, úgy a marginális forradalom eredményeiből – Wicksell közvetítésével – Alfred Marshall (1920) szerkesztett egységet. Marshall határozatlansága, óvatossága a határtermék fogalmával kapcsolatban arra utal, hogy tisztában volt a termelés materiális vonzataival, és felismerte e tény marginalista egyensúlyelmélettel való összeegyeztethetetlenségét. A szerző az anyagáramlások fontosságát bizonygatja a gazdasági növekedés során, ám ezek a megjegyzések nem tükröződnek termelésről szóló elméletében (Christensen 1989: 25).

Marshall elfogadta a mezőgazdaság csökkenő hozadékaról szóló törvényszerűséget, ám szerinte a növekvő árak új szervezeti megoldásokra és az ismeretek bővítésére ösztönöznek, ezért a jelenség végső soron nem korlátozza a gazdasági növekedést. Különbséget tett a megújuló és a kimerülő természeti erőforrások között is, s a csökkenő hozadék törvényét csak az előbbiekre tekintette érvényesnek, míg a kimerülő erőforrásokkal (például bányákkal) kapcsolatban a véges készletek fogyása miatt kell egyre költségesebb erőfeszítéseket tennünk a kitermelés során. A fokozatos kimerülés azonban – a megújuló erőforrások intenzívebb használatához hasonlóan – ebben az esetben is egyre magasabb árakban tükröződik. Marshall elismeri a természet Mill által felismert alternatív szolgáltatásait is (a táj szépsége stb.), amelyeknek szerinte közvetlen pénzértékük van, ám a piacon sajnos többnyire alacsonyabb ár alakul ki tényleges értéküknél (Barbier 1989: 16–18).

Marshall hozzáállása az erőforrások szűkösségéhez jól jellemzi a napjainkban is uralkodó szemléletet. Ez különösen igaz akkor, amikor a természeti erőforrások értékét a piaci árakba kívánjuk beépíteni, hogy a realisabb árak a szükséges innovációk végrehajtására ösztönözzenek. Marshall egynémely helyes felismerését a természeti erőforrások gazdasági szerepével kapcsolatban azonban inkább csak a ma uralkodó nézet alternatívabb változatai hangoztatják. Sajnos – a klasszikus közgazdászokhoz képest – Marshall túl kevés figyelmet szentelt az erőforrás-szűkösségnek, s talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan fő csapásához tartozó irányzatok ne tekintsék ezt a területet komolyan vizsgálendő problémának (Barbier 1989: 18–19).

A környezet-gazdaságtan forrásvidéke

A neoklasszikus közgazdasági alapokat elfogadó, ám a környezeti problémák iránt nagyobb érdeklődést mutató irányzatra a szakirodalom többnyire környezet-gazdaságtanként (environmental economics) hivatkozik. Első fontos képviselőjének talán Marshall tanítványát, Artur C. Pigou-t tekinthetjük. 1920-ban megjelent *Jóléti közgazdaságtan* című művében található meg azok az alapok, amelyeket ma is használnak a termelés (vagy a szennyezés) adóztatásakor. Ennek célja, hogy a tevékenység externális hatásából² származó költségek is megjelenjenek a termelőnél, s ezen keresztül – közvetetten – a termék árában. A cél tehát a magánköltségek és a társadalmi költségek közelítése adminisztratív eszközök (például adókiivetés) használatával (Turner et al. 1994: 4–5). Mindez tehát azt jelenti, hogy a környezet-gazdaságtan szerint a társadalom jogosan szennyezheti a környezetet, éppen csak arra kell ügyelni, hogy ez a tevékenység – költség-hason elemzés alapján – társadalmi szempontból optimális nagyságú legyen.

Sajátos színfoltot jelent az externáliák kezelésében a Ronald Coase-hoz kötött elgondolás, miszerint ha a gazdaságban a tulajdonosi (ennek hiányában a rendelkezési) jogok jól meghatározottak, akkor az egyéni haszonmaximalizálásra törekvő érintett felek spontán alkudozásba kezdenek, amely folyamat következtében az externáliák nagysága – minden további külön állami beavatkozás nélkül – *automatikusan* a társadalmi optimumba fog beállni. A környezet-gazdaságtan gazdaságpolitikai eszköztárát jól összefoglalja a környezetszennyezés-szabályozási mátrix (Kocsis 2002).

A nem megújuló erőforrások (például ásványkincsek) neoklasszikus közgazdasági kezelésének alapjait Gray 1914-es, valamint Hotelling 1931-es munkái rakták le, míg a megújuló erőforrások (például halastó, erdők) optimális használatának általános közgazdasági szabályait elsőként Gordon írta le 1954-ben (Turner et al. 1994: 5–7). Az irányzat jelentős erőfeszítéseket tesz a különféle természeti erőforrások pénzbeli értékelésére is, többek között azért, hogy erre a területre is kiterjessze a piac működéséből származó előnyöket (Marjainé Szerényi 2001; 2011).

Az ökológiai közgazdaságtan forrásvidéke

A közgazdasági gondolkodás fejlődésének áttekintésekor figyelmet kell szentelnünk azoknak a természettudományos, illetve filozófiai jellegű felismeréseknek is, amelyeket korábban, a gazdasági elméletek kialakításakor egyáltalán nem vagy nem kellő súllyal vettek figyelembe. Témánk szempontjából a három leg-

² Az externália az adott gazdasági csereügyletben nem részt vevő személy(ek)nek befolyásolja a jólétét, amelyért ő(ke)t nem kompenzálják. Fontos, hogy a hatást nem szándékosan hozzák létre, hanem az a termelési folyamat természetes velejárója (lásd például a füstölgő kéményeket) (Baumol–Oates 1988: 17–18). Újabban az áthárított költségeket (externáliát) térben, időben és „rokonsági fok” szerint is értelmezik (Kerekes et al. 2018: 170–173; Kocsis–Kuslits 2019).

fontosabb vonatkozó tudományterület az ökológia, a környezetetika (filozófia) és a fizika: a közgazdaságtan mellett ezek alkotják az 1980-as évek végén felbukkant ökológiai közgazdaságtan (ecological economics) legfőbb érdeklődési területeit is.³

Az ökológia a biológia tudományából fejlődött ki. Ellentétben a biológiával, az élőlényeket nem egyedenként, hanem azok élő és élettelen környezetükkel alkotott kapcsolatrendszerükkel együtt igyekszik megragadni. A Földön az élő szervezetek által meghódított terület (bioszféra) több kisebb-nagyobb, többé-kevésbé önálló egységre bontható. Ezek közül kiemelkedően fontos az ökoszisztéma, amely egyben az ökológiai kutatás legkisebb egysége is. Az ökoszisztéma élő szervezetei a változásokat folytonosan újjászerveződő életközösségekkel igyekeznek követni (szukcesszió). E folyamat – komplex visszacsatolási folyamatokon keresztül – stabil/reziliens ökoszisztémát eredményez.

Élőlényként természetesen maga az ember is szerves része környezetének, ám a természeti környezet módosításában – amelyet az ember a saját igényei kielégítése érdekében végez – a többi fajhoz képest páratlanul nagy lehetőségekre tett szert. Az ember által módosított, illetve újonnan létrehozott ökoszisztémák (ez utóbbiakra példák a mezőgazdasági területek, a városok és a víztározók) ma már mindenhol megtalálhatók, s többek között ez is hozzájárul materiális igényeink kielégítéséhez. Ugyanakkor ha ezek a módosított, illetve újonnan kialakított rendszerek ökológiai működésében súlyos zavarok mutatkoznak, az szintén jelentős, ám negatív hatással lehet az emberre. Például egy ökológiai szempontból alkalmatlan mezőgazdasági rendszer a talajban lévő tápanyagok kimosódásához, erózióhoz és elszívatosodáshoz vezethet (Barbier 1989: 41–42).

Marsch már 1865-ben megfogalmazta, hogy a természet összetettsége és változatossága (komplexitás és diverzitás) önmagában való érték az emberiség számára, minthogy az ember függ a környezettől. Szerinte elképzelhetetlen, hogy a természetet csupán abból az egy szempontból tekintsük értékesnek – ha egyáltalán felismerjük ezt –, hogy anyagot és energiát szolgáltat a gazdasági folyamatok számára. Ám ezek a „szolgáltatások” is csak akkor jelennek meg a piaci árakban, ha kínálatuk az irántuk megnyilvánuló kereslethez képest viszonylag szűkössé válik. Az irányzat számára az is elfogadhatatlan, hogy a természet egy másik fontos funkcióját, a gazdasági folyamatok által létrehozott hulladékok semlegesítésére vonatkozó képességet a közgazdászok csak akkor veszik számításba, amikor ezt a képességet a gazdaság már túlterhelte, azaz – externália formájában is megjelenő – szennyezés keletkezett (Barbier 1989: 34–35).

A fenti, ökológiai szempontból jelentkező fenyegetések miatt joggal juthatunk arra a következtetésre, hogy az ökoszisztémák természetes jellegének, illetve az

³ Írásunkban az ökológiai közgazdaságtan számos ága és árnyalata közül elsősorban a – többek között – Nicholas Georgescu-Roegen, Herman Daly és Robert Costanza nevével fémjelzett biofizikai irányzatra helyezzük a hangsúlyt. Az irányzat radikális, közpolitikai töltetű kritikája Málovics és Pataki (2022) munkájában, számos alapmű magyar fordítása pedig a Pataki és Takács-Sánta által szerkesztett szöveggyűjteményben (2004) található meg.

állat- és a növényfajok minél szélesebb körű megőrzésének azért van fontos szerepe, mert e nélkül az emberi faj jólétének csökkenése várható (antropocentrikus érvelés). Csakhogy további komoly, *etikai jellegű érvek* is felsorakoztathatók azon felfogás mellett, amely a természetet többnek tekinti pusztán gazdasági erőforrásnál (Kelemen 2022). Így például megfogalmazható az is, hogy a természet azért értékes önmagában, s védelme azért erkölcsi kötelezettség, mert benne testesül meg minden élet forrása. Fontos kérdés még, hogy figyelembe vegyük-e – és ha igen, akkor miként – a még meg nem született emberi generációk érdekeit a jelenben meghozott gazdasági döntéseknél.⁴

Az alternatív beállítottságú közgazdászok által az 1960-as évek óta kiemelt figyelemmel kísért újabb tudományterület a *fizika*. Ennek a gazdaság szempontjából leginkább érdekes részterülete a hőtan (termodinamika), ez ugyanis kiválóan alkalmas a gazdasági folyamatok és a természeti környezet közötti alapvető fizikai kapcsolat jellemzésére.

A termodinamikai törvényszerűségek gazdasági jelentőségét elsőként felismerők közé tartozott Nicholas Georgescu-Roegen, aki a két főtételt az alábbi szemléletes példával illusztrálta. Képzeljünk el egy homokórát! Zárt rendszerről lévén szó, egyetlen homokszem sem juthat be, illetve hagyhatja el az üvegtartályokat. A homokszemek száma állandó, egyetlen szem sem keletkezik vagy semmisül meg az órán belül. Mindez a termodinamika első főtételéhez hasonlítható: anyag vagy energia nem teremthető, illetve nem semmisíthető meg. Noha a homokszemek száma állandó, azok eloszlása mégis folyton változik: az alsó tartály feltöltődik, a felső pedig kiürül. Ez a második főtételhez hasonlatos, miszerint az entrópia (az alsó tartályban a homokszemek száma) állandóan növekszik. A felső rész homokszemei (alacsony entrópia) munkára foghatók, mint a víz a vízesésben. Az alsó tartály homokszemei (magas entrópia) viszont elvesztették hadrafoghatóságukat. Ám ez a homokóra nem fordítható meg: a hulladékenergia nem forgatható vissza a folyamatba (recycling), kivéve, ha nem fektetünk be a visszaforgatandó hulladékenergiánál több energiát ennek érdekében (Georgescu-Roegen 1971 alapján Daly–Cobb 1989: 11–12).

A gazdaság világa aligha kivétel ezen általános törvény hatálya alól. Az első főtétel alapján megfogalmazható, hogy a gazdaságban előállított fizikai javak bármiféle növekményének kétféle hatása van: egyrészt ennek megfelelő mértékben növekszik a környezetből felvett anyag és energia mennyisége, másrészt pedig ugyanilyen mértékben növekszik a környezetbe kibocsátott hulladék mennyisége is, s ezzel a környezet hulladékfeldolgozó kapacitásának kell megbirkóznia (Nijkamp 1977: 12 alapján Barbier 1989: 52). A második főtétel pedig arra mutat rá, hogy a gazdasági folyamatokba alacsony entrópiájú formában kerül be az energia (ezzel például valamilyen mechanikus munka végezhető), majd pedig magas entrópiájú hulladékhő és egyéb szennyezések formájában

⁴ A neoklasszikus alapokon nyugvó környezet-gazdaságtan is szembenéz ezzel a nehézséggel, s a jövő problémájának gazdasági kezelését a megfelelően megválasztott/meghatározott diszkontláb alkalmazásában látja (Pearce–Turner 1990: 211–225). Ezzel, a jelenhez képest, leértékeli a jövőt.

távozik onnan. Ilyen értelemben a gazdaságon átáramló energia és anyag mennyisége (throughput) fontos tényezővé válik (Boulding 1966).

A nélkülözhetetlenül szükséges alacsony entrópiájú energia alapvetően csak két forrásból származhat: a földben feldúsult ásványokból és a nap sugárzásából. Az ásványi források mennyisége (stock) nyilvánvalóan korlátozott, bár felhasználásuk üteme (flow) jórészt emberi döntés kérdése. A naptól érkező sugárzás energiájának mennyisége gyakorlatilag korlátlan (stock), de annak beérkezési üteme (flow) korlátozott. Tehát a felhasználható napenergia és az egyéb megújuló energiaforrások mennyiségét a naptól adott idő alatt beérkező sugárzás mennyisége, valamint a növények és az állatok növekedési sebessége korlátozza. Ez nem más, mint a gazdasági növekedés egyfajta természetes korlátja. Ám a gazdasági növekedés, legalábbis átmenetileg, túllépheti ezt a korlátot, ha felhasználjuk alacsony entrópiájú geológiai tartalékunkat, amelyben a korábban beérkezett napenergia raktározódott el. Az ennek segítségével átáramoltatott energia (throughput, magyarul átáramlás vagy társadalmi metabolizmus: Dombi 2022) fenntartja vagy növeli az emberi gazdaságon belüli rendezettséget, ám a kimerítés és szennyezés következtében nagyobb rendezetlenséget okoz a természeti világ többi részében (Daly 1979: 74–76).

Tehát a földben rejlő energiahordozók felhasználásában megtaláltuk az iparban érvényesülő növekvő hozadékok egyik legfőbb okát. A növekvő hozadék azonban pozitív visszacsatolás, így az ilyen gazdaság nem tekinthető önszabályozónak. Az erőforrások fenntarthatósága veszélyben forog, ami a természeti környezet leromlásához, a termelékenység csökkenéséhez vezethet. Az ilyen gazdaságot tehát irányítani, szabályozni és koordinálni kell (Christensen 1991: 84–86; Harangozó 2022).

Az ökológiai közgazdaságtanban kialakult tehát a környezetnek és a globális bioszférának egyfajta egészlátó, a teljességet megragadni kívánó (holisztikus) szemlélete. Ennek következtében a gazdasági fejlődés környezeti szempontból fenntarthatóbb formáira ma már nem lehet úgy tekinteni, mintha azok megvalósítása a saját túlfejlettségük következményeitől szenvedő ipari országok luxusa volna, hanem az alkalmazás azon országok számára is egyre inkább szükségesnek látszik, amelyek még csak most próbálkoznak gazdaságuk iparosításával és kiterjesztésével (Barbier 1989: 37).

Összefoglalás: A környezet-gazdaságtan és az ökológiai közgazdaságtan összehasonlítása

Az alábbiakban kizárólag arra a két közgazdasági irányzatra összpontosítunk, amelyek kifejezetten a természeti környezet emberi tevékenység miatt bekövetkező problémáit próbálják enyhíteni, megoldani. A történeti, illetve rendszer-szemléleti jellegzetességekből szervesen következnek a két megközelítés között felismerhető módszertani és strukturális eltérések. Az áttekintés során elsősorban Sahu és Nayak (1994) összefoglaló munkáját használjuk (2. táblázat).

2. táblázat A környezet-gazdaságtan és az ökológiai közgazdaságtan összehasonlítása 15 szakirodalmi forrás alapján (Sahu–Nayak 1994: 15)

	dimenzió, összetevő, szempont	Neoklasszikus környezet-gazdaságtan (NEO)	Ökológiai közgazdaságtan (ÖKO)
1	PARADIGMA	kiterjesztett neoklasszikus	biofizikai
i	fő teória/elv	piaci mechanizmus, technológiai váltás és helyettesítés; a főáramlat gazdasági elve	ökológiai mérleg, természeti jogok; a gazdasági aktivitás entrópiikus természete; fizikokrata és klasszikus elmélet, Mill megállapodott gazdaság elméletének Daly általi felújítása
ii	termodinamikus törvény hangsúlya	elsőn	elsőn és másodikon (főleg az utóbbin)
iii	megközelítés	allokációs	méret; disztribúciós és allokációs
iv	világ szemlélet	mechanikus-redukcionista	evolucionista-holisztikus
v	ismeretszerzési folyamat	pozitivistá és értékmentes elemzés	szubjektivistá, értékekre és ideológiára koncentráló
vi	karakter	monodiszciplinaritás; a neoklasszikus gazdaságtan kibővítése a környezeti rendszerrel	multidiszciplinaritás; tevékenysége a biofizika, a közgazdaságtan és más társadalomtudományok csomópontjában helyezkedik el
vii	viszonyok	gazdaság–környezet; az emberek és a természet egymásra utaltsága; a tőke és az erőforrások közel tökéletes helyettesíthetősége	ökoszisztéma–gazdaság; az emberek szimbiózisban a természettel; a tőke és az erőforrások alapvetően kiegészítők, nagyon korlátozott határ-helyettesíthetőséggel
2	SZŰKÖSSÉG-SZEMLELET	relatív	abszolút
i	perspektíva	a gazdaság tartalmazza a bioszférát	a bioszféra tartalmazza a gazdaságot
ii	viszonyulás a dolgok romlásához	általánosan nem igaz	általánosan igaz
iii	gazdasági növekedés	tiszta/zöld növekedés	az eltartóképességnek megfelelő teljesítmény fenntartása
iv	fenntarthatóság	szabályozott gazdasági növekedés	biztonság
v	megcélzott egyensúly	Pareto-optimum	Boulding-optimum
vi	jövőkép	technológiai optimizmus	óvatos pesszimizmus

	dimenzió, összetevő, szempont	Neoklasszikus környezet-gazdaságtan (NEO)	Ökológiai közgazdaságtan (ÖKO)
3	PROBLÉMAMEGOLDÓ ORIENTÁCIÓ	piacgazdaságon alapuló	a természet jogain alapuló
i	szennyezés	externália (piac elégtelensége)	erőforrás-kimerítés (társadalmi csapda)
ii	gyógymód	szennyező/károsult fizet	szennyezést megelőző fizetések
iii	fókusz	több gyakorlati és közvetlen probléma – rövid távú perspektíva	makacsabb és nagyobb méretproblémák – hosszú távú perspektíva
iv	stratégia	növekedés minőségi fejlődéssel; hangsúly a kockázat-menedzsmenten; hatásbecslés pénzben (monetizálás); pénzügyi megszorítások; korábban megszokott tevékenységek folytatása utólagos hatáskezeléssel; energiatárolás és hulladékreciklálás; veszélyeztetett fajok védelme	jólétnövelés minőségi fejlődéssel; hangsúly a bizonytalanság-menedzsmenten, ökológiai költségbecslés energia-áramlás-elemzéssel; energia csökkentése; ökológiai mérnökség; megújuló energia használata; fajok közötti jogok figyelembevétele
v	értékelési eljárások	fizetési hajlandóság (WTP), elfogadási hajlandóság (WTA), költség-haszon elemzés, teljes gazdasági érték számítása (közvetlen és közvetett használati érték + választási lehetőség érték + létezési érték); erősen aggregált és etikai szempontból zárt megközelítés	környezeti hatáskimutatások, hatásprofilok, zavarhatások a fajok közötti kapcsolatokban, ökológiai-gazdasági modellek, pozícióelemzés, rendszerelemzés, társadalmi csapda-elemzés, csereértékelemzés és eltartóképeség-becslés; erősen tagolt és etikai szempontból nyitott megközelítés
4	INTEGRÁCIÓS FOK	ökonómikus ökológia	ökológikus ökonómia
i	a kutatás alapproblémája	a technológia, a gazdaságpolitika és az etika viszonya	a fizika, a technológia, a gazdaságpolitika, az etika és a teológia viszonya
ii	a domináns tárgy	antropocentrikus	antropocentrikus, de bio- és ököcentrikus megfontolásokat is igyekszik figyelembe venni

A környezet-gazdaságtan a neoklasszikus közgazdasági paradigmát úgy próbálja módosítani, hogy az alkalmassá váljon a gazdaság nyitottságából származó sajátosságok kezelésére (a továbbiakban a NEO rövidítéssel hivatkozunk erre az irányzatra). Ez tehát nem szakítás az uralkodó közgazdasági nézettel, mert a környezeti gondokat is a piaci mechanizmus segítségével igyekszik megoldani

(a fő cél a hatékony allokáció), s bízik a technológiai fejlődéssel lehetővé váló helyettesítési lehetőségekben. Az ember által létrehozott tőke és a természeti erőforrások tehát a NEO szerint többnyire helyettesíthetők egymással.

Ezzel szemben az ökológiai közgazdaságtan (a továbbiakban az ÖKO rövidítéssel hivatkozunk rá) a közgazdaságtanon kívül a fizika, az ökológia és az egyéb társadalomtudományok felismeréseit is integrálni igyekszik. A „gazdaság–természet” kapcsolatot inkább ökológiai mérlegekkel kívánja megragadni, hangsúlyozza a gazdasági aktivitás entrópikus természetét (termodinamika második főtétele), s nem elégszik meg a piaccal elvileg elérhető optimális allokációs helyzet megvalósításával, hanem a jólét eloszlását (a disztribúciót, azaz az igazságosságot) és a gazdaság méretét (a scale-t, azaz a fenntarthatóságot) is elemzi. Az ÖKO szerint az ember által létrehozott tőke és a természeti tőke inkább kiegészítő viszonyban állnak, s csak nagyon korlátozott mértékben helyettesíthetők egymással (Bajmócy 2022).

A NEO a többi tudománytól való elkülönülés mértékét tartja a tudományosság fokmérőjének (monodiszciplinaritás), mechanikus világszemlélet és a valóság egyszerűsítése (redukcionizmus) jellemzi. A világról szerzett ismereteket pozitívista és egyéb, általa „értékmentesnek” tartott módszerekkel értelmezi. Az ÖKO multidiszciplinaritásra törekszik, megközelítésmódja egészlátó (holisztikus), és hisz az evolúciós jellegű fejlődésben. A gyakran szubjektív jellegű, ideológiával és értékekkel átszótt módszertanát nem rejti véka alá, lemondva ezzel a tudományosság – gyakran hamis – látszatáról.

A NEO szerint a világban jelentkező szűkösség többnyire viszonylagos (relatív) jellegű, s ebből logikusan következik – bár ezt ritkán fogalmazzák meg nyíltan –, hogy a természeti környezet (bioszféra) a gazdasági szféra része (gyenge fenntarthatóság). Ez a megközelítés a jövővel kapcsolatban meglehetősen optimizmust sugall, azaz lehetséges a gazdasági növekedés tiszta (zöld) formájának tartós megvalósítása. Az irányzat paretói értelemben beszél az egyensúlyról.⁵ Az ÖKO tagadja, hogy a természet a gazdaság része volna, szerinte ez a viszony éppen fordított (erős fenntarthatóság). Éppen ezért a felbukkanó szűkösség abszolút jellegű, azaz megkerülhetetlen (a bioszféra ugyanis önmagában zárt és véges rendszer), s már csak ezért sem lehetséges tartós gazdasági növekedés. Ebből következik, hogy a Föld eltartóképességének megfelelő gazdasági teljesítmény fenntartására kell törekednünk. Nem a gazdaság növekedésére van szükség, hanem az emberek jólétének (well-being) növelésére, ami nem ugyanaz (Easterlin 1974; Gébert 2022; Csutora 2022). Az irányzat képviselői önmagukat óvatos pesszimistának tartják, s a Boulding-féle egyensúly⁶ megvalósítását java-

⁵ „Ha a gazdaság erőforrásait és termékeit úgy osztjuk el, hogy semmiféle újraelosztás nem tudja senki helyzetét javítani anélkül, hogy legalább egyvalaki ne kerülne rosszabb helyzetbe, akkor azt mondjuk, hogy Pareto-optimum áll fenn.” (Pearce 1993: 422.)

⁶ Kenneth Boulding a cowboy-gazdaság hasonlatot használta a végtelen természeti erőforrásokkal rendelkező gazdaság leírására (vö. préri-közgazdaságtan), míg űrhajós-gazdaságként jellemezte az olyan helyzetet, ahol az ember összes szükségletét megújuló erőforrásokkal kell kielégíteni (Boulding 1966).

solják, a növekedéssel és annak zöld változatával (green growth) szemben kritikusak, megállapodott (steady-state), illetve nem növekvő (degrowth) gazdaságot javasolnak (Harangozó et al. 2018).

A NEO összességében inkább gyakorlatorientált irányzat, s ilyen értelemben itt a rövid táv dominál, míg az ÖKO a gazdaság méretének makacsabb problémáját hangsúlyozza, ezért inkább jellemzi hosszú távú perspektíva. A NEO szerint a szennyezés a piaci működés elégtelenségéből fakadó externália, ám a jelenség optimalizálható, ha a szennyező (vagy a károsult) megfizeti az ebből származó társadalmi többletköltségeket. Emellett a kockázatok kezelése is fontos. Az ÖKO a szennyezésre úgy tekint, mint erőforrás-kimerítésre, s éppen ezért nem nyugszik bele ennek társadalmi szempontból történő optimalizálásába, hanem a szennyezés megelőzése érdekében kíván pénzügyi erőfeszítéseket tenni (lásd „a szennyezésmegelőzés kifizetődik” elvet, ami a NEO-tól sem idegen). Nem a kockázatok pusztá kezelésére törekszik, hanem az olyan helyzetek felismerésére szólít fel, ahol a kockázatnak még a hozzávetőleges felmérése is akadályokba ütközik (bizonytalanság, posztnormál tudomány, vad problémák – Ravetz 2004; Kerekes 2023).

Minthogy a NEO a gazdaság környezetre tett hatását pénzben próbálja kifejezni, ez is arra utal, hogy a természetet a gazdaság részének tekinti, hiszen egy szigorúan társadalmi kategóriát (pénz) terjeszt ki a természeti környezetre. A pénzben történő erőforrás-értékelés viszont lehetővé teszi azt, hogy az eddig nulla értékkel szereplő természeti tényezők valamilyen pozitív súllyal szerepeljenek a gazdasági döntéshozók célfüggvényében, ily módon kerülve el néhány környezeti szempontból hibás lépést. Az értékelés legfőbb módszerei közé az úgynevezett költség-haszon elemzés, ehhez kapcsolódóan pedig az emberek megkérdezése tartozik, hogy bizonyos természeti értékek megőrzéséért mennyit hajlandók fizetni (willingness to pay), vagy az érték elvesztése fölött mekkora kártérítés kifizetése esetén hajlandók szemet hunyni (willingness to accept) (Marjainé Szerényi 2011). Egy erőforrás teljes gazdasági értékének meghatározásakor a jövő generációk szempontjait is igyekeznek figyelembe venni (választási lehetőség érték, létezési érték). További értékelési módszerek is ismertek, ám közös jellemzőjük az, hogy ezek a természet iránt megnyilvánuló társadalmi értékítélet felhasználásával próbálják meghatározni a kérdéses természeti tényező értékét. Ezt tekintetbe véve a NEO értékelési módszere etikai szempontból zártnak tekinthető (Kelemen 2022).

Minthogy az ÖKO a teljes bioszférára összpontosít, a „gazdaság–természeti környezet” kapcsolatot a maga természetes mértékegységében ragadja meg. Ennek következtében nem a pénzbeli értékelést, hanem az energiaáramlás-elemzést részesíti előnyben. Az értékelés során nem a társadalom preferenciái, hanem a környezetre ténylegesen gyakorolt hatások, a fajok közötti kapcsolatokban bekövetkező zavarok számítanak. Fontos szerepe van a rendszerelemzésnek, a különféle társadalmi csapdák feltárásának és az adott terület eltartóképességére vonatkozó számítások elvégzésének (Kelemen–Pataki 2014). Mindezek etikai szempontból nyitott módszerek, hiszen az emberi szempontokon túl számos egyéb összefüggést is figyelembe vesznek.

Összességében tehát, amíg a NEO a technológia, a gazdaságpolitika és az antropocentrikus etika viszonyára összpontosít, addig az ÖKO mindezt fizikai, ökológiai és gyakran teológiai megfontolásokkal is bővíti.

Ajánlott olvasmányok

Pataki Gy. – Takács-Sánta András (szerk.) 2004. *Természet és gazdaság. Ökológiai gazdaságtan szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex.

A szöveggyűjtemény magyar nyelven nyújt áttekintést az ökológiai gazdaságtan alapvetéseiről és megközelítésmódjáról a tématerület alapműveinek a segítségével. Öt tematikus blokk és az alapfogalmak glosszáriuma segíti a gyors tájékozódást.

Harangozó Gábor – Csutora Mária – Kocsis Tamás 2018. How big is big enough? Toward a sustainable future by examining alternatives to the conventional economic growth paradigm. *Sustainable Development*, 26/2: 172–181.

A tanulmány módszeresen bemutatja a pozitív, a zéró és a negatív gazdasági növekedés paradigmáit, s hogy ezeknek milyen előnyei, illetve hátrányai lehetnek a fenntarthatósági probléma gazdasági kezelésében. Táblázatos összefoglaló segíti a gyors tájékozódást.

Kovács folyóirat (<http://kovasz.uni-corvinus.hu>)

1997 óta az ökológiai közgazdaságtannal rokonítható megközelítések elsőrendű magyar nyelvű tárháza. Új, magyar közegben fogant tanulmányok, könyvkritikák, fordítások és életútinterjúk gazdagítják a gazdaság, a társadalom és a természeti környezet közötti kapcsolat elemzését.

Felhasznált irodalom

Bajmócy Zoltán 2022. Helyettesíthető-e a természeti és az ember alkotta tőke, avagy a technológia mindent megold? *Kovács*, 26: e5. <https://doi.org/10.14267/kov.2022e5>

Barbier, Edward B. 1989. *Economics, Natural-Resource Scarcity and Development: Conventional and Alternative Views*. London, Earthscan Publications Limited.

Barnett, Harold J. – Morse, Chandler 1963. *Scarcity and Economic Growth: The Economics of Natural Resource Availability*. Baltimore, John Hopkins University Press.

Baumol, William J. – Oates, Wallace Eugene 1988. *The theory of environmental policy*. (2. ed.) Cambridge, UK, Cambridge University Press.

Boulding, Kenneth Ewart 1966. The economics of the coming spaceship Earth. In Jarrett, Henry (ed.): *Environmental Quality in a Growing Economy, Resources for the Future*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 3–14. (Magyarul: Az eljövendő „Föld-űrhajó” gazdaságtana. In Pataki György – Takács-Sánta András [szerk.] 2004. *Természet és gazdaság. Ökológiai gazdaságtan szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex, 29–40.)

Christensen, Paul P. 1989. Historical roots for ecological economics – biophysical versus allocative approaches. *Ecological Economics*, 1: 17–36.

Christensen, Paul P. 1991. Driving forces, increasing returns and ecological sustainability. In Costanza, Robert (ed.): *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability*. New York, Columbia University Press, 75–87.

- Csutora Mária 2022. Rossz mutató vagy csak bűnbak? A GDP mint jóléti mutatószám. *Kovács*, 26: e10. <https://doi.org/10.14267/kov.2022e10>
- Daly, Herman E. 1979. Entropy, growth and the political economy of scarcity. In Smith, V. Kerry (ed.): *Scarcity and Growth Reconsidered*. Baltimore, John Hopkins University Press.
- Daly, Herman E. – Cobb, J. B. Jr. 1989. *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment and a Sustainable Future*. Boston, Beacon Press.
- Dombi Mihály 2022. Közgazdaságtan és társadalmi metabolizmus. *Kovács*, 26: e4. <https://doi.org/10.14267/kov.2022e4>
- Easterlin, Richard Ainley 1974. Does economic growth improve the human lot? In David, Paul A. – Reder, Melvin W. (eds.): *Nations and Households in Economic Growth*. New York: Academic Press.
- Gébert Judit 2022. Gazdasági növekedés: mennyi az elég? *Kovács*, 26: e7. <https://doi.org/10.14267/kov.2022e7>
- Georgescu-Roegen, Nicholas 1971. *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge, Mass., Harvard University Press. (Magyarul: Az entrópia törvénye és a gazdasági probléma. Fordította: Kacsuk Zoltán. *Kovács*, 2002. 6: 19–31.)
- Gordon, H. Scott. 1954. Economic theory of a common-property resource: the fishery. *Journal of Political Economy*, 62: 124–142.
- Gray, Lewis Cecil 1914. Rent under the assumption of exhaustibility. *Quarterly Journal of Economics*, 28: 466–489.
- Harangozó Gábor 2022. Az alacsony átáramlás közgazdaságtani támogatása. *Kovács*, 26: e9. <https://doi.org/10.14267/kov.2022e9>
- Harangozó Gábor – Csutora Mária – Kocsis Tamás 2018. How big is big enough? Toward a sustainable future by examining alternatives to the conventional economic growth paradigm. *Sustainable Development*, 26/2: 172–181.
- Hobbes, Thomas 1999 [1651]. *Leviatán, vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. I–II. Fordította: Vámosi Pál. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Hotelling, Harold 1931. The economics of exhaustible resources. *Journal of Political Economy*, 39: 137–175.
- Jevons, William Stanley 1871. *The Theory of Political Economy*. London, Macmillan.
- Kelemen Eszter 2022. Van-e érték (és értékelés) a haszonelvű morálfilozófián túl? *Kovács*, 26: e8. <https://doi.org/10.14267/kov.2022e8>
- Kelemen Eszter – Pataki György (szerk.) 2014. Ökoszisztéma szolgáltatások a természet- és társadalomtudományok metszéspontjában. Gödöllő, SZIE Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet.
- Kerekes, Sándor 2023. Chasing the Impossible. Sustainable Development Is a Wicked Problem, but It Can Be and Should Be Tamed! *World Futures*, 79/3. <https://doi.org/10.1080/02604027.2021.1974263>
- Kerekes, Sándor – Marjainé Szerényi, Zsuzsanna – Kocsis, Tamás 2018. *Sustainability, environmental economics, welfare*. Budapest, Corvinus University of Budapest.
- Kocsis Tamás 2002. Állam vagy piac a környezetvédelemben? A környezetszennyezés-szabályozási mátrix. *Közgazdasági Szemle*, 49: 889–892.
- Kocsis Tamás – Kuslits Béla 2019. Multidimensional labelling: Closing the sustainability information gap between producers, consumers and sustainability science in the food sector. *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, 27: 9–16.

- Marjainé Szerényi Zsuzsanna 2001. A természeti erőforrások pénzbeli értékelése. *Közgazdasági Szemle*, 48: 114–129.
- Marjainé Szerényi Zsuzsanna 2011. Az ökoszisztéma-szolgáltatások közgazdaság-tudományi megközelítése. *Magyar Tudomány*, 172: 788–794.
- Marshall, Alfred 1920. *Principles of Economics*. London, Macmillan.
- Málovics György – Bajmócy Zoltán 2009. A fenntarthatóság közgazdaságtani értelmezései. *Közgazdasági Szemle*, 56: 464–483.
- Málovics György – Pataki György 2022. Az ökológiai közgazdaságtan mint közpolitikai tudomány. *Kovács*, 26: e14. <https://doi.org/10.14267/kov.2022e14>
- Menger, Carl 1871. *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Wien, Braumüller.
- Mill, John Stuart 1848. *Principles of Political Economy*. London, John W. Parker, West Strand. (Magyarul: *A nemzetgazdaságtan alapelvei*. Budapest, Légrády testvérek.)
- Nijkamp, Peter 1977. *Theory and Application of Environmental Economics*. Amsterdam, North-Holland.
- Pataki György – Takács-Sánta András (szerk.) 2004. *Természet és gazdaság. Ökológiai gazdaságtan szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex.
- Pearce, David W. (szerk.) 1993. *A modern közgazdaságtan ismerettára*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Pearce, David W. – Turner, R. Kerry 1990. *Economics of natural resources and the environment*. Baltimore, The John Hopkins University Press.
- Pigou, Arthur Cecil 1920. *The Economics of Welfare*. New York, McGraw-Hill Book Company.
- Ravetz, Jerry 2004. The post-normal science of precaution. *Futures*, 36: 347–357. (Magyarul: Az elővigyázatosság posztnormál tudománya. *Kovács*, 2015. 19: 3–18.)
- Sahu, Nirmal Chandra – Nayak, Bibhudatta 1994. Niche diversification in environmental/ecological economics. *Ecological Economics*, 11: 9–19.
- Turner, R. Kerry – Pearce, David – Bateman, Ian 1994. *Environmental economics: An elementary introduction*. London – New York, Harvester Wheatsheaf.
- Walras, Léon 1874. *Éléments d'économie politique pure; ou théorie de la richesse sociale* [A tiszta politikai gazdaságtan elemei, avagy a társadalmi gazdagság elmélete]. Lausanne, L. Corbaz & Cie.

VALLÁS ÉS ÖKOLÓGIA

Farkas Judit

Ebben a tanulmányban a különböző vallások, hitrendszerek természetfelfogását tekintjük át. Az utóbbi évtizedek azt bizonyították, hogy a tudományos, technikai eredmények és a politikai szándék mellett az emberi értékrend átformálására is szükség van ahhoz, hogy a környezeti problémákra egyáltalán problémaként tekintsünk, és megoldást keressünk rá. Az ökotudatos vallásos és spirituális értékrend, illetve a környezeti problémák megoldására törekvő technológia ugyanazon cél felé irányul, egymás megértése gyakran mégis nehézségekbe ütközik. Közelítésüket, egymásra találásukat a diszciplínákon túllépő humán környezettudományos szemlélet nagyban segítheti, a humán környezettudományi olvasókönyv ezért tartalmaz vallással foglalkozó részt is.

Vallás, ökológia

A tanulmány címében szereplő két fogalom, vallás és ökológia, már önmagában is nehezen határozható meg. Szűkebb értelemben az ökológia a természettudományok egyik ágának megjelölésére szolgál: az élettereket, az élőlények és a környezet kapcsolatait vizsgálja. Ugyanakkor a terminust gyakran meglehetősen lazán használják 'környezet' értelemben is (vagy – ami kifejezetten problematikus – a természet szó szinonimájaként). Kortárs, a környezeti problémákat feltáró értelmezése a természeti környezet és az ember viszonyára fókuszál. A vallás talán még bonyolultabb fogalom, történetileg, tudományosan, teológiaiilag és felekezetiileg is számtalan eltérő értelmezése létezik. Ha csak egy tudományág (például a kulturális antropológia – lásd a keretes részt) definícióit tekintjük át, már akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy nem egyszerű feladat a vallások és a környezetvédelem vizsgálata, ahogyan vallásos környezetvédelem elméletének és gyakorlatának kidolgozása sem (Lodge–Hamlin 2006: 279–307. A fogalmi nehézségekhez lásd még Baumann–Bohannon–O'Brien 2017).

ÖKOLÓGIA, KÖRNYEZET, VALLÁS

Ökológia. Az elnevezés Ernst Haeckel német biológus nevéhez fűződik (1866). „Az élőlények sokasága (egyed feletti szerveződési szintek) és környezetük kapcsolatának törvényszerűségeivel foglalkozó, a szünbiológiához tartozó tudományág. Az ökológia tárgykörébe tartozik azoknak a kölcsönhatásoknak a vizsgálata, amelyek meghatározzák az élőlények eloszlását és gyakoriságát. Más szavakkal az élőlények populációira és ezek rendszereire ható feltételeket és a feltételek hatásait kutatja. A görög eredetű szó környezettant jelent. Újabban a kérdés fontossága miatt az ember és környezete kapcsolatának vizsgálatára külön tudományág, a környezettudomány alakult ki, amelyet humán ökológiának is neveznek” (Mészáros 2010: 17).

„*A globális ökológia* a Föld és az ember kapcsolatának, egymásra hatásának általános kérdéseivel foglalkozik. Az általa megtárgyalandó kérdések az emberiség és a környezet legalapvetőbb viszonyaival foglalkoznak: Milyen változást okoz az ember a Földön? Ez a kérdés elsősorban természettudományos. Számba kell vennünk azokat a legfontosabb változásokat, amelyeket az ember hozott létre. · Melyek ezeknek a változásoknak a társadalmi következményei? Ennek elemzése a társadalomtudomány érdeklődési körébe tartozik. · Mi az ember által előidézett változások társadalmi oka? Lényegében azt kívánjuk meghatározni, hogy milyen társadalmi erők azok, amelyek miatt az ember a vizsgált változásokat előidézi és végrehajtja. Ez a kérdés is elsősorban a társadalomtudományra tartozik. · Hogyan lehetne a fenntarthatóság szempontjából elfogadhatatlan változásokat, folyamatokat megelőzni, megállítani, megváltoztatni? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához minden tényleges esetben természettudományos, műszaki és társadalomtudományi ismeretekre van szükség” (Kiss 2012: 17).

Környezet: „A környezet az embert, egyedet, csoportot körülvevő tényezők összessége. Így a környezetbe beleértendő minden olyan mozzanat, amely az ember környezetét meghatározza, legyen az természetes eredetű, mesterséges eredetű, vagy a társadalmi beágyazottsággal kapcsolatos” (Kiss 2012: 11–12).

Vallás: „...a vallásnak mint társadalmi jelenségnek az értelmezése a különböző antropológiai irányzatok, elméletek szerint eltérő: hol a társadalmat összetartó kohéziós erőnek (Durkheim), hol az embereket körülvevő valóságot létrehozó és a benne való létezésre mintát adó modellnek (Geertz, Rappaport), hol a társadalmi hierarchiát ravaszul fenntartó hatalmi eszköznek (Bloch), hol az ember egzisztenciális félelmeit elviselhetővé tévő magyarázatrendszernek (Tylor), hol pedig az emberi gondolkodás (Lévi–Strauss, Douglas) vagy éppen a vágyak és félelmek (Freud) kivetülésének látták és látják” (Hesz 2014: 220).

A 20. század második felének környezeti kérdéseibe meglehetősen hamar bekapcsolódtak a különböző egyházak. A kereszténységben belül ennek jelentős lépését II. János Pál pápa tette meg, amikor 1979-ben Assisi Szent Ferencet az ökológiával foglalkozók égi patrónusává nyilvánította. Ezzel a Szent Ferenc pél-

dáját követő természettiszteletre intette híveit, majd többször is beszélt az ökológiai válságról, és hangsúlyozta ennek döntően etikai természetét. Később XVI. Benedek pápa a 2010. évi béke világnapjára írt üzenetében szintén kiemelte a környezeti veszélyeket és az ökotudatosság bátorításának fontosságát.¹ Ferenc pápa pedig közismert ökológiai elkötelezettségéről, amit 2015-ben kiadott, *Laudato si'* kezdetű, „A közös otthonunk gondozásáról” alcímű enciklikájában is megfogalmazott (Francis, The Holy Father 2015).² Ebben integráns ökológiát és ökológiai megtérést sürgetett.

Ahogy a kereszténység, úgy más világvallások vezetői is egyre inkább sürgetik az ökológiai válság megoldását, és kiemelik annak vallási-etikai aspektusát. A különböző egyházak vezetői és követői egyre inkább bekapcsolódtak az ökológiai diskurzusba, és maguk is megoldási javaslatokat, cselekvési terveket dolgoztak ki. Markáns megnyilvánulása ennek a WWF (World Wildlife Found) bábáskodása alatt létrejött Assisi Nyilatkozatok (1986, Assisi, Olaszország), ahol öt nagy világvallás (a buddhizmus, a hinduizmus, az iszlám, a judaizmus és a kereszténység) fogalmazta meg üzenetét a természet és az ember kapcsolatáról, amihez később más vallások (szikh vallás, a baha'i vallás, a dzsainizmus és a taoizmus) is csatlakoztak.³

A közös nyilatkozatok mellett a világvallások részéről a közös elvek megfogalmazásának törekvése is megmutatkozik az utóbbi évtizedekben. Ilyen elvek, többek között, hogy:

- a természeti világnak belső értéke van, nem csak az ember javára létezik, értékét nem az határozza meg, hogy mennyiben szolgálja az embert;
- a természet kizsákmányolása nem elfogadható, a vallásos ember kötelessége a nem-emberi létezők védelme is;
- az emberek kötelesek harmóniában élni a természettel, erre pedig a hagyományaik gyakorlata nyújt példát;
- Isten / a kozmikus rend / a természetfeletti megköveteli az embertől az olyan erkölcsi értékeket, mint az igazságosság, együttérzés, kölcsönösség. Ez érvényes az emberre és a nem-emberi létezőkre egyaránt (Grim–Tucker 2014: 12).

A fenti alapvetések e vallási elveket a környezetetika kérdéskörébe, azaz a vallásnál szélesebb környezeti diskurzusba is bekapcsolják.

A vallások és egyházak szerepének fontosságát az ökológiai diskurzusban az is aláhúzza sokak szerint, hogy a vallási tanítások és egyházak már léteznek és működnek, sok-sok embert fognak össze, és szervezetükkel és infrastruktúrájukkal stabil bázist biztosíthatnak. Feladatuk ezeken keresztül közvetíteni a környezetünk iránti felelősségtudatot, megmutatni annak vallási alapjait, vallás és ökológia kapcsolatát. Ahogy a téma kutatói megfogalmazzák: a fenntart-

¹ Magyarul: <https://teremtesvedelem.hu/content/cikk/papa-ujjevi-uzenete>

² Magyarul: http://uj.katolikus.hu/konyvtar/ferenc_papa_laudato_si_enciklika.pdf. Fordította Tózsér Endre.

³ Az Assisi Nyilatkozat szövegét magyarul lásd: <http://www.kia.hu/konyvtar/szemle/f1.htm>.

hatóság érdekében botorság lenne figyelmen kívül hagyni a mintegy tízezer vallásban és a Föld lakosságának 85 százalékában rejlő potenciált (lásd Gardner 2002; Rasmussen 2013). Az *Alliance of Religions and Conservation* nevű szervezet tagjai is úgy vélik, hogy a környezeti problémák megoldása érdekében ki kell használni a vallások, egyházak világban betöltött politikai, gazdasági és kulturális szerepét. Ezek szerintük: a vallások olyan kozmológiát biztosítanak, amely formálja a világnézeteket; erkölcsi tekintéllyel rendelkeznek; rengeteg embert érnek el és mozgósíthatnak; hatalmas vagyonuk van ingatlanban, pénzügyi befektetésekben és pénzben; a fenntarthatósághoz elengedhetetlen hosszú távú gondolkodást gyakorolják; irányelvekkel bírnak a vagyon méltányos, igazságos és felelősségteljes kezeléséhez; sajátos társadalmi és kulturális kontextusban gyökereznek; ők vezetik a világ számos iskoláját (idézi Hubbell–Ryan 2022: 139).

A vallás tehát felfedeződött mint az ökológiai krízis egyik megoldási javaslata és módszere. Az ökológiai diskurzusba bekapcsolódó vallások követői (laikusok és tudósok egyaránt) vallásuk tanításainak olyan értelmezését adják, amely szerint a természet és minden létező vagy isteni teremtmény, vagy az isteni részét képezi, vagy valamiféle természetfeletti attribútummal bír. Ennek értelmében a természet rombolása, kizsákmányolása a természetfeletti szembeni bűn, a környezetbarát viselkedés pedig egyenesen vallásos kötelesség.⁴

Vallás és környezettudatosság összekapcsolódására kitűnő példa a WWF által kiadott könyvsorozat, melynek kötetei egy-egy világvallás és a természet kapcsolatáról szólnak:

Batchelor, Martine – Brown Kerry (eds.): *Buddhism and Ecology*, 1992.

Breuilly, Elisabeth – Palmer, Martin (eds.): *Christianity and Ecology*, 1992.

Khalid, Fazlun M. – O'Brien, Joanne (eds.): *Islam and Ecology*, 1992.

Prime, Ranchor: *Hinduism and Ecology*, 1992.

Rose, Aubrey (ed.): *Judaism and Ecology*, 1992.

Vallás és ökológia összekapcsolását az is indokolja a kutatók szerint, hogy mindkettő foglalkozik a nem-emberi világ megértésével, továbbá ember és nem-emberi világ viszonyának feltárásával.

A tudomány a fizikai világ működésével kapcsolatos ismeretek elsődleges, hitelesnek tekintett forrása. A vallás válaszokat ad a misztikus tapasztalatokra, az átfogó jelentések és a közös etikai irányultságok iránti vágyra, amelyeket a tudomány sokak számára – önmagában – nem tud biztosítani (Rigby 2017: 275). Az ökológia tudománya leírja, hogy az organizmusok hogyan lépnek kölcsönhatásba más organizmusokkal, energiával és anyaggal olyan összetett rendszerekben, amelyek meghatározzák az organizmusok bőségét és eloszlását. A val-

⁴ Ehhez lásd – többek között – Bron Taylor *Introducing Religion and Dark Green Religion* című tanulmányát, Taylor 2010. Az ábrahámista vallások és az ökológiai válság közötti kapcsolathoz, az e körül kialakult vitához lásd: Kay 1998; Livingstone 1994; Taylor 2010, 2016; White 1967.

lás azt kérdezi, hogy mi ezeknek az organizmusoknak az értéke, miért léteznek, mi a céljuk, és milyen kötelezettségekkel tartoznak egymásnak vagy egy túlvilági Teremtőnek (Hubbell–Ryan 2022: 137). A tudomány a világ megértése mellett a hasznosság elvét is szem előtt tartva vizsgálódik. A vallás a világ megértése során a benne elfoglalt helyünkre és feladatunkra szeretne választ, iránymutatást kapni, a vallás így válik az emberi viselkedést szabályozó erős törvénné. A világnézet határozza meg, hogyan látjuk a világot, egyfajta állandó korrekciós lencse, amely egyes dolgokat fókuszba állít, másokat pedig elfed (uo.). Az emberek világnézeteiben élnek, amelyek tükrözik és jóváhagyják a társadalmi, gazdasági, politikai és vallási rendet (Eaton 2017: 125–126). Ezért van fontos szerepe a vallásnak és a vallástudománynak a környezetvédelemben. Ez indokolja azt is, hogy a humán környezettudomány számára miért kikerülhetetlen a vallással való foglalkozás.

Ebben a folyamatban alapvető szerepet kap a szentírások ökológiai-környezeti szempontú újraolvasása. Jenkins szerint bár a szent szövegek egy része furcsán hangozhat a modern fül számára, ha sajátos történelmi és ökológiai kontextusukat figyelembe vesszük, akkor értelmezhetjük őket úgy, mint a fenntartható társadalom kialakításának lokális gyakorlatát (Jenkins 2011). Természetkárosítás és vallás viszonyának egyik leghíresebb vitája során éppen egy szentírás, a Biblia újraolvasása és értelmezése játszotta a főszerepet. Ez a közismert vita Lynn White presbiteriánus középkorkutató történész nevéhez kötődik.

A vita alapja az ábrahámi vallások (zsidó, keresztény, iszlám) kritikája: e szerint e vallások elválasztották egymástól Istent és a természetet, ezáltal duális kozmológiát hoztak létre, amely egyfelől antropocentrista, másfelől – a természetet illetően – instrumentalista. Ezáltal a természet egy „dologgá” vált, aminek tisztelete, imádata bűnként értelmeződik. White történészként pontosan tudta, hogy az ember már nagyon régóta kihasználja a természetet (a vad tűzzel való felhajtása visszahatott a világ nagy füves pusztaságaira és a pleisztocén kor emlőseinek kihalására; a Nílus emberi beavatkozás hatására olyan, amilyen 6000 éve stb., lásd White 1967). De úgy vélte, hogy az a középkorban gyökerező technológiai és tudományos lendület, ami világhatalommá tette Európát, a kereszténység világgképével együttesen vezetett el a természeti környezetünk korlátlan kihasználásához. Ennek lényege röviden: a zsidó-keresztény gondolkodás időképe lineáris, ami a teremtésképpzettel közösen folytonos haladásba vetett hitet eredményezett. E teremtésképpzet alapja, hogy isten az embert saját képmására teremtette, aki tehát nem egyszerűen része a természetnek, hanem isten az ő javára és uralkodására teremtette a világot, a világ az embert szolgálja. Az ember uralkodása a természet felett tehát isten akarata szerint való. White maga is tudta, hogy ez meglehetősen sommás értékelése a keresztény világgképnek, és természetesen rengeteg kritika is érte. E kritikák egy része rámutat arra, hogy nemcsak a kereszténység dominálta területeken van környezetpusztítás, hanem éppenséggel a világ minden szegletében (Livingstone 1994; Thomas 1983). Mások szerint a vallásban és a spiritualításban semmi sem eredendően természetellenes vagy – ellenkezőleg – környezetvédő, helyett az számít, hogy a vallást hogyan

értelmezik és alkalmazzák (lásd Pellow–Guo 2017). Megint mások úgy vélik, hogy White túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a vallásnak (lásd például Livingstone 1994).

A természet pusztá „dologgá” degradálása, Max Weber közismert fogalmával, a világ varázstalanítása Weber szerint bár a keresztény tradíción belül a római katolikus világképben jelent meg, de a felemelkedő modern tudománnyal karöltve valójában a reformáció teljesítette ki (Rigby 2017: 278). Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a karteziánus filozófia mechanikus természetfelfogása maga is nagy szereppel bírt a természet leértékelésében, az Adam Smith-i munkaérték-elmélettel és Locke gazdaságfilozófiájával közösen megerősítette annak instrumentalizálását (ehhez magyarul lásd Tóth I. 2005: 21–42).

Mindenesetre az uralkodó kontra pásztor vita, az, hogy miként kell értelmezni a Teremtés könyvét (Ter 1,26–28), megtermékenyítő hatással volt a vallás és a környezeti krízis kapcsolatáról való gondolkodásra. Az ábrahámi vallások evidensnek tekintik, hogy az ember elkülönült pozícióban van a természethez képest, de e pozíció értelmezése már az uralom és a felelősség kérdését tárgyalja, és elvezet e tanulmány elején tárgyalt fejleményekhez, azaz a különböző vallások és egyházak aktivitásához a környezeti krízis kezelésében.

Ma már számtalan vallási szervezet foglalkozik környezeti kérdésekkel, és sokan fogadják el a Föld Charta koncepcióját a „teremtésgondozásról”: „Mindenki közös felelősséggel tartozik az emberi család és a tágabb élővilág jelenlegi és jövőbeli jólétéért” (Earth Charter Commission 2000, 1). <https://earthcharter.org/>

Néhány ilyen szervezet:

Alliance for Religions and Conservation (ARC: <http://www.arcworld.org/>, 2019-ben lezárták munkájukat, archívumként működnek)

Earth Ministry: <https://earthministry.org/>

The Eco Church: <https://ecochurch.arocha.org.uk/>

Interfaith Power & Light, and The Indigenous Environmental Network: <https://www.interfaithpowerandlight.org/wp-content/uploads/2017/06/IPL-AR-16-FINAL.pdf>

Indigenous Environmental Network: <https://www.ienearth.org/>

The World Council of Churches: <https://www.oikoumene.org/blog/where-are-we-at-the-climate-change-negotiations>

Magyarországi szerveződések – szintén a teljesség igénye nélkül:

Naphimnusz Teremtésvédelmi Egyesület: <https://teremtesvedelem.hu/>

Laudato si' Animátorprogram: <https://teremtesvedelem.hu/content/hirek/hazankban-elindul-laudato-si-animatorprogram>

Teremtésvédelmi Kalendárium: <https://teremtesvedelem.hu/content/cikk/teremtesvedelmi-kalendarium-sokszinuseg>

Ökovölgy Alapítvány: <https://okovolgy.hu/>

A gondozás-gondoskodás kérdése kulcsfontosságú ebben a folyamatban. Ennek értelmében az ember érdekében végzett gondoskodás vallásos kötelessége nemcsak kiterjeszthető a természetre is, hanem egyenesen kötelező is kiterjeszteni rá. A társadalmi igazságosság elve megjelenik a teremtésről való gondoskodásban és az ökoigazságosságban, oly módon, hogy a hívek összekapcsolják a hagyományos szolgálatot a környezetvédelemmel. Ahogy Ferenc pápa fogalmaz, nem lehet lelki egészség társadalmi igazságosság nélkül, és nem lehet társadalmi igazságosság egészséges ökoszisztémák nélkül (idézi Hubbell–Ryan 2022: 131). A pásztor-szerep, a gondozás vallásos tézise pedig párhuzamba állítható a tudományos törekvésekkel, például azokkal a geomérnöki törekvésekkel, amelyek a Föld ember által megzavart működését igyekeznek a tudomány és a technológia segítségével visszaállítani (uo. 134).

Ez a párhuzam újabb bizonyítéka annak is, hogy a humán környezettudomány számára a vallás vizsgálata kikerülhetetlen: az egymástól látszólag távol álló tudományos munka (geomérnökök) és vallásos világkép egymást erősítheti, közelítésüket, egymásra találásukat pedig a diszciplínákon túllépő humán környezettudományos szemlélet nagyban segítheti.

Az ma már általánosan (bár nem teljeskörűen) elfogadott, hogy a kortárs környezeti krízis megoldásához a tudomány, a technológia és a politikai akarat egyértelműen szükségesek. De sokan megkérdőjelezik, hogy ez elegendő lenne, úgy vélik, hogy a fenntartható jövő érdekében a paradigmaváltás, az emberi tudat és viselkedés átalakítása elengedhetetlen. Egy új világkép, a környezettudatos etika, a vallás, a spiritualitás lényeges szereppel bírnak ebben az átalakulásban: fontos kritikáját adják a modern fogyasztói társadalomnak és alternatív víziót kínálnak a jó életéről (Tucker–Grim 2017; Hubbell–Ryan 2022: 137). A Hubbell–Ryan szerzőpáros szerint az ökológia iránt érdeklődő vallásos embereknek három alapvető kérdést kell feltenniük:

„1. Hogyan értelmezhetők újra a hagyományos szentírások, tanítások, rituálék és hiedelmek a környezeti etika támogatása érdekében?

2. Hogyan lehet visszahelyezni a kánonba a marginalizált, apokrif és figyelmen kívül hagyott, a környezeti etikát támogató szövegeket és tanításokat?

3. Hogyan alakíthatók ki olyan, a vallási hagyománnyal összhangban álló új hiedelmek, értékek és gyakorlatok, amelyek támogatják a környezeti etikát?” (Hubbell–Ryan 2022: 138.)

Ugyanők azonban – más kutatókra is hivatkozva, lásd Rigby 2017; Simkins 2018 – arra is figyelmeztetnek, hogy politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások nélkül pusztán az eszmék nem változtatják meg automatikusan a világot (Hubbell–Ryan 2022: 139).

Vallás és környezetvédelem témában rengeteg irodalom és aktivitás jelent meg az utóbbi évtizedekben a tudósok, teológusok, gyakorló szakemberek ama felismerésének köszönhetően, miszerint a környezeti kérdésekben tájékozott hívek és a környezetvédelmi munka újrafogalmazása fontos szereppel bír a kortárs környezeti krízis kezelésében.

Az egyik műfaj az ún. *hitvallásos irodalom*, amely magán az adott tradíción belül értelmezi újra a hagyományokat és a tanokat. Ez az interpretációs munka időnként új irányzatokat is létrehoz, lásd például a Thich Nhat Hahn buddhista szerzetes és aktivista által kifejlesztett *elkötelezett buddhizmust* (engaged Buddhism), vagy a katolikus Thomas Berry által a különböző vallási tanítások és a földtudományok egyesítésével létrehozott, a teremtés csodájára fókuszáló *geovallást* (georeligion).

A *konstruktív irodalom* olyan tudományos irodalom, amely felméri, hogy a különböző vallások hogyan reagálnak az antropocén válságokra; a környezeti változások hogyan formálták a vallásokat a múltban, és a klímaváltozás hogyan alakíthatja a vallásokat a jövőben (Jenkins et al. 2017; Szerszynski 2017); hogyan hatnak a hívekre a központi szereplők és intézmények (Vatikán, dalai láma, Világvallások Tanácsa) ökotudatos megnyilvánulásai; az ökoigazságosság és a teremtésről való gondoskodás hogyan hoz létre új vallásközi, ökumenikus szövetségeket. De nem megkerülhetők azok a vallásos csoportok sem, amelyek nem fogadják el az ökotudatos etikát, vagy éppenséggel környezet(védelem)ellenes álláspontot és cselekvést képviselnek (ehhez lásd Kearns 2011; Taylor 2016).

Vallás és környezetvédelem témában különösen széles területet ölel át a *vallási aktivizmus* (lásd Gottlieb 2006a; 2006b; 2017). A kutatók itt azt vizsgálják, hogy a szolgálatra való hívásban miként jelenik meg a környezeti tematika, a környezeti igazságosság és a környezeti problémák megoldása érdekében végzett cselekvés. Ennek kitűnő példái a brit keresztény és muszlim klímaaktivisták, akik úgy tekintenek a saját ökológiai aktivizmusukra (részvétel a klímamozgalmakban, imádkozás és böjtölés a Földért), mint vallásuk gyakorlásának egyik módjára (Nita 2014).

Ökospiritualitás, természetvallás, ősi hit

Az egyházak ún. zöldülése mellett sokkal nehezebben megfogható az a valláshoz és egyházhoz nem köthető, természetközpontú spiritualitás, amely a kutatások szerint egyre erősebben jelen van a környezettudatos gondolkodásban (Taylor 1995; 2010). Összességében leginkább az ökospiritualitás fogalma foglalja össze ezt a szemléletet, aminek lényege: a természethez tartozás mély átérzése, minden lény azonos értéke és szoros, kölcsönös függése egymástól. Az ökospiritualításra gyakran panteizmus és általában holisztikus szemlélet jellemző. „Hívei” egy része ökocentrikus környezeti etikát vall, azaz az embert nem a teremtés csúcának, hanem csak egy szereplőjének tekintik a sok közül, aki szorosan függ a természettől, és ő maga is kölcsönhatásban áll minden más létezővel. De ugyanúgy találunk közöttük antropocentrikus etikát vallókat, akik azonban az ember kiemelkedő helyét nem hatalomként, hanem felelősségként értelmezik.⁵ Mindkettő a mindennapok gyakorlatára is visszaható, igen erős felelősségtudatot alakít ki

⁵ Az antropocentrikus és ökocentrikus etikáról magyarul lásd Tóth I. 2003.

az egyénben. Legmarkánsabb megnyilvánulása mindennek a Lovelock-féle Gaia-hipotézis, mely feltételezi, hogy a Föld egy élő entitás (Lovelock 1979; 2009),⁶ illetve a környezetfilozófia olyan radikális elméletei, irányzatai, mint például az Arne Naess-féle mélyökológia, vagy a Murray Bookchin-i társadalomökológia. (Lásd a „Környezetfilozófia” című tanulmányt). Az ökospiritualitás – Bron Taylor valláskutató szerint – leginkább a sokszínű spirituális mozgalmakra jellemző, de a hagyományos vallások hívei is gyakran beépítik világképükbe ezt a fajta etikát (Taylor 2010). Az összefoglalóan környezeti (*environmentalista*) mozgalmaknak nevezett mozgalomegyüttes világnézeti alapjait is az ökospiritualitás adja.

A zöldmozgalmakat is vizsgáló Bron Taylor „zöld vallásnak” (*green religion*) nevezi a történeti vallások „zöldülését”, a fentiekben vizsgált vallásos környezettudatosságot, azt az etikai alapvetést, miszerint a környezettudatos viselkedés vallásos kötelesség. Ugyanő megkülönbözteti és „sötétzöld vallásnak” (*dark green religion*) nevezi azt a szemléletet, amelynek fő tézise, hogy a természet maga a szent, és ebből kiindulva szükséges a tisztelete és védelme. Ide sorolhatók az animizmus, a panteizmus, a pogány hitrendszerek, illetve az újpogány mozgalmak, az ún. természeti vallások (és a hozzájuk szorosan kapcsolódó hagyományos ökológiai tudás), a New Age-mozgalom és bizonyos új vallási mozgalmak. A környezeti mozgalmak spirituális alapjait is a sötétzöld vallásosság elemei adják.

A kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy a kettő, tehát a zöld és a sötétzöld vallásosság a gyakorlatban nem vagy csak igen nehezen választható szét.⁷ Ahogy maga Bron Taylor is csak az elméleti alapvetés érdekében igyekszik meghatározni vallás, hit, spiritualitás, illetve zöld és sötétzöld vallásosság lényegét (Taylor 2010: 1).

Egy rövid kitérővel hadd magyarázzam meg e három fogalom – vallás, hit, spiritualitás – együttes használatát. A vallással foglalkozó kutatások tapasztalata, hogy a jelenkori diskurzusokban a vallásosságukat megfogalmazó egyének gyakran inkább spiritualitásról, mint vallásról beszélnek, és legtöbbjük kiemeli a kettő közötti különbséget: a spiritualitást a személyes tapasztalattal és fejlődéssel, a világnak és benne az egyén helyének mélyebb megértésével azonosítják, míg a vallást inkább intézményesedettnek, ritualizáltnak, személytelenebbnek tekintik (összefoglalóan Taylor 2010: 1). Mivel a spiritualitás terminussal jellemzett hitrendszerben gyakoriak az egyén helyét a teremtésben, a világban, a természetben értelmező elemek, nem véletlen, hogy inkább ez a fogalom jelenik meg az ökológiai mozgalmakban is.

A nyugati kortárs vallásosság vizsgálata során bizonyos jelenségekre újabban elterjedt a *természetvallás* (*nature religion*) fogalma. Bár maga a terminus nem új, a jelenkori vizsgálatokban új tartalmat is nyert: használói alapvetően minden olyan vallást beleértene, amelynek része a természet mély tisztelete és az ennek

⁶ Magyar összefoglalása: Tóth I. 2005: 102–121. A Gaia-teória politikai hatásáról lásd Deudney 1995; Litfin 2005.

⁷ Ezt mondja a vernakuláris vallás és az integratív vallás koncepciója is, lásd Bowman 1990.

jegyében álló gyakorlat.⁸ A törzsi vallások mellett a szerzők ide sorakoztatják a pogány tradíciókat felelevenítő modern vallási mozgalmakat is: az újpogányságot, a neosamanizmust, a wiccát, különböző New Age-csoportokat, sőt Peter Beyer ide sorol bizonyos, a történeti egyházakon belül jelentkező megújulási mozgalmakat is (Beyer 1998: 17). Beyer a fogalmat „hasznos analitikus absztrakciónak” (*useful analytical abstraction*) tartja, amely alkalmazható „minden olyan vallásos hiedelemre és gyakorlatra, amelynek hívei a természetet az isteni, a szent, a transzcendens, a spirituális erő – vagy nevezzék bárhogyan is – megnyilvánulásának tekintik.” (Beyer 1998: 11.⁹)

Hasonlóképpen gyakori ebben a diskurzusban az ősi hit (*native faith*) terminus használata. Ahogyan Adrian Ivakhiv a kelet-közép-európai újpogányságot vizsgálva megállapította: „Kelet-európai gyakorlóink inkább ősi hitnek (*native faith*) nevezik azt, amit a nyugati kutatók pogányságként kategorizálnak.” (Ivakhiv 2005: 195.) Az „ősi hit” (*native faith*), „ősi tradíció” (*native tradition*), „ősi magyar hagyomány” vagy „őseink öröksége” terminusok használata a leggyakoribb mind a társadalomtudományi, mind a mindennapi használatban. Többféle kifejezés használatos tehát a közép-kelet-európai újpogány-jellegű csoportokra, amely megnevezések gyakran elfedik rokonságukat a világ más részein található hasonló tradíciókkal, ugyanakkor utalnak is a különbségekre, amely a két régiót jellemzi.¹⁰ Adrian Ivakhiv rávilágít, hogy már maga a természet fogalma is eltérő értelmezéssel és konnotációkkal bír a nyugati, illetve a kelet-közép-európai kortárs természethitekben, elsősorban az újpogányságban. Úgy véli, hogy a nyugatban dominánsabb az a felfogás, hogy a természet önmagában létező entitás, míg Kelet-Közép-Európában a természet szoros kapcsolatban van az emberrel és a néppel, nemzettel, és fordítva: a nép, a nemzet a lokális természettel (lásd Ivakhiv 2005). Ebből kiindulva meggyőzően tárgyalja a terminus problematikusságát: úgy véli, hogy a természet fogalmát nem szabad egyértelműnek tekinteni, ehelyett úgy kell felfogni, mint egy folyamatosan formálódó definíciót, konstrukciót, bricolázs és diszkurzív harc eredményét (Ivakhiv 2005: 196).

A fenti megfontolások nem csupán a tudományos diskurzusban fontos fogalmi kérdések, és nem is öncélú játék a szavakkal, hanem rávilágítanak azokra a finom eltérésekre, amelyek a természethez való viszonyt is befolyásolják. Kitűnő példa erre az indiai környezettörténész, Ramachandra Guha rácsodálkozása a különbségekre: Indiában azt látta, hogy a környezeti mozgalmak alapvetően a társadalmi igazságosság kérdéseivel foglalkoznak, tárgyuk és céljuk a természeti erőforrásokhoz való egyenlő hozzáférés joga, középpontjukban tehát az ember áll. Majd

⁸ Erre utal Catherine Albenese könyvének címe is: *Nature Religion in America: From the Algonkian Indians to the New Age*. Albenese 1991.

⁹ A témához lásd még: Harvey 2014; Letcher 2003; Pearson–Roberts–Samuel 1998.

¹⁰ A terminológiai kérdésekhez lásd: Simpson–Filip 2013.

A terminológiai különbség mellett komoly ideológiai különbségek is mutatkoznak a kelet-közép-európai és a nyugat-európai – most nevezzük így – „újpogányság” között. Ennek előzményeit, okait és jellegét vizsgálják például: Aitamurto–Simpson (eds.) 2013; Szilágyi–Szilárdi 2007; Wiensch 2013; Hubbes–Povedák 2014.

az Egyesült Államokban egy teljesen másfajta environmentalizmussal találkozott, ahol nem az ember állt a központban, hanem az állatok, a növények, tehát a természet nem-ember szereplői és azok jogai (Guha 2000). Az antropológiai irodalomból is számtalan ilyen példát lehetne sorolni, de én most csak Mészáros Csaba munkáját idézem, aki saját, szibériai terepmunkája alapján mutatja meg, hogy a klímaváltozás mennyire mást jelent a szibériai közösség számára, mint a nyugati gondolkodásban (Mészáros 2019).

Visszatérve az ökospiritualitás és a természethit jelenségére: a társadalomtudományi, főként kulturális antropológiai kutatások azt mutatják, hogy egy-egy konkrét csoport vizsgálata során nem/sem találunk egységes természethit és ahhoz kapcsolódó gyakorlatot, a jelenségre jellemző pluralitás és brikolázs itt is jelen van. Az újpogánysághoz / természethihez / ősi hithez köthető hit és gyakorlat leginkább individuális szinten jelenik meg, egyénekhez köthető, egy-egy közösségen belül egyének, esetleg kisebb csoportok érdeklődési körében lelhetők fel elemei. De itt is számtalan irányzat hatásával találkozhatunk, az egyének annyira sokszínű, változatos vallási elképzelésekkel rendelkeznek, hogy igen nehéz általános elemeket megragadni. Másfelől az egyéni interpretáció kifejezetten jelentős ebben a jelenségben, így gyakran még az azonos irányzatokhoz tartozók hiedelemrendszerének és gyakorlatának vizsgálata során is kénytelen a kutató lemondani az általánosításokról (lásd például Farkas 2017: 93–111).

„Az ökofalu-koncepció egyik központi eleme a természet mélységes tisztelete, az egész ökofalusi életmód a természeti környezetünkért (és a jövőért) való aggodalomra és a tenni akarásra épül. A problémák racionális felismerésén és kezelésén túl az ökofalusi gondolkodásban és gyakorlatban megjelenik az irracionális is: az ökofalvakra jellemző rendszerszemlélet, a rendszer-elméletek ismerete és alkalmazása, a technológiai fejlesztések és az aktuális tudományos eredmények ismerete mellett ebben a világképben megfér – sőt, valójában szervesen illeszkedik – az, amit ők maguk leginkább *természethit*ként szoktak meghatározni:

K.I.: Ha azon kezdek el gondolkodni, hogy mi az a közös platform, ami most, 20 év leltével is létezik a gyűrűfűiek között, van-e olyan, amiben ma is, feltétel nélkül minden gyűrűfűi egyetért – igen, van, valamiféle természethit, ami tényleg messze van vallástól és egyháztól, viszont valószínűleg minden egyéb ismervét a hitnek magában foglalja. F.J.: Mit értesz természethit alatt?

K.I.: Hmmm! Hit alatt valami afféle tiszteletet, ami már túlmutat a racionális módon megközelíthető dolgokon. Ekképp értve: természethit a természeti dolgok, jelenségek, összefüggések, rendszerek tisztelete. Messze túlmutat a pusztá »megértésen«, valami nagyon más.” (Interjúidézet, 2013)

Beszélgetőtársam szerint lakhelyén, Gyűrűfűn nem egy konkrét vallás, hanem valamiféle közös hit mutatkozik meg, és elsősorban a természethit-elemek jelenlétét tartja jellemzőnek az ökofalura: »Genius loci, a hely szelleme, a természet szelleme, sőt bizonyos értelemben a régi gyűrűfűiek szelleme.«

Eltérően a hasonló hitrendszerrel bíró nyugat európai példáktól, a magyar ökofalu-lakók nem nevezik magukat és gyakorlatukat (új)pogánynak (én legalábbis még sosem hallottam). Ehelyett inkább konkrét irányzatot jelölnek meg, például: „csinálom a sámános dolgaimat”, „ott erős az ősmagyaros vonal”. Mindazonáltal a természethitről való beszélgetésekben gyakran felmerül a pogány tradíció kérdése, és a természethit gyakorlati megvalósulásakor olyan rítusokat is sorolnak, amelyeket ők maguk is pogány örökségnek tekintenek. Találkoztam olyan megfogalmazással is egy levélben, ahol a pogány hit és a természethit azonosként értelmeződött: »Még a keresztény szokások is telis-tele vannak pogány/természethitű [sic!] utalásokkal, csak ki kell tudni hámozni őket.« (Farkas 2017: 95–96.)

Ökopogányok

Az ökospiritualitás egyik domináns mozgalmi megjelenési módja az ökopogányság (eco-paganism). Az ökopogány egy olyan környezeti aktivista, aki az újpogány tradíció követője, és környezetvédő akcióiban is integrálja újpogány hitét és gyakorlatát (természeti lények segítségül hívása, pogány rítusok az akció helyszínén, Föld-energiák használata stb.; lásd: Harris 1996, 2008; Letcher 2003). Mivel az újpogány csoportok hitrendszere alapvetően valamilyen természetvalásra vezethető vissza, az újpogányok maguk is hangsúlyozzák a természet tiszteletét, minden élő szentségét. Számukra a természet intelligenciával és tudatossággal bír, jótékony, és kommunikálni tud azokkal, akik képesek meghallani. Ezt az elfeledett kapcsolatot vissza kell állítani. Jó példaként szolgálnak a pre-modern emberek, akik spirituális kapcsolatban voltak a természettel, ezért az ő példájukat kell követni, és az ő eszközeiket – értsd hitüket és spirituális gyakorlatukat – kell alkalmazni (Letcher 2003: 69).

Az újpogányság tehát filozófiájában és gyakorlatában is alapvetően „zöld”, ebből következően a környezettudatos gondolkodás és életmód kiemelt fontossággal bír számukra. Sokuk esetében ez csupán az Isten/Istennő/Földanya/Természet vallásos tiszteletében a természet ciklikusságát követő, a természetben végrehajtott rítusokban ölt kultikus formát, mindenféle aktivizmus nélkül. Mások azonban közreműködnek a különböző ökológiai mozgalmakban, a klímaaktivizmus politikai színterének is részesei (Luhmann 1993).

Az ökopogányok sokfélék, és az ökológiai aktivizmusnak is különféle formáit gyakorolják. Egy részük a mélyökológia és egyfajta spirituális eklekticizmus felől érkezik, ők azok a „brikolőrök”, barkácsolók, akik a környezetfilozófia mellett a kortárs spiritualitás rendkívül széles palettájából merítve és ezeket egy pogány dogmával kombinálva alkotják meg világképüket (New Age, wicca-boszorkányság, neosamanizmus, druida hit, Istennő-hit,¹¹ teozófia, buddhizmus, Szivár-

¹¹ Az újpogányság szoros kapcsolatban áll a modernitás ökofeminista kritikájával. Ezt egyrészt Carolyn Merchant munkái motiválták, aki 1980-as munkájában azt állította, hogy a tudományos

vány-mozgalom, hippik, humán potenciál mozgalom, őslakos kultúrák, az 1960-as évek pszichedelikus tanításai, folklór). A másik csoportba azok a pogány aktivisták sorolhatók, akik egy konkrét pogány tradícióhoz kapcsolódnak, mint például a kelta vagy a druida tradíció, a Diana-kultusz és így tovább (Partridge 2005). Aktivizmusukat tekintve Andy Letcher (2003) az – elsősorban angol – ökopogányoknak két csoportját különíti el: a középosztálybeli *Fluffys* neve a „Keep it fluffy” szlogenből ered (fluffy: 'puha, bolyhos'), eszközük az erőszakmentesség és a pozitív példa mutatása. A főként munkásosztálybeli *Spiky* („Keep it spiky”, spiky: 'szúrós, hegyes') eszköztárában a politikai erőfeszítések, illetve a konfrontálódás az elsődleges, megengedettnak tekintik az erőszakos cselekedeteket is. A két csoport tagjai külsőségeiben is eltérőek: míg az előbbieknél a hippis külső jellemző, addig az utóbbiak esetében a punk esztétika kifejezése a domináns. Eszköztárukban jelentős szerepet kapnak az új ellenállási formák, az expresszívtól a mágikus és vallásos ellenállási módokig számos, a mainstream zöldmozgalomtól eltérő módszert gyakorolnak. Erre talán legjobb példa az angol ökopogányok antiroad-kampányai, ahol a szokásos ökotájsz-technikák¹² mellett a Föld, a természet, a természeti szellemek erejét segítségül hívó pogány rítusokat (ökomágiát) tartanak a kampányok és a konkrét ellenállási akciók során (Letcher 2003).

Christopher Partridge 2005-ös munkájában rámutat arra, hogy az újpogány mozgalmakban egyre erősödik – ahogyan ő fogalmaz – a geográfiai meghatározottság (*eco-enchantment geographically filtered*), azaz, hogy az adott mozgalom kötődést mutat a hazájául szolgáló területen korábban létezett ősi tradícióval: ilyen az aboriginal tradíció erősödése Ausztráliában, a kelta mitológia reinterpretálása Angliában és az őslakos amerikaiakhoz kötődő újpogányság az Egyesült Államokban (lásd Partridge 2005: 73). A magyar területen számos ökológus, önfenntartó csoportban ezt a kötődést a hagyományos paraszti életmódhoz való kapcsolódás jelzi/jelenti. A tradicionális paraszti ökológiai tudás hangsúlyos referenciapont, hivatkozási alap e közösségekben, amit egyben az ősi magyar kultúra és a helyi természeti környezet őrzőjeként értelmeznek. Ez szintén jól ismert, általános jelenség a közép-kelet-európai térségben: „A paraszt a nemes vadember inkarnációja, »egyszerű« a szó legjobb értelmében, azaz: önellátó, szerény, megbízható, nyílt és mindenekeelőtt teljesen autentikus” (Simpson–Filip 2013: 29). Látnuk tehát, hogy az őslakos tradíciók és más hagyományos

gondolkodásmód felemelkedése véget vetett ember és természet kapcsolatának, annak a hitnek, hogy a világ élő és szerves (Merchant 1980). Ehhez kapcsolódott az Istennő-kultusz azon képe, miszerint a modernitással a prehistorikus, pacifista, matriarchális, Földanya-hívó kultúra helyébe egy erőszakos patriarchális rend lépett, ami mind a természetet, mind a nőket degradálta. A patriarchális társadalom és a modernitás kritikája az újpogány és ökopogány mozgalmak alapvető eleme (ehhez lásd: Fletcher 2003).

¹² Ökotájsz: az ökológia és a szabotázs szavakból, jelentése: a természetre káros tevékenységek szabotálása, akadályozása. Lásd: utak lezárása, tiltakozók odaláncolása a veszélyeztetett objektumokhoz, a káros tevékenységben használatos gépek (láncfűrész, fát szállító teherautók) károsítása stb.

világképek fontos inspirációként szolgáltak a kortárs ökospirituális mozgalmak, irányzatok számára is.¹³

SPIRITUÁLIS ÖKOLÓGIA

A vallás, a rítusok és az ökoszisztéma, a környezet kapcsolatának vizsgálata a tudományág kialakulása, azaz a 19. század második fele óta részét képezte a kulturális antropológiai kutatásoknak.

Az 1980-as évektől (tehát a megjelenésétől kezdve) a spirituális ökológia is tárgyává vált ennek az érdeklődésnek. A téma egyik kutatója, Sponsel szerint a spirituális ökológia a vallások és a természeti környezet határterületén található spirituális, emocionális, intellektuális és gyakorlati aktivitásokat vizsgálja, függetlenül attól, hogy azok ősi tradíciók vagy jelenkori jelenségek (Sponsel 2012). A kutatók célja: megismerni a környezeti kapcsolatrendszer vallási aspektusait, felismerni a „különböző vallások alapvetéseiben a környezettel való etikus kapcsolat közös nevezőjét” (Borsos 2004: 82); feltárni, miként használják az ökológiai mozgalmak a hagyományos, törzsi, népi vallást a kortárs környezeti problémák megoldására. Az antropológiai tudás, a vallás-antropológiai kutatások eredményei így módon bekerültek a klímaaktivizmusok eszköztárába, és megindult e szövegek újraolvasása.

A spirituális ökológia számára releváns kutatások között tartják számon Marvin Harris és Roy Rappaport rendszerökológiai vizsgálatait. Harris az *áhimszá* (nem ártás) elvét vizsgálta meg az indiai szent tehén példáján. Azt állította, hogy a szarvasmarhák levágásának tilalma nem csupán – a külső szemlélők által gyakran értelmetlennek, sőt károsnak tűnő – vallási tabu következménye, hanem összetett és releváns gazdasági okai is vannak (Harris 2003). Rappaport 1967-ben a Pápua Új-Guinea-i tsembaga maringok között végzett munkája során kulturális és nem kulturális elemeket egyetlen rendszerben elemzett, és azt mutatta meg, hogy ezt a rendszert miként tartja fent egy rítus, az úgynevezett kaiko. Úgy találta, hogy ez a rítus ugyanúgy szabályozza a rendszeren belüli egyensúlyt, mint ahogyan a természeti ökoszisztémák teszik: a túlszaporodott disznók leölésével segít fenntartani a környezet megfelelő állapotát, határt szab a háborúk gyakoriságának, így nem veszélyezteti a regionális populációk létezését, összehangolja a népességet és a területarányokat, lehetővé teszi a kereskedelmet, elosztja a húsfelesleget (Rappaport 2003; összefoglalóan: Borsos 2004: 44–50; Biczó 2003: 52–69).

Gerardo Reichel-Dolmatoff az 1970-es években a Kolumbiában, az Amazonas környékén élő tukánók erdő- és folyóhasználatát vizsgálta, azok kapcsolatát a társadalmi struktúrával, a mítoszokkal, rítusokkal és szimbólumokkal. A sámánoknak ebben egyfajta „környezetmenedzseri” funkciót tulajdonított. Richard Nelson (1983) a tradicionális környezeti tudást, a vadászatot, az állatok tiszteletét, a természeti for-

¹³ Kate Rigby kifejezetten kritikus az eredménnyel: úgy véli, hogy egy része csupán felületes és szentimentális, ezzel együtt pedig jól jövedelmező és kisajátító manifestációja ennek a tudásnak és identitásnak. Éppen ezért kiemeli azokat az őslakos szerzőket, szereplőket, akik megtalálták és hallatják a hangjukat a saját kultúrájukról való diskurzusban, és nem utolsósorban részt vettek a humán környezettudomány létrejöttében. Lásd az amerikai Joni Adamsont és Linda Hogent vagy az ausztrál Mary Grahamet (Rigby 2017).

rások kezelését és védelmét vizsgálta az atabaszk indiánoknál (Alaszka, Yukon). Fikret Berkes biológus számtalan kutatása között a kanadai kree indiánok (1999) tradicionális tudását, vallásuk és gyakorlatukat, illetve környezetiforrás-használatukat vizsgálta. Sponsel pedig thaiföldi kutatásai során (1992) az ugyanazon a területen élő buddhista és muszlim falvakat vetette össze, arra fókuszálva, hogy az eltérő vallások mennyire eltérő környezethasználatot hoznak létre (összefoglalóan Borsos 2004; Sponsel 2012).

A hagyományos tudás és vallás ilyenén felértékelődése együtt járt a szent helyek védelmére tett erőfeszítések megnövekedésével is (Grand Canon, Shashta-hegy, Stonehenge, Uluru stb., lásd: <https://sacredland.org/map/>).

A spirituális ökológia tehát egyfelől egy kutatási irány az antropológián belül, másfelől társadalmi, politikai, intellektuális mozgalom is. A kettő között időnként nehéz meghúzni a határt. Ennek is köszönhető, hogy a kortárs spirituális ökológia leginkább alkalmazott tudományként értelmezhető: olyan antropológiai tudást keres, amelyet a környezeti krízis kezelésében hasznosítani tud. A humán környezettudomány egyik jellemzője, hogy a kutatók egyben aktivisták is, itt is tetten érhető.

Összefoglalás

A tanulmány áttekintette a vallások szerepét ember és természet viszonyában. Rámutatott, hogy a szentírások környezettudatos újraértelmezése miként befolyásolhatja ezt a viszonyt, és hogy a különböző történeti egyházak, spirituális irányzatok hogyan igyekeznek bekapcsolódni nemcsak az ökológikus diskurzusba, hanem a környezeti problémák megoldásába is. A kereszténység hatását vizsgáló Lynn White-vita példáján a fejezet bemutatta a felelősség konstruktív újragondolásának lehetőségét és hatását. Megvizsgáltuk vallás és tudomány relációját a környezeti problémák területén, a gondoskodás kérdését, és szó esett a hitvallásos irodalom és a vallási aktivizmus példáiról. A szöveg az ökospirituális kérdését is tárgyalta, olyan fogalmak és jelenségek mentén, mint a sötétzöld vallásosság, a természetvallás, az ősi hit, illetve az ökopogányság. Ez utóbbi elvezet a hagyományos ökológiai tudás témájához, melyet egy másik tanulmányban részletesebben is tárgyalunk.

Ajánlott olvasmányok

Silvern, Steven E. – Davis, Edward H. (eds.) 2021. *Religion, Sustainability, and Place. Moral Geographies of the Anthropocene*. Singapore, Palgrave Macmillan.

A tanulmánykötet a vallás, a hit és a fenntarthatóság viszonyát feltáró munkák sorába tartozik. Sajátosságát a geográfiai megközelítés adja, az a meggyőződés, miszerint a kérdésben a helynek is kiemelt fontossága van: a vallásos világkép jelentést ad a helynek, és befolyással van arra, hogy miként bánunk ezzel a hellyel és a természeti környezetünkkel. A kötet tanulmányai a világ számos helyéről és számos vallásáról hoznak példákat, esettanulmányokat.

Taylor, Bron 2010. *Dark Green Religion: Nature Spirituality and the Planetary Future*. Berkeley, University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520944459>

Ebben a könyvben Bron Taylor valláskutató a 20. század végén felbukkanó zöld vallásosságot, a vallások zöld forradalmát és az azt gyakorló csoportokat vizsgálja.

Felhasznált irodalom

Aitamurto, Kaarina – Simpson, Scott (eds.) 2013. *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*. Durham, Acumen.

Albanese, Catherine 1991. *Nature Religion in America: From the Algonkian Indians to the New Age*. Chicago–London, The University of Chicago Press.

Batchelor, Martine – Brown Kerry (eds.) 1992. *Buddhism and Ecology*. London, Cassell.

Baumann, Whitney A. – Bohannon II, Richard R. – O'Brien, Kevin J. 2011. *Grounding Religion: A Field Guide to the Study of Religion and Ecology*. London, Routledge.

Beyer, Peter 1998. Globalisation and the Religion of Nature. In Pearson, Joanne – Roberts, Richard H. – Samuel, Geoffrey (eds.): *Nature Religion Today: Paganism in the Modern World*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 11–21.

Biczó Gábor (szerk.) 2003. *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen, Csokonai.

Borsos Balázs 2004. *Elefánt a hídon*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Bowman, Marion 2009. From Glastonbury to Hungary: Contemporary Integrative Spirituality and Vernacular Religion in Context. In Vargyas, Gábor (ed.): *Passageways: From Hungarian Ethnography to European Ethnology and Sociocultural Anthropology*. Budapest–Pécs, Department of European Ethnology and Cultural Anthropology, The University of Pécs – L'Harmattan Publishing House, 195–221.

Breuilly, Elisabeth – Palmer, Martin (eds.) 1992. *Christianity and Ecology*. London, Cassell.

Deudney, Daniel 1995. In Search of Gaian Politics: Earth's Religion's Challenge to Modern Western Civilization. In Taylor, Bron Raymond (ed.): *Ecological Resistance Movements*. Albany, State University of New York Press, 282–300.

Eaton, Heather 2017. The Challenges of Worldview Transformation: „To Rethink and Refeel Our Origins and Destiny”. In LeVasseur, Todd – Peterson, Anna (eds.): *Religion and Ecological Crisis: The 'Lynn White Thesis' at Fifty*. London – New York, Routledge, 121–136.

Farkas Judit 2017. *Leválni a köldökszínóról. Ökofalvak Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan.

- Francis, The Holy Father 2015. „Laudato si’. Encyclical Letter on Care for Our Common Home.” *Vatican Press*. https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html
- Gardner, Gary 2002. *Invoking the Spirit: Religion and Spirituality in the Quest for a Sustainable World*. New York, Worldwatch Institute.
- Gottlieb, Roger S. 2006a. *A Greener Faith: Religious Environmentalism and Our Planet's Future*. Oxford, Oxford University Press.
- Gottlieb, Roger S. 2017. Religious Environmentalism and Environmental Activism. In Hart, John (ed.): *The Wiley Blackwell Companion to Religion and Ecology*. Hoboken, NJ, Wiley-Blackwell, 439–456.
- Gottlieb, Roger S. (ed.) 2006b. *Oxford Handbook of Religion and Ecology*. Oxford, Oxford University Press.
- Grim, John – Tucker, Mary Evelyn 2014. *Ecology and Religion*. Washington, DC, Island Press.
- Guha, Ramachandra 2000. *Environmentalism: A global history*. New York, Longman.
- Harris, Adrian (1996): Sacred Ecology. In Harvey, Graham – Hardman, Charlotte (eds.): *Paganism Today*. Thorsons. <http://www.thegreenfuse.org/harris/sacredeco.htm>
- Harris, Adrian (2008): *The Wisdom of the Body: Embodied Knowing in Eco-Paganism*. PhD Thesis, University of Winchester, Faculty of Arts, Department of Theology and Religious Studies. <http://www.thegreenfuse.org/phd/more/index.htm>
- Harris, Marvin 2003. Az indiai szent téhen kulturális ökológiája. In Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen, Csokonai, 30–51.
- Harvey, Graham (ed.) 2014. *The Handbook of Contemporary Animism*. Abingdon: Routledge.
- Hesz Ágnes 2014. A vallás, az antropológia és az antropológusok. *Ethnographia*, CXXV: 216–233.
- Hubbel, J. Andrew – Ryan, John C. 2022. Ecological religious studies. Faith in Nature. In uők (eds.): *Introduction to Environmental Humanities*. Abingdon–Oxon, Routledge, 129–146.
- Hubbes, László Attila – Povedák, István 2014. Competitive Past. Ethno-paganism as a placebo-effect for identity reconstruction processes in Hungary and Romania. *Religiski-Filozofski Raksti*, 17: 133–152.
- Ivakhiv, Adrian 2005. Nature and Ethnicity in East European Paganism: An Environmental Ethic of the Religious Right? *Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, 8/2: 194–225.
- Jenkins, Willis 2011. Sustainability. In Bauman, Whitney A. – Bohannon, Richard – O'Brien, Kevin J. (eds.): *Grounding Religion: A Field Guide to the Study of Religion and Ecology*. London – New York, Routledge, 96–112.
- Jenkins, Willis – Tucker, Mary Evelyn – Grim, John (eds.) 2017. *Routledge Handbook of Religion and Ecology*. New York, Routledge.
- Kay, Jeanne 1988. Concepts of Nature in the Hebrew Bible. *Environmental Ethics*, 10/4: 309–327.
- Kay, Milton 1993. Environmentalism and anthropology. In uő (ed.): *Environmentalism. The view from anthropology*. London – New York, Routledge, 1–17.
- Kearns, Laurel 2011. The Role of Religious Activism. In Dryzek, John S. – Norgaard, Richard B. – Schlosberg, David (eds.): *Oxford Handbook of Climate Change and Society*. Oxford, Oxford University Press. 414–428.

- Khalid, Fazlun M. – O'Brien, Joanne (eds.) 1992. *Islam and Ecology*. London, Cassell.
- Kiss Ádám 2012. Környezet és fenntarthatóság. In uő (szerk.): *A környezettan alapjai*. Budapest, ELTE TTK – Typotex. http://etananyag.ttk.elte.hu/FiLeS/downloads/EJ-Kiss_A_kornyezettan_alapjai.pdf
- Letcher, Andy 2003. 'Gaia Told Me to Do It': Resistance and the Idea of Nature within Contemporary British Eco-Paganism. *Ecotheology*, 8. 1. 61–84.
- Litfin, Karen 2005. Gaia Theory: Intimations for Global Environmental Politics. In Dauvergne, Peter (ed.): *Handbook of Environmental Politics*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 500–518.
- Livingstone, David N. 1994. The historical roots of our ecological crisis: A reassessment. *Fides et Historia*, 26: 38–55. (Magyarul: Ökológiai válságunk történeti gyökerei: újraértékelés. In Lányi András – Jávör Benedek [szerk.]: *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan, 2005. 178–200.)
- Lodge, David M. – Hamlin, Christopher (eds.) 2006. *Religion and the New Ecology: Environmental Responsibility in a World in Flux. Foreword by Peter H. Raven*. South Bend, University of Notre Dame Press.
- Lovelock, James 1979. *Gaia: A New Look at Life on Earth*. Oxford, Oxford University Press. (Magyarul: *Gaia: A földi élet egy új nézőpontból*. Ford. ifj. Árkos Antal. Budapest, Göncöl, 1990.)
- Lovelock, James 1990. *The Ages of Gaia: A Biography of the Living Earth*. New York – London, Bantam.
- Lovelock, James 2009. *The Vanishing Face of Gaia*. Basic Books. (Magyarul: *Gaia halványuló arca. Utolsó figyelmeztetés*. Ford. Barna László. Budapest, Akadémiai, 2010.)
- Luhrmann, Tanya M. 1993. The resurgence of romanticism. Contemporary neopaganism, feminist spirituality and the divinity of nature. In Milton, Kay (ed.): *Environmentalism. The view from Anthropology*. London, Routledge, 219–233.
- Merchant, Carolyn 1980. *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. San Francisco, Harper and Row.
- Mészáros Csaba 2019. Kié az antropocén? A globális klímaváltozás antropológiai szemlélete. *Replika*, 113, 145–164. DOI: 10.32564/113.8
- Mészáros Ernő 2010. *Környezettudomány. Az ember és a környezet kapcsolata. A Környezettudomány legfontosabb fogalmai és értelmezésük*. Budapest, Akadémiai.
- Nita, Maria 2014. Christian and Muslim Climate Activists Fasting and Praying for the Planet: Emotional Translation of „Dark Green” Activism and Green-Faith Identities. In Globus-Veldman, Robin – Szasz, Andrew – Haluza-DeLay, Randolph (eds.): *How the World's Religions are Responding to Climate Change*. London, Routledge, 229–243.
- Partridge, Christopher 2005: Eco-paganism. In uő: *The Re-enchantment of the West*. Vol. 2. *Alternative Spiritualities, Sacralization, Popular Culture, and Occulture*. London, T&T Clark Internaional, 73–80.
- Pearson, Joanne – Roberts, Richard H. – Samuel, Geoffrey (eds.) 1998. *Nature Religion Today: Paganism in the Modern World*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Pellow, David N. – Guo, Pengfei 2017. Environmental Justice. In Jenkins, Willis – Tucker, Mary Evelyn – Grim, John (eds.): *Routledge Handbook of Religion and Ecology*. London – New York, Routledge.
- Prime, Ranchor 1992. *Hinduism and Ecology. Seeds of Truth*. London, Cassell Publishers.

- Rappaport, Roy 2003. A környezeti viszonyok rituális szabályozása egy új-guineai nép körében (1967). In Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világ-háború után*. Debrecen, Csokonai, 52–69.
- Rasmussen, Larry 2013. *Earth-Honouring Faith: Religious Ethics in a New Key*. Oxford, Oxford UP.
- Rigby, Kate 2017. Religion and Ecology: Towards a Communion of Creatures. In Oppermann, Serpil – Iovino, Serenella (eds.): *Environmental Humanities Voices from the Anthropocene*. London, Rowman & Littlefield International Ltd., 273–294.
- Rose, Aubrey (ed.) 1992. *Judaism and Ecology*. London, Cassell.
- Simkins, Ronald A. 2018. Religion, Environment, and Economy: Living in a Limited World. *Journal of Religion and Society Supplement*, 16: 165–178.
- Simpson, Scott – Filip, Mariusz 2013. Selected Words for Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe. In Aitamurto, Kaarina – Simpson, Scott (eds.): *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*. Durham, Acumen, 27–43.
- Sponsel, Leslie E. 2012. *Spiritual Ecology: A Quiet Revolution*. Santa Barbara, CA, Praeger.
- Szerszynski, Bronislaw 2017. From the Anthropocene Epoch to a New Axial Age: Using Theory Fictions to Explore Geo-Spiritual Futures. In Deane-Drummond, Celia – Bergmann, Sigurd – Vogt, Markus (eds.): *Religion in the Anthropocene*. Eugene, Cascade Books, 35–52.
- Szilágyi Tamás – Szilárdi Réka 2007. *Istenek ébredése. Az újpogányság vallástudományi vizsgálata*. Szeged, JATE Press.
- Taylor, Bron 2016. „The Greening of Religion Hypothesis (Part Two): Assessing the Data from Lynn White, Jr, to Pope Francis.” *JSRNC*, 10/3: 306–378. doi: 10.1558/jsrnc.v10i3.29011
- Taylor, Bron 2010. *Dark Green Religion: Nature Spirituality and the Planetary Future*. Berkeley, University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520944459>
- Taylor, Bron (ed.) 1995. *Ecological Resistance Movements*. Albany, State University of New York Press.
- Thomas, Keith 1983. *Man and the Natural World: A History of the Modern Sensibility*. New York, Pantheon Books.
- Tóth I. János 2005. *Fejezetek a környezetfilozófiából*. Szeged, JATE Press.
- Tucker, Mary Evelyn – Grim, John 2017. The Movement of Religion and Ecology: Emerging Field and Dyanimc Force. In Jenkins, Willis – Tucker, Mary Evelyn – Grim, John (eds.): *Routledge Handbook of Religion and Ecology*. London – New York, Routledge, 3–12.
- White, Lynn 1967. The historical roots of our ecological crisis. *Science* 155: 1203–1207. (Magyarul: White, Lynn Jr. 2005. Ökológiai válságunk történeti gyökerei. In Lányi András – Jávor Benedek [szerk.]: *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan, 2005. 169–179.)
- Wiench, Piotr 2013. A Postcolonial Key to Understanding Central and Eastern European Neopaganisms. In Aitamurto, Kaarina – Simpson, Scott (eds.): *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*. Durham, Acumen, 10–26.

Online forrás

<https://parliamentofreligions.org/civicism/petition/sign/?sid=4&reset=1>

ZÖLDTÖRTÉNELEM? HOL VAN ÉS HOL LEHETNE A HELYE A TÖRTÉNÉSZEK MÚLTBELI KÖRNYEZETI PROBLÉMÁKRA VONATKOZÓ MUNKÁJÁNAK?¹

Balogh Róbert

Mit jelent az, hogy valamit történeti módon vizsgálunk?
Milyen a történeti tudásforma?

Könnyen lehet, hogy a környezet és az ember kapcsolatában beállt fordulat okán a történelem mibenlétéről alkotott fogalmak s így a történeti munkára vonatkozó elvárások és feltételezések néhány éven belül teljesen megújulnak (Z. Karvalics 2022). Ha így lesz, akkor a változás kulcsa, hogy a lehetségesnek és valószínűnek tartott jövőbeni, többé vagy kevésbé apokaliptikus állapotok kerülnek a történeti gondolkodás középpontjába. Amíg a természettudományos tudás új, antropocénbeli szintézisét egy új tudományág, az Earth System Science, vagyis a földi fizikai, kémiai viszonyok, például az óceáni víz tulajdonságai vagy a különböző időjárási anomáliák planetáris összefüggéseit feltáró tudomány hozta el, a humán és társadalomtudományokban ezt nem új tudományág, hanem egy új, humán környezettudományinak nevezett szemlélet jelentheti a következő években. Ez – amint a jelen kötet is demonstrálja – többek között az antropológia, a történeti néprajz, a környezettörténet, a művészet, a művészettörténet és a természettudományos eredmények párbeszédét jelenti.

A humán környezettudományi szemléletet ma még könnyebb példákkal bemutatni, mint absztrakt módon leírni. Andrásfalvy Bertalan a sárközi textilművességet tanulmányozva és újraélesztve a hagyományos gazdálkodás és a népművészet formavilágának kapcsolatára vonatkozóan állított fel modellt (*Jövőnk gyökerei* kiállítás, lásd Balogh 2022). Géczi János a magas művészet, a növénytermesztési kultúra és a fajtagazdagság összefonódását írta le az ókor és a középkor vonatkozásában (Géczi 2020). Az elmúlt években a táj, az emberi tevékenység és az anyagok kapcsolatára fókuszáló Éltes Barna alkotásai azt mutatják, hogy a művészet nyelve fontos a környezeti válság mibenlétére és ennek történetiségére vonatkozó gondolatok ébresztésében, és abban is, hogy ezek a kérdések a helyi (Éltes esetében a székelőföldi) identitással párbeszédbe léphessenek. A 2022. decemberi, a Magyar Képzőművészeti Egyetemen bemutatott

¹ A tanulmány megírását a NKFIH FK 142451. Budapest – egy várostérség környezettörténete c. pályázat tette lehetővé.

**1. kép. Értés Barna műve a *Hasított táj* című kiállítás részeként.
2022. december 20.**

Hasított táj című kiállítás egésze, illetve az ott szereplő alábbi munka is azt fejezi ki, hogy a természetes anyag milyen kis, de pontosan megválasztott változással válik az emberi kultúra és a táj viszonyának reprezentációjává és műalkotássá.

Házat, vagy még inkább templomot, és az ahhoz vezető utakat látunk, feljebb pedig művelt földterületet. Az alkotást úgy is értelmezhetjük, hogy alapos szemlélődéssel és az anyag ismeretére támaszkodva csak néhány ponton kell alakítanunk a tájon ahhoz, hogy létrehozzuk vagy folytathassuk az emberi kultúrát. A templom-motívum arra utalhat, hogy ez a felismerés, az anyag körforgásának tudatos megélése maga a szakralitás. Értés szemlélete azt is hangsúlyozza, hogy még most is vannak olyan közösségek, s léteznek olyan életformák, amelyek nem idéznek elő környezeti válságot. Az új, a humán környezettudományi szemléletbe illeszkedő történeti szemlélet egyik kulcsa minden bizonnyal az, hogy a kutatási kérdéseket a hasonló alkotásokra alapozva fogalmazza meg.

De milyen munkát is jelent ez pontosan? Jelen fejezet célja az, hogy körvonalazza azt, hogy mi is az a történeti gondolkodás, majd választ adjon arra, hogy a környezettörténeti kutatás már jelen állapotában is kész megoldás-e a történeti kutatás és a humán környezettudomány egybefűtésére.

Történeti korrekciók és köztudott tévedések

Most, a gondolati fordulat előtti pillanatban még kijelenthető, hogy a történész a múltbeli és a jelenkori politikai, társadalmi, gazdasági és környezeti állapotokról való reflexív gondolkodás szakemberei közé tartozik. A történész olyan kutató, aki megkérdi, hogy a múlt egy adott pontján vagy jelenleg „természetesnek”, adottnak tűnő viszonyok, vagy ezek emlékezete, vajon milyen speciális körülmények eredményei. Ha megnézzük, hogy valamely köztudottnak vélt jelenségnek milyen a feltárható múltja, gyakran megkérdőjeleződik egy-egy

magától értetődőnek vett összefüggés. Előfordulhat az is, hogy figyelembe nem vett tényezők tűnnek elő.

Köztudott például, hogy a jelenlegi Magyarország területén levő erdők az ország teljes művelhető területéhez képest számított aránya 1920 és 2020 között közel megduplázódott. A *Magyarország nemzeti atlasza* a növényzet történeti változásait bemutató térképeinek megrajzolását előkészítő kutatási program arra jutott, hogy több tíz ezer éves időtávban jelentős mértékben változott ugyan a jelenlegi országterület növényzete, az utóbbi kétszáz évre ugyanakkor az előhelyek egyértelmű és gyorsuló pusztulása jellemző (Biró–Molnár–Öllerer–Demeter–Böloni 2022; Molnár–Király–Fekete 2018). Ebből adódna az az elképzelés, hogy az erdőterület a mai Magyarország területén a honfoglalás és 1920 előtt folyamatosan csökkent, mígnem elért egy rendkívül alacsony értéket. A történeti valóság azonban ennél sokkal összetettebb (Bartha 2000, Konkoly-Gyuró–Balázs 2016). Az erdőgazdálkodás és a többi gazdálkodási forma közötti összefüggés miatt a ma erdőnek és mezőgazdasági területnek tekintett térségek aránya a korábban feltételezettnél gyakrabban és drasztikusabban változott meg az egyes települések határában. Szakács László kataszteri térképekre vonatkozó elemzései szerint például Zala megye területén a 19. század második felében a katonai felméréseken erdősnak jelölt területek a 18. század második felében számos esetben legelők vagy gyümölcsösök is lehettek. Sőt, a középkori oklevelek határjelölései alapján az Árpád-korban is hasonló volt a helyzet (Szakács 2012). A települések közelében igen fátlan időszakok és visszaerdősülések követték egymást, utóbbiak a korábbi tájhasználat vagy települések nyomait jelentős részben eltüntethették (K. Németh – Máté 2020). Másrészt, az etnobotanikai és erdőtörténeti kutatások számos gazdálkodás útján létrehozott erdőtypust azonosítottak a jelenlegi Magyarország területén, vagyis az erdő szó jelentése korántsem egynemű (Szabó 2002; 2005; Varga et al. 2017; Molnár–Erdélyi–Hartdégén–Biró–Pánya–Vadász 2022). A tudatos emberi tevékenység által átalakított erdők – erdőkertek – jelentőségére a kutatók más földrészek esetében szintén egyre nagyobb hangsúllyal mutatnak rá (pl. Srí Lanka, Közép-Amerika, Amazonas-medence). Az erdők és emberi közösségek kölcsönhatása globális történet. Ezen belül érdemes kiemelni egy, a globális eszmetörténethez is kapcsolható fordulópontot.

A modern kori magyarországi környezettörténet szempontjából fontos szerepe van a jobbágyfelszabadítás újraolvasásának is. A kifejezés jelentése a 19. század eleji-közepi liberális értelmezésben és szándékok szerint a társadalom felszabadítása a jobbágyi kötöttségek alól, ami egyben milliók magántulajdonhoz és így állampolgári mivoltához segítése is. Ebben az értelemben szerepelt az 1848. március 15-i 12 pont közötti is. Az 1848 tavaszán a forradalmi és alkotmányos viszonyok között végül megvalósítani szándékozott, majd az 1850-es évek centralizált viszonyai között lassan kibontakozó formában megvalósult jobbágyfelszabadítás azonban korántsem csak a polgári szabadságot jelentette. Azt az agrártörténeti kutatások már az 1960-as években világossá tették, hogy a jobbágyfelszabadítás a paraszti életformát is átalakította. A volt jobbágyi földek elválasztása azt is jelentette, hogy megszűnt a közösen művelt földek és tájalemek

2. kép. Landerer és Heckenast könyvsajtója, amelyen 1848. március 15-én a Nemzeti dalt és a 12 pontot nyomtatták. A műtárgyról készült fotó tükrözi és megerősíti, hogy a 12 pont tartalma a nemzeti történeti kánon részévé válva már nem képezi elemzés tárgyát, sokkal inkább illusztráció vagy metafora.

Forrás: Fortepan 177002 / Bojár Sándor, 1938

rendszere. Ezzel számos, a 18. század második felében rögzített úrbéri rendezésben nem szereplő, de az adott faluban élő volt jobbágy státusú család ki is szorult a földhasználatból. Másrészt, az irtás nyomán létrejött művelt területek, valamint az erdőkhöz való hozzáférés évtizedes viták tárgyai lettek. Hasonló súllyal esett a latba a kimérendő legelők holléte is (Orosz 2009; Vörös 1976). A jobbágyfelszabadítást tehát környezettörténeti eseményként is vizsgálni kell (Varga et al. 2020, Konkoly-Gyuró–Balázs 2016).

Emlékezet, narratíva és a történetész mint szakértő

Ezzel eljutunk a történeti tudásban rejlő másik lehetőséghez: a történeti elemzéssel rámutathatunk az emlékezet politikai használatainak egyoldalúságaira. Valójában a történészek igen gyakran emlékezet-szakértőként szerepelnek, vagyis olyan szakértőként, akik tudják, hogy az egyes politikai elkötelezettségeknek kedvező, tudásként vagy éppen alapvetésként elbeszél és használt epizódok megtörténtek-e. Miben is áll ez a szakértői tevékenység? A történésznek egyrészt azzal kell tisztában lennie, hogy a múltbeli szereplők tudatosan igyekeztek bizonyos, a saját korukban érthető és a céljaiknak megfelelő értelmezési kereteket alkotni. A történeti tényekhez mindig társul reprezentáció is, s a kettő együttesét, kölcsönhatását kell az elemzésnek értelmeznie (Szécsi 2020: 92). Ráadásul a jelenbeli politikai szereplőknek is érdeke fűződik ahhoz, hogy egyes múltbeli elbeszélési módokat kiemeljenek, a többi elhallgatása mellett, illetve saját reprezentációs keretet teremtsenek egyes eseményeknek. A történésznek tehát tudatában kell lennie, hogy ami adatnak látszik, az valójában számos átalakuláson átesett információ.

A reprezentáció tudatos megválasztása ugyanakkor nem mindig és nem szükségszerűen szavazatszerző fegyver és nem is feltétlenül vezet árokásáshoz. Both Noémi Zsuzsanna szerint a környezettörténet iránt is fogékonnyá váló, romániai magyar történész, Imreh István saját életművét a népszolgálat eszményébe illeszkedő módon építette: kutatásai nemcsak hogy a romániai székely közösségről szóltak, hanem erre a közösségre is irányultak, annak építését célozták (Both 2018; 2021). Imreh István témaválasztásai és az, ahogyan ezeket tálalta, tudatos politikai-közösségi tettek voltak, de ez szakmai hitelességét nem rombolta, s lövészárkokat sem eredményezett. Igaz, hogy az életművére emlékező évfordulós események során a jelenbeli szereplők, főként a politikusok, az emlékezeti aktusokon keresztül a jelennek saját pozíciójukról is üzennek, de ez illeszkedik a székelyföldi nemzetépítés Imreh által is képviselt programjába (Both 2022). Imreh erdőtörvényekre vonatkozó kutatásai ugyanakkor jelentős érvek lehetnének az erdők megőrzéséről, az erdőpusztítás miatti felelősségről, valamint az ember–vadállat viszonyról folyó romániai konfliktusok és politikai viták során. A történetészt érzékelhetően motiválta az is, hogy választ adjon a modernitás mint korszakváltás mibenlétére, s elmondja, hogy ez miként kapcsolódik az erdős

tájhoz. Az életmű ez utóbbi része a 21. századi, alább bővebben kifejtett korszakváltás miatt várhat újrafelfedezésre.

Integratív szerepe lehet annak is, ha a történész kevésbé ismert hiányokra és veszteségekre, illetve ezek pontosan megfigyelt emberi arcára irányítja a figyelmet. A közelmúlt közép-európai dimenziókkal bíró deportálásokra és népirtással összefüggő történetekre vonatkozó kutatásai megmutatták, hogy a tájhoz való viszony milyen fontos a kényszerű helyváltoztatások megélésében (Praczyk 2018; Huhák 2019; Kelbert 2016).

A reflexivitásnak helye van a környezeti válságtudat történeti értelmezése során is. Vajon a válságérzet történetének újabb fejezetéről van szó, vagy valóban új korszakról, valami soha nem tapasztaltról? A tudomány jelenlegi állása alapján persze utóbbiról, a környezeti válság eszmetörténetének azonban ebben az esetben is jelentősége van. Megismerhetjük például, hogy mi szabott határt a válságra vonatkozó tudás terjedésének vagy éppen a válaszoknak (Rich 2019).

Vagy azt, hogy vádolhatjuk-e a válságért a történészek által a múltban elmondott történeteket? A történészi tevékenység korlátairól és nehézségeiről való gondolkodást az utóbbi évtizedekben az emlékezetpolitika mellett leginkább a történészi történetmesélésből adódó ellentmondások érdekelték. A mediatisált tevékenységek mindennapi jelentősége megnőtt, s talán ebből adódóan egyre több tudásterület ismerte fel annak jelentőségét, hogy „az önmagát és a világot megismerni vágyó ember történetekben dolgozza fel és osztja meg másokkal információit. Fogalmai történetekbe ágyazottan rendeződnek el és válnak tudása alapegységeivel” (Szécsi 2020: 93). A történészi történetmondást a szakmai közösségen belüli kommunikációt, érvényesülést és értékelést lehetővé tevő publikációk íratlan szabályai, az úgynevezett „academic writing” is megkövetelik és egyben keretek közé is szorítják. Már néhány évtizede ismert probléma, hogy a történetmondás kényszere közelebb viszi a történelmet az irodalomhoz, s ezzel az elbeszélés is az irodalmi elbeszélés narratív sémáinak valamelyikéhez válik hasonlatossá. A történész által megszólaltatott vagy leírt személyek szereplőkké válnak. A kliometrikus, tehát statisztikai műveletekre törekvő történetírás népszerűsége az 1970-es és 1980-as években csak rövid ideig tartott, de az utóbbi évek digitális áttörései, a szoftveres eszközök elérhetősége nyomán a szöveges narrativitás árnyalására egyre több kutatás használ térképi és diagramalapú megjelenítési módokat. Az ábrázolásmód, lépték és színezés megválasztása természetesen nem semleges folyamatok, azonban a diagramok jobban bevonják a közönséget az értelmezésbe, és ezzel több különböző narratíva egyidejű létezését is lehetővé teszik (Ballabás 2019).

A történészi munkára és a történeti tudásra vonatkozó elméleteket a magyar olvasóközönség számára összefoglaló, szintetizálni igyekvő Gyáni Gábor, Kisantal Tamás, Takács Ádám, K. Horváth Zsolt vagy Szécsi Gábor sem reflektáltak arra, hogy embereken kívül más élőlények és jelenségek is nagy számban fordulnak elő a földi világban. Gyáni és Kisantal felveti ugyan, hogy a történetírás elméletével az emberi történelem mélyebb, sokezer éves struktúráival, sőt az emberi evolúció Földön betöltött helyével szembenező ún. deep history is

3. kép. Fortepan 15726. Nehézbúvár az Óbudai Gázgyár előtti Duna-parton, 1965. Magyar Honvédelmi Szövetség (MHSZ) / Fortepan

megjelent a könyvesboltokban fellelhető szakirodalom között, de erre a jelenségre mindketten elutasítóan reagálnak (Gyáni 2020; Kisantal 2010). A környezettörténet megjelenése mindeddig a fenti szerzők látókörén kívül maradt.² Amint a következő alfejezetben látni fogjuk, a történeti gondolkodást éppen az revitalizálhatja, ha kifinomultabban látjuk az emberi cselekvés helyét a földi események között.

² Még az időnként magyarul is publikáló, illetve olvasható Simon Zoltán Boldizsár antropocén és történeti gondolkodás viszonyát elemző köteteinek egyelőre nincs érdemi magyarországi recepciója.

A történelem töredékessége a hibriditás és az antropocén korszak tükrében

A történész egyik legfőbb és legmindennapibb problémája az, hogy valójában töredékes nyomokat keres, amelyekből történetet kell alkotnia. A töredékesség olyan mértéket ölthet, hogy lehetetlenné teszi a keresett történet megírását. További kitartó kutatással esetleg ez ellensúlyozható, de van, hogy ez sem segít. Egy jó történeti valóságra vonatkozó modell persze arról ismerszik meg, hogy nagyon sok formában előkerül a nyomokban, vagyis a forrásokban. Ezzel elérkezünk a történeti tudás harmadik fontos funkciójához. A nyomok utáni kutatás ugyanis addig nem közismert jelenségekre vagy folyamatokra is ráirányíthatja a figyelmet. A történeti munka magában foglalja azt is, hogy a különböző lehetséges forrásokból válogatást állít össze, lényegében saját maga számára megalkotja az adott téma levéltárát. Ez különösen fontos új kérdésfeltevések esetén, mint amilyenek a hibrid jelenségek.

Az egyik s a környezettörténet szempontjából legizgalmasabb kérdés az, hogy miként ragadható meg azon nagyszámú jelenség egyszerre természeti és kulturális mivolta, amelyek kutatása különösen a filozófus és tudománykutató Bruno Latour munkássága nyomán kerültek a társadalomtudományos kutatás középpontjába, s amelyeket hibrideknek hív a szaknyelv (Latour 1999; 2021). Latour hibrid jelenségek iránti érdeklődése Louis Pasteur 19. század végi tevékenységének kutatása során formálódott. Pasteur eljárásának sikerét az adta, hogy rendkívül jól beágyazta tevékenységét a francia társadalom működésébe, valamint látványossággá is tudott válni. A laboratóriumi tevékenység, illetve maga a baktériumok és a tej viszonya ezek társadalmi szerepei miatt válik hibriddé. A tejgazdaság történetére vonatkozó magyarországi kutatások ugyanakkor felszínre hozták egy izgalmas, de kevésbé köztudatban levő gazdasági forma, a tejszövetkezetek 20. század eleji jelentőségét (Vörös 1965; Bednárík 2009; Umbrai 2021). Ezek azért fontosak, mert alternatívát jelentettek az emberiség káros ökológiai lábnyomának fontos részét képező nagyipari tejfeldolgozáshoz képest. A tejgazdaság története azért is fontos hibrid, mert elvezet a fentebb említett deep history szintjére is. A szarvasmarhák teje Európa és Afrika egyes területein évezredek óta jelen van az emberi közösségekben, és adott esetben a túlélés alapját képezi. A laktózin intolerancia ugyanakkor a Földön mindenütt megtalálható. A 20. század eleje ezen több évezredek történetén belül fordulópont, innentől beszélhetünk igazán ellátási láncról és tejgazdaságról, sőt a vaj és a sajt tömeges nemzetközi kereskedelemben betöltött növekvő szerepéről.

A hibridek között ott vannak a folyók és – elsőre talán még meglepőbb módon – az erdők is. Látványos példák az eltűnő határszigetek, mint például az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti Ada Kaleh, amelyet az akkor már Románia területén levő Vaskapu 1971-es szabályozása tüntetett el. A folyók, a szigetek, az emberi közösségek és az állami erőszak kapcsolatát (Yao 2022; Vadas 2021) költői érzékenységgel ábrázolja és kíséri végig George Ovashvili

4. kép. Szürkemarha-gulya a legelőn, Hortobágy 1941. Fortepan 20864

rendező *Kukoricasziget* című 2014-es filmje. Bodovics Éva Miskolccal kapcsolatos kutatása arra figyelmeztet, hogy az árvízi katasztrófa is hibrid. Az árvizeket gyakran átgondolatlan építkezés vagy vízelvezetés váltja ki, hatásuk pedig alapvetően átalakíthatja egy terület társadalmi viszonyait, gazdasági tevékenységét és persze infrastruktúráját (Bodovics 2022).

Az erdők közép-európai valósága összetett, az erdő korántsem a vad, érintetlen rengeteg. A településektől elérhető, néhány tíz kilométeres távolságban levő erdőket az emberi tevékenység folyamatosan formálta, s ez a hatás a modernitás korának mérnöki erdőgazdálkodásáig sok esetben növelte a biológiai sokféleséget (K. Németh – Máté 2020; Szabó 2005; Molnár et al. 2022). Ráadásul az erdei munkák során az erdőkben is érvényesült a társadalmi hierarchia. Ez utóbbira kiváló példa a Debrecen környéki vákáncsosok esete, akik erdő- (elsősorban akác-) telepítő munkásként egyre szigorodó feltételekkel éltek tőköt természetve és néhány állatot tartva a város körüli erdőkben a 20. század első néhány évtizedében (Balogh I. 1936).

Az elmúlt évtizedben a történeti gondolkodást átformáló eredmények között az antropocén korszak létének felfedezése eredményezheti a legradikálisabb átalakulást. A szó jelentése: recens emberi réteg. Ugyanis, a természettudományok jelenlegi állása szerint, az emberi tevékenységek nyomán olyan mértékben alakult át a földi életfeltételek, s ezek evolúciós, kémiai és fizikai nyomai olyan markánsak és visszafordíthatatlanok, hogy ezt összességében már új geológiai korszaknak kell tekinteni. A változások a jelenleg élő fajok nagy többsége számára akár a kihalást is okozhatják. Az emberiséget elsősorban az időjárás kiszá-

mítatlanná válásából, a szélsőséges jelenségek nyomán érhetik tömeges veszteségek, katasztrófák. A 2010-es évek elején egyre több kutatóban fogalmazódott meg a kérdés, hogy milyen előnyei és hátrányai lennének a válsághelyzet szempontjából, ha a történészek az antropocén léte szempontjából kezdenék újraolvasni a kutatási témáikat és levéltáraikat. Egy álláspont szerint ez nem lenne szerencsés, mivel a narratíva léte nyugtatólag hatna az egyes emberekre és a közvéleményre is, így még kevésbé lenne hajlandó változtatni és változást követelni (Simon 2021). Másként közelítve azonban a történeti kutatásnak meghatározó szerepe van több feladatban is. Például annak eldöntésében, hogy mi lehetne az antropocén kezdő dátuma (Balogh R. 2021). A jelenlegi konszenzus 1945-öt jelöli meg, vagyis azt az időpontot, amikortól az erőművek korának köszönhetően minden korábbinál nagyobbat ugrik a széndioxid-kibocsátás, riasztó az édesvizek túlhasználata és szennyezése, vagy fenntarthatatlan mértékben nő a háziállatok száma, hogy csak néhányat említsünk a határok túllépését jelző indikátorok közül (Horváth 2021). Ez a nézőpont azonban úgy tesz, mintha az energiaigény, az ültetvényes gazdálkodás vagy éppen a nagyipari állattartás a semmiből jönne, és alternatívái sem lettek volna. A történeti kutatásnak alapvető szerepe lenne a regionális tapasztalat és a drámai planetáris változások összekapcsolásában, vagyis a körültekintő léptékváltásban.

Történelem mint humán környezettudomány? Környezettörténet történészek és nem történészek nézőpontjából

A környezet és az emberi társadalmak közötti kapcsolat persze banális, mondhatni magától értetődő. Ennek megfelelően a klasszikus történeti munkákban is jelen volt már a 20. század elején is. Így például a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar történet* 17. századra vonatkozó része hosszas, a hódoltság táj- és környezettörténeti hatásait áttekintő tablóval kezdődik: „Egyenes következtése annak, hogy Győr–Buda–Debrecen vonalától délre a magyar lakosság kipusztult, s nem lévén többé emberkéz, mely a falvak határait évről-évre megművelje, az úthálózatot fenntartsa, átvette uralmát a Természet, mely most ismét az embertől függetlenül, emberi célokra nem hajtva termelte ki a maga új növényvilágát, sőt klimatologikus változásait is” (Hóman–Szekfű 1935–1936).³ A felrajzolt alapképleten erősen érződik Kaán Károlynak az Alföld és az erdők viszonyára vonatkozó tézise (Kaán 1939; Biró–Molnár 2009; Vadas–Szabó 2021). Szekfű látásmódja nem teljesen idegen a francia *Annales* folyóirathoz köthető ún. totális történetírástól, vagyis azon történészi törekvéstől, hogy egy narratívában szerepeljen a történelem minden mentális, időbeli és földrajzi dimenziója.

³ Köszönöm Hatos Pálnak, hogy a szöveghelyre felhívta a figyelmem.

Ezt a törekvést leginkább Fernand Braudel földközi-tengeri régióra vonatkozó nagyszabású és költői erejű vállalkozása példázza (Braudel 1996).

Magyarország vonatkozásában az ember, a tájhasználat és a környezeti körülmények kapcsolatának időbeli változásaira vonatkozó kutatásokat nem csak és nem is elsősorban a történészek folytatnak. A táj koncepciójával és a történeti földrajz térinformatikai módszertanával dolgozó Konkoly-Gyuró Éva tájtipusok szerint vizsgálta az erdőborítottság 18–20. századi változásait és ezek okait (Konkoly-Gyuró–Balázs 2016). A földrajzосok közül Máté Gábor és K. Németh András település környéki léptékekben mozgó tájtörténeti kutatásai és megfigyelései az erdőszűltség változásának gyakoriságára és az emberi jelenlét kiterjedtségére és gyorsan eltűnő nyomaira is felhívja a figyelmet (K. Németh – Máté 2020). A szerzőpáros hosszú időtávú, ötszáz évet átfogó fókuszált tájtörténete egyúttal történeti távlatot ad a paraszti közösségek által folytatott irtás folyamatának is, amit Takács Lajos klasszikus kutatásából ismer a kutatói közösség. Kőszegi Margit és kutatócsoportja a karsztvidékeken létrehozott nemzeti parkok tükrében igyekezik az ember–környezet–értékfogalom viszonyt történeti távlatban is vizsgálni (Kőszegi–Bottlik–Telbisz–Mari 2019). A történeti néprajz irányából érkező Andrásfalvy Bertalan az ártéri gazdálkodásról alkotott modellje az 1980-as években, majd a 2000-es évek elején a vízhiány növekedésével több kutatási program központi kérdésévé vagy részévé vált (Rózsa 2021; Molnár 2011; Takács K. 2000–2001; Dóka 1982; Ferenczi 2006). Amint már szóba került, Szabó Péter középkorásként, de botanikai kutatóközpont kereteiben igyekszik felrajzolni a közép-európai erdőelés átfogó modelljét és kronológiáját. A történeti ökológia és a néprajz határterületén Varga Anna, Molnár Zsolt és Babai Dániel kutatócsoportjai a legeltetés, a nagyállattartás és a tájhasználat összefüggését vizsgálva nyitottak új perspektívát a társadalom-, gazdaság- és tájtörténet számára. A döntően klímátörténeti érdeklődéssel folytatott, paleobotanikai kutatások (Magyari et al. 2012) pollenvizsgálatokra alapozva becsülték meg a növénytakaró változásának több tíz ezer éves periódust átfogó kronológiáját. Minden korábbinál világosabb, hogy ez utóbbi még a holocénen belül is az állandóság helyett a jelentős fordulatok szekvenciája. A növényfajok indikátor szerepe alapvető módszertani eleme az egy terület betelepődését datálni kívánó kutatásoknak is. Földrajzосok és történészek együttműködésében Demeter Gábor és kutatócsoportja a tájhasználat változására vonatkozó atlaszokat publikált, s ezek a 19. századi lecsapolások és tulajdonjogi átalakulások környezettörténete felé vezetnek (Demeter et al. 2020).

Fontos ugyanakkor a különbséget látni a múltbeli tájak képére és az ott élő fajok kölcsönhatására fókuszáló történeti ökológia és az emberi közösségek és a táj kölcsönhatását tanulmányozó környezettörténet között. A környezettörténet első magyarországi művelői és szervezői között R. Várkonyi Ágnes saját, a 18. század végi környezeti válságra vonatkozó hipotézisét történeti ökológiának hívta, de valójában kifejezetten környezettörténeti problémáról beszélt: a megváltozott erőforrás-használat mögött meghúzódó döntésekről és kultúráról, valamint ezek kölcsönhatásáról (R. Várkonyi 1999a; 1999b). A történettudomány

szempontjából az interdiszciplinaritás határai a politikai és kulturális viszonyok, mint például a városokon belüli hatalmi hierarchia, a háborúk, a nemzetépítés, a rezsimek működési módja vagy éppen a becsatornázott érdekek különbségei és a tájjal kapcsolatos döntések közötti kapcsolatnál húzódnak. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a környezettörténet mint szakterület az 1960-as években az Amerikai Egyesült Államokban kifejezett társadalomkritikai éllal született. A környezettörténeti irodalmat megalapozó „alapító anyák és apák”, William Cronon, Donald Worster, Alfred Crosby és Carolyn Merchant a környezeti viszonyokban, például a természetrombolással járó hatalomgyakorlás és kizsákmányolás terheiben megmutatkozó egyenlőtlenségekre, a kapitalista gazdasági rendszer és a táj közötti kapcsolatra, valamint az USA mint állam őslakosokkal szembeni erőszakos fellépésének tájbeli és környezeti hatásaira fókuszáltak (Eszik 2021; Cronon 2021; Merchant 2022). Ezt a személetet erősítette a környezettörténet és a posztkoloniális kritika találkozása is, amely Dél-Ázsiában az 1990-es évek végére már jelentős szakirodalmat és vitákat eredményezett. E kritika legfontosabb eredménye, hogy számos példán és régió mutatta be a „nyugati” tudományos és a „bennszülött” nem tudományos tudásformák közötti kapcsolat jelentőségét. Az derült ki, hogy a tisztán nyugatinak gondolt felfedezésekben nagyon is fontos szerepet játszottak a nem nyugati, „bennszülött” szakértők, illetve a közösségek.

Összességében akkor is elérkezettnek láthatnánk az időt a történeti gondolkodás és a környezettörténeti kutatás szintézisére, ha mindezt a tudást nem lenne indokolt egy veszélyes és kiszámíthatatlan korszak, az antropocén keretében is értékelnünk. Ha az antropocén korszak jegyében fogalmazzuk meg, hogy mi is a történelem lényege, akkor a politikai hatalom vagy az emberi társadalom és kultúra története helyett az energiahasználati módok, az élelmiszer-termelés és -ellátás, az emberi testre és annak képességeire vonatkozó elgondolások, a környezetvédelem, valamint a válságérzet hatalmi viszonyokban és létezett alternatívákban gazdag történetét mint az anyagokkal és élőlényekkel való kölcsönhatást kutathatunk és írhatunk le. A humán környezettudományi megközelítés ezek közül az alternatívákat, valamint az anyagok és élőlények jelentőségét húzná leginkább alá. Ez sokkal inkább új szintézis lenne, mintsem a korábbi tudás elutasítása. Az új keretben a korábbi történetelméletből azonban az emberközpontúságot a természeti és kulturális jellemzők hibrid megjelenési módjára cserélnénk, s a kutatási kérdéseknek el kellene hagyniuk azt az explicit és implicit felfogást, miszerint az emberi gazdagság és befolyás jelentik az ünneplésre okot adó győzelmet. Mindez tehát a köztudomású információk korrekcióját, az elbeszélt történetek útján létrehozott új emlékezeti elemeket és kötődéseket, valamint a források virtuális újragondolását, gondolati újrendezését, kvázi új levéltárak létrehozást jelenti. Vagyis a humán környezettudományi szemléletben végzett történeti kutatásokban is megtalálnánk a történeti gondolkodás fent vázolt alapelemeit.

Ajánlott olvasmányok

- R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.) 1993. *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*, Budapest, Orpheusz Kiadó.
- A tanulmánykötet a magyarországi környezettörténeti gondolkodás első lenyomata. Egyik erénye, hogy nem elsősorban a modernitás korára koncentrált, fókuszában a 17. és 18. századi változások álltak. Az alcím jelzi az environmental history magyarra fordításával kapcsolatos, fent már jelzett bizonytalanságot.
- Imreh István 1983. *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- Imreh István nem tartotta magát környezettörténésznek és az 1983-ban megjelent munkája elsősorban a székelyföldi magyar közösségnek szólt. A kapitalista gazdasági formák és a közösségi szintű tájhasználat kölcsönhatására vonatkozó munkája mindazonáltal bizonyítja a hosszú időtávú szemlélet lehetséges és meghatározó szerepét a környezettörténeti tudás felhalmozásában.
- K. Németh András – Máté Gábor 2020. *Horhosok, puszták, bűvölikak. Táj történeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról*. Budapest, L'Harmattan.
- A kötet egy belátható kiterjedésű, de sokszínű területen a táj pontos és rendszeres megfigyelésén alapuló multidiszciplináris megközelítést alkalmaz. Bár nem monográfiáról van szó, a kötet a környezettörténész ambíciókkal rendelkezők számára mégis modellértékű, a kutatói szemléletet formáló tanulmányokból áll össze.
- Kate Brown 2020. *Manual for Survival. A Chernobyl Guide to the Future*. London, Penguin Books.
- A szerző feltárja, hogy a csernobili erőmű felrobbanása után a térségből származó szennyezett anyagok jelentős részét a döntéshozók továbbra is igyekeztek feldolgoztatni, miközben az ott dolgozók az elhallgatás ellenére tisztában voltak a sugárzás biofizikai hatásaival. A bürokratikus összesítés során szándékosan félreolvasott orvosi adatok bizonyítják, hogy a pajzsmirigy- és leukémiás megbetegedésekben jelentős ugrás volt. A csernobili katasztrófa ezen hosszú távú hatásait a nemzetközi tudomány és szakmai közvélemény igyekszik zárójelbe tenni.
- Bodovics Éva – Demeter Gábor – Eszik Veronika – Erdélyi Mátyás – Vadas András 2022. *Tájátalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- A környezettörténeti kérdésekkel foglalkozó magyar kutatók munkájának globális kontextusba helyezését és a szakterület egyetemi oktatását segítő szöveggyűjtemény.

Felhasznált irodalom

- Ballabás Dániel (szerk.) 2019. *Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban*. Eger, EKE Líceum Kiadó.
- Balogh István 1936. *Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákánccsosok*. Debrecen, Városi Nyomda.
- Balogh Róbert 2022. Táj, anyag, kamera. *Ludovika Magazin*, 06. 09. <https://www.ludovika.hu/magazin/konyvtar/2022/06/09/taj-anyag-kamera/>
- Balogh Róbert 2021. Az antropocén korszak mint válság és az antropocén korszakról szóló történetek mint szintézisek. *Sic Itur Ad Astra*, 74: 73–88.

- Bartha Dénes 2000. Erdőterület csökkenések, fafaj változások a Kárpát-medencében. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest, Osiris, 11–24.
- Bednárík János 2009. A budakeszi milimárik. In Hubai Gabriella (szerk.): *Jászberényi huszár. Hallgatói tanulmányok Kocsis Gyula 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK, 131–151.
- Biró Marianna – Molnár Zsolt 2009. Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Budapest, Hantken Kiadó, 167–206.
- Biró Marianna – Molnár Zsolt – Öllerer Kinga – Demeter László – Bölöni János 2022. Behind the general pattern of forest loss and gain: A long-term assessment of semi-natural and secondary forest cover change at country level. *Landscape and Urban Planning* 220: 104334. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2021.104334>
- Bodovics Éva 2022. Az 1878-as miskolci árvíz társadalom- és gazdaságtörténeti nézőpontból. *Századok* 156/1: 139–169.
- Both Noémi Zsuzsanna 2022. Az emlékezet helyei, avagy hogyan lesz Háromszék közéleti jussa a történész Imreh István életműve? In Bődök Gergely – Gali Máté (szerk.): *A történelem bennünk él*. Budapest, Kocsis Kiadó, 133–150.
- Both Noémi Zsuzsanna 2021. *A székely faluközösség nőtáriusa. Imreh István élete és munkássága*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Both Noémi Zsuzsanna 2018. A „rendtartó” és „törvényhozó székely falu” értelmezésének kontextusai. Reflexiók Imreh István történetírói munkásságáról In Romsics Ignác (szerk.): *Közelítések: Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó, 231–264.
- Braudel, Fernand 1996. *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Cronon, William 2021. A környezettörténet hasznáról. In Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Eszik Veronika – Erdélyi Mátyás – Vadas András (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 31–52.
- Demeter Gábor – Németh Gábor – Szulovszky János – Bottlik Zsolt – Frisnyák Zsuzsa – Nagy Béla – Beluszky Pál – Radics Zsolt – Nagy Mariann – Jakobi Ákos et al. 2020. *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910)*. Budapest–Debrecen, Kapitális.
- Dóka Klára 1982. Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle*, 24/3–4: 277–303.
- Esziik Veronika 2021. Társadalmi egyenlőtlenségek és környezettörténet. In Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Eszik Veronika – Erdélyi Mátyás – Vadas András (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 111–114.
- Ferenczi László 2006. Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon. In Gyöngyössy Márton (szerk.): *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet- és forrásgyűjtemény*. Budapest, Bölcsész Konzorcium, 105–152.
- Géczi János 2020. *A rózsa labirintusa. Egy örök jelkép nyomában*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- Gyáni Gábor 2020. *A történeti tudás*. Budapest, Osiris.

- Hóman Bálint – Szekfű Gyula 1935–1936. *Magyar történet*. Budapest, Magyar Elektronikus Könyvtár.
- Horváth Márk 2021. *Az antropocén. az ökológiai válság és a posztantropocentrikus természetkulturális viszonyok*. Budapest, Prae.
- Huhák Heléna 2019. Koncentrációs tábor mint tértapasztalat: Bergen-Belsen, 1944–1945. *Századok*, 153/4: 641–656.
- K. Németh András – Máté Gábor 2020. *Horhosok, puszták, bűvölíkek. Tájérténeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról*. Budapest, L'Harmattan.
- Kaán Károly 1939. *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben*. Budapest, Stádium.
- Kelbert Krisztina 2016. *Szemtől szemben*. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből. Szombathely, Yellow Design.
- Kisantal Tamás 2010. Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? Korszakfogalom és korszakolás a történetírásban. *AETAS*, 25/4: 49–63.
- Kőszegi Margit – Bottlik Zsolt – Telbisz Tamás – Mari László 2019. A „nemzeti park” koncepció tér- és időbeli változásai. *Földrajzi Közlemények*, 143/4: 308–323.
- Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál 2016. Erdőborítás-változás a Kárpát-medence térségében a 19. század közepétől napjainkig. *Erdészettudományi Közlemények*, 6/1: 79–97.
- Latour, Bruno 1999. *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris.
- Latour, Bruno 2021. *Hibrid gondolkodás. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Kijarat Kiadó.
- Magyari Enikő – Chapman, J. C. – Fairbairn, A. S. – Francis, M. – De Guzman, M. 2012. Neolithic human impact on the landscapes of North-East Hungary inferred from pollen and settlement records. *Vegetation History and Archaeobotany* 21/4–5: 279–302. doi: 10.1007/s00334-012-0350-6
- Merchant, Carolyn 2022. Éva mint Természet. In Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Eszik Veronika – Erdélyi Mátyás – Vadas András (szerk.): *Tájátalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 71–87.
- Molnár Ábel Péter – Erdélyi Arnold – Hartdében Judit – Biró Marianna – Pánya István – Vadász Csaba 2022. Természetvédelmi célú történeti elemzés – A Peszéri-erdő elmúlt három évszázada. *Tájökológiai Lapok*, 20/1: 73–105.
- Molnár Sándor 2011. *Az ártéri gazdálkodás környezettörténeti szempontú vizsgálata két alföldi mintaterület példáján*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem.
- Molnár Zsolt – Király Gergely – Fekete Gábor 2018. Növényzet. In Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza – Természeti környezet*. Budapest, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, 94–103.
- Orosz István 2009. A jobbágyszabadság és végrehajtása. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 57–136.
- Praczyk, Małgorzata 2018. *Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych”*. Poznań, Instytut Historii UAM.
- R. Várkonyi Ágnes 1999a. A történeti ökológia. In uő: *Századfordulóink*. Budapest, Liget Műhely, 174–236.
- R. Várkonyi Ágnes 1999b. Vizek és erdők. In uő: *Századfordulóink*. Budapest, Liget Műhely, 237–273.
- Rich, Nathaniel 2019. *Losing Earth: A Recent History*. New York, Farrar, Straus and Giroux.

- Rózsa Sándor 2021. Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykinsági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In Demeter Gábor – Kern Zoltán – Pinke Zsolt – F. Romhányi Beatrix – Vadas András – Bíró László (szerk.): *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 39–64.
- Simon Zoltán Boldizsár 2021. Az antropocén narratívák korlátai. In Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Eszik Veronika – Erdélyi Mátyás – Vadas András (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 271–289.
- Szabó Péter 2005. *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Oxford, Archaeopress. /Archeolingua Central European Series, 2./
- Szabó Péter 2002. „Mert a fának van reménysége.” Csonkolt fák Magyarországon. *Korall*, 9: 155–172.
- Szakács László 2012. *A zalaegerszegi erdők és az erdőgazdálkodás története a kezdetektől 2010-ig*. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Millecentenáriumi Közalapítvány.
- Szécsi Gábor 2020. *A történetekbe zárt elme. Adalékok a narrativitás filozófiájához*. Budapest, Akadémiai.
- Takács Károly 2000. Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall*, 1: 27–61.; *Korall*, 3–4: 297–314.
- Umbrai Laura 2021. A fővárosi tejüzem. Budapest tejellátása az első világháborúig. *Agrártörténeti Szemle*, 62/1–4: 195–214.
- Vadas András 2021. *Egy határfolyó környezettörténete. Háború és vízgazdálkodás a kora újkori Rába-völgyben*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Vadas András – Szabó Péter 2021. A fától az erdő? A török-kori háborúk és a dunántúli erdők In Benkő Elek – Zatykó Csilla (szerk.): *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban*. Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 147–188.
- Varga, Anna – Demeter, László – Ulicsni, Viktor – Öllerer, Kinga – Bíró, Marianna – Babai, Dániel – Molnár, Zsolt 2020. Prohibited, but still present: local and traditional knowledge about the practice and impact of forest grazing by domestic livestock in Hungary. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 16/1: 51. <https://ethnobiomed.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13002-020-00397-x>
- Varga Anna – Samu Zoltán Tamás – Molnár Zsolt 2017. A fás legelők és legelőerdők használata magyarországi pásztrok és gazdálkodók tudása alapján. *Természetvédelmi Közlemények*, 2/3: 242–258.
- Vörös Antal 1976. A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján: 1849–1890. In Gunst Péter – Hoffmann Tamás (szerk.): *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században: 1849–1949*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 9–152.
- Vörös Antal 1965. A teigazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880–1895. *Agrártörténeti Szemle*, 7/4: 471–493.
- Yao, Joanne 2022. „Elhódítani a barbárságtól”. A Duna Bizottság, a nemzetközi rend és a természet ellenőrzés alatt tartása mint civilizációs norma. In Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Eszik Veronika – Erdélyi Mátyás – Vadas András (szerk.): *Tájátalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 161–173.
- Z. Karvalics László 2022. A történelem párhuzamos tudományai: a kölcsönös érzékenyítés és újratálalkozás esélyeiről. *Korall*, 88: 139–151.

KÖRNYEZETI KONFLIKTUSOK, TÁRSADALMI VÁLASZOK

Glied Viktor

Környezeti konfliktusok

Az elmúlt fél évszázadban egyre gyakrabban találkozunk olyan ügyekkel, melyek a környezetünk megváltozása és tudatos átalakítása vagy rombolása kapcsán kerülnek a viták előterébe. A környezeti konfliktusoknak nevezett jelenségek megértéséhez először mindenképpen meg kell ismernünk a *konfliktus* kifejezést. A konfliktus – a környezeti perspektívából vizsgálva – a természetes állapot megváltozásából vagy megváltoztatásából fakadó feszültség, amely társadalmi és/vagy politikai jellegű szembenállást és a feloldására adott válaszok esetében eltérő irányú célokat feltételez. A 21. században a konfliktus kifejezést már nem csupán fegyveres összecsapásként értelmezzük, hanem olyan tényezőként, amely veszélyezteti a biztonságunkat, legyen szó akár a környezeti degradáció eredményeként létrejövő állapotról vagy a természetes erőforrások fogyásának következményeiről (Kacziba 2017: 105). A környezeti konfliktus minden esetben a környezetünk megváltozásának vagy a megváltoztatására irányuló szándéknak köszönhetően alakul ki. Általánosságban beszélhetünk globális, regionális és lokális konfliktusokról, azonban minden egyes esetben kapcsolatot kell keresnünk a környezeti változások és a társadalmi, politikai, valamint gazdasági folyamatok között. A komplex konfliktusok jellemzője az az érdekellentét, amely javakért és eszközökért folyik, az abban résztvevők pedig érdekeiket csak a másik fél rovására érvényesíthetik (Fülöp 2018: 6). Mivel a környezeti terheltség és szűkösség általában nem szűnik meg, sőt, súlyosbodik, ezért sok esetben a konfliktus szereplői kiszélesítik az érdekérvényesítés körét, olyan eszközök felhasználásával, melyek a diplomáciai nyomástól a zsaroláson keresztül az erőszakig és a fegyveres konfliktusig terjedhetnek, sok esetben egymással is keveredve (Gleich 1990; Homer-Dixon 1991; Libiszewski 1992; Lányi 2001; Glied 2013; Fülöp 2018; Deák 2021; Glied–Pánovics 2022). Még az is kérdésként jelenik meg, hogy a környezettel összefüggésben felmerülő konfliktusokat környezeti-nek kell-e neveznünk, vagy egyszerűen olyan jellegű konfliktusnak, amelyben jelentős szerepet játszik a környezeti tényező. Mivel 2022-ben már nyolcmilliárd ember él a Földön, ez a kérdés alighanem irreleváns, ugyanis szinte nem létezik már olyan politikai és gazdasági döntés, amelynek ne lenne környezeti hatása és ezáltal konfliktusgeneráló képessége.

A kutatók és szakértők feladata az, hogy megtalálják és elemezzék a környezeti konfliktusok kiváltó okait, lehetőség szerint megelőzzék azokat, és amennyiben a konfliktus elkerülhetetlenné válik, csillapítsák annak társadalmi és környezeti

hatásait. Arthur Westing a kutatásaiban arra kereste a választ, hogy miként játszott szerepet a környezeti tényező a történelem kiemelkedő fegyveres összecsapásaiban. Arra jutott, hogy a legfontosabb szerepet a természeti erőforrások (édesvíz, felszíni vizek, vízgyűjtő területek) és energiahordozók (szénhidrogének, ásványkincsek, nemesfémek) megszerzése, majd a szükséges halállomány és a termőföld birtoklása jelentette (Westing 1986). Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a természeti erőforrások megváltoztatására irányuló törekvés, a környezeti komplexitás (ökoszisztéma) tartós, visszafordíthatatlan leromlása és a környezeti szűkösség (legelő, termőföld, édesvíz) az 1990-es és 2000-es években szintén vezetett már konfliktusokhoz, vagy komoly szerepet játszott azok kirobbanásában. Amikor az ökológiai rendszerek sérülnek, és képtelen önmaguk helyreállítására, többnyire kizárólag az emberi beavatkozás lehet képes újra egyensúlyt teremteni. Az az emberi beavatkozás, amely kiváltotta, illetve kiélezte a környezeti konfliktust, ezért fontos megjegyezni, hogy egy válságot nem lehet – vagy nem érdemes – ugyanazokkal az eszközökkel kezelni, amelyek előidézték azt. Az atmoszféra széndioxid-elnyelő képességének megváltozása előidézi az üvegházhatás jelenlegének fokozódását. Mindez szerepet játszik bolygónk hőháztartásának változásában, amely emeli Földünk légkörének átlaghőmérsékletét. Az átlaghőmérséklet lassú, de folyamatos emelkedése rengeteg ökológiai rendszert képes megváltoztatni, és elnyomni a szélsőségek irányába, majd az egymást erősítő problémák hatására olyan kihívásokat előidézni, melyek egy igen egyszerű kérdésben öltenek testet az emberiség számára. Képes lesz-e, tud-e és akar-e az emberiség alkalmazkodni a ma már visszafordíthatatlan változásokhoz, vagy sem? Amennyiben igen, a mainál sokkal nagyobb belátás, felelősség szükséges a politikai és gazdasági döntéshozók, valamint lemondás az egyén részéről. Ez a folyamat nem egyik napról a másikra fog bekövetkezni, és ismerve az emberiség történelmét, valamint az emberi pszichét, jelenleg csekély az esélye annak, hogy képesek leszünk ennek a fontos cselekedetnek a megtételére. Amennyiben a válasz eleve a nem, akkor különböző formákban bekövetkező összeomlásokkal lehet számolni, a mainál is sokkal szélsőségesebb és katasztrofálisabb körülmények között, ahol már nem csupán környezeti konfliktusokkal, hanem alapvetően a természeti erőforrásokért folytatott küzdelemmel kell szembenézzünk.

A környezeti degradáció (romlás), azaz a környezeti minőség csökkenése kizárólag a leromlást előidéző tényezők megszüntetésével orvosolható. Maga a „megszüntetés” része lehet egy adott folyamat szabályozásának. A legjobb lehetőség az, ha a romlást gerjesztő tényező fel sem merül, ugyanis a szabályozás és ellenőrzés kizárja azt. Mindezt megelőzésnek hívjuk, és minden ilyen esetben az a legcélravezetőbb, ha a jogalkotó, döntéshozó eleve meggátolja a környezetpusztítást, környezetszennyezést. Amikor azonban a romlás már végbemegy, megtörténik, már más megoldási lehetőségek lépnek be a folyamatba, úgymint a mérséklés és az adaptáció. Ezek megint csak társadalmi és politikai döntéseket feltételeznek, tehát visszaérünk az eredeti problémához.

Az is kérdés, miként tekintünk a környezeti konfliktusokat előidéző tényezőkre. Sokáig a politikai és gazdasági szereplők kimeríthetetlen forrásként te-

kintettek a természeti javakra. Úgy gondolták, hogy korlátlanul rendelkezésre áll minden, amire az emberiségnek szüksége van. Az 1970-es években nyilvánvalóvá vált, hogy ez koránt sincs így. A természeti erőforrásokból termékek és szolgáltatások váltak, mondván, minden piacosítható: az édesvíz eladható palackozott formában, a nyersanyagok hatalmas volumenben is szállíthatóak, a termőföld megszerezhető, kisajátítható, a levegő hőmérséklete pedig belterekben – és lassan kint is – megváltoztatható. Elfogadtuk, hogy mindezek a javak adottak számunkra, akkor is, amikor 5 milliárdan éltünk a Földön, és ma is, amikor 8 milliárdan. A több ember azonban nagyobb ökológiai nyomást és nagyobb fogyasztást eredményezett, a nagyobb rendszerek nagyobb energiaigényt jelentenek, a társadalmi igények pedig a világon mindenütt magasabb életszínvonalat követelnek. A jobb életszínvonal kielégítése a jelenlegi közgazdasági elméletek szerint együtt jár a minél jobb gazdasági teljesítménnyel, amely munkahelyeket teremt, és képes magasabb minőséget biztosítani a nagy ellátórendszerek tekintetében. Mindezek nem jelentenék a környezet minőségének leromlását, amennyiben a döntéshozók a folyamatos, csak a profitot előtérbe helyező gazdasági növekedés helyett egy, az ökológiai egységekkel összhangban történő fejlődésben gondolkodnának, de ezt nem teszik.

A környezetvédelem és a környezeti javak elosztása speciális formája a konfliktusok felmerülésének és rendezésének. A diplomáciában vagy tárgyalásos megoldást feltételező ügyekben nem tűnik hard területnek, ugyanis általában nem akut, létfontosságú beavatkozást igényel a szembenállás rendezése. A szennyezés, illetve tartós leromlás vagy volumencsökkenés megelőzésében, esetleg egy káros vagy annak vélt beruházás kapcsán is megoldás lehetne a tárgyalásos forma, amely minden érintett számára előnyös. Lehetőség van alternatív megoldások kidolgozására, másik helyszín keresésére vagy olyan egyeztetésre, amely során meg lehet győződni a beruházás biztonságos voltáról. Amennyiben a beruházó és a politikai döntéshozó nyitott, a felmerült kérdéseket, aggályokat *konszenzusos* úton rendezni lehet. Ebben az esetben „nem is lesz hír” az adott beruházásból, maximum annak más helyszínre telepítéséből. Van azonban egy másik eshetőség is, amely számos alkalommal megtörtént és megtörténik az ilyen jellegű ügyek kapcsán, azaz az egyik fél nem tájékoztatja megfelelően az érintetteket, a környezeti változást eredményező beruházásról nem ad megfelelő információt, esetleg egyoldalúan cselekszik, egyoldalúan használja fel az erőforrásokat, lecsökkenti azok volumenét, vagy teljesen kimeríti azokat. Ilyen esetekben is számos megoldási lehetőség áll az érintettek rendelkezésére, de már nem a békés rendezés jegyében. Ez az ún. *konfrontatív* lehetőség, amely során a tiltakozás számos formáját választhatják az aláírásgyűjtéstől a demonstráción át egészen az erőszakosabb lépésekig, mint az útlezárások vagy a rongálás. Demokratikus politikai berendezkedésű államok esetében – néhány kivétellel – általában lehetőség van országos és helyi népszavazásokat is kezdeményezni, ami – még ha a helyi referendum véleménynyilvánító jellegű is – egyértelművé teszi a helyiek véleményét egy adott kérdésben, még abban az esetben is, ha az adott népszavazás érvénytelen volt. Amíg a 2000-es évek elején Magyarországon 15–25 között

alakult a helyi népszavazások száma, addig ez a szám 2015 után 10 alá csökkent (Radics 2019: 31). Fontos megjegyezni, hogy jogi procedúra nélkül is lehet politikai nyomást gyakorolni az engedélyező hatóságokra vagy a kormányzatra/önkormányzatra akár közvetlenül, a közösségi médián, akár a hagyományos médián keresztül. A leggyakoribb tiltakozási forma, amikor jogi útra terelnek egy ügyet, legyen szó országok közötti nézeteltérésekről vagy lokális ügyekről.

Tágabb értelemben minden, közvetlenül a természeti környezetet vagy a környezeti fenntarthatóságot érintő, a környezet megváltoztatására irányuló vagy környezeti értéket kisajátító, azt piacósítani szándékozó ügyet *környezeti ügynek* nevezzük. Mint ilyen, hatással van a társadalomra is, hiszen az egészséges környezet kialakítása, megtartása, védelme mindenki felelőssége. Kimondhatjuk tehát, minden környezeti érdek társadalmi érdek is egyúttal. Miért nem egyértelmű ez mégis minden ember számára? Az ökológiai egyensúly megbomlása, a környezetszennyezés és természetrombolás merőben újszerű konfliktusok kialakulásával jártak. A modernizációs törekvések az igények felértékelődésével és mesterséges előállításával legtöbb esetben a környezeti érdekek rovására érvényesülhetnek. Jelenleg a gazdasági növekedés és a környezeti fenntarthatóság között fennálló, egymást kölcsönösen kizáró társadalmi igények, partikuláris érdekhierarchiák és értékválasztások szükségszerű ütközésének vagyunk tanúi. A környezeti érdek bonyolult, speciális jelenség, hiszen olyan közjóság, melynek megvédése mindenkinek az érdeke, de senkinek sem a speciális érdeke. A környezeti érdek a különböző szereplők környezettel kapcsolatos érdekein keresztül artikulálódik. A szerepek is adottak: van beruházó, szennyező, közvetlen kárvallott, hatóság, nem kárvallott helyi lakosság, civil szervezetek, helyi politika. A helyzetet bonyolítja, hogy helyi környezeti ügyek esetében a szerepek egymást is fedik, ezért nem ritka az sem, hogy egy szereplő önmagával is érdekkonfliktusba kerül egy adott eset kapcsán, hiszen tudja/érzi, mi lenne a helyes cselekvés, azonban a politikai-gazdasági érdekek felülírják az etikus magatartást (Tóth I. 2002).

ÖKOLOGIZMUS

Az ökológizmus azon elméletek és különféle törekvések halmaza, amelyek az embert egy nagyobb ökoszisztéma részének tekintik és dinamikus fejlődési szemlélettel fenn kívánják tartani a rendszer egyensúlyát. „Zöld gondolatrendszernek” is nevezhetjük, melyben az elmélet és gyakorlat összekapcsolódik, hidat képez a teoretikus és pragmatikus cselekvések – participáció, stratégiaalkotás, alternatívák ajánlása, politikai szerepvállalás – között, egyúttal megteremt az ökopolitika fogalmát és annak cselekvési terét. Tehát nemcsak a környezet védelmét hangsúlyozza, hanem komplex szemléletmódot tükröz, melyben együttesen a környezetvédelem és a fogyasztói társadalom bírálata, a közösségelvű gondolkodás, valamint az alternatívák keresése adja a keretet. Nyilvánvalóvá vált, hogy a hagyományos szaktudományos keretek között mozgó partikuláris szemlélet nem elégséges a globális problémák megértéséhez, még kevésbé azok kezeléséhez. Az ökológizmus kilép az elméleti keretek közül, a humánökológia tudományos és politika dimenzióját egyszerre teremti meg.

Lokális környezeti konfliktusok

A környezetet érintő közösségi döntések születhetnek helyi, regionális, országos, valamint szupranacionális (nemzetközi és/vagy globális) szinten is. Azok a döntéshozók, akik a természeti környezetre jelentős hatást gyakorló döntéseket hoznak, bizonytalanságokkal, nehézségekkel találkoznak, melyek az ilyen típusú kérdések komplexitásából fakadnak. A döntések következményeként fennáll a természeti környezet visszafordíthatatlan károsodásának esélye, ez pedig komoly felelősséget ró az érintettekre. Az esetleges hatások nem pontosan meghatározhatóak, így előfordulhat az is, hogy csak jóval később – a beavatkozás után – derül ki, valójában milyen folyamatokat indított el az intézkedés (késleltetett hatások). Időben és térben a hatások kiterjedtek lehetnek, tehát nagy az érintettek köre. A szereplők sem egyszerre, egy időben és különböző információkkal, esélyekkel lépnek be a döntéshozatali folyamatba. A beruházó általában igyekszik a lehető leggyorsabban lefolytatni a szükséges eljárásokat és a társadalmi egyeztetés folyamatát, lehetőség szerint minél szűkebb körben. A környezetvédők és az érintett lakosság a „cső végén”, azaz nem az előkészítő szakaszban lépnek be a döntési folyamatba. Ilyenkor már csak a kisebbik rossz gyanánt javasolhatják egy-egy megkezdett projekt beszüntetését, elhalasztását, áttelepítését stb. Az események ilyenkor már kényszerpályán mozognak, a beruházó már nem is feltétlenül érdekelt a probléma megoldásában, csak a gyors és számára inkább kedvező megoldásban (Glied 2013).

A környezeti konfliktusoknak alapvetően két kategóriáját ismerjük. Az egyik egy hosszabb távú, rendszerszinten jelentkező konfliktus, amely a véges természeti erőforrások kiaknázását, felélését, elszennyezését jelenti. Ez a megközelítés tetten érhető globális szinten is egyes kontinensek, régiók szisztematikus lerablásával, a 21. században szükségszerűen elvárt, magas szintű környezetvédelmi standardok betartásának mellőzésével. A másik kategória elsősorban lokális szinten, egy térségben, településen figyelhető meg, a fejlesztések (beruházások, telepítések, építkezések, projektek) következtében bekövetkező környezeti változások hatására. Mindkét kategóriában jelen van az úgynevezett érdekhierarchia, amikor a gazdasági és politikai döntéshozók egy magasabb szinten lévőnek vélt érdekre, gazdasági érdekekre és államérdekekre hivatkoznak. A környezeti érdek – amely, mint láttuk, egyben társadalmi érdek is, hiszen a tiszta levegő, a tiszta és egészséges ivóvíz, az élhető város, a jól-lét és a kellemes tájkép mindenki érdeke kellene legyen – azonban rendre alacsonyabb szintre kerül ebben a hierarchiában. Még az sem világos, hogy ezen érdekek egyáltalán kinek az érdekeit szolgálják, és vajon valóban a többségnek kedveznek-e. Sőt, az is előfordul, hogy a várható profit, a munkahelyteremtés ígérete vagy egy település magasabb adóbevételei, kormányzati/vállalati kompenzációja elfedik a beruházás kockázatait, amelyek csak évtizedek múltán kerülnek nyilvánosságra. Fülöp Sándor (2018) kiemeli, hogy a környezeti konfliktusok hátterében sok esetben az önkormányzati forráshiány áll, az adott településnek pénzhez kell jutnia, ennek érdekében pedig eladja a belterületeit és hagyja felszámolni a zöldfelületeit, hogy

ott gyorsétterem, illetve szupermarket épüljön. Nagyon sok esetben olyanok használják az adott, nagyobb településen meglévő infrastruktúrát, akik nem ott élnek, csak napközben, esetleg szabadidő eltöltésére érkeznek oda, és a dolguk végeztével hazautaznak. Mindez zaj- és levegőszennyezést jelenthet a lakosoknak, akik az önkormányzat megnövekedett bevételéből hasznot nem látnak, az önkormányzat pedig sokszor később már nem érdekelt a beruházó által megvalósított projekt túlzott ellenőrzésében.

Közismert és nagy port felkavart eset a garéi és hidasi hulladéklerakó telepek ügye. A lerakókba már az 1970-es évek vége óta szállított a Budapesti Vegyi Művek veszélyes klórtartalmú hulladékot (tetraklórbenzol-származék), amely a szakszerűtlen tárolás következtében elszennyezte a környék talaját, talajvizét és levegőjét. A lerakóból évtizedekig át jutott a szabadba a veszélyes klórvegyület, mire a cég megkezdte a környezet kármentesítését. A vállalat a probléma megoldásának jegyében egy szemétképző felépítését is tervezte a térségbe. A garéiak elfogadták a tervet a BVM által felajánlott kompenzációért cserébe, azonban a környék kistelepülései, valamint a híres bortermelő vidékek (Villány, Siklós) és turisztikai központok (Siklós, Harkány) lakosai erőteljes tiltakozásba kezdtek. A mozgalom hatására a tervezett hulladékégető végül nem épült meg, ugyanakkor a terület végleges rekultivációja is várat magára. A Greenpeace 2015-ös mérései szerint a rákkeltő kockázatú tetraklórbenzolok koncentrációja a talajvízben a normál határérték több mint 1600-szorosa, a triklórbenzoloké közel 1200-szorosa. A talaj és talajvíz veszélyeztetettsége miatt a Dél-dunántúli Környezetvédelmi Felügyelőség már 2002-ben kötelezte a BVM-et a lépések megtételére, azonban a rendezés a mai napig nem történt meg.¹

Az érintettek (helyi lakosság, zöld civil szervezetek) többnyire különböző fejlesztések kapcsán kerülnek kapcsolatba a döntéshozókkal, mivel ezek szükségszerűen a környezet megváltoztatásával történhetnek (Kákai 2020). A fejlesztéspolitikai tervezésben az 1980-as évek végétől megjelentek a fenntartható fejlődés elemei, ahol a gazdasági növekedés önmagában nem érték, csak eszköz, ami optimális esetben nem vezethet sem a társadalmi értékek, sem a természeti és épített környezet egyensúlyának megbomlásához. A gazdasági növekedés elvének dominanciája a fejlesztéspolitikában alkalmazkodási kényszerpályákat hoz létre, melyek egyensúlytalanságot idézhetnek elő, a problémáspirál pedig megakadályozza, hogy a rendszer visszaállítsa a saját egyensúlyát. Az egyensúly megbomlása és tartóssá válása társadalmi és környezeti konfliktusokhoz vezet. A fejlesztéspolitikai tervezés nem csupán műszaki, hanem morális tevékenység egyben, ami az érdekkülönbségek mögötti értékkülönbségek feltárására és azok kiegyenlítésére törekszik, figyelembe veszi az adottságokat és a földrajzi, térségi, lokális sajátosságokat. Erre azért is szükség van, mert a technikai ismeretek

¹ Mérgek a határértékek több ezerszeresében Hidason és Garén – A Greenpeace nyilvánosságra hozta a kiperelt adatokat. Greenpeace, 2019.01.08. <https://www.greenpeace.org/hungary/sajtokozlomeny/3302/mergek-a-hatarektekek-tobb-ezerszereseben-hidason-es-garen-a-greenpeace-nyilvanossagra-hozta-a-kiperelt-adatokat/>

fejlődése megelőzi a többi tudományág fejlődését, és ahhoz vezet, hogy a fejlesztéseket növekedésként és technikai fejlesztésként aposztrofáljuk (Gyulai 2007). A fejlesztéspolitika fenntarthatósági elemeinek használata tehát alkalmazkodási „kényszer”, amely törekszik a megelőzésre, a kényszerből lehetőséget kovácsol, és stratégiai tervezéssel segíti a cselekvés színtereit. Ebben nagy szerepet kap a konszenzus, amely a stabilitás megteremtésére törekszik, társadalmi párbeszédet folytat, és keresi az előrejutás lehetőségét (Csete–Láng 2009: 87–89). A társadalmi párbeszéd megteremtése a bevonási lehetőségeken és képességeken múlik, melyeket erőteljesen meghatároznak a hagyományok és a politikai kultúra foka, a participációs modellek és a társadalmi tőke minősége. A társadalmi (szociális) fenntarthatósághoz kapcsolódó új szemlélet a demokratikus intézményeket jó esetben nemcsak keretnek tekinti, amin belül a különböző társadalmi csoportokkal együtt kell működni, hanem kommunikációs térnek, ahol az érdekartikuláció és a konstruktív cselekvés a fejlesztéspolitikára is hatással van, és nem hátráltatja a politikai akaratot, hanem segítséget ad a jövő útjainak feltárásában.

A különböző érdekcsoportok érdekeinek megértése, a közöttük feszülő konfliktusok feloldása és kompromisszumos megoldások kidolgozása alapvető feltétele a társadalmilag fenntartható döntéseknek. Egy-egy döntés ugyanis jelentősen befolyásolhatja az egyének jólétét, a befolyásolás mértéke pedig egyénenként, társadalmi csoportonként eltérő lehet. Egy adott döntés társadalmi támogatottsága függ attól, hogy a döntés tovaggyűrűző hatásai (externáliák) milyen csoportokat és miként érintenek (Bela – Pataki – Valené Kelemen 2003).

A kockázat szakirodalmában gyakran hangzik el a megállapítás, mely szerint a társadalom, amennyiben korábban már elfogadott egy kockázati szintet, azt vélhetően a későbbiek során is el fogja fogadni. Szirmai Viktória (1992) szerint azokon a településeken, ahol már korábban megtelepedett valamilyen környezetet terhelő vállalat, illetve üzem, a lakosság valószínűleg az újabb környezet-szennyezést is el fogja fogadni, vagy kevésbé fog az ellen tiltakozni. Ha a paksi atomerőmű bővítését vesszük példának, akkor tisztán látszik, hogy a magyar lakosság megosztott a projektet illetően. Az atomenergia jövőbeni használatát a magyarok fele támogatja, a másik fele elutasítja, azonban a Medián mérése szerint a megkérdezettek többsége nem szeretné, ha orosz részvétellel épülne meg az új atomerőmű. A kérdésfeltevésen és az értékelésen persze manipulálhatók az adatok, de az is beszédes, hogy a megkérdezettek 80%-a szerint az államnak az atomenergia helyett a megújuló energiaforrásokat kellene támogatnia (Hargitai 2018). Ugyanakkor, ha a paksi és környékbeli lakosságot vesszük alapul, az ott élők elsöprő többsége támogatja a bővítést, hiszen ezer szállal kötődnek az atomerőműhöz.

Szintén fontos kiemelni, milyen a helyi lakosság kockázatpercepciója, ezért a szereplők eltérően ítélik meg a beruházásokhoz kapcsolódó kockázatokat és veszélyeket. Az adott beruházást támogató, illetve ellenző érvek rendszerében a technikai, gazdasági szempontok általában kisebb súllyal jelennek meg, mint a kockázatok és az aggodalom az esetleges balesetek vagy a telepítés káros következményei miatt. Ebben szerepet játszik a bizalom alacsony foka: a helyi

társadalom egyszerűen nem hiszi el a különböző hatóságoknak, hogy egy adott beruházás nem lépi túl a megengedett határértékeket, nem szennyező, nem káros és nem veszélyes (Szántó 2008).

A tervezés és megvalósítás során a beruházó minden esetben érdekelt abban, hogy igazolja a telepítés hasznosságát, biztonságosságát, veszélytelen mivoltát, továbbá a kibocsátási határértékeket át nem lépő jellegét (Fekete 2006). Mindezeket alá is kell támasztania mérésekkel, adatokkal, statisztikákkal, amelyek hitelesíthetik a tevékenységét. Amennyiben az érintettek úgy érzik, hogy számukra ezek az információk nem elegendőek vagy nem meggyőzőek, tiltakozhatnak, résztvevőként belefolyhatnak a beruházás értékelésébe, illetve megakaszthatják azt folyamatos jogi kifogásaikkal. A konfliktus nyilvánosságra kerülése már előtérbe hozza az érveket és érdekeket, melyek vélt és valós értékek mentén kerülhetnek megfogalmazásra. Ezekben szerepet játszhatnak az egyének, közösségek, civil hálózatok, politikai és gazdasági csoportok érzékelései, valamint motivációi és akarata. Évekig húzódó konfliktusok esetében a racionális érvelést sokszor a hit és az érzelmi jellegű érvelés veszi át, azonban az ügyek döntő többségében végül bírósági döntés tesz pontot a konfliktus végére.

A felek sokszor nem értenek egyet a távolabbi következményekhez vezető folyamatok természetét, elsősorban negatív hatásait illetően. Magyarországon még mindig számtalan helyen kell szembesülni a szocialista múlt örökségével, a nem vagy csak részben és nem megfelelően felszámolt szennyezéssel, természetpusztítással, illetve ipari és bányászati tevékenységgel. Hazánkban a környezeti esetek jelentős részében megjelenik a talaj és a vízbázisok fokozott kitettsége és védelmének szükségessége. Ezenkívül sok esetben szerepet játszik a fokozott területhasználat, a zöldterületek kisajátítása és felszámolása, akár a településeken belül, akár azokon kívül. Komoly terhet még jelent a szmog és a közlekedésből származó környezetterhelés növekedése, elsősorban a téli-tavaszi hónapokban, amikor a települési szmogkoncentráció mértéke a megengedett határértéke többszöröse lehet.

Két ügy

A hulladék akkumulátorok feldolgozása és biztonságos tárolása a rendszerváltás utáni Magyarország egyik kiemelt környezetvédelmi ügye volt, ugyanis a helyi lakosok rendszerszerűen tiltakoztak a tervezett beruházások ellen (Monok, Gyöngyösoroszi, Tatabánya, Komló) (Szántó 2008). Azonban az utóbbi években is több olyan eset felmerült, ahol egy milliárdos beruházás miatt alakult ki feszültség az érintett lakosság és a beruházó, valamint a döntéshozó között. Ilyen „állatorvosi ló eset” volt a Gödön létesített akkumulátorgyár ügye, ahol 2016 óta többféle konfliktus alakult ki a településen. Először maga a gyár telepítése miatt tiltakoztak a helyiek, mondván, nekik nem volt beleszólásuk az építésbe (a nyilvánosság nem megfelelő tájékoztatása, a partnerség hiánya). Ezt követően a környezeti konfliktusok esetében megszokott szennyezési formáktól való aggo-

dalom is megjelent (kockázatpercepció, veszélyeztetettség). 2018-ban a gyár lakott területekhez való közelsége, a zajszennyezés és a maró vegyszerszag merült fel problémaként (konkrét szennyezéstől való aggodalom). Ebben az évben és 2019-ben az erdőirtás, valamint a mezőgazdasági területek kisajátítása sokkolta a helyieket, aminek lakossági fórumon hangot is adtak (környezetpusztítás, partnerség hiánya). Ezen a találkozón előkerült az üzem veszélyességének kérdése, azonban a biztonsági elemzést végző vállalat vezetője szerint a gyár 200 tonnás elektrolittárolója nem fog veszélyt jelenteni a lakosok számára. Többben azt kifogásolták, hogy nem szabályszerűen került az üzem biztonsági rendszere kialakításra, hiányzik a súlyos káresemények elhárításának terve, ugyanis az üzem közelebb került kialakításra a lakott területhez, mint 300 méter. Azt is kifogásolták, hogy a tároló építése már az engedélyek kiadása előtt megkezdődött, és bizonyos épületrészek kevesebb mint 20 méterre helyezkednek el a helyi lakosok házeitől (eljárásban történt jogsértések). A tiltakozásról szóló beadványt több mint 500 helyi lakos írta alá (Göd teljes lakossága több mint 18 ezer fő). Az érintettek közérdekű adatigényléseikre nem kaptak választ az illetékes Pest Megyei Kormányhivataltól (Bodnár 2018). A kormány 2022-ben kiemelten közérdekű beruházássá nyilvánította a gyárberuházást és a környéken található víziközmű-beruházásokat. Az akkumulátorgyár vízigénye megegyezik egy kb. 100 ezres nagyságú város vízfogyasztásával. Ez napi 27 ezer köbméter ipari és ivóvizet jelent, amely többek között Natura2000-es területeket is érintő vízvezetéken keresztül érkezik a gödi különleges gazdasági övezetbe (Farkas 2022).

2022 novemberében látott napvilágot az a hír, hogy Magyarország történetének egyik legnagyobb beruházása keretében kínai akkumulátorgyár épül a debreceni Déli Ipari Parkban, összesen 221 hektáron. A mintegy 3000 milliárd forintba kerülő projektet a kormány nemzetgazdaságilag kiemelt beruházás kategóriába emelte, azaz az érintettek megkérdezése és tájékoztatása nélkül, nagyon szűk határidőkkel meg lehet kezdeni a gyár építését. Az ügyben helyi népszavazást kezdeményeztek (Bakró-Nagy 2022).

A NIMBY-jelenség

Ismert tény, hogy az emberek többnyire nem szeretik, ha szomszédságukban, szűkebb környezetükben veszélyes vagy annak ítélt üzem épül. Ez az ún. NIMBY-jelenség (Not In My Backyard – Ne az én kertemben!). Az állampolgárok ugyan elismerik, hogy bizonyos üzemeknek, erőműveknek, ipari és katonai létesítményeknek, hulladéklerakóknak meg kell épülniük egy országban, a legtöbbjük azonban elutasítja, hogy ez az objektum a környezetükben valósuljon meg. Ennek a jelenségnek egy szélsőségesebb formája, mikor a lakosok már a létesítés jogosságát is megkérdőjelezzik, és a kezdeményezést elvi síkon is elutasítják. Ezt nevezhetjük BANANA (Build Absolutely Nothing Anywhere Near Anybody) jelenségnek, vagyis „Semmit ne építsünk valaminek a közelébe”. A NIMBY kapcsán erőteljesen megjelenik a személyes érintettség és ennek kapcsán fellépő

személyes kockázat, ami a tiltakozásban és elutasításban mint közös célban jelenik meg. A kollektív cselekvéssé formált elutasítás legtöbb esetben semmilyen kompromisszumot nem hajlandó elfogadni egészen addig, amíg a beruházó el nem áll a helyszíntől, vagy nem ellentételezi (kompenzálja) azt kellő időben és megfelelő mértékben. A kompenzáció mértékének kiszámítása elsősorban közgazdasági megközelítéssel történik, ráfordítás-haszon elemzést követően. Ennek során figyelembe veszik a telepítés helyszínének pénzügyi helyzetét, természeti adottságait, infrastrukturális ellátottságát, az ott élők életkörülményeit. Mindezek összegzéseként a befektető reális ellentételezést ajánl, mely szerint elegendő a feltételezett lakossági ellenállás eliminálására. Michael O'Hare (1977) arra hívja fel a figyelmet, hogy a számítások általában nem fektetnek hangsúlyt kellő mértékben a pszichológiai hatásokra, melyek ugyanannyit nyomhatnak a latba, mint a pénzügyi megoldások. Ennek meghatározó eleme az élőhely lehetséges szakrális felértékelése, a kiterjesztett „személyes szféra”-érzet megléte, mely a környezet megváltoztatására irányuló törekvést az intim szférába történő belépésként érzékeli, a veszélypercepciók felnagyítása, a telepítés elleni tiltakozás hatalommal szembeni kiállásba transzformálása és a látszólag ok nélkül kialakuló dac.

O'Hare azt is vizsgálta, hogy a látszólag racionális egyéni cselekvésekből miként válik irracionális közösségi cselekvés, melyben az eltérő vélemények nem közösségi érdekek mentén képződnek, hanem egyéni javaslatok halmazává állnak össze, nem konvergálnak egymás irányába. A kutató ezt a „közösség foglya”-dilemmának nevezte el, ami azt jelenti, hogy akár 90%-os elutasíthatóság mellett is megvalósulhat egy nem kívánatos beruházás, amennyiben a maradék 10% a közösség érdekeire hivatkozva meggyőzi a többséget. Ez még inkább így van, amikor a kisebbség a település, városrész prominensei közül kerül ki, vagy az önkormányzat áll mögé.

A NIMBY-viselkedés kialakulásának főbb okai (Kraft–Clary 1991):

- bizalmatlanság a befektető céggel vagy annak képviselőjével szemben;
- információhiány, titkolózásra utaló jelek;
- a telepítés előnyei és esetleges negatív következményei nem egyenlítik ki egymást;
- a helyi hagyományokban meglévő konfliktusosság;
- hasonló jellegű telepítések negatív tapasztalata.

A környezeti konfliktusok és a NIMBY megértéséhez érdemes megvizsgálni Doug McAdam (1986) mozgalmobővülési és mobilizációs elméletét, amely választ adhat a környezeti ügyekben tapasztalható összefogás hátterére. A kutató megkülönbözteti egymástól az alacsony kockázatú és kis költséggel járó aktivizmust, valamint a magas kockázatú, időt, pénzt és áldozatot követelő részvételt. Előbbi általánosabb célokat fogalmaz meg, elutasítja a jövőbeni veszélyes, feltehetően környezetkárosító beruházásokat – pl. radioaktív hulladék-tároló, cementgyár stb. – egy adott településen, és igyekszik ezen törekvéseket jogszabályi szinten rögzíteni, koncepciókban megjeleníteni. Ennek érdekében beadványokat fogalmaz meg és juttat el a döntéshozóknak, aláírást gyűjt, cikkeket publikál, utcai kitelepüléseket szervez. Az alacsony kockázatú cselekvés esetében főképpen

egy szervezet, mozgalom aktivistái tevékenykednek a velük kapcsolatba kerülő emberek (a lakosság, „az utca embere”) vagy meghatározott társadalmi csoportok (helyi fiatalok, szakemberek, politikusok stb.) tájékoztatása, meggyőzése érdekében.

Magas kockázatú részvétel kapcsán konkrét érintettségéről beszélünk, azaz lakóhely, iskola, munkahely, érzelmi töltettel rendelkező hely közelébe történő beruházás megakadályozásáért formálódó közösségről. A mozgalom az ilyen esetekben lazább szervezeti kötődésekből épül fel, hiszen az identitást nem annyira egy szervezet iránti lojalitás vagy homályos eszme alakítja ki, hanem a személyes kötődés és az esetleges jövőbeni ártalmaktól való félelem. Az ilyen mozgalmi szövetségek általában addig aktívak, amíg a probléma fennáll, azután feloszlanak, vagy szüneteltetik tevékenységüket, azonban példa értékűek lehetnek más kezdeményezések számára.

A NIMBY-jelenség kiemelt helyet foglal el a konfliktuskutatás palettáján. A kutatók egyetértenek abban, hogy a NIMBY egyének és csoportok helyi hálózata, mely összekötő közeget jelent a globális és lokális tiltakozás között. A tiltakozás érvrendszere köthető helyi jellegzetességekhez, és erősíthető általános gondolatokkal, melyek nyomatékot adnak, alátámasztják a csoport követeléseit. A hálózatok többnyire nem előzmények nélkül jönnek létre, ismeretség, közös érdeklődési kör alapozza meg a bizalmat. Bár nem minden kezdeményezés utasítja el a kompromisszumos megegyezés lehetőségét, az érdekütköztetések következményeként a felek inkább ellenségként, mint ellenfélként tekintenek egymásra. A helyi politika magatartása alapvetően befolyásolja a NIMBY-csoport esetleges radikalizálódását. Amennyiben a döntési pozícióban lévő politikusok nem kívánnak a társadalom követeléseivel foglalkozni, nem vállalnak részt a megoldás keresésében, és nem képesek közvetíteni az érdekek között, az legitimációs válsághoz vezethet. A kezdeti tiltakozás később kiterjedhet egyéb területekre és olyan szövetségeket alakíthat ki, amelyek „természetes” körülmények között nem működnének együtt. Az is előfordulhat, hogy a mozgalom kezdeti sikerei következtében egy nagyobb, átfogóbb formáció jön létre, mely akár a politikai szereplést is felvállalja célja(i) elérése érdekében (Krauss 1994). Al Gore (1993) szerint a NIMBY-tünetegyüttes egy egészséges tendencia kezdete, mert megérteti a döntéshozókkal, hogy az „udvar” valójában az egész emberiség közös lakóhelye.

A NIMBY-kezdeményezések céljait tekintve hat jellemző alapján csoportosíthatók:

1. Legális hulladéklerakók, tárolók, szemétiégetők létrehozása elleni tiltakozás.
2. Nagyfeszültségű vezetékek, transzformátorok, kőolaj- és földgázvezetékek lakóhely közelében történő elvezetése elleni tiltakozás.
3. Erőművek, kiemelten az atomerőművek, létrehozása elleni tiltakozás.
4. Szennyező gyárok, sugárzó létesítmények, bányakomplexumok, ipari, katonai létesítmények létrehozása elleni tiltakozás.
5. Zajjal járó közintézmények (mentő, rendőrség, tűzoltóság) építése elleni tiltakozás.

6. Tiszta környezetért mozgalom (proaktív tevékenység a település, településrész tisztán tartása, takarítása érdekében).

7. A biztonságos alternatíváért, biztonságos jövőért mozgalom.

A single issue kezdeményezések céljai és eszközei a tiltakozás–egyeztetés folyamat során változhatnak. Míg az eredeti cél érvényes marad, addig a tiltakozó csoport bővülése újabb érdekek beszívargását teszi lehetővé, egyrészt helyi szinten, másrészt a kezdeményezés egészét tekintve nagyobb térségi vagy országos szinten is. A retorika is sok esetben változik, igazodik a célrendszerhez és a lehetőségekhez. A kezdeti „közvetlen célretorika”, azaz a beruházás megakadályozása és az ellenállás uralja a tiltakozó egyének, valamint a közösség kommunikációját. A diskurzus később értéktöbbletet is kaphat a globális környezeti értékek védelmének hangoztatása, illetve a „kiszolgáltatottság-kurzus” használatának eredményeként. Ez utóbbi célja, hogy a tiltakozókat mint a vállalatok, ipari konszernek és a politika játékszereit mutassa be, ezáltal a közvéleményt a kezdeményezés mellé állítsa. David Snow és Robert D. Bendford (1988) kutatásai azt bizonyítják, hogy a megfelelő retorika megválasztásánál fontos szempont a tiltakozók társadalmi pozíciója, anyagi helyzete, iskolai végzettsége és bizalmi indexe. Ott lehet a legsikeresebb a NIMBY, ahol középosztálybeli, felső középosztálybeli, jó politikai kapcsolatokkal rendelkező, a helyi közösség véleményére komoly befolyással bíró egyének, csoportok vesznek részt a kezdeményezésben (Shemtov 2003).

A NIMBY-konfliktusok szereplőiként a beruházást ellenzők oldalán általában megjelennek a zöld szervezetek, hálózatok, és igyekeznek felnagyítani a várható kockázatokat. Terance J. Rephann (1997) elkészítette a különböző telepítésekre vonatkozó tiltakozások tipológiáját, melyben kiemelte a zöldek felelősségét. Azt állítja, hogy a NIMBY-ben a zöldek konfliktusgeneráló és nem közvetítő szerepben jelennek meg, hiszen felhívják a figyelmet a veszélyre, de nem nyújtanak alternatívát. A teljesség kedvéért meg kell jegyezzük, előfordul az is, hogy egy szennyezőnek ítélt létesítmény elhelyezése érdekében lép fel a helyi közösség, vagy megtűri azt a remélt/elvárt kompenzáció miatt. A lakosság abban bíz, hogy a beruházás haszna (pl. iparűzési adó, infrastrukturális fejlesztések) ellensúlyozza a negatív hatásokat. Ezt a jelenséget Put In My Backyard (PIMBY – Tedd a kertembe) jelenségnek nevezzük.

A környezeti konfliktusok feloldási lehetőségei

A konfliktuscsökkentésben és -megelőzésben fontos szerepet játszhatnak a különböző tájékoztatási és érdekegyeztetési mechanizmusok, valamint a döntések decentralizálása (Linhárt 2020). A tájékoztatás kapcsán az érintett lakosság és a civil szervezetek információval való ellátása kulcsfontosságú. A környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, 1998-as Aarhusi Egyezményt az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága égi-

sze alatt 35 ország és az Európai Közösség írták alá. Újszerűségét az adja, hogy ez az első kötelező erejű nemzetközi dokumentum, amely átfogóan igyekszik meghatározni a társadalmi részvétel keretébe tartozó környezeti jogokat, szoros kapcsolatot teremtve az emberi jogok védelme és a környezeti szempontok érvényesítése között (Pánovics 2015).

Össztársadalmi szinten kevesen választják, ám lehetőség van a konfliktusokat kizárni és egy alternatív életmódot választani, önmagunkat elszigetelni, kirekeszteni, izolálni a társadalomtól. Erre lehetőség van különböző közösségekben, akár ha a foglaltház-mozgalomra, vagy az ökötelepülésekre gondolunk. Ebben az esetben a közösség tagjai nem feloldani akarják a feszültséget, hanem olyan saját életmódot teremtenek maguk számára, ahol a konfliktus lehetőségét lecsökkentik vagy kizárják (Farkas 2018).

A környezeti konfliktus elkerülésének számos módszere van.

1. Az egyik, amely elsősorban a nem demokratikus országokban működhet, hogy a lakosságot nem értesítik a beruházásról, vagy csupán akkor, ha már nincs módjuk érdemben megváltoztatni a döntést. Az érintettek úgy érezhetik, hogy igazságtalanság áldozatai lettek, a döntések a fejük felett születtek. Akár évekig elhúzódó konfliktus veheti kezdetét, amely egyik félnek sem kedvez, és a folyamat végén nem lesznek „nyertesek”.
2. Másik lehetőség az ellentételezés, amikor az adott települést/régiót/országot a befektető kompenzálja és a beruházás gazdasági hasznát (magasabb adóbevételek, munkahelyteremtés, innováció, alvállalkozói lehetőségek stb.) hangoztatja. Az ilyen esetekben az egyértelmű negatív hatásokat is maga alá gyűri a várható haszon.
3. A harmadik forgatókönyv szerint a beruházó és a döntéshozók együttműködnek a helyi lakossággal, a helyi és országos civil szervezetekkel, és idejében elkészítik az alternatív terveket, esetleg új helyszínt, alternatív termelési, üzemeltetési módszereket, tiszta/tisztább technológiát készítenek elő. Ilyen esetekben működik a partnerség, a nyilvánosság, a folyamatos kapcsolattartás és a közös munka eredményeként a bizalom is kiépülhet az érintettek között, és mindenki számára megnyugtató megoldások születhetnek (Szántó 2008).

Ajánlott olvasmányok

Fülöp Sándor 2018. *Környezetjog – Környezeti konfliktusok*. Budapest, NKE.

A könyv célja a környezeti konfliktusok megértéséhez, tartós kezeléséhez szükséges szemlélet kialakítása, fejlesztése. A szerző vizsgálja a társadalmi konfliktusok természetét, valamint az egyes környezetjogi jogintézmények alkalmazása vagy éppen nem alkalmazása során létrejött konfliktusokat. A könyv elsősorban a helyi szintű környezeti konfliktusokra koncentrál, de természetesen kitekint a globális környezeti konfliktusokra is.

Glied Viktor – Pánovics Attila 2022. *Fenntartható fejlődés és környezetpolitika a 21. században*. Pécs, Kontraszt Kiadó.

A kötet a „fenntartható fejlődés” fogalom megalkotásának történetét, folyamatát, a paradigma körül kialakult dilemmákat és a szakpolitikákba – elsősorban fejlesztéspolitikába – való beépülését tárgyalja. A könyv első része részletesen elemzi az ökológizmus ideológiáját, kiemelve annak politikai vetületeit és irányait. A könyv második része az Európai Unió környezeti politikájának és jogának kialakulását és fejlődését mutatja be tágabb összefüggésben, kitérve az uniós szabályozás végrehajtásának sajátosságaira, valamint a fenntartható fejlődés megjelenésére uniós szinten.

Homer-Dixon, Thomas 1991. On the Threshold: Environmental Changes and Acute Conflict. *International Security*, 16/2: 76–116.

Földünk népessége 2022-re elérte a 8 milliárd főt. Az elkövetkező évtizedekben fokozódik a megújuló természeti erőforrások (termőföld, édesvízkészletek, erdők stb.) fel- és elhasználódása. Szembe kell néznünk azzal, hogy egyes országokban az erőforrások szűkössége számos társadalmi konfliktushoz, akár fegyveres erőszakhoz fog vezetni, továbbá növekednek a társadalmon belüli különbségek. A szerző a tanulmányban a fejlődő világ környezeti problémákból fakadó társadalmi konfliktusait vizsgálja.

Lányi András 2001. *A szag nyomában*. Környezeti konfliktusok és a helyi társadalom. Budapest, Books in Print Kiadó.

Lányi András kötete esettanulmányokon keresztül vizsgálja a környezeti konfliktusok eredetét, lefolyását, szereplőit és a megjelenő érdekek sajátosságait. Külön kiemeli a modernizáció környezeti hatásait, a környezetvédelmi jog lehetőségeit és a lehetséges megoldásokat is.

Felhasznált irodalom

Bela Györgyi – Pataki György – Valené Kelemen Ágnes 2003. *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban*. (Döntéstámogató eszközök és értékelési eljárások alkalmazása). Budapest, BKÁE Környezettudományi Intézet. http://korny.uni-corvinus.hu/kti/20_szam.pdf

Csete László – Láng István 2009. *A vidék fenntartható fejlődése*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ.

Deák Máté 2021. Közép- és Dél-Amerika országainak határvitái a 21. században. *Pólusok*, 1. Évf. 1. sz. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. 27–49.

Farkas Judit 2018. *Leválni a köldökszínóról. Ökofalvak Magyarországon*. Budapest, LHarmattan.

Fekete Jenő György 2006. *Környezetstratégia*. 2., átdolgozott kiadás. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Kar.

Fülöp Sándor 2018. *Környezeti jog – Környezeti konfliktusok*. Budapest, NKE.

Gleick, Peter H. 1990. Environment, Resources, and International Security and Politics. In Arnett, Erich H. (ed.): *Science and International Security: Responding to a Changing World*. Washington D.C., American Association for the Advancement of Science, 501–523.

Glied Viktor 2013. *Társadalmi részvétel helyi környezeti ügyekben*. PhD-értekezés. Pécs, PTE BTK.

- Glied Viktor – Pánovics Attila 2022. *Fenntartható fejlődés és környezetpolitika a 21. században*. Pécs, Kontraszt Kiadó.
- Gore, Al 1993. *Mérlegen a Föld*. Budapest, Föld Napja Alapítvány.
- Homer-Dixon, Thomas 1991. On the Threshold: Environmental Changes and Acute Conflict. *International Security*, 16/2: 76–116.
- Kacziba, Péter 2017. A békeépítés elméleti és kivitelezési vázlata. *Hadtudományi Szemle*, 10/2: 105–125.
- Kákai, László 2020. May David defeat Goliath again? A handful of civils against a Multinational Company. In Kacziba, Péter – Glied, Viktor (eds.): *Water Stress: Emerging Challenges of Global Water Scarcity*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 145–170.
- Kraft, Michael E. – Clary, Bruce B. 1991. Citizen Participation and the Nimby Syndrome: Public Response to Radioactive Waste Disposal. *The Western Political Quarterly*, 44/2: 299–328.
- Krauss, Celene 1994. Women of color on the frontline. In Bullard, Robert (ed.): *Unequal Protection: Environmental Justice and Communities of Color*. San Francisco, Sierra Books, 256–271.
- Lányi András 2001. *A szag nyomában*. Környezeti konfliktusok és a helyi társadalom. Budapest, Books in Print Kiadó.
- Libiszewski, Stephan 1992. *What is an Environmental Conflict?* Zürich, Center for Security Studies and Conflict Research, Swiss Federal Institute of Technology.
- Linhárt Enikő 2020. *A decentralizáció, a konfliktuskezelés és a hosszútávú természetvédelmi célok kapcsolata*. Student Paper. Budapest, ELTE. /ELTE POL-IR Working Paper Series 2020/10./
- McAdam, Doug 1986. Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer. *American Journal of Sociology*, 92/1: 64–90.
- O'Hare, Michael 1977. Not on my Block You Don't: Facility Siting and the Strategic Importance of Compensation. *Public Policy*, 25/4: 407–458.
- Pánovics Attila 2015. *Az Aarhusi egyezmény és az Európai Unió*. Pécs, Publikon Kiadó.
- Radics Katalin Adél 2019. A helyi népszavazások kihívásai Magyarországon. *Diskurzus*, 9/2: 27–37.
- Rephann, Terance J. 1997. The Economic and Social Impacts of NIMBYs. *Regional Research Institute Working Papers*, 204. (Maryland, USA, West Virginia University). https://researchrepository.wvu.edu/rri_pubs/204/
- Shemtov, Ronit 2003. Social Networks and Sustained Activism in Local NIMBY Campaigns. *Sociological Forum*, 18/2: 215–244.
- Snow, David A. – Bendford, Robert D. 1988. Ideology, frame resonance, and participant mobilization. *International Social Movement Research*, 1: 197–218.
- Szántó Richárd 2008. Környezeti konfliktusok Magyarországon. *Kovács, tavasz-nyár*: 47–70.
- Szirmai Viktória 1992. Környezeti dilemmák, új iparvárosok. In Fehér Á. (szerk.): *A szociáldemokrácia a kelet-közép-európai gazdasági átmenetben*. Budapest, MSZP Országos Elnöksége.
- Tóth I. János 2002. *A tiszai ciánszennyezés. Rendszerszemléletű elemzés*. Szeged.
- Westing, Arthur H. 1986. Environmental Factors in Strategic Policy and Action: an Overview. In uő (ed.): *Global Resource and International Conflict. Environmental Factors in Strategic Policy and Action*. Oxford, Oxford University Press, 3–20.

Internetes hivatkozások

- Bakró-Nagy Ferenc 2022. Helyi népszavazást kezdeményez az LMP a Debrecenbe tervezett kínai akkumulátorgyár építéséről. *Telex*, 2022.10.07. <https://telex.hu/belfold/2022/10/07/lmp-debrecen-nepszavazas-kinai-akkumulatorgyar>
- Bodnár Zsuzsanna 2018. Engedély nélküli építkezés, letarolt erdő, gyorsított kisajátítás: nő az elégedetlenség Gödön a Samsung-gyár miatt. *Átlátszó*, 2018.11.26. <https://atlatszo.hu/2018/11/26/engedely-nelkuli-epitkezes-letarolt-erdo-gyorsitott-kisajatis-no-az-elegedetlenseg-godon-a-samsung-gyar-miatt/>
- Farkas György 2022. Kiemelten közérdekű lett a gödi Samsung szennyvize. *24.hu*, 2022.11.03. <https://24.hu/belfold/2022/11/03/kozlony-samsung-szennyviz-kozerdek-vac/>
- Gyulai Iván 2007. *Vitaindító a fejlesztéspolitika és fenntarthatóság témájához*. Budapest, MTVSZ. https://www.mtvsh.hu/dynamic/2007_06_21_ff_forum_gyulai.pdf
- Hargitai Miklós 2018. Hatástalan a propaganda: nem akarjuk Paks 2-t. *Népszava*, 2018.07.23. https://nepszava.hu/3002452_hatastalan-a-propaganda-nem-akarjuk-paks-2-t
- Mérgek a határértékek több ezerszeresében Hidason és Garén – A Greenpeace nyilvánosságra hozta a kiperelt adatokat. *Greenpeace*, 2019.01.08. <https://www.greenpeace.org/hungary/sajtokozlemeney/3302/mergek-a-hatarertekek-tobb-ezerszeresen-hidason-es-garen-a-greenpeace-nyilvanossagra-hozta-a-kiperelt-adatokat/>

A JOGI SZABÁLYOZÁS ALAPPROBLÉMÁI A KÖRNYEZETVÉDELEMBEN

PÁNOVICS ATTILA

Bevezetés

Az egyre szélesebb körben elismert, jogállami keretek között magától értetődőnek tűnik, hogy az államok a felmerülő problémákat *elsősorban jogi eszközökkel* kívánják megoldani. A XXI. század első negyedében egymást érő válságok láttán azonban felvetődik a kérdés, hogy a nemzetközi közösség, illetve a nemzetközi jog az elmúlt évtizedekben miért nem volt képes hatékonyan kezelni, illetve megelőzni a globális környezeti problémák kialakulását? Ha visszatekinünk a „modern”, intézményes környezetvédelem eddigi történetére, a nemzetközi szerződések és egyéb dokumentumok, a tudományos és ismeretterjesztő könyvek és műsorok számának látványos növekedése *alig vezetett kedvező irányú változásokhoz* a környezet állapotában.

Vannak bizonyos eredmények egyes régiókban, de összességében látványos sikerekről, valódi megoldásokról nem beszélhetünk. Tudományos ismereteink, technikai tudásunk és fejlettségünk ellenére az elmúlt évtizedekben az egyetlen olyan környezeti kihívás, amelyre utólag bár, de mégis viszonylag gyorsan és eredményesen tudtak reagálni a világ országai, az ózonréteget károsító anyagok felhasználásának a visszaszorítása volt (Shaw 2017: 740). Sőt, mostanra egyértelművé vált, hogy az emberiség egészére nézve a két legsúlyosabb környezeti kihívássá az éghajlatváltozás fokozódása, illetve a biológiai sokféleség csökkenése vált, melyek egymással is szorosan összefüggő, egymást erősítő folyamatok, és egyre közvetlenebbül befolyásolják az egyes emberek, a társadalmak és a világ-gazdaság jövőjét.

Annak ellenére, hogy a döntéshozatal során a gazdasági érdekek és szempontok továbbra is egyértelmű prioritást élveznek a környezeti követelményekhez képest, immár nem csupán a gazdaság által okozott környezetszennyezés miatt kell aggodnunk, hanem egyre inkább a környezet állapotának romlása, pontosabban annak gazdasági és társadalmi következményei miatt, amelyek egyre jobban fenyegetik az ENSZ legfontosabb célját: *a nemzetközi béke és biztonság fenntartását*.

A jog mint sajátos normarendszer

Definíció szerint a jog olyan magatartási szabályok összessége, amelyeket az állam alkot (keletkezésük állami szervekhez kötődik), az adott társadalomban általánosan kötelezőek, és végrehajtásukat az állami szervek végső soron kény-

szerrel biztosítják. Az állam közhatalma különféle intézményeken (pl. hatóságokon, bíróságokon) keresztül nyilvánul meg, biztosítva ezzel a jogi normák kikényszeríthetőségét állami szinten. A jogi norma tehát „*normatív*”, azaz megszabja a követendő magatartás irányát a jövőben. Jogállami keretek között ezért elvileg mindazt meg lehet tenni, amit a jog kifejezetten nem tilt (pontos jogszabályi rendelkezésekkel vagy ún. generálklauzulákkal).

Jogállamban „*a jog uralma*” (*rule of law*) érvényesül, azaz a jogállamiság megköveteli, hogy a jogi normák érvényesüljenek a szabályozott jogviszonyokban, a jogi norma címzettjei kövessék a rájuk vonatkozó jogszabályi előírásokat. A jogállamiságot a magyar Alaptörvény is olyan alapértéknek tekinti,¹ amelynek leglényegesebb fogalmi eleme a *jogbiztonság elve* (Sólyom 2001: 92). Ahogy a magyar Alkotmánybíróság már a működése kezdetén megfogalmazta: „*A jogállamiság egyik alapvető követelménye, hogy a közhatalommal rendelkező szervek a jog által meghatározott szervezeti keretek között, a jog által megállapított működési rendben, a jog által a polgárok számára megismerhető és kiszámítható módon szabályozott korlátok között fejtik ki a tevékenységeiket. Azaz az állam is a jog szerint kell, hogy működjék, a jogi szabályok betartásával.*”²

A jogbiztonság elvéből fakadnak különböző *jogalkotási elvek* (amelyek meghatározzák többek között a jogszabályok alapvető érvényességi feltételeit), valamint az ún. „*eljárási garanciák*” (pl. a jogorvoslati jog vagy a büntetőeljárási garanciák), amelyek az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartásához is elengedhetetlenek. Nem véletlen, hogy az államok egyre nagyobb számban a jogrendszereik csúcán elhelyezkedő alkotmányokban rögzítik a működésükhöz szükséges legfontosabb rendelkezéseket,³ amelyek egyben értékválasztást is tükröznek. Az államok feletti szinten pedig a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályai⁴ (az ún. *ius cogens*) bírnak hasonló jelentőséggel.

A jogtudományban a fogalmak pontos meghatározásának és alkalmazásának a jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Ezért okoz évtizedek óta – továbbra is megoldatlan – problémát a „*fenntartható fejlődés*” és a „*fenntarthatóság*” kifejezéseknek az elhelyezése a környezetjogon belül is. A szakirodalmi álláspont korántsem egységes abban, hogy miként kell tekinteni rá: alapelveként (azon belül politikai vagy jogi elvként), célkitűzésként, vagy esetleg valami egyéb szerepet játszó, mégis központi jelentőségű elemként a jogrendszer egészét tekintve (Bándi 2013). Annyi bizonyos, hogy a jogszabályok kikényszerítésében a szerepe igen korlátozott, ellentétben a *környezetjogi alapelvekkel* (megelőzés, elővigyázatosság, szennyező fizet stb.), amelyek önmagukban szintén nem kikényszeríthetők, de fontos szerepet játszhatnak a jogszabályok értelmezése és alkalmazása során (Scotford 2017: 192; Sands–Peel 2018: 9).

¹ B) Cikk (1) bekezdés.

² 56/1991. (XI. 8.) AB határozat, ABH 1991. 454–456.

³ Ez az oka annak, hogy az alkotmánymódosításhoz a nemzeti jogrendszerek általában speciális rendelkezéseket írnak elő.

⁴ Ezek közé tartoznak például a népek önrendelkezési joga, az erőszak, a népirtás, a kínzás és a rabszolgaság tilalma, valamint a humanitárius nemzetközi jog alapvető szabályai.

A jog eleve „*antropocentrikus*” jellegű, hiszen a jogviszonyok keretében emberi magatartásokat szabályoz, illetve a jogalkotó és jogalkalmazó (igazságszolgáltató) szervek mögött is az azokat működtető emberek állnak. A jogszabályok címzettjei nem csak természetes személyek lehetnek, a gazdasági társaságok, a civil szervezetek és egyéb jogi személyek – mint a jog által létrehozott és elismert ún. jogalanyok – képviselőjében is emberek járnak el. Christopher Stone 1972-ben megjelent könyvének a címe („Legyenek-e a fáknak jogai?”) a mai napig válaszra vár (Stone 2010), különösen az ún. „*biocentrikus*” megközelítés gyakorlati alkalmazhatóságát tekintve. Érdekességként, a jog mindössze odáig jutott, hogy már a rómaiak is képesek volt bizonyos jogokat biztosítani a méhmagzat számára, tehát jogi értelemben a fogantatás pillanatától kezdve beszélhetünk a „*jelen generációról*”, és így tudjuk elhatárolni a jövő nemzedékektől, akik még meg sem fogantak. De az utóbbiak számára „*jogokat*” biztosítani nem tudunk.

A környezetjog sajátosságai

A jogrendszer alkotó normák szerepét általában nem érdemes alulértékelni, de túldimenzionálni sem szabad. A jog hatékonyan képes figyelembe venni a rövid távú, egyéni érdekeket, viszonylag gyorsan tud reagálni a gazdaság működése során felmerülő problémákra, és kezelni azokat, bár azok így is időről időre súlyos válságokhoz vezetnek. Viszont sokkal nehezebben birkózik meg az összetettebb szociális, kulturális és egyéb kihívások kezelésével. Egy társadalom működését természetesen más normák is befolyásolják (erkölcsi normák, vallási előírások, illemszabályok, divat stb.), a jogi normák azonban hierarchikus rendszert alkotnak, amelyen belül sajátos szabályozási területként jelent meg az 1960-as évek második felétől – a mai napig előszeretettel „keresztbe fekvő jogágnak” hívott – környezetjog vagy környezeti jog (*environmental law*).⁵ Ez a sajátos *jogterület* tehát viszonylag fiatal, és a mai napig dinamikus (jog)fejlődést mutat, ami nemcsak a vonatkozó jogszabályok számának növekedésében jelentkezik (állami és nemzetközi szinten egyaránt), hanem a dogmatika területén is megfigyelhető.

A környezetjog esetén különösen nehéz a helyzet, hiszen mindazon problémák mellett, amelyek általánosságban is jellemzik a jogi szabályozást (a jogszabályok számának folyamatos növekedése, a szabályozás bonyolultsága és állandó változása, a jogrendszer „kazuisztikus” jellege, a végrehajtás bürokratizmusa, az igazságszolgáltatás leterheltsége stb.), számos speciális problémával is szembe kell néznie, ami szinte lehetetlenné teszi a hatékony szabályozás kialakítását:

- a környezetjog határai nehezen húzhatók meg (valójában a jogrendszer egészét át kellene hatnia a környezeti megfontolásoknak és követelményeknek);

⁵ Kezdetben a „természetvédelmi jog”, később a „környezetvédelmi jog” kifejezések használata is jellemző volt, de ezek túlságosan leszűkítették a szabályozás tárgyát.

- a hagyományos, ágazati szabályozáshoz képest átfogó és integrált megközelítésre („holisztikus szemléletre”) van szükség;
- a jogi szabályozás a természetéből adódóan a megváltozott körülményekre gyakran csak utólag képes reagálni, miközben a kockázatok egyre nőnek;
- az emberi tevékenység áthatja a környezeti elemek összességét, így a környezeti hatások nem elszigetelten, hanem „összeadódva” jelennek meg, illetve a szennyezés képes „vándorolni” is egyik környezeti elemről a másikra;
- a problémák összetettsége miatt nehéz előre megjósolni az emberi tevékenységek közép- és hosszú távú környezeti hatásait;
- ezek a hatások térben és időben is elhúzódhatnak, ami megnehezíti a bizonyítás esélyeit a felelősség megállapítása során;
- a kihívások többségének kezelése (pl. a hulladékgazdálkodás rendszerének kiépítése, a levegő- és vízminőség javítása) hosszú távú és költséges döntések meghozatalát igényli, amihez politikai akaratra és megfelelő kapacitásokra (elsősorban a beruházásokhoz szükséges jelentős tőkére) van szükség;
- az ipari balesetek és egyéb katasztrófák azt igazolják, hogy nem lehet kiküszöbölni az emberi gondatlanságot mint bizonytalansági tényezőt;
- a környezet károsodása esetén az eredeti állapotot gyakran már nem is lehet helyreállítani, bármilyen szigorúak a jogszabályi előírások.

Nemzetközi környezetjog

A környezetszennyezés nem áll meg az országhatároknál, ezért a globális környezeti problémák kezelésének alapvető feltétele a hatékony nemzetközi együttműködés (globális környezeti kormányzás). A nemzetközi kapcsolatok terén azonban alapvető rendezőelvként az államok szuverén egyenlősége érvényesül (formális értelemben legalábbis mindenképp), és a létező nemzetközi jog is valójában „államközi jog”, hiszen a legfontosabb szereplők az egyes államok, valamint – csekélyebb mértékben – a kormányközi alapon szerveződő és működő nemzetközi szervezetek.

Időbeli problémaként merül fel továbbá, hogy a nemzetközi együttműködés keretei még a második világháború alatt kerültek rögzítésre (elsősorban az ENSZ és szakosított szervezetei létrehozásával), így a globális környezeti problémák felismerésének, valamint a nemzetközi környezetvédelmi együttműködés elindításának a korábban kialakult intézmény- és jogrendszerekhez kellett illeszkednie (Kotzé 2012). Az sem véletlen, hogy az ENSZ keretében működik három olyan szervezet is, amelyek a nemzetközi gazdasági rendszer gerincét jelentik (a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és a Világkereskedelmi Szervezet), de nem találunk kifejezetten a környezeti problémákkal foglalkozó, szakosított szervezetet, amely képes lenne ellensúlyozni az előbbieik dominanciáját (Faragó 2021: 153–154).⁶

⁶ Az ENSZ Környezeti Programja (UNEP), amelyet a Stockholmi Konferencia után hoztak létre Nairobi (Kenya) székhellyel, semmiképpen nem tekinthető ilyennek.

A nemzetközi jog nemzetközi szerződések megkötése vagy a nemzetközi jog általános szabályainak kialakítása révén jön létre. Utóbbiak a nemzetközi közönség valamennyi tagját kötelezik, és ezek közé soroljuk a már említett, feltétlen alkalmazást igénylő szabályokat (*ius cogens*), bizonyos általános jogelveket, valamint a nemzetközi szokásjogot, amely „a jog gyanánt elismert általános gyakorlat bizonyítéka”. A nemzetközi szokásjognak kiemelkedő szerepe van a nemzetközi környezetjog fejlődésében is; alapja az államok általános és tényleges gyakorlata, valamint az a meggyőződésük, hogy ezt a gyakorlatot jogi kötelezettség alapján követik (Kende et al. 2014: 422). Ilyen szokásjogi szabályt rögzít a Stockholmi Nyilatkozatban (1972) foglalt 21. sz. elv, mely szerint „*az Egyesült Nemzetek Alapokmányával és a nemzetközi jog elveivel összhangban az államok szuverén joga természeti erőforrásaik környezeti politikáik szerinti kiaknázása, és kötelesek oly módon eljárni, hogy a joghatóságuk határain belüli vagy az ellenőrzésük alatt folytatott tevékenységek ne okozzanak kárt a környezetnek más államokban vagy a nemzeti joghatóságon kívüli térségekben*”.⁷ A szokásjogi szabályok egy idő után akár nemzetközi szerződésekben is rögzítésre kerülhetnek (Bruhács 2011: 135).

A nemzetközi környezetjog alapvető jellemzője továbbá, hogy többnyire nem kötelező erejű, ún. „puha jog” (*soft law*) kategóriájába tartozó dokumentumokból áll (Boyle–Redgwell 2012: 35–38). Az idő előrehaladtával természetesen egyre nő a nemzetközi környezetvédelmi szerződések száma is, de ezek többnyire csak az irányok, az elvárások és az alapelvek megfogalmazására törekednek (az elfogadáshoz elengedhetetlen konszenzus megteremtése érdekében).⁸ Nem meglepő ezért, hogy 1972 júniusában, az ENSZ első környezetvédelmi világkonferenciájaként megrendezett Stockholmi Konferencián nem is került sor kötelező erejű nemzetközi megállapodás megkötésére. Ebből a szempontból a húsz évvel később megtartott „Környezet és Fejlődés” világkonferencia⁹ volt eddig a legsikeresebb nemzetközi rendezvény, hiszen itt két, alapvető fontosságú nemzetközi szerződés is megszületett: az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezménye,¹⁰ valamint a Biológiai Sokféleség Egyezmény.¹¹ Legutóbb pedig 2015 volt nagyon fontos mérföldkő nemzetközi szinten, hiszen ebben az évben került elfogadásra az ENSZ Fenntartható Fejlődés keretrendszer (Agenda 2030) a hozzá kapcsolódó fenntarthatósági célkitűzésekkel, valamint a Párizsi Megállapodás (Bodansky–Brunnée–Ramajani 2017: 209; Dupuy–Viñuales 2018: 20).

A nemzetközi környezetvédelmi szerződések közül legismertebbek az ún. multilaterális (sokoldalú) környezetvédelmi megállapodások (*Multilateral Environmental Agreements – MEAs*), különösen azok, amelyek az aláírásukat követően hatályba is tudtak lépni, és így a gyakorlatban is megkezdhatték a műkö-

⁷ <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/29567/ELGP1StockD.pdf>

⁸ A konkrét kötelezettségeket, számon kérhető előírásokat általában a későbbiekben elfogadásra kerülő, kiegészítő jegyzőkönyv(ek)ben rögzítik.

⁹ United Nations Conference on Environment and Development (UNCED).

¹⁰ UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC).

¹¹ Convention on Biological Diversity (CBD).

désüket (Sand et al. 2019). Ide sorolható például a veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelméről szóló 1973. évi Washingtoni Egyezmény, a nagy távolságra jutó, országhatárokon áttérjedő levegőszennyezésről szóló 1979. évi Genfi Egyezmény (LRTAP), a sztratoszferikus ózonréteg védelméről szóló 1985. évi Bécsi Egyezmény, az ózonréteget lebontó anyagokról szóló 1897- évi Montreáli Jegyzőkönyv, az országhatárokon áttérjedő környezeti hatások vizsgálatáról szóló 1991. évi Espoo-i Egyezmény, a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló 1998. évi Aarhusi Egyezmény, a környezetben tartósan megmaradó szerves szennyezőanyagokról szóló 2001. évi Stockholmi Egyezmény, vagy a higanyról szóló 2013. évi Minamata Egyezmény. Ezek mellett egyre növekvő számban születnek regionális (pl. európai szintű), illetve szűkebb körű multilaterális szerződések is.

A végrehajtás problémái

Nyilvánvaló, hogy a globális környezeti problémák hatékony kezeléséhez, a károk elkerüléséhez az államok minél összehangoltabb cselekvésére van szükség, a nemzetközi jog keretében azonban nincs semmiféle hatékony mechanizmus, amely a nemzetközi környezetvédelmi szabályok megszegése esetén rá tudná kényszeríteni az egyes államokat a vállalt kötelezettségeik betartására. Ez világosan látszott, amikor Kanada 2011-ben felmondta a 1997-es Kiotói Jegyzőkönyvet, Oroszország, Japán és Ausztrália pedig bejelentette, hogy nem kíván kötelezettséget vállalni annak második periódusában. Hasonló helyzetet teremtett Donald Trump 2017 júniusában tett bejelentése, melynek következtében az Egyesült Államok négy évvel később ki is lépett a Párizsi Megállapodásból.¹² A Párizsi Megállapodáshoz vezető út, illetve az azóta eltelt időszak fejleményei is tökéletesen mutatják, hogy a közös szabályok kialakításának és elfogadásának nehézségei mellett nem kisebb problémát jelent azok gyakorlati végrehajtása.

Ezért is kulcsfontosságú, hogy legyenek olyan független és pártatlan bíróságok, amelyek végső soron döntést hozhatnak a szabályok megszegése esetén. Az ENSZ hágai Nemzetközi Bírósága azonban csak akkor tud eljárni egy adott ügyben, ha az érintett államok elismerték a *joghatóságát* (pl. alávetési nyilatkozattal vagy különmegállapodás megkötésével¹³). Ennek hiányában („hivataltól”) nem kerülhet egyetlen ügy sem a Nemzetközi Bíróság vagy más, nemzetközi szintű vitarendező fórum elé (Lamm 2005). Viszont ha lesz is eljárás, önmagában az ítélet megszületése még nem garancia arra, hogy a bírói döntés ténylegesen rendezni is tudja a felmerült jogvitát. Példa erre a Nemzetközi Bíróságnak a

¹² 2021-ben Joe Biden a beiktatását követően, az egyik első elnöki rendeletével elindította a viszályszalépesi procedúrát.

¹³ Ez történt például a Bős–Nagymaros-ügyben, amikor a Magyar Köztársaság és Szlovákia különmegállapodást kötött 1993-ban a közöttük felmerült vitának a Nemzetközi Bíróság elé terjesztéséről.

Bős–Nagymaros Vízlépcsőrendszer ügyében, 1997-ben hozott ítélete, amelyet az érintett felek (Szlovákia és Magyarország) a mai napig nem hajtottak végre...

Magyarország és Csehszlovákia 1977-ben kötött egyezményt egy vízlépcsőrendszer megépítéséről a Dunán, amely egy felső (Bős) és egy alsó gátból (Nagymaros) állt volna. A megállapodás célja az elektromos áram termelése mellett a hajózás javítása, az árvízvédelem és a regionális fejlesztés volt. A műszaki vázlat alapján Dunakilitinél elrekesztették volna a folyót, így felette létrejött volna egy tározó. Ebből ágazott volna ki az üzemvízcsatorna, rajta a bőszi vízlépcsővel. Ezzel energetikai és hidraulikai egységben épült volna fel a nagymarosi vízlépcső. A vízhozam szabályozásával a vízerőmű rugalmasan tudott volna alkalmazkodni az energiaigényekhez (ún. „csúcsra járatás”).

A vitákat 1978-ban egy népi ellenőrző bizottsági vizsgálat indította el a tervek hiányosságairól. 1983-ban az egyezményt módosították, és az elkészítés határidejét Bősnél 1990-re, Nagymarosnál pedig 1994-re halasztották. A csehszlovák fél időközben a rá eső munkák jelentős részét elvégezte. 1984-től kezdve a nyilvánosság is bekapcsolódott az eseményekbe (pl. a Duna Kör), majd 1989-ben a magyar kormány előbb felfüggesztette, végül leállította a munkálatokat Nagymarosnál. 1991-ben a csehszlovák hatóságok bejelentették a beruházás folytatását a „C variáns”-nak is nevezett „ideiglenes megoldás” keretében, amely egyrészt a folyó egyoldalú elterelését jelentette egy üzemvízcsatornába, másrészt egy csökkentett méretű tározótól létrehozását csehszlovák területen.

A két ország közötti sikertelen tárgyalások következtében Magyarország kinyilvánította az 1977-es szerződés egyoldalú megszüntetését, miközben Csehszlovákia egy új gát építésével saját területén (Dunacsúnnál) megkezdte a folyó egy részének elterelését. A vitát a hágai Nemzetközi Bíróság elé terjesztették, amely 1997. szeptember 25-én felemás döntést hozott (pl. Magyarországnak nem volt joga felfüggeszteni, majd később teljesen leállítani a nagymarosi beruházás munkálatait, valamint a bőszi beruházás rá eső részét, Csehszlovákiának joga volt folytatni az „ideiglenes megoldás” megvalósítását, de azt nem volt joga üzembe helyezni). A feleknek jóhiszeműen kell tárgyalniuk, és minden szükséges intézkedést meg kell tenniük annak érdekében, hogy az 1977-es szerződés céljai megvalósítását biztosítsák, valamint ennek értelmében egy közös üzemeltetési rendszert hozzanak létre. Csak 2005-ben került sor a két ország közötti érdemi tárgyalások megkezdésére szakértői szinten. A felek között azóta is teljes az egyetértés az 1997-es ítélet mielőbbi végrehajtását illetően, viszont eltérően ítélik meg azt, hogy az alsó duzzasztó nélkül miképpen oldható meg az érintett folyamszakasz hajózhatósága.

Valószínűleg könnyítene ezen a helyzeten a (biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható) *környezethez való jog* mindenkit megillető, alapvető jogként történő elismerése nemzetközi szinten. Ennek deklarálására azonban csak 2021 októberében került sor az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa (*UN Human Rights Council*) részéről,¹⁴ amelyet 2022 júliusában megerősített az ENSZ Közgyűlése (*UN Gen-*

¹⁴ A/HRC/48/L.Rev.1.

eral Assembly) is.¹⁵ Az emberi jogok védelme és tiszteletben tartása mindenkit terhelő kötelezettség, de hosszú időnek kell még eltelnie, hogy valamennyi országban tisztázódjanak a környezethez való jog tartalmi elemei, és önmagában az ennek megsértésére történő hivatkozás elegendő legyen az érintettek jogainak hatékony védelmére (Majtényi 2018). Érdemes külön hangsúlyozni, hogy „*emberi jogról*” beszélünk, ami megint csak a (környezet)jog antropocentrikus jellegét bizonyítja.

A végrehajtás gyengeségei nemcsak nemzetközi szinten, hanem tulajdonképpen általánosságban jellemzik a környezetjogot. Az államok és nemzetközi szervezetek mellett számos egyéb szereplő és érdekcsoport vesz részt a jogszabályok kialakításában, az ún. *környezeti konfliktusok* pedig általában nem az egyes országok viszonylatában merülnek fel (bár ezek az esetek kapják a legnagyobb nyilvánosságot), hanem helyi szinten, a különféle érdekcsoportok között. Ezek következtében erősödött meg a környezetjogban a társadalmi részvétel elve, hiszen gyakran a nyilvánosság tagjai (környezetvédő személyek és nem-kormányzati szervezetek) akár jogi eszközök igénybe vételével is felhívhatják a figyelmet a szabályok megsértésére, a környezeti szempontok háttérbe szorulására a döntések meghozatala során. A jogorvoslati joguk gyakorlásán keresztül pedig akár egy már meghozott döntés utólagos megváltoztatását is kikényszeríthetik.¹⁶

Az Európai Unió szerepe

A 27 fejlett országból álló Európai Unió egyfajta modellként szolgálhat más szervezetek és régiók számára, hiszen ahhoz képest, hogy honnan indult a nyugat-európai integrációs folyamat az 1950-es évek elején, az EU legfőbb célja 2019 óta az ún. „*Európai Zöld Megállapodás*”-ból (*European Green Deal*) fakadó kettős (zöld és digitális) átállás mielőbbi megvalósítása lett (Bándi et al. 2022: 175–178). Ennek érdekében célul tűzték ki, hogy 2050-re Európa váljon *a világ első klímasemleges kontinensévé* (ezzel is hozzájárulva a Párizsi Megállapodás célkitűzéseinek az eléréséhez).

Az EU esetében is kiemelt szerepe van a jognak, mert a *jogállamiság* a tagállamok és az Unió közös alkotmányos hagyományaiból származó, alapvető elvek – egyben az Unió alapját képező legfontosabb értékek – egyike,¹⁷ amely összekapcsolódik a demokrácia és az emberi jogok tiszteletben tartásával. Bár a jogtudomány álláspontja nem egységes, a többség az EU jogát önálló jogrendszernek („uniós jognak” vagy „EU-jognak”) tekinti, amely alapvetően eltér mind a hagyományos nemzetközi jogtól (ez jól látható a hatékonyság szintjében), mind az egyes (szövetségi) államok jogától.

¹⁵ A/76/L.75.

¹⁶ Ehhez lásd Glied Viktor kötetünkben olvasható tanulmányát.

¹⁷ Lásd az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSz.) 2. cikkét.

Az Európai Unióban alapvetően a tagállamok felelősek az uniós jog végrehajtásáért nemzeti szinten; ezt az Európai Bizottság, mint „az EU-Szerződések őre”, folyamatosan nyomon követi. Az uniós jog gyakorlati érvényesülése tehát alapvetően a Bizottság és a tagállamok közötti együttműködés hatékonyságától függ. Korábban említésre került, hogy a nemzetközi jog alapvetően államközi (kormányközi) jellegű, ehhez képest az Európai Uniónak vannak ún. „*szupranacionális*” (nemzetek feletti) sajátosságai. Ezek között is a legfontosabb – a már említett brüsszeli Bizottság mellett – az *EU Bírósága*,¹⁸ amely egyrészt együttműködik a tagállamok nemzeti bíróságaival (az uniós jog egységes értelmezése érdekében), másrészt végső soron a legmagasabb szintű bírói fórum az uniós joggal kapcsolatos viták rendezése terén.

Az EU Bíróságának hatékonyságát tehát elsősorban az adja – más nemzetközi bírói fórumokhoz képest –, hogy az Unióhoz történő csatlakozással az új tagállamoknak el kell ismerniük a luxemburgi testület kizárólagos joghatóságát az uniós jogot érintő ügyekben. Az uniós tagállamokkal szemben – általában az Európai Bizottság által – az uniós jog megsértése miatt indított *kötelezettségszegési eljárásokban* az érintett tagállam köteles részt venni alperesként, nem tagadhatja meg az eljárásban való részvételét.¹⁹ Az viszont egyáltalán nem biztos, hogy ennek végén ítélet is fog születni, és egészen ritka, hogy egy tagállammal szemben *szankció* (kényszerítő bírság és/vagy átalányösszeg) kiszabására kerüljön sor valamely uniós kötelezettség megszegése miatt, hiszen nem ez az eljárás célja, hanem a jogsértés mielőbbi megszüntetése és az uniós jogból fakadó kötelezettségek betartatása (Osztovits et al. 2021: 305). Önmagában tehát az EU Bíróságának *kötelező joghatósága* jelenti az uniós jog hatékonyságának a legfontosabb garanciáját – környezeti ügyekben is.

Az uniós környezeti politika és szabályozás a nemzetközi környezetvédelmi együttműködés fejlődésével párhuzamosan alakult ki, és jelenleg a világ legátfogóbb rezsimjét hozta létre (Delreux–Happaerts 2016: 12), bár az uniós jog magját jelenleg is az *egységes piacra* (*single market*) vonatkozó szabályok jelentik. Az EU környezeti vívmányai kellően átfogó és ambiciózus jellegűek, ami közvetlenül hat az uniós tagállamok környezeti teljesítményére is. A hatékony végrehajtáshoz elsősorban olyan hatóságokra (pl. környezetvédelmi felügyelőségekre) van szükség tagállami szinten, amelyek megfelelő kapacitásokkal (személyi állománnyal, finanszírozással és eszközökkel) rendelkeznek. Az EU ezt külön nem támogatja, viszont elvárja az uniós (környezet)jogból fakadó kötelezettségek maradéktalan érvényesülését (Krämer 2012: 397).

¹⁸ Az EU Bírósága (korábban az Európai Közösségek Bírósága), amelynek a székhelye Luxemburgban van, nem összekeverendő az Emberi Jogok Európai Bíróságával, amelynek a székhelye Strasbourgban található, és az Európa Tanács (*Council of Europe*) nevű, hagyományos nemzetközi szervezet egyik intézménye. Legfőbb feladata az Emberi Jogok Európai Egyezményének (1950) és az ahhoz kapcsoló jegyzőkönyveknek az értelmezése és alkalmazása, míg az EU Bíróságának kifejezetten az uniós jog tiszteletben tartásának a biztosítása.

¹⁹ Lásd az Európai Unió működéséről szóló Szerződés (EUMSz.) 258. cikkét.

Összegzés

Az elmúlt évtizedekben a fejlett országok környezetpolitikái keretében egyértelműen *a jogi eszközök használata dominált*, az intézkedések elsősorban a károk elkerülésére, a szennyezés csökkentésére és a kialakult problémák tüneti kezelésére, valamint a jól látható, ún. pontforrásokra összpontosítottak, miközben a környezet terhelése és a természeti erőforrások felhasználása abszolút mértékben folyamatosan nőtt. Jogállami keretek között természetesen a jognak, a jogi eszközöknek kiemelt szerepet kell kapniuk; ezt a szerepet azonban a jogi szabályozás csak úgy tudja hatékonyan ellátni, ha a társadalom egésze tisztában van azzal, hogy a jog maga is csak egy *eszköz*, amely valóban évezredek óta meghatározza a társadalmak működését, de könnyen belátható, hogy a jogi eszközöket nem szabad egyfajta „csodaszernek” tekinteni.

Sajnos a környezeti problémák komplexitása és összekapcsolódása miatt még mindig nem rendelkezünk elegendő információval, tudományos megalapozottsággal, megbízható mutatókkal, nem értjük a környezeti változások működését és ösztönzőit, nem ismerjük pontosan a korlátokat, és nem vagyunk képesek egyértelműen igazolni a cselekvés, illetve adott esetben a tétlenség költségeit. Ezért sokkal nagyobb hangsúlyt kell fektetni a jogi eszközök *mellett* (nem helyett!) egyéb, a környezettudatosság növelését szolgáló eszközök alkalmazására, a környezeti nevelésre-oktatásra, a tapasztalatok és bevált gyakorlatok cseréjére, az ismeretek, a tudás átadására, a meggyőzésre. Mindez természetesen visszahat a jogalkotók és jogalkalmazók szemléletére is, ami végső soron a jogrendszer egészének további „zöldítéséhez” vezethet.

Ajánlott olvasmányok

Bándi Gyula et al. (szerk.) 2022. *Környezetjog*. Budapest, Szent István Társulat.
A hazai szakirodalomban alapműnek számító kötet harmadik, bővített kiadása immár több szerző közreműködésével foglalkozik a magyar, az uniós és a nemzetközi környezetjog legfontosabb szabályaival. Külön fejezetek foglalkoznak a környezetvédelem polgári jogi és büntetőjogi vonatkozásaival, valamint a legfontosabb szektorokkal (klímavédelem, területhasználát, természetvédelem, levegővédelem, vízvédelem, hulladékgazdálkodás stb.).

Felhasznált irodalom

Bándi Gyula 2013. A fenntarthatóság értelmezésének egyes jogi szempontjai. Akadémiai nagydoktori thesis, PPKE.
Bándi Gyula (szerk.) 2022. *Környezetjog*. Budapest, Szent István Társulat.
Bodansky, Daniel – Brunnée, Jutta – Rajamani, Lavanya 2017. *International Climate Change Law*. Oxford, Oxford University Press.

- Boyle, Alan – Redgwell, Catherine 2021. *Birnie, Boyle, and Redgwell's International Law and the Environment*. 4. ed. Oxford, Oxford University Press.
- Bruhács János 2011. *Nemzetközi jog II. Különös rész*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Delreux, Tom – Happaerts, Sander 2016. *Environmental Policy and Politics in the European Union*. London, Bloomsbury Publishing Plc.
- Dupuy, Pierre-Marie – Viñuales, Jorge E. 2018. *International Environmental Law*. 2. ed. Cambridge, Cambridge University Press.
- Faragó Tibor 2021. *Közös környezetiünk és a globalizáció. Árnnyak és remények*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kende Tamás – Nagy Boldizsár – Sonnevend Pál – Valki László (szerk.) 2014. *Nemzetközi jog*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.
- Kotzé, Louis J. 2012. *Global Environmental Governance. Law and Regulation for the 21st Century*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
- Krämer, Ludwig 2012. *Az Európai Unió környezeti joga*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Lamm Vanda 2005. *A Nemzetközi Bíróság kötelező joghatósági rendszere*. Budapest, MTA Jogtudományi Intézet – KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.
- Majtényi Balázs 2018. Egészséges környezethez való jog. In Lamm Vanda (szerk.): *Emberi jogi enciklopédia*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 83–88.
- Osztovits András et al. (szerk.) 2021. *EU-jog*. 3., aktualizált és bővített kiadás. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Sand, Peter H. (ed.) 2019. *International Environmental Agreements*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
- Sands, Philippe – Peel, Jacqueline 2018. *Principles of International Environmental Law*. 4., ed. Cambridge, Cambridge University Press.
- Scotford, Eloise 2017. *Environmental Principles and the Evolution of Environmental Law*. Oxford, Hart Publishing Ltd.
- Shaw, Malcolm N. 2017. *International Law*. 8. ed. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sólyom László 2001. *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Stone, Christopher D. 2010. *Should Trees Have Standing? Law, Morality and the Environment*. 3. ed. Oxford, Oxford University Press.

KÖRNYEZET, ANTROPOLÓGIA

Farkas Judit

Az ökológiai antropológia vezető szerepet játszott a humán környezettudomány kialakulásában, nem véletlenül: a kulturális antropológia (a továbbiakban: antropológia) ezen irányának fókuszában az ember, az emberi kultúra és társadalom, valamint a természeti környezet viszonyának megértése áll. Az ökológiai antropológusok vizsgálják a lokális közösségek természethasználatát, a hagyományos ökológiai tudást, a biológiai sokféleséget, a környezettrombolás motivációit és hatásait, a kortárs környezeti kérdéseket, a természeti katasztrófákat, a klímaváltozást, a zöldmozgalmakat, a környezeti igazságosságot és így tovább. Terepe – ahogyan az antropológia tudományának általában is – a dzsungeltől a belvárosig minden, ahol a természeti környezet vagy éppenséggel annak hiánya jelen van. Munkamódszerével (interjúk, résztvevő megfigyelés, lehetőség szerint hosszabb együtt élés a vizsgált közösséggel) egyfajta mélyfúrást végez, amivel képes feltárni azt, hogy az adott csoport miként értelmezi a világot és működteti a mindennapjait. A humán környezettudománnyal rokonítható továbbá az a törekvése is, hogy integrálni kívánja a különböző diszciplínák tudását, és azok felhasználásával, segítségével mindig széles kontextusban értelmezi az adott kérdéseket. Más társadalomtudományokkal egyetemben az antropológia sem fogadja el azt a nézetet, miszerint a természettudományok mellett másodlagos szereplő lenne, hanem autonóm és innovatív tényezőként tekint magára (Latour 2013; Mészáros Cs. 2019).

Ökológiai antropológia

Az antropológia mindig is foglalkozott azzal, hogy a természet hogyan befolyásolja az emberi társadalmat és a kultúrát, és fordítva, az ember hogyan alakítja a természeti környezetét. Nem meglepő ez, ha tudjuk, hogy kialakulásakor a diszciplína egyik specialitása a többi társadalomtudomány között a törzsi kultúrák vizsgálata volt, olyan emberi közösségeké, amelyek a természeti erőforrásokra közvetlenül támaszkodva éltek. A 19. századi kutatók leginkább a megélhetési mintákra fókuszáltak, arra voltak kíváncsiak, hogy a legkülönbözőbb, változatos helyeken élő vadászó-gyűjtögetők, pásztorok vagy mezőgazdaságból élők miként képesek megélni.

A természettudományos ökológia szorosabb bevonása az antropológiába két dolognak volt köszönhető: egyrészt az ökológiatudomány fejlődésének, másrészt a rendszerelmélet létrejöttének és bevonási kísérleteinek (Borsos 2004: 13; magyarul lásd még: Sárkány 1979; Viga 1989). A folyamat nehézségét jelzi az a kulcskérdés, amit Borsos Balázs így fogalmazott meg:

„Bevonható-e a kultúra a természettudományos értelemben vett ökológiai vizsgálat körébe, vagy annyira eltér az idetartozó többi tényezőtől, hogy az ökológia tudományos apparátusát felhasználva ugyan, de külön tudományágot kell szentelni a kultúra és a környezet kapcsolata vizsgálatának” (Borsos 2004: 15).

A kérdés azóta is fennáll, köszönhetően annak, hogy a terminológiai apparátus (lásd ökológia, környezet, természet) ellentmondásos használata, a módszertani dilemmák, sőt, már maga az ökológiai antropológia megnevezés is komoly vitákat eredményezett.¹ Ennek ellenére Borsos úgy véli, hogy a biológiai értelemben használt ökológia – kellő körültekintéssel és alapossággal – alkalmas társadalomtudományi használatra. Ha azt tekintjük, hogy az ökológiai vizsgálat számára létezik az *objektum* (különbféle organizmusok, növények, állatok), és van a *külvilág* kényszerfeltétele, amiben a fentiek léteznek (talaj, klíma és így tovább), akkor

„az ökológia meghatározása elég tág ahhoz, hogy objektumként az organizmusok tetszőleges szerveződési szintjét, a kényszerfeltételek kialakítójaként pedig a tetszőleges külvilágot határozzuk meg. A hatás alatt álló objektum, mint összetett szerveződési szint, lehet tehát egy sajátos kultúrát hordozó emberi közösség is, míg a külvilág, a kényszerfeltételek kialakítója magában foglalhatja a természeti és társadalmi, kulturális környezetet egyaránt” (Borsos 2004: 17).

Ennek értelmében tehát az ökológiai antropológia azt vizsgálja, hogy a természeti környezet milyen hatással van az adott kultúrára és társadalomra, mennyiben határozza meg azokat; a kultúra és a társadalom milyen viszonyban van az ökológiai értelemben vett természeti elemekkel (fény, hőmérséklet, víz, növénytakaró stb.) (Borsos 2004: 26); illetve az ember miként hat vissza a természeti környezetre. Az adaptáció, a reziliencia, az ökoszisztéma fogalmai az ökológiai antropológia terminológiakészletének természetes részeivé váltak.²

¹ Ehhez részletesebben magyarul lásd Borsos Balázs összefoglalását (Borsos 2004: 13–26), illetve Borsos könyvének „Vita: Az ökológia a társadalomtudományban” című blokkját (Borsos 2004), továbbá: Mészáros Cs. 2019. A vitához lásd még: Descola 2013; Moran–Lees 1985; Vayda–McCay 1975.

² Az újabb magyar ökológiai antropológiai kutatásokba nyújt betekintést az *Acta Ethnographica* 62. évf. 1. száma (Babai–Borsos 2017).

ÖKOLÓGIA, KÖRNYEZET, TERMÉSZET – KÖRNYEZETTUDOMÁNYI MEGHATÁROZÁSOK

Ökológia. Az elnevezés Ernst Haeckel német biológus nevéhez fűződik (1866). „Az élőlények sokasága (egyed feletti szerveződési szintek) és környezetük kapcsolatának törvényszerűségeivel foglalkozó, a szünbiológiához tartozó tudományág. Az ökológia tárgykörébe tartozik azoknak a kölcsönhatásoknak a vizsgálata, amelyek meghatározzák az élőlények eloszlását és gyakoriságát. Más szavakkal az élőlények populációira és ezek rendszereire ható feltételeket és a feltételek hatásait kutatja. A görög eredetű szó környezettant jelent. Újabban a kérdés fontossága miatt az ember és környezete kapcsolatának vizsgálatára külön tudományág, a környezettudomány alakult ki, amelyet humán ökológiának is neveznek” (Mészáros E. 2010: 17).

„A *globális ökológia* a Föld és az ember kapcsolatának, egymásra hatásának általános kérdéseivel foglalkozik. Az általa megítélendő kérdések az emberiség és a környezet legalapvetőbb viszonyaival foglalkoznak: Milyen változást okoz az ember a Földön? Ez a kérdés elsősorban természettudományos. Számba kell vennünk azokat a legfontosabb változásokat, amelyeket az ember hozott létre. Melyek ezeknek a változásoknak a társadalmi következményei? Ennek elemzése a társadalomtudomány érdeklődési körébe tartozik. Mi az ember által előidézett változások társadalmi oka? Lényegében azt kívánjuk meghatározni, hogy milyen társadalmi erők azok, amelyek miatt az ember a vizsgált változásokat előidézi és végrehajtja. Ez a kérdés is elsősorban a társadalomtudományra tartozik. Hogyan lehetne a fenntarthatóság szempontjából elfogadhatatlan változásokat, folyamatokat megelőzni, megállítani, megváltoztatni? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához minden tényleges esetben természettudományos, műszaki és társadalomtudományi ismeretekre van szükség” (Kiss 2012: 17).

Környezet: „Az élőlényeket körülvevő táj, valamint az élő (bioszféra) és élettelen (léggör, talaj, vízburok) földi tartományok (környezeti tartományok) együttes rendszere. Az élővilág és környezete állandó kölcsönhatásban van, köztük folytonos energia- és anyagcsere zajlik. A földi tartományokat kiegészíti a művi vagy épített környezet, amely az ember munkájának köszönhető” (Mészáros E. 2010: 147).

Természet: „A természet alatt [...] mást és mást értenek a különböző tudományterületek képviselői, a laikusok és minden bizonnyal e kiadvány olvasói is. Másképpen megközelítve, a természet fogalma egy »konstrukció«, aminek a tartalma a különböző személyek, csoportok, kultúrák esetében eltérő lehet. A természet és a természeti környezet alatt az »ökológus szemüvegén« keresztül nézve a minket körülvevő világ természeti, eredendően nem ember alkotta elemeit értjük, amelyek különböző szerveződési szinteken jelennek meg (pl. egy madárfióka, egy fa, egy városi park, egy erdő, egy vizes élőhely vagy akár egy táj, benne számos élőhely mozaikjával)” (Mihók et al. 2021: 18).

Természeti környezet: „A természeti környezet a természet elemeiből épül fel. A környezet jellemzése szempontjából érdemes még ezt is tovább felosztani természetes környezetre, gondozott természeti környezetre és megművelt környezetre. A természetes környezet az, ami az ember alakítása nélkül jött létre. Ilyen lehet egy őserdő, érintetlen tengerpart, vagy bármi, amit az ember még nem bolygatott meg. A gondozott környezet is természeti elemekből áll, de annak kialakításában az ember részt vett. A megművelt környezet elemei természetesek, de létrehozását mesterségesen hajtották végre.” (Kiss 2012: 11–12).

Ember és természet viszonya tehát mindig is az antropológia vizsgálati körébe tartozott. E vizsgálatok egyik alapvető kérdése az volt, hogy a természeti környezet mennyiben határozza meg a kultúrát. A determinista szemlélet szerint teljes egészében, míg a possibilizmus szerint csak a kereteket adja, a lehetőségeket biztosítja hozzá.

A környezeti determinizmus egészen korán megjelent az emberi gondolkodásban: Hippokratész nedvtana, Platón és Arisztotelész kormányzati formákról vallott nézetei, vagy Montesquieu vallások kialakulásával kapcsolatos felfogása mind-mind ide sorolható.³ A néprajzra és az antropológiára nagyban hatott az antropogeográfiát kidolgozó Friedrich Ratzel munkássága (magyarul 1887), aki földrajzi tényezőkkel magyarázta a kulturális különbségeket (Borsos 2004: 27–28).

A possibilizmus ezzel szemben a természeti környezetnek csupán befolyásoló szerepet tulajdonított, és a kulturális jelenségeket leginkább a történeti hatásokkal magyarázták (uo.). A környezeti determinizmus egyik legnagyobb kritikusa, Carl Sauer amerikai geográfus szerint a determinizmus nem vesz tudomást arról, hogy hasonló környezetben különböző kultúrák alakultak ki, hogy a kultúra és a természeti környezet között folyamatos az oda-vissza kapcsolat, ráadásul úgy ábrázolja az emberiséget, mint ami folyamatos küzdelemben áll a természettel, annak fejlődést gátló kényszerével (idézik Hubbell–Ryan 2022: 79–80).

Körülbelül az 1950-es évektől egy új, szorosabb értelemben vett ökológiai megközelítés vette kezdetét az antropológiában (Bodley 2002; Borsos 2004; Orlove, 1980; Poncelet 2001). Benjamin Orlove – immár klasszikussá vált felosztásában – az első periódust Julian Steward és Leslie White munkásságával jellemzi (1950-es évek), a másodikat az úgynevezett neofunkcionalistákkal, kiemelve Marvin Harrist és Roy Rappaportot (1960–70-es évek), a harmadik periódust pedig a processzualista kutatásokhoz, a történeti érdeklődés megnövekedéséhez köti (Orlove 1980). Az ökológiai antropológia tendenciáit később összefoglaló szerzők is úgy látják, hogy ekkoriban a fókusz eltolódott az emberi tevékenységek makro-léptékű vizsgálatára, illetve a kultúra helyett az ökológiai populáció

³ Hippokratész szerint az emberek karakterét a bennük lévő nedvek, a nedveket pedig a klíma határozza meg, tehát végső soron a klíma befolyásolja az emberek jellemét. Platón és Arisztotelész szerint a mérsékelt éghajlatnak köszönhető a kormányzás mérsékelt formája, a demokrácia (lásd Görögország), a forró éghajlat pedig a diktatúra forrása. Montesquieu pedig úgy tartotta, hogy a meleg éghajlat okozza a passzív, a hideg pedig az agresszív vallásokat. Összefoglalóan Borsos 2004: 27.

lett a vizsgálat analitikus egysége, a kultúrát pedig többen (például Julian Stewardt) a környezethez való alkalmazkodás eszközeként értelmezték. (Összefoglalóan lásd Kottak 1999; Poncelet 2001.) A kutatók immáron elsősorban az ökoszisztéma részeként tekintettek az emberi közösségekre, és olyan kérdésekkel foglalkoztak, mint egy adott kultúra környezetéhez való adaptációjának jelentősége az evolúcióban (specifikus evolúció, lásd Sahlins 1964, 1997); a különböző megélhetési technikák hatékonyságának összehasonlítása, az energiahasználat fejlődésének nyomon követése az emberi populációkon keresztül, mindezek hatása a társadalmi rétegződésre és a kulturális fejlettségre (Leslie White, magyarul 1997; Service–Sahlins–Wolf, magyarul 1973); az adaptációs minták vizsgálata (Julian Stewardt, magyarul 1997); vagy a társadalmi és kognitív struktúrák szerepe abban, hogy az ember és az őt körülvevő ökoszisztéma közötti egyensúly fennmaradjon (Roy Rappaport, magyarul 2003) (lásd Poncelet 2001). Míg az 1950-es évek neoevolucionista irányzatai az energiafelhasználás és a technológiai fejlettség, illetve az adaptáció kérdéseivel dolgoztak, addig Borsos Balázs az 1960-as és 1970-es években domináló neofunkcionalista irányzatok legfőbb jellemzőjének az erős természettudományos megalapozottságot, a biológiai ökológia módszereinek és kategóriáinak használatát tartja. A kutatók (mint például a legtöbbször említett Marvin Harris, Roy Rappaport és Andrew Vayda) a társadalmi, kulturális rendszert az ökoszisztémával analóg rendszerként vizsgálták, vizsgálati egységük a kultúra helyett a populáció, kutatásaik legfőbb kérdése a terület eltartóképességének vizsgálata, a kulturális jelenségek környezeti összefüggésekben való értelmezése (Borsos 2004: 43–44; Kottak 1999: 23–24). Magyarul is olvasható Marvin Harris esettanulmánya az indiai szarvasmarhák (szent tehén) megölésének tilalmáról, ahol Harris – szándéka szerint – igazolta, hogy a tilalmat nem egy logikátlannak tűnő vallási szokás, a nem-ártás (áhimszá) elve, hanem gazdasági érvek tartják fent (Harris 2003). Rappaport pedig egy új-guineai népcsoport rítusát értelmezte a természeti ökoszisztéma egyensúlyát fenntartó elemként (Rappaport 2003).

Az ökológiai antropológia ihlette az etnotudomány (ethnoscience) kialakulását az 1960-es években. Az etnotudomány arra kíváncsi, hogy egy adott nép, közösség tagjai miként fogalmazzák meg a világ tényezőit, a fizikai objektumokat és elvont ideákat egyaránt, hogyan ismerik meg a körülötte lévő világot, milyen véleményt alakítanak ki róla, és hogyan működnek benne. Módszerében és teoretikus kereteit illetően eleinte a nyelvészethez, később a kognitív pszichológiához közelített (lásd kognitív antropológia). Az etnotudomány talán legismertebb eredményei a klasszifikációs vizsgálatok közül kerültek ki, ezek közül is a népi osztályozást (etnotaxonómia, etnobotanika, etnofarmakológia) ismertető munkák. A kutatások arra mutattak rá, hogy a kategóriák és a nevek rendszere annál kiterjedtebb, minél nagyobb funkcionális hasznuk van. Az iparosodott társadalmakban, ott, ahol az ember izolálódik a természeti környezettől, sokkal kevésbé színes ez a kategóriarendszer. Ugyanakkor ezekben a társadalmakban is lehet kivétel, például akkor, ha az adott közösség a természeti erőforrásokból él, mint – Kempton példájában – a halászok. (Az etnotudomány-

hoz és a kognitív antropológiához lásd Borsos 2004; Kempton 2001.) Az etn tudomány természetes módon jutott el a tradicionális ökológiai tudás vizsgálatahoz, később pedig e tudás felhasználási lehetőségeihez például a gyógyászatban, a természetvédelemben (lásd Varga Anna: „Természetvédelem és hagyományos ökológiai tudás”) vagy éppen a kortárs környezeti problémák megoldásában.

A 20. század végén a fókusz újra változott az ökológiai antropológiában, köszönhetően az ember és természet viszonya radikális megváltozásának és az egyre szembetűnőbb környezeti és ebből fakadó társadalmi és gazdasági problémáknak. A természeti környezettel való együttműködés és egyensúly kialakításának vizsgálata mellett előtérbe került az egyensúlyt megzavaró tevékenységek kutatása.

Az 1980-as évektől megindult a modernizáció újraértelmezése, az ökológiai egyensúly megbomlásának kérdése és nemcsak a természet, hanem az ember helyzetének megingásával kapcsolatos dilemmák. Szélesedett a terminológiai keret,⁴ és – többek között – megjelent egy, a kortárs folyamatok értelmezésében kifejezetten fontos terminus, a téves adaptáció (maladaptation) fogalma. Ez alatt bizonyos létfenntartási formák környezetbe nem illő használatát értjük, de ide sorolható az a jelenség is, amikor egy létfenntartási forma – fejlődése következtében – túlhasználja a környezetét, ami végül összeomláshoz vezet (Borsos 2004: 34–35). Erről szól Jared Diamond közismert munkája, az *Összeomlás* (2004), és a környezeti erőforrások túlhasználata, elfogyása és az erőszakos konfliktusok közötti kapcsolatot tárgyaló munka, Thomas Homer-Dixon *Környezet, szűkösség, erőszak* című könyve is (2004). Az antropológusok figyelme tehát a környezeti degradáció, a források túlhasználata felé fordult, vizsgálják azokat a politikai, társadalmi és gazdasági dinamikákat, amelyek létrehozzák a fenti folyamatokat, és a konfliktusokat, amelyek ezekre válaszul kirobbannak (Poncelet 2001: 274).

Az antropológia számára a különböző csoportoknak a természeti környezetükkel való viszonya, az adaptáció és maladaptáció formáinak vizsgálata új keretbe került a globalizációnak köszönhetően: a lokális folyamatokra egyre inkább hatnak a globális folyamatok (klímaváltozás, globális gazdaság), ezek figyelembevétele és megértése nélkülözhetetlen a kutatások számára.

Szintén fontos fejlemény, hogy a környezeti krízisre számos válasz jött létre a civil társadalomban, a mozgalmi szintén, a szakpolitika-alkotásban és így tovább. Ahogyan nem csak a dzsungelben élő, hanem a városi ember, illetve közösség természetfelfogása⁵ is fontos az antropológia számára, úgy az előbb em-

⁴ Bruno Latour egyenesen a modernitás végső meghaladásának egyik eszközeként tekint a legmeghatározóbb új kifejezésre, az antropocén fogalmára (Latour 2013: 144). Az antropocénhez lásd e könyv „Zöldtörténelem?” című tanulmányát.

⁵ A kognitív antropológiai munkák az állam-társadalmakban élők természettel kapcsolatos kulturális modelljének vizsgálatát is fontosnak tartják, hiszen attól, mert nem a természet ölen élnek, még ők is érzékelik és interpretálják a környezetüket, beleérve a természeti környezetet is (lásd Kempton 2001). Ez különösen érdekes a környezeti mozgalmakban, környezetvédelmi tevékenységekben, környezeti fejlesztési politikában résztvevők esetében, akik teljesen jószándékúan

lített mozgalmak, társadalmi jelenségek is tudományunk terepét képezik. Ennek köszönhetően olyan új irányzatok jelentek meg az antropológián belül, mint az environmentalista antropológia, a mozgalmi ökológia, a politikai ökológia és így tovább.

Ökológiai antropológia, környezeti antropológia

Az ökológiai antropológia és a környezeti antropológia elválasztása nem egységes a szakirodalomban: van, aki a kettőt egyként kezeli, mások szétválasztják őket, netán az ökológiai antropológia alrészeként tekintik a környezeti antropológiát (Borsos 2004; Little 1999).

A megkülönböztetésre voksolók az ökológiai antropológiára úgy tekintenek, mint aminek továbbra is az a célja, hogy egyetlen magyarázati rendszerbe illeszse a társadalmi és természeti jelenségeket; beépíti a rokon tudományok (régészet, biológia, nyelvészet, történettudomány) módszertanát és eredményeit; új témákat integrál (globalizáció és újkolonializmus, ökokolonizáció, környezeti rasszizmus és emberi jogok, biodiverzitás és kulturális diverzitás, ökológiai tudatosság kérdései, erőforrások elosztása és így tovább) (Borsos 2004: 67–68).

A környezeti antropológiára ez a megközelítés alkalmazott tudományként tekint, ami az ökológiai antropológiai tudást a gyakorlatban is felhasználja: „a helyi és globális környezeti problémák megoldását igyekszik elősegíteni az antropológia elméleteinek és módszereinek felhasználásával” (Townsend 2000: 106; idézi Borsos 2004: 71). A környezeti antropológiát Conrad Kottak „új ökológiai antropológia” névvel illeti, utalva arra, hogy az antropológiának újra kell gondolnia önmagát, hiszen – köszönhetően a népességnövekedésnek, illetve az emberek, a kereskedelem, a szervezetek és az információ transznacionális áramlásának – nincsenek többé területi csoportok, akik csak egyetlen konkrét ökoszisztémával vannak kapcsolatban. Ugyanígy az antropológusoknak figyelmet kell fordítaniuk azokra a külső szervezetre és erőkre is (például kormányokra, civilszervezetekre, vállalkozásokra), amelyek ma már szerte a világon igényt tartanak a helyi és regionális ökoszisztémákra. A környezeti antropológiának tehát az új vizsgálati egység és szemlélet megtalálása mellett ötvöznie kell az elméletet a politikai tudatossággal és politikai aggályokkal (Kottak 1999: 25–26). Hasonlóképpen érvel Carole Crumley is, amikor azt mondja, hogy nem véletlenül 1996-ban jött létre az Anthropology and Environment Section az American Anthropological Association (AAA) keretein belül: ekkor már egyre nyilvánvalóbbá váltak a környezeti problémák, az olyan extrém példák, mint az El Niño és ezek mind gyakoribbá válása világossá tették, hogy nagy a baj. A szek-

ugyan, de számon kérhetik, ráerőltethetik saját modelljeiket és az ezen alapuló elképzeléseiket más csoportokra. A kisebb, lokális csoportok és a fent említett szakpolitikát létrehozók között általában komoly hatalmi pozícióbeli különbség van, és a lokális tudás és érdek eltűnik ebben a folyamatban. Erre később, az antropológia szerepénél még visszatérünk.

ciót létrehozó kutatókat pedig a környezetért való aggodalom motiválta, sokan közülük maguk is részt vettek különböző környezeti aktivizmusokban. A szekció célja az volt, hogy együttműködjenek a különböző tudományágakkal, és hogy ők, az antropológusok is beadják a saját tudásukat a közösbe. Fontos hozzájárulásoknak tekintették a tudományos tudásra vonatkozó figyelmeztetéseket is, jelesen, hogy az maga is kulturálisan meghatározott, nem objektív, és ezt a tudást magát is kritikusan kell kezelnünk. Ezzel a kritikai attitűddel, de érthetővé és elérhetővé kell tenni az antropológusok eredményeit a lokális, regionális és globális szakpolitika-művelők és a közösségek számára egyaránt (Crumley 2001).

Az ökológiai antropológusok tehát az antropológiai tudással érvelnek az egyes élőhelyek megőrzése, valamint a biodiverzitás és a kulturális diverzitás fontossága mellett, ezzel a tudással küzdenek a környezeti ártalmak ellen, és szállnak vitába az állammal és a globális gazdasági erővel. Ehhez szükséges, hogy kapcsolatban álljanak a politikai ökológiával, a zöldmozgalmakkal, zöldlobbi-erőkkel és más olyan szereplőkkel, akik meghallgatják és használni tudják – és akarják – a tudásukat. A környezeti antropológusok sem csak a törzsi kultúrákkal foglalkoznak, hanem például a fogyasztói társadalommal is, amely a környezeti problémák egyik – ha nem a legnagyobb – forrása. Az ökológiai antropológiában bevett rendszerszemlélet itt is alapvető, az egyes elemeket szélesebb, globális kontextusban vizsgálják (Borsos 2004: 71–72).

Az antropológia helye a jelenkori környezeti kérdésekben

Az ezredforduló óta az antropológia is aktívan részt vesz a környezeti kérdésekkel, klímaváltozással kapcsolatos kutatásokban.⁶ Ez annak köszönhető, hogy a környezeti változások súlyosan érintik azokat a csoportokat és helyeket is, amelyek az antropológia klasszikus terepei; hogy az éghajlatváltozás emberi dimenzióival kapcsolatos kutatások fontossága elismerésre került; és hogy az antropológiai tudás lehetővé, sőt szükségessé teszi, hogy az antropológusok részt vegyenek a különböző interdiszciplináris kutatási projektekben, amelyek a klímaváltozás és az ahhoz való alkalmazkodás kérdéseivel foglalkoznak. Az antropológia egyik alaptétele szerint a kultúra meghatározza azt a módot, ahogyan az emberek érzékelik, megértik, tapasztalják a világ kulcsfontosságú elemeit, amelyben élnek, és reagálnak rájuk. Ez érvényes a természeti környezetünkre is, és különösen fontos egy olyan helyzetben, amikor a világ radikális változáson

⁶ Bruno Latour egyenesen úgy véli, hogy a jelenlegi helyzet nagyszerű lehetőség – ahogyan fogalmaz: ajándék – az antropológia számára, ugyanis a kortárs környezeti kérdésekkel foglalkozó diszciplínák (geokémia, közgazdaságtan, ökológia, genetika stb.) az antropológia területéhez tartozó kérdésekkel is kénytelen foglalkozni (idézi Brightman–Lewis 2017: 23).

megy keresztül.⁷ Az antropológia a rá jellemző mélyfúrással igyekszik feltárni ezt az értelmezés keretét. Carla Roncoli, Todd Crane és Ben Orlove a klímaváltozást az antropológiában elhelyező tanulmányukban négy axiómát állítanak fel, amelyek vizsgálatával szerintük megérthetők ezek a folyamatok. Ezek:

1. hogyan érzékelik az emberek a klímaváltozást saját kulturális szemüvegükön keresztül (percepció); 2. hogyan értik meg az emberek a látottakat mentális modelljeik és társadalmi helyzetük alapján (tudás); 3. hogyan adnak értéket annak, amit tapasztalnak (értékelés); 4. és e jelentésekre és értékekre alapozva miként reagálnak egyénileg és kollektíven (válasz) (Roncoli–Crane–Orlove 2009: 88).

Ezek a kérdések feltehetőek a kisebb, lokális közösségekben és a nagyvárosi társadalomban egyaránt.

Ahogy a környezeti problémák, úgy az azokra reflektáló környezeti/zöld/environmentalista mozgalmak sem kerülhették el az ökológiai antropológia figyelmét. Kay Milton az *Environmentalism. The view from Anthropology* című tanulmánykötet (1993b) bevezetőjében felveti a kérdést, hogy a szociológusok, a politológusok és közgazdászok már az 1970-es évek óta vizsgálják a környezeti mozgalmakat, és vajon az antropológia mit tud ehhez még hozzátenni. Válasza, hogy a kultúraelmélet – ahogyan általában a környezeti kérdések kapcsán – itt is kiegészítheti a társadalom-, politika- és gazdaságelmélet perspektíváit. Másfelől a környezeti mozgalmak elemzése az antropológia teoretikus fejlődéséhez is hozzájárul, például a környezeti problémák globális természetének antropológiai vizsgálata elősegíti a kultúra globalizációjának vizsgálatát (Milton 1993a: 2). Az pedig nem kérdéses – legalábbis a szakma számára –, hogy a mozgalmak is hasznot nyerhetnek az antropológiai tudásból:

- ez a tudás hozzájárul a környezeti témák körüli nyilvános vitákhoz;
- a környezeti problémák megértése és a megoldások kivitelezése gyakran transzkulturális művelet, márpedig ez éppenséggel az antropológia specialitása, tehát ezzel a tudásával, tapasztalatával is segítheti az environmentalista tevékenységeket (mozgalmakat, lobbít) (Milton 1993a: 2–3).

Eric Poncelet hasonlóképpen gondolkodott, úgy vélte, hogy ma már a több érdekelt felet érintő és összefogó környezetvédelmi partnerség a legjobb módja a környezeti problémák megoldásának, és ebben az antropológia tudománya tereptapasztalatot, módszert és teoretikus orientációt tud nyújtani. Az antropológia érti és meg tudja mutatni azokat a kulturális és társadalmi jellemzőket, amelyek segítségével érhetővé válnak a korlátok, és közelebb vihetnek a megoldáshoz (Poncelet 2001: 288).

⁷ Az erre adott válaszlehetőségeket az adott közösség kulturális modellje határozza meg, az „egyéni és kollektív adaptációkat a hihető, kíváncs, megvalósítható és elfogadható közös elképzelések alakítják” (Roncoli–Crane–Orlove 2009: 87).

Az 1980-as években a Kelet-Malajziai Sarawak régióban nagy léptékű fakitermelés indult meg, amit a helyben élők blokáddal igyekeztek megakadályozni. A tiltakozások nem értek el eredményt, a tiltakozókat erőszakkal eltávolították, bebörtönözték, a fakitermelő cégek pedig erősebb védelmet kaptak. A világ mit sem tudott erről az egésztől egészen 1987-ig, amikor is a penan nép tiltakozása és az állam arra adott erőszakos válasza pillanatok alatt befutotta a világsajtót.

Peter Brosius etnográfiai kutatása során a mozgalom történetét, a különböző ágenszek szerepét, marginalizálódását, illetve dominánssá válását, a diskurzusokban megformálódó hatalmi dinamikát igyekezett megérteni. Esettanulmánya segítségével pedig egyrészt megmutatta, hogy miként formálódnak a környezeti kérdésekkel, az őslakosok jogaival és a társadalmi igazságosság kérdéseivel foglalkozó mozgalmak, másrészt, hogy milyen kutatási terepet jelentenek ezek a mozgalmak az antropológia számára.

A penan nép a 20. század közepéig vándorló, vadászó-gyűjtögető életmódot folytatott, amikor is az állam – modernizációs céllal – letelepítette őket. Ennek ellenére jogi értelemben továbbra sem birtokolták a területet, ahol éltek, azaz jogi eszközökkel nem tiltakozhattak a fakitermelés ellen. A terület nemcsak a materiális javakat tekintve, hanem biográfiai, társadalmi, kulturális értelemben is rendkívül fontos volt a számukra, ezt tették a földdel egyenlővé a favágók. Ráadásul a kormány megmentésre, civilizálódásra szoruló vademberekként kezelte őket.

1987-ben egy maláj NGO kezdte el támogatni a törekvéseiket, és híreket, képeket küldtek el a nyugati zöldmozgalmaknak nemcsak a környezetrombolásról, hanem a tiltakozásokról és azok erőszakos letöréséről is. Ezek a képek bejárták a mozgalmi világ mellett a sajtót is, és nagyon hamar a környezetrombolás elleni és egyben az őslakos népek jogaiért folytatott küzdelem szimbólumává váltak. Politikai szereplők, hírességek, malajziai és nagy nyugati NGO-k álltak a mozgalom mellé, ügyvédek fizettek a bebörtönözötteknek, az ellenállás módszereire oktatták a helyieket, nyomást próbáltak gyakorolni a kormányra és így tovább. A nemzetközi érdeklődés, a róluk készült filmek a helyiek szemében is növelte saját legitimitásukat. Csakhogy a maláj kormány nem hátrált meg, és kommunikációs offenzívát indított, aminek legfőbb célja a nyugati mozgalmak karaktergyilkossága volt: tevékenységüket neokolonializmusként állították be, számon kérték rajtuk, hogy miért nem a saját hazájuk fakivágásaival foglalkoznak, azzal vádolták őket, hogy meg akarják akadályozni, hogy az őslakosok élvezhessék a fejlődés áldásait. Másfelől elindítottak egy fenntartható erdőgazdálkodás projektet, aminek szintén az volt a célja, hogy érvénytelenítse a tiltakozásokat. A nemzetközi mozgalmak hamar megértették, hogy az egész történet egy morális játékká vált, amiben ők vesztesre állnak. Ezért stratégiát változtattak, és elkezdtek az itt kivágott fák végcéljára, a nyugati piacra fókuszálni, ott átalakítani a fogyasztási szokásokat úgy, hogy ne legyen szükség a fák kivágására. A maláj kormány pedig a fenntartható erdőkezelés keretein belül tartja az erdőkérdést, ahol már nincs helye a szenvedélyes tiltakozásoknak és aktivistáknak, ezek a módszerük marginalizálódtak az intézményesült formák mellett.⁸ (Brosius 2001.)

⁸ A penan nép jelenleg is küzd a területén zajló környezeti károk ellen, most éppen a pálmaolajat adó ültetvények ellen.

Az antropológia hozzájárulása kapcsán – most már nemcsak a mozgalmi szférára, hanem általában a környezeti változásokra fókuszálva – érdemes Mészáros Csaba álláspontját is idézni, aki szerint

„A kulturális antropológiai szemlélet és az általa közvetített tereptapasztalatok elsősorban két szempontból járulhatnak hozzá a globális ökológiai és klimatikus változásokat mérlegre tevő diskurzusokhoz. Egyrészt esettanulmányok segítségével az alkalmazkodás sikeres és sikertelen példáit bemutatva, kiemelve a reziliens és a kevésbé ellenálló közösségek működésének sajátosságait; másrészt betekintést adva olyan gondolkodásmódokba, kategóriarendszerekbe (és egyúttal világokba is), amelyekben az egyes közösségek nemcsak emberekből állnak, hanem olyan más élő és élettelen entitásokból is, amelyeket az európai gondolkodás rendszerint a természet részének tekint” (Mészáros Cs. 2019: 147).

Az antropológia nemcsak színesíteni kívánja egzotikus példákkal ezt a diskurzust, hanem „alternatívákat, lehetséges kiutakat próbál kínálni, illetve kizárni olyan szociológiai, gazdasági és ökológiai következtetéseket, amelyek nem működ(het)nek, vagy amelyek morális szempontból kétesek” (Mészáros Cs. 2019: 147).⁹

Az antropológia kis, lokális közösségeket vizsgáló attitűdje természetesen nem tűnik, nem tűnhet el a nemzeti és globális keretek vizsgálatba vonásával. Ezt igazolja számos, a klímaváltozás hatásait vizsgáló antropológiai kutatás (lásd Crate–Nuttall 2009), amelyeknek célja, hogy megmutassák a globális változások hatását a helyi kultúrákra, és „kitöltsék az antropogén változásokkal kapcsolatos nyugati tudományos ismeretek hiányosságait” (Moore 2016: 34). Teszik ezt azért is, mert a környezeti problémákkal, klímaváltozással kapcsolatos domináns elképzelések és irányelvek erősen Nyugat-centrikusak és átpolitizáltak, és komoly befolyással vannak az őslakos közösségek, a marginalizált csoportok és a szegények életére. Ebben a helyzetben „az antropológusoknak szilárdan ki kell állniuk az elkötelezett lokalizmus és az etnográfiai hagyomány mellett” (Roncoli–Crane–Orlove 2009: 88).

BIOREGIONALIZMUS ÉS ÖKOKOZMOPOLITIZMUS

Kortárs világunkban a lokalitás fogalma újraértékelődik, és a globalitás keretén belül új megközelítést kell alkalmaznunk vele kapcsolatban.

A bioregionalizmus (mint lokális) és az ökokozmopolitizmus (mint globális) két olyan fogalom és értelmezési keret, amelyek reflektálnak erre az igényre.

⁹ Az antropológia alkalmazásának egyik módját tárgyalja az *Environmental anthropology engaging ecotopia: bioregionalism, permaculture, and ecovillages* című tanulmánykötet (Lockyard–Veteto 2013). A szerkesztők a címben jelzett három ökológiai-társadalmi mozgalom és az antropológia együttműködési lehetőségeit tárgyaló, antropológusok által írt munkákat gyűjtöttek egybe. A bioregionalizmushoz és a permakultúrához lásd kötetünk „Az élelmelés mint globális kihívás” című írását, az ökofalvakhoz pedig az „Ökofalvak” című tanulmányt.

Bioregionalizmus

A bioregionalizmus elve szerint az emberi tevékenységek és a közösségi struktúrák – politika, gazdaság, építészet stb. – a biorégió határán belül valósulnak meg. A biorégió határát a természet szabja meg, és jellemzően egy vízgyűjtő terület határait jelenti, vagy a domborzat jelöli ki. Egyik meghatározása szerint a biorégió az „egy adott helyen megtalálható természetes jellemzők általános mintázata”, amely magában foglalja a domborzat, az éghajlat, az évszakok, a felszínformák, a talajok, a növények, az állatok és a rovarok tényezőit (Berg 2002). A bioregionalizmus egyben mozgalom is, az 1970-es években jelent meg Allen Van Newkirk, Peter Berg, Raymond Dasmann, Kirkpatrick Sale, Gary Snyder és mások írásai révén. A bioregionális gondolkodás jelentősen befolyásolta az amerikai környezetvédelmi és fenntarthatósági mozgalmakat is, és központi szerepet játszik a környezetfilozófus Murray Bookchin társadalomökológiai víziójában, ahol a városok decentralizált, félig autonóm városállamok, amelyek a közösen kezelt természeti erőforrás-régiókba integrálódnak (Hubbell–Ryan 2022: 82). Bookchin társadalomökológiájához lásd a „Környezetfilozófia” című írást; a bioregionalizmushoz pedig Mendly Dorottya és Mihály Melinda tanulmányát az élelmezés globális kihívásairól.

Ökokozmopolitizmus

A bioregionalizmus és a helyalapú diskurzus túlsúlyára válaszul dolgozta ki Ursula K. Heise humán környezettudós az ökokozmopolitizmus gondolatát a *Sense of Place and Sense of Planet* (2008) című könyvében. Lényege, hogy minden egyént és csoportot egy planetáris közösség részeként kell elképzelni, felfogni. Ebbe a képzelt közösségbe nem csak emberi, hanem egyéb létezők is beleértendőek. Alapja és célja, hogy a világ bármely részén élő lényekre a közös globális ökoszisztémánk lakóiként és alkotóiként tekintsünk (Hubbell–Ryan 2022: 81). (Az ehhez hasonló elképzeléseket lásd kötetünk „Bevezetés a humán környezettudományba” című írásában.)

Nem így, hanem közösségérzésként nevezte meg, de ugyanezzel a gondolattal találkoztam kutatásaim során, amikor egy ökofaluban élő fiatalasszonnyal beszélgettem:

„Maga a közösségérzés számomra azt jelenti, hogy én közösséget tudok érezni nemcsak a szomszéddal, hanem az afrikai kisgyerekekkel is, akinek nincs ivóvíze. [...] Ha azt mondjuk, hogy közösségben élünk a növény és állatvilággal, és társai vagyunk egymásnak itt a világban, akkor egy eltérő világ fog létrejönni e köré a gondolat köré. Úgyhogy azért szoktam mondani, hogy a közösségérzés, az nem egy humán érzés csak” (interjúrészlet, 2009).

A kortárs ökológiai és környezeti antropológiában két domináns dilemma látszik kibontakozni. Mindkét kérdéskörben evidens, hogy akár „klasszikus” terepen, akár másutt dolgozik a kutató, a szemléletbeli és a módszertani megújulás elkerülhetetlen.

Az egyik az antropológia alkalmazásának kérdéseit érinti, azt, hogy tudományunk mennyiben maradhat meg a neutrális hozzáállás mellett (többen határozottan állítják, hogy semennyire, lásd Kottak 1999; Milton 1993a), illetve mivel

és miként tud hozzájárulni a kortárs környezeti problémák kérdéséhez (lásd Kottak 1999; Poncelet 2001). A másik, teoretikus dilemma többek között azt feszegeti, hogy miként lehet szembeszállni azzal a modern – Kottak által intervenciósnak nevezett – filozófiával, amely egy globális erkölcsöt körvonalaz, és ezt akarja ráerőltetni mindenre és mindenkire, tekintet nélkül a kulturális különbségekre (Kottak 1999: 26). Az antropocén antropológiáját kidolgozó Amelia Moore ehhez kapcsolódva, úgy véli, hogy az új földtörténeti korszakban új gondolkodási keretekre, új fogalmi készletre van szükségünk (Moore 2016). Ezt támogatja az ontológiai fordulat, aminek kialakulásában kifejezetten nagy szerepet kaptak az ökológiai és a környezeti antropológiában felmerülő kérdések: a bennszülött perspektíva (ismeretelméleti és ontológiai rendszerek), a helyi ontológiák feltárása és előtérbe helyezése, a nyugati kategóriák „félreállítása” a megértés érdekében; az emberek, az állatok, a természet, a környezet és a társadalom viszonyainak újradefiniálása új ökológiai és etikai alapokon. (Ehhez lásd kötetünk „Környezetfilozófia”, illetve a „Bevezetés a humán környezettudományba” című tanulmányait.)

Mindkét dilemma megjelenik Mészáros Csaba munkájában is, aki a saját tepermunkái alapján és az ontológiai antropológia segítségével igyekszik megtalálni az antropológia lehetőségét, helyét „a klímaváltozásra adandó morálisan elfogadható válaszok kimunkálásában” (Mészáros Cs. 2019: 145). Ehhez egyfelől a fogalmi apparátus újraértékelésére van szükség, ezért átgondolja például a ná-túra–kultúra, természet–társadalom, nyugati/európai és nem nyugati / őshonos, Más-ság és Mi-ség fogalmi párok kapcsán felmerülő dilemmákat, továbbá az antropocén antropológiai értelmezési lehetőségét. Emellett arra is javaslatokat tesz, hogy az antropológiai kutatási eredményeket és szemléletet miként lehetne integrálni a klímaváltozásról szóló diskurzusokba, annak pontosabb megértésébe (Mészáros Cs. 2019).

Két esettanulmány

Az antropológusoknak tehát meggyőződésük, hogy tudományuk releváns tudással bír ahhoz, hogy hozzászólhasson a kortárs környezeti problémákhoz. Ezek segítségével megfogalmazható, „hogymiképpen néz ki az antropocén és a klímaváltozás nem európai, nem metropol perspektívából” (Mészáros Cs. 2019: 153). Az alábbiakban két esettanulmányt foglalkoztat össze és mutatok be, amelyek a fenti meggyőződést példázzák.

Az első példánkban – Katharine L. Wiegele kutatása segítségével (2019) – két Fülöp-szigeteki halászközösség, San Andres és Olo-olo települések felfogását nézzük meg a klíma és a környezet változásáról. Mindkét falu a Verde Sziget Átjáró (Verde Island Passage) mellett él, ami a világ legfontosabb tengeri ökológiai zónája, a Korall Háromszög része.

1. kép. Fülöp-szigeteki halászok.

Forrás: <https://i2.wp.com/philnews.ph/wp-content/uploads/2016/10/fishermen-1.jpg>

A két közösséget különböző módon érinti a természetvédelem hatása (oktatás, védett területek), a turizmus, az ipar közelsége, a föld és a tengeri élőhely állapota, és eltérő halászati módokat alkalmaznak. Az emberek egy része a halászatból él, hajókkal járják a tengert, számukra létfontosságú kérdés a megszokott körülmények, a biztos fogás. Mások kis halászcsónakokkal csak saját fogyasztásra halásznak, megélhetésüket mezőgazdálkodásból biztosítják. De számukra is ugyanúgy fontosak a megszokott, biztonságos természeti körülmények, mint a halászok számára.

Az utóbbi időben azonban komoly változások álltak be: a halászatra alkalmas hosszú nyugodt időszak eltűnni látszik, az időjárás megbízhatatlanná vált, a tornádók jövele kiszámíthatatlan, emellett extrém hőhullámok és szárazság nehezítik az életet. A halak megjelenése szintúgy hektikussá vált: van, hogy hetekig, hónapokig nem jelennek meg a halászati szezonban. Mindemellett a tengervíz szintje egyre emelkedik és már a lakóházaikat közelíti. A generációk óta érvényben lévő, természettel és megélhetéssel kapcsolatos tapasztalatok már nem működnek.

A kutató célja ebben a helyzetben megérteni a halászok természetről kialakított kulturális modelljét. Azt szeretne volna megválaszolni, hogy:

„(a) Milyenek a helyi ismeretek arról, hogy hogyan és miért változik az éghajlat és a természeti környezet? (b) Hogyan és miért változnak a helyi élelmiszer-termelési tevékenységek? (c) A halászok miként fogják fel kapcsolatu-

kat a természeti környezet különböző elemeivel, beleértve az időjárást, az éghajlatot, a halakat, az állatokat és a természetfeletti? d) Vannak-e különbségek a két közösség között a fentiek tekintetében?” (Wiegele 2019: 230.)

A halászoknak mindig is számolniuk kellett bizonyos fokú veszéllyel és bizonytalansággal. A természetről szerzett szaktudáson túlmenően (szezónális szelek, vihar- és időjárási minták, holdciklusok, a halak viselkedése) a halászok gazdasági és szervezeti stratégiákat és rokonsági hálózatokat, illetve szerencsehozó szertartásokat, varázslatokat és római katolikus rituálét (hajóáldás) is alkalmaztak. Ezek a hagyományos megküzdési stratégiák azonban – az időjárással kapcsolatos növekvő bizonytalanság miatt – veszítettek hatékonyságukból. Ugyanígy, a földművelésre alapozó közösség korábbi tapasztalata hőmérséklet-ről, esőről és szélről egyre kevésbé érvényes és használható tudás.

Ebben a helyzetben különösen érdekes, hogy miként reagál a változásokra a természetről alkotott, lokális kulturális modell. A kutató az alábbiakat találta, hogy:

- A helyiek az éghajlatot és az időjárást emberi ellenőrzésen kívül állónak tekintik, az emberek alkalmazkodnak a változásokhoz, de nem változtatják meg az éghajlatot.
- Ennek ellenére néhányan úgy nyilatkoztak, hogy az ember létrehozhat olyan szennyezéseket, amelyek tönkreteszik a természeti környezetet és benne az emberek életét, de ezt leginkább lokális folyamatként értelmezték.
- Néhányan a keresztény tanításokra alapozó értelmezését adták a folyamatoknak (a lakosság jellemzően katolikus), és úgy vélték, hogy Isten büntetése mindaz, ami történik, míg mások egyéb természetfeletti lények (*duwendék*, kicsi, láthatatlan, a házakban, fákban vagy föld alatt élő törpék és koboldok) elégedetlenségével érveltek. Mindkét esetben a természetfeletti és az ember kölcsönös viszonyában beállt törés (titoktartás megszegése, imák elhagyása, hit és tisztelet hiánya) okozza az elégedetlenséget és haragot.¹⁰

A domináns értelmezés azonban az első maradt, tehát hogy ezek a folyamatok emberen kívüliek, ők nemigen tehetnek semmit. A változás leírására az ember-metaforát használták, amely megszemélyesíti az időjárást és a klímát, és úgy véli, hogy az időjárás azért változik, mert öregszik, és ahogyan az idős emberek, úgy az időjárás is egyre változékonyabb lesz időskorára. Így tehát mind a klímának, mind a Földnek van egy életciklusa, ami egyszer véget ér.

A természet e kulturális modelljében tehát a természet fő összetevőit, az embereket, a növényeket, az állatokat, az időjárást, a fizikai környezetet és a természetfeletti egy közös jellemző köti össze, mégpedig az emberre jellemző életciklus, illetve az emberre jellemző hangulatok és érzelmek. Ennek értelmében tehát minden a születéstől a halálig halad, beleértve ebbe a Földet, az időjárást és a klímát is, és minden e ciklusok hangulatát, annak lenyomatát viseli magán.

¹⁰ „Az ember mint a természet védelmezője” modellt leginkább azok citálták, akik természetvédelmi oktatást kaptak. Az oktatás része a korallzátonyok szigorú védelmének.

2. kép. Jakutia, Laakha-tó, 2013. november 14. Fotó: Mészáros Csaba

3. kép. Áldozás az ősöknek a szülők téli szállásának maradványainál.
Jakutia, Tiit Aryy, 2002. Fotó: Mészáros Csaba

Tehát még az olyan globális fogalmakat is, mint a „föld” és „az éghajlat”, időnként az ember hasonlatosságára képzelik el.

Másik példánk, Mészáros Csaba segítségével (2019), az északkelet-szibériai Jakutiába vezet minket. Az olvasónak ismerős lehet ez a név, hiszen telente nemegyszer szerepel a híradásokban az extrém hideg, $-60-70\text{ }^{\circ}\text{C}$ miatt. Jakutiára nemcsak a rendkívüli hideg, hanem általában az időjárás szélsőségesége is jellemző, ugyanis a hideg telek mellett a gyakran $+40\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ot elérő nyarak is jellemzik a vidéket. A másik szó, ami ismerősen csenghet, a permafroszt. Az éghajlatnak köszönhetően a talaj télen-nyáron fagyott, és nagyon rövid az az időszak (egyben a vegetációs időszak), amikor a talaj felső része kienged – ez a permafroszt. Ez a vidék sajátos tájat formáz, az itt található ökoszisztéma pedig rendkívül törékeny.

Itt élnek a szahák, akik között Mészáros Csaba 2002 óta végez antropológiai terepmunkát, az ő kutatásaiból ismerjük meg, hogy miként viszonyulnak az itt élő emberek a természeti környezetükhöz, és hogyan változik ez a viszony az utóbbi idők, a klímaváltozás hatására.

A szahák a tájat, ahol élnek, érző és érzékelő közegként fogják fel, a materiális tulajdonságok mellett lélekkel is felruházzák. A táj, a táj elemei önálló entitások, a közösségnek ugyanolyan tagjai lehetnek, mint az emberek. A szahák életében kiemelt fontossággal bíró tavaknak és réteknek (alaas) személyiségvonalasik vannak, amelyeket a helyiek, de legalábbis azok, akik állandó kapcsolatban vannak velük (halászok, vadászok), jól ismernek, és a személyiségüknek megfelelő módon kommunikálnak, illetve csereviszonyt alakítanak ki velük. A tájjelemek megbetegedhetnek, megsérülhetnek, és meg lehet gyógyítani őket (például a tópartokat feltűrő és tönkretévő pénzmapocok irtásával), sőt, meg is halhatnak. Mészáros ez utóbbit egy konkrét példával illusztrálta: a szovjet állam 1978-ban kísérleti atomrobbantást hajtott végre egy itt lévő mező és tó alatt. A helyiek azóta halottnak tekintik a területet.

„Ez természetesen nem jelenti azt, hogy e tavak kiszáradtak volna, vagy hogy ne élnének ott halak, ne pihennének meg ott vízimadarak – egyszerűen a helyiek szemében már nem élők ezek a tájak, így nem is állnak vele sem gazdasági, sem spirituális kapcsolatban” (Mészáros Cs. 2019: 156).

A klímaváltozás hatásai különösen erősek az arktikus térségekben, és ebben a törékeny ökoszisztémában is komoly változásokat okozott: a permafroszt talaj erodálódik és olvad, vizesedik. Az ökológiai változás hat a tájra és a benne élő emberre és közösségre is, ami azonban az ő világképükben sajátos értelmezést kap:

„Amikor tehát elmocsarasodik egy tó partja vagy éppen zsombékos lesz egy rét, az a szahák számára nem csupán (vagy nem elsősorban) egy ökológiai folyamat, hanem a közösség egy tagjának betegsége. Hasonlóképpen az új állatfajok megjelenése, a tó vizének és halfaunájának változása, a zsákmá-

nyállatok eltűnése és a halfogás csökkenése mindenekelőtt a közösség egy tagjának megváltozott viselkedésére utal. Vagyis a helyiek számára elsősorban az élő, érző tájak sajátos közegében értelmezhető és értelmeződik a globális klímaváltozás. Másképpen fogalmazva: nem éghajlati anomáliáktól és megváltozott ökológiai viszonyoktól övezve, hanem beteg és holt tavak, bosszúálló és megalázott rétek közegében lépnek be a szahák az antropocén világába” (Mészáros Cs. 2019: 155).

Értelmezésükben az emberek megsértették a közösség tagjai közötti viselkedési normákat, ezért a közösségük nem-emberi tagjai elfordulnak tőlük, nem kommunikálnak vagy egyenesen ellenségesen viselkednek. Egy korábban működőképes világkép és praxis az ökológiai változásoknak köszönhetően érvényét veszti.

Ahogy Katharine L. Wiegele, úgy Mészáros Csaba is azt állítja a saját terep-kutatása alapján, hogy az antropológia lokális közösségre fókuszáló figyelme továbbra is értékes, sőt, a globális modellek helyett érdemes a helyi környezet-érzékelést és ontológiát érvényre juttatni, egy-egy terület környezeti problémáit ezek alkalmazásával megoldani (Mészáros Cs. 2019: 160).

Ajánlott olvasmányok

Borsos Balázs 2004. *Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról*. Budapest, L'Harmattan.

Magyarul máig a legfontosabb összefoglaló az ökológiai antropológiáról. Áttekinti az elméleti, fogalmi és módszertani kérdéseket, vázolja a legfontosabb irányzatokat az antropológia kezdete óta (evolucionista és rendszerökológiai megközelítések), és bemutatja az ezredfordulón kialakuló új irányzatokat (történeti ökológia, környezeti, mozgalmi és spirituális ökológia stb.).

A munka külön erénye, hogy a könyv második nagy blokkjában, különböző szerzők tollából származó szövegek segítségével bemutatja a vitát az ökológia lehetőségeiről a társadalomtudományban.

Crumley, Carole L. – Deventer, Elisabeth A. van – Fletcher, Joseph J. (eds.) 2001. *New Directions in Anthropology and Environment. Intersections*. Walnut Creek, AltaMira Press.

A tanulmánykötet szerzői magukénak vallják azt a szemléletet, miszerint az antropológia hidat képezhet a természettudományok és a humán tudományok között; a világról való különféle tudások integrálására törekszik. Emellett az antropológia tudás gyakorlati hasznosságát és használatának fontosságát is hangsúlyozzák. Az első részben található tanulmányok a környezet definíciós kérdéseiről szólnak különböző tudományokban (kognitív antropológia, nyelvészet, archeológia); a második részbe a hit, az értékek, a környezeti igazságosság kérdéseit körbejáró szövegek kerültek; a harmadik rész pedig az alkalmazott antropológiára hoz példákat. A könyv úgy készült, hogy az egyetemi oktatásban is jól használható legyen, olyan kurzusokon, amelyek témája a kortárs környezeti kérdések.

Felhasznált irodalom

- Babai Dániel – Borsos Balázs 2017. Ecological Anthropological Research in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 62 (1). DOI: 10.1556/022.2017.62.1.1
- Berg, Peter 2002. *Bioregionalism: An Introduction*. http://www.planetdrum.org/bioregion_bioregionalism_defined.htm#Bioregionalism.
- Bodley, John H. 2002. Anthropology and Global Environmental Change. In Munn, Robert Edward (ed.): *Encyclopedia of Global Environmental Change*. Chichester, John Wiley & Sons.
- Borsos Balázs 2004. *Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról*. Budapest, L'Harmattan.
- Brightman, Marc – Lewis, Jerome 2017. Introduction: The Anthropology of Sustainability: Beyond Development and Progress. In uők (eds.): *The Anthropology of Sustainability. Beyond Development and Progress*. New York, Palgrave, 1–34.
- Brosius, Peter 2001. The Politics of Ethnographic Presence: Sites and Topologies in the Study of Transnational Movements. In Crumley, Carole L. – Deventer, Elisabeth A. van – Fletcher, Joseph J. (eds.): *New Directions in Anthropology and Environment. Intersections*. Walnut Creek, AltaMira Press, 150–176.
- Crate, Susan A. – Nuttal, Mark 2009. *Anthropology and Climate Change. From Encounters to Actions*. Walnut Creek, Left Coast Press.
- Crumley, Carole L. 2001. Introduction. In Crumley, Carole L. – Deventer, Elisabeth A. van – Fletcher, Joseph J. (eds.): *New Directions in Anthropology and Environment. Intersections*. Walnut Creek, AltaMira Press.
- Crumley, Carole L. – Deventer, Elisabeth A. van – Fletcher, Joseph J. (eds.) 2001. *New Directions in Anthropology and Environment. Intersections*. Walnut Creek, AltaMira Press.
- Descola, Philippe 2013. *Beyond Nature and Culture*. Chicago, Chicago University Press.
- Diamond, Jared 2004. Összeomlás. *Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. Budapest, Typotex.
- Harris, Marvin 2003: Az indiai szent tehén ökológiája. In Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen, Csokonai, 30–51.
- Heise, Ursula K. 2008. *Sense of Place and Sense of Planet. The environmental imagination of the global*. New York, Oxford University Press.
- Homer-Dixon, Thomas 2004. *Környezet, szűkösség, erőszak*. Budapest, Typotex.
- Hubbell, J. Andrew – Ryan, John C. 2022. Introduction to the Environmental Humanities. History and theory. In uők (eds.): *Introduction to the Environmental Humanities*. Routledge, Abingdon, Oxon, 1–18.
- Kempton, Willett 2001. Cognitive Anthropology and the Environment. In Crumley, Carole L. – Deventer, Elisabeth A. van – Fletcher, Joseph J. (eds.): *New directions in Anthropology and Environment. Intersections*. Walnut Creek, AltaMira Press, 49–71.
- Kiss Ádám 2012. Környezet és fenntarthatóság. In uő (szerk.): *A környezettan alapjai*. Budapest, ELTE TTK – Typotex. http://etananyag.ttk.elte.hu/FiLeS/downloads/EJ-Kiss_A_kornyezettan_alapjai.pdf
- Kottak, Conrad P. 1999. The New Ecological Anthropology. *American Anthropologist*, 101/1: 23–35. <https://www.jstor.org/stable/683339>
- Latour, Bruno 2013. *Facing Gaia: Eight Lectures on the New Climatic Regime*. London, Polity.

- Little, Paul 1999. Environments and Environmentalisms in Anthropological Research: Facing a New Millennium. *Annual Review of Anthropology*, 28: 253–284.
- Lockyer, Joshua – Veteto, James R. 2013. An Introduction. In uők (eds.): *Environmental anthropology engaging ecotopia: bioregionalism, permaculture, and ecovillages*. New York, Berghahn, 1–31.
- Mészáros Csaba 2019. Kié az antropocén? A globális klímaváltozás antropológiai szemlélete. *Replika*, 113: 145–164. DOI: 10.32564/113.8
- Mészáros Ernő 2010. *Környezettudomány. Az ember és a környezet kapcsolata. A környezettudomány legfontosabb fogalmai és értelmezésük*. Budapest, Akadémiai.
- Mihók Barbara – Fekete Márta – Frankó Luca – Martos Tamás – Pataki György – Sallay Viola – Báldi András 2021. *Tér és lelki egészség*. Vácrátót–Budapest, ELKH Ökológiai Kutatóközpont.
- Milton, Kay 1993a. Environmentalism and anthropology. In Kay Milton (ed.): *Environmentalism. The view from anthropology*. London – New York, Routledge, 1–17. /ASA Monographs, 32./
- Milton, Kay (ed.) 1993b. *Environmentalism. The view from anthropology*. London – New York, Routledge. /ASA Monographs, 32./
- Moore, Amelia 2016. Anthropocene anthropology: reconceptualizing contemporary global change. *J. R. Anthropol. Inst.*, 22: 27–46. DOI:10.1111/1467-9655.12332
- Moran, Emilio F – Lees, Susan H. (eds.) 1985. *The Ecosystem Concept in Anthropology*. New York, Routledge.
- Orlove, Benjamin 1980. Ecological Anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 9: 235–273. <https://www.jstor.org/stable/2155736>
- Poncelet, Eric C. 2001. The Discourse of Environmental Partnership. In In Crumley, Carole L. – Deventer, Elisabeth A. van – Fletcher, Joseph J. (eds.): *New directions in Anthropology and Environment. Intersections*. Walnut Creek, AltaMira Press, 272–291.
- Rappaport, Roy 2003. A környezeti viszonyok rituális szabályozása egy új-guineai nép körében. In Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen, Csokonai, 52–69.
- Ratzel, Friedrich 1887. *A Föld és az ember. Anthro-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Budapest, MTA.
- Roncoli, Carla – Crane, Todd – Orlove, Ben 2009. Fielding Climate Change in Cultural Anthropology. In Crate, Susan A. – Nuttal, Mark (eds.): *Anthropology and Climate Change. From Encounters to Actions*. Walnut Creek, Left Coast Press, 87–115.
- Sahlins, Marshall D. 1964. Culture and Environment. *The Study of Cultural Ecology*. In Tax, Sol (ed.): *Horizons in Anthropology*. Chicago: Aldine, 132–147.
- Sahlins, Marshall D. 1997. Specifikus és általános evolúció. In Bohannon, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem Kft., 487–514.
- Sárkány Mihály 1979. Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. *Világosság*, 20/8–9: 564–569.
- Service, Elman – Sahlins, Marshall – Wolf, Eric 1973. *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Steward, Julian 1997. A kulturális ökológia fogalma és módszere. In Bohannon, Paul – Glazer, Mark (eds.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem, 442–456.

- Townsend, Patricia 2000. *Environmental Anthropology. From Pigs to Policies*. Prospect Heights, Waveland Press.
- Vayda, Andrew P. – McCay, Bonnie J. 1975. New Directions in Ecology and Ecological Anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 4: 293–306. <https://www.jstor.org/stable/2949360>
- Viga Gyula 1989. Néhány megjegyzés a néprajz és a kulturális ökológia kapcsolatához. *Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 26: 115–119.
- White, Leslie 1997. Az energia és a kultúra evolúciója. In Bohannon, Paul – Glazer, Mark (eds.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem, 461–486.
- Wiegele, Katharine L. 2019. The earth is getting old. Personification of climate and environmental change by Tagalog fishermen. In Bennardo, Giovanni (ed.): *Cultural Models of Nature. Primary Food Producers and Climate Change*. London, Routledge, 229–246. DOI: 10.4324/9781351127905-11

ÖKOSZOCIÁLIS MUNKA. ÚJABB KIHÍVÁSOK A SZOCIÁLIS SZAKMA HORIZONTJÁN

Nyers Szilvia

A gazdaság újragondolásának szükségszerűsége nem tekinthető új keletűnek. Ernst F. Schumacher *A kicsi szép* című művében már az 1970-es években felhívta a társadalom figyelmét a termeléssel összefüggő problémák sokaságára, amelyek a környezetre egyaránt komoly terhet rónak (Schumacher 2014). Ugyanakkor napjaink kontinenseken átívelő új kihívásai az élet szinte minden területén éreztetik a hatásukat. A globális felmelegedés vagy a pandémia jelensége egyszer s mindenkorra megtanította az emberiség számára, hogy nincsenek lokális problémák globális következmények nélkül. Mindazonáltal egyre többen úgy vélik, hogy a Föld állapota komoly aggodalomra ad okot, ezért a népesség jövőbeli jóllétének zálogaként átfogó szemléletváltásra van szükség. Ahogyan Jane Goodall fogalmaz nemrég megjelent könyvében (Goodall–Douglas 2022), az egyre fokozódó frusztráció, a reményvesztettség, valamint a tehetetlenség érzése gyorsabban terjed a népességen belül, mint valaha. Mégis csekély, de etikus tettek ezreinek hatására lehetőség nyílik a változásra. A társadalmi részvétel és a kollektív cselekvés különböző formáinak alkalmazásával pedig a világ potenciálisan is jobb helyé válhat a felnövekvő generációk számára.

Az emberiség természethez fűződő viszonyának újraalkotása egyre sürgetőbb feladattá válik a 21. században. E folyamatban elvitathatatlan szerepe van az edukációnak, mivel az oktatás, mint erőforrás, jelentős mértékben hozzájárulhat a környezeti és társadalmi fenntarthatóság célkitűzéseinek megvalósulásához.¹

Jelen tanulmány a szociális munka vetületén keresztül próbálja megragadni az egyének természethez fűződő kapcsolatának jelentőségét, illetve annak lehetőségeit az őket körülvevő komplex problémák enyhítésében. Ezért a szakmában egyre többen gondolják úgy, hogy a képzés, valamint a gyakorló szakemberek praxisa szempontjából egyaránt szükséges volna természettudományi ismeretekkel bővíteni azt.

A szociális munka nemzetközileg elfogadott definícióját a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetsége (IFSW), valamint a Szociális Munkásokat Képző Iskolák Nemzetközi Egyesülete 2014-ben hagyta jóvá Melbourne-ben.²

¹ Ld. az ENSZ által megfogalmazott 17 fenntartható fejlődési célt (<https://sdgs.un.org/goals>).

² Global Definition of Social Work. Elérés: <https://www.ifsw.org/global-definition-of-social-work/> (letöltés: 2023.01.31.).

„A szociális munka egy szakmai gyakorlat és egy tudományterület. Elősegíti a társadalmi változást és fejlődést, a társadalmi összetartozást, az emberek cselekvőképességének fejlesztését és az emberek felszabadítását. A társadalmi igazságosság, az emberi jogok, a közös felelősségvállalás és a különbözőségek tiszteletének elvei központi helyet foglalnak el a szociális munkában. Alátámasztva a szociális munka elméleteivel, a társadalomtudományokkal, a humán tudományokkal és a helyi tudásokkal, a szociális munka támogatja az embereket és a rendszereket az élet kihívásainak leküzdésében, és tevékenykedik mindenki jóllétének gyarapítása érdekében. A fenti megfogalmazás kiegészíthető nemzeti és/vagy regionális szinten.” Fordította: Szöllősi 2015: 4.

„A szociális munkát alapvetően az a konkrét kontextus határozza meg, amelyben működik” (Szöllősi 2015: 8). Vagyis egy adott problémából, valamint annak környezetéből kiindulva alkalmaz univerzális vagy specifikus elméleteket és gyakorlatokat. Nézzük Magyarország példáját: globális kitekintésben hazánkat kevésbé érintik a súlyos természeti katasztrófák (földrengés, szökőár, tornádó), míg az emberi tevékenység okozta károk sokkal markánsabban éreztetik hatásukat. Elegendő csupán a 2010-es ajkai vörösiszap-katasztrófára gondolni: a szerencsétlenségnek több halálos áldozata és számos kárvallottja volt, ideértve az ökoszisztémát is. Az akkoriban kibontakozó országos szintű összefogás azonban megmutatta a különböző intézményekben és szervezetekben, valamint a civilekben rejlő jelentős segítő potenciált. Egyúttal rávilágított a társadalmi problémák kezelésének összetettségére. A szociális munkások beavatkozási lehetőségeinek szempontjából pedig szembetűnően kirajzolódtak a változás szükség-szerű jelei, azaz hogy jól segíteni csak a megfelelő információk és tudás birtokában lehetséges.

Más megközelítésben határokon átvélő praxisról elsősorban a menekültválság kezelése kapcsán beszélhetünk. A migráció okai között szerepel egyebek mellett az éghajlatváltozás, aminek hatására emberek csoportjai azért hagyják el otthonaikat, mert vagy *emberi tevékenység által okozott katasztrófa* (környezetszennyezés), vagy *természeti katasztrófa* (földrengés, vulkánkitörés, árvíz etc.) sújtotta területen élnek. A probléma komplexitása okán jól segíteni innovatív megközelítéseket, valamint új tudáselemeket ötvözve – például a helyi kultúra vagy klimatikus viszonyok sajátosságainak ismerete révén – lehetséges. Számos eltérés mutatkozik azonban a hazai és nemzetközi gyakorlatok között, elsősorban ember és környezet vonatkozásában. Bár mára hazánkban is megjelent a szociális munka szakirodalmában a környezet fogalmának kibővített értelmezése, azaz egyfajta elmozdulás látszik a társas környezet determináltságából a természeti meghatározás irányába, amely eredője az emberi faj és a bioszféra szétválaszthatatlan kapcsolata. Ennek ellenére Magyarországon egyelőre mégsem vált a gyakorló szakemberek praxisának meghatározó részévé a környezeti szempontból fenntartható és az individuumok jóllétét előmozdító megoldások alkalmazása.

A civil szektor viszont évek óta hiánypótló szerepet vállal a sérülékeny csoportok képessé tételének (empowerment) fejlesztésében. Több olyan, a civil társadalom részét képező intézmény, illetve szolgáltatás működik országszerte, amelyek az egyének valamely szükségletét természeti erőforrásokra támaszkodva, etikus módon próbálják meg kielégíteni. Ide sorolhatók például az ún. szociális kertek. Saját értelmezésük szerint: a szociális kert olyan közösségi kert, amely terápiás és gazdasági haszna egyaránt jelentős, továbbá szemléletformáló, oktatási-, munka- és fejlődési lehetőségeket kínál, sikerélményt nyújt, csökkenti a kirekesztés kockázatát, a szegénység enyhítésére irányul, helyi közösségek fejlődnek általa, bizalmat épít, mindazonáltal társadalmi vállalkozások nőhetnek ki belőle (<https://diverzitasalapitvany.hu/oko-kert/>).

A Budapest Bike Maffia szervezete több fővárosi hajléktalanszállón alakított ki az elmúlt években olyan kerteket, amelyekben önkéntesek és az intézmény klientúrája, valamint munkatársai működnek együtt a városi mezőgazdaság keretei között. A résztvevők itt elsajátítják a növénytermesztés és -gondozás alapjait, rekultiválják az érintett területeket, és közben megvalósul a különböző társadalmi csoportok összefogása. (Hasonló városi kezdeményezésekhez lásd kötetünk »Nem költözhet mindenki vidékre.« Városi közösségi válaszok» című tanulmányát.)

1. kép. Magyar Vöröskereszt Madridi úti hajléktalanszálló, 2019.

Forrás: <https://bikemaffia.com/>

A kérdés azonban mára már kikerülhetetlenné vált a szakma számára. Ahogyan Peter Jones, az ausztrál James Cook Egyetem oktatója-kutatója, az éghajlatváltozással foglalkozó szakmai szervezet (Szociális Munkások az Éghajlatváltozás Elleni Fellépésért³) alapítója is megfogalmazta:

„Végül a környezeti problémák olyan egyértelmű hatással lesznek a társadalomra, hogy a szociális munka elmélete és gyakorlata fejlődésében nekünk, szakembereknek a környezeti kérdéseket, a (fizikai és szociális) környezettel való kapcsolatot kell központi témává tennünk” (Jones 2010: 70–71).⁴

A zöld vagy ökoszociális munka (green social work) a segítség holisztikus megközelítését hangsúlyozó koncepció, amely az emberi faj mellett magában foglal minden élőlényt, és ezáltal egy, az egész Földet átfogó, globális paradigma. Értérendszerét tekintve egalitárius, kihangsúlyozza az inklúzió, az erőforrások igazságos elosztásának központi szerepét, valamint az egyének jogát a méltóságteljes és fenntartható élethez. A zöld vagy ökoszociális munkások általában vett tevékenységei közé sorolhatók: szükségletfelmérés készítése az áldozatok/túlélők között, továbbá a katasztrófhelyzetben érintett közösségekben; javak és szolgáltatások koordinációja a szenvedés enyhítésének céljából; közösségek építése/újjaépítése; családok egyesítése; a gyermekek jogainak védelme; egyének és közösségek képessé tétele, kapacitásainak bővítése, rezilienciájuk fejlesztése; kockázatsökkentés a jövőbeli kedvezőtlen eseményekkel való megküzdés elősegítése céljából; érdeképviselet és lobbitevékenység (Dominelli 2018). Tehát az ökoszociális munka kiemeli a szakemberek központi szerepét a környezet védelmét támogató aktivitásokban.

Korunkban a társadalmat érintő problémák sokrétűsége egyre inkább megköveteli a szociális munkásoktól, hogy ökológiai ismeretekkel rendelkezzenek, tájékozottak legyenek a természetben működő rendszerekkel kapcsolatban, és tisztában legyenek azzal, hogy az emberi tevékenység miféle hatást gyakorol a környezetre és fordítva (Woods 2021). Példaként, a városi létforma térhódítása világviszonylatban a természetes élőhelyek pusztulásához, ezáltal a biológiai sokféleség csökkenéséhez vezet. Ebből fakadóan az emberi jóllét, a fenntartható fejlődés elérése mindinkább az együttműködés és a fogyasztás mintázatainak átalakításával lehetséges. A zöld szociális munka közösségi megközelítésen alapuló gyakorlatokat foglal magába, úgymint közösségi cselekvés, közösségi alapú tanulás, széles körű együttműködések kialakítása, valamint szemléletformálás, amelyek révén a társadalom szövetét alkotó közösségek nélkülözhetetlen erőforrásként tételeződnek (Woods 2021). A szociális munkások jórészt a társadalom alsóbb rétegeivel dolgoznak, vagyis olyan kliensekkel, akiket a politikai és gazdasági szférában bekövetkező változások vagy akár a klímaváltozás is markánsabban érint. (Lásd kötetünkben Nagy Gyula környezeti igazságosságról

³ Social Workers for Climate Action (<https://www.socialworkersforclimateaction.org/>).

⁴ Az idézet B. Erdős Márta (2021) fordítása.

szóló tanulmányát.) Közösségi erőforrások mobilizálása révén viszont a szegénység hatékonyabban mérsékelhető. Albert Fruzsina (2022) szegénység és kapcsolati tőke vonatkozásában úgy véli, hogy az egyének közötti kapcsolatok erősítése bizonyos esetekben gazdasági haszonnal is párosul, továbbá csökkentheti a kiilleszkedés kockázatát. Tehát nem kérdéses, hogy szükség van közösségi alapú praxist folytató szakemberekre, akik feltárják a társas viszonyokból vagy azok hiányából fakadó problémák gyökerét, mindazonáltal kísérletet tesznek a társadalom innovatív megújítására. Erre kiváló példaként szolgálhatnak a társadalmi vállalkozások, amely fogalomnak számos meghatározása létezik. „A társadalmi vállalkozás eredetileg a szegénységben és mélyszegénységben élő rétegek számára megélhetést nyújtó gazdasági formaként jött létre” (Illés 2021: 60). Továbbá olyan társadalmi innovációkra épít, amelyek a közösség életszínvonalának növelését és az emberiség kihívásainak megválaszolását tűzik ki célul (Veresné-Balaton 2021). Emellett a mindennapi élet újjászervezése és fenntarthatóvá tétele a célja a szolidáris gazdaság koncepciójának is, mind társadalmi, mind ökológiai szempontból (Buka et al. 2020).

Világviszonylatban még mindig távolinak tűnik, hogy a Föld népessége ökológiai szempontból tudatos életmódot folytasson. Settmann-Frese és Hill (2018) már a kétezres évek végén megjelent könyvükben egy új professzió megalkotását sürgették. A szerzőpáros a „sustainability worker” terminust használta a fent említett ökoszociális munkás kifejezés helyett. Véleményük szerint a fenntarthatóság kérdéseivel foglalkozó szakembernek kiemelten fontos szerepe van az egyének ökológiai jártasságának fejlesztésében. A sérülékeny csoportok alapvetően kevésbé receptívek a környezetkímélő megoldások iránt. Egyrészt mert nem rendelkeznek megfelelő információval azokról, másrészt pedig nehézségbe ütközik az erőforrásokhoz való hozzáférésük. Szemléltetésként, a háztartási hulladékkal (műanyag, textília stb.) való fűtés vagy az elavult fűtőberendezések használata rendkívüli mértékben hozzájárul a levegő minőségének, így az egyének életminőségének romlásához is. Ezért olyan közösségi alapú komplex szolgáltatások, tematikus klubfoglalkozások kialakítása válik szükségessé, amelyek révén a fenntarthatatlan fogyasztói mintázatok átalakíthatók, és megteremthetik az átmenetet a fogyasztói társadalomból egy sokkal fenntarthatóbb, konzerválódó változat felé.

Lena Dominelli (2018) ökoszociális munkáról szóló kézikönyvében az elmélet mellett számos esettanulmány kapott helyet. Ezek esszenciája abban rejlik, hogy módszertani tudással ruházza fel az olvasót, amely révén képessé válhat helyi szintű fejlesztési folyamatok generálására. Legyen szó a városi létformát jellemző új kihívásokról, közösségi kertészkedésről, pandémiáról vagy terrorizmusról egyaránt. Namíbia kiragadott példáján keresztül a hétköznapi ember számára is könnyen érthetővé válik az ökoszociális munka transzdiszciplinaritása. Az országot sújtó extrém szárazság kapcsán a kormányzati beavatkozások csupán a probléma tüneteinek mérséklésére bizonyultak elegendőnek. Ennélfogva nélkülözhetetlené vált a termelés és a fogyasztás alternatív modelljeinek kidolgozása. A helyi lakosok narratíváinak megismerése révén a szakemberek képessé

váltak a probléma mélyebb rétegeinek feltárására. A namíbiaiak jelentős része már a szárazság előtt szegénynek számított, azonban a szárazság miatt a mezőgazdasági termelőtevékenységük is teljes mértékben ellehetetlenült. Többen a birtokaik eladására kényszerültek. A változásra való sürgető igény azonban összehozta a különböző szakembereket, és széles körű partnerségek kialakítását eredményezte. Ezt követően indult el a helyi közösségfejlesztő folyamat, amelyben a lakosság vált a változás elsőszámú aktorává. A közösségi tervezés során összegyűjtöttek minden adaptálható alternatívát: vízgyűjtési metódusokat, kutak kialakítását és így tovább. Majd kezdetét vette a megvalósítás. Végezetül pedig az így konstruálódott új tudást a helyi szociális munkás képzés (University of Namibia) tantervébe integrálták.

Mindent összevetve a szociális munkának kötelessége a társadalmi és környezeti struktúrák mélyére tekintenie, mindazonáltal releváns, multidiszciplináris beavatkozásokat alkalmaznia. Ebből kifolyólag elengedhetetlenné válik a képzési rendszer átalakítása, ökológiai ismeretek adaptálásával, következőképp a szakemberek környezeti kompetenciáinak fejlesztése által. Az egyének szempontjából meghatározó mind a környezethez, mind a közösséghez való kapcsolódás, mivel az jelentős mértékben képes hozzájárulni a jóllét szubjektív érzésének növeléséhez. Más szóval a természet és a társas kapcsolatok gyógyító erejében rejlő potenciál esélyt teremt egy új típusú öngondoskodásra. Az ökoszociális munkában lévő lehetőségek kibontakoztatásával pedig egy fenntarthatóbb létforma irányába vezeti a társadalmat. Bár a hazai praxis főáramától még távol esik az efféle működési modell, a civil társadalom felelősségvállalása jó példát mutathat a szakma számára. A globális környezeti válság minden bizonynyal még egy ideig próbára teszi az emberiséget, azonban együttműködési kényszer is eredményez. Ha a társadalom képes megérteni, hogy e szövetségnek esszenciális szerepe van az élhetőbb mindennapok és a jövő szempontjából, akkor bekövetkezhet az a transzformáció, amely az élet hosszú távú fennmaradásának letéteményese.

Ajánlott olvasmányok

Dominelli, Lena (ed.) 2018. *The Routledge Handbook of Green Social Work*. London – New York, Routledge Taylor & Francis Group.

Lena Dominelli a green social work paradigmájának megalkotója. Jelenleg a skót Stirling Egyetem oktatója és kutatója. Számos publikációja jelent meg katasztrófahelyzetek vonatkozásában, amelyek közül egyik legkiemelkedőbb ez az ökoszociális munkáról írt kézikönyve. A mű globális kontextusba helyezi a lokális környezeti problémák széles spektrumát. Elmélet és gyakorlat szintézise egyben, több mint ötszáz oldalon keresztül. Holisztikus keretbe ágyazott, így kiváltképp hasznos szakemberek, tanárok, diákok, környezeti aktivisták, de akár politikusok számára is. Jól tagoltságának köszönhetően bárki a számára hasznos és inspiráló részekre fókuszáltnan bővítheti tudását.

Goodall, Jane – Abrams, Douglas 2022. *A remény könyve. Túlélési útmutató veszélyeztetett bolygónk számára.* Budapest, Central Kiadói Csoport Kft.

Jane Goodall etológus és antropológus, aki csimpánzkutatóként vált ismertté, Douglas Abramsszel közösen írt könyvében reménykeltő optimizmusát adja tovább az olvasónak. Mindeközben pedig cselekvésre buzdít az éghajlatváltozás ellen, ugyanakkor a tudatos élet, valamint döntések meghozatala mellett érvel. A természettudós több mint fél évszázados tapasztalatai, valamint szerzőtársával folytatott diskurzusai új megközelítésbe helyezik korunk talán legnagyobb kihívását, a klímaváltozást.

Schumacher, Ernst Friedrich 2014. *A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról.* Budapest, Katalizátor Könyvkiadó.

A kicsi szép, írja Ernst Friedrich Schumacher statisztikus és közgazdász. Azaz egy sokkal fenntarthatóbb és etikusan működő világ képét vizionálja a szerző. Az eredetileg 1973-ban megjelent mű időállóságát bizonyítja, hogy a modern társadalmak mértéktelen növekedési és fogyasztási kényszerszere korunkban is rendkívüli módon károsítja a Földet. Azonban a szerző az erőforrásokra fókuszáltnan helyezi vissza a közgazdaságtani elképzeléseket egy emberarcú világ talajára. A kicsit méltatja, amely nemcsak szép, de hosszú távon a bolygó fennmaradásának és fejlődésének alapja.

Dokumentumfilm-ajánló

Morgan, Faith (rend.) 2006. *The Power of Community: How Cuba Survived Peak Oil.* <https://www.youtube.com/watch?v=aeM5emtaVC0>

A kubai társadalom a Szovjetunió felbomlását követően környezeti és társadalmi reformok bevezetésére kényszerült. Vagyis olyan gazdasági átalakulást tűztek ki célul, amely nem függ többé a fosszilis energiahordozóktól. A közösségi megoldások bevezetésének és megvalósításának fázisain keresztül jól megfigyelhető az állami szintű beavatkozás számos következménye.

Felhasznált irodalom

Albert Fruzsina 2022. *Emberi kapcsolatok. A személyes kapcsolathálózatok szociológiai szempontú elemzése.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Buka Virág – Domschitz Mátyás – Fabók Márton – Gagy Ágnes – Lafferton Sára – Nagy Kristóf – Sidó Zoltán 2020. Bevezető a Fordulat 27. számához. *Fordulat*, 27: 3–5.

http://fordulat.net/pdf/27/FORDULAT27_BEVEZETO.pdf

Dominelli, Lena (ed.) 2018. *The Routledge Handbook of Green Social Work.* London – New York, Routledge Taylor & Francis Group.

Goodall, Jane – Abrams, Douglas 2022. *A remény könyve. Túlélési útmutató veszélyeztetett bolygónk számára.* Budapest, Central Kiadói Csoport Kft.

Illés Mária 2021. A társadalmi vállalkozás és a társadalmi innováció kapcsolata. In Sikos T. Tamás (szerk.): *Társadalmi innováció – társadalmi jólét.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 59–72.

- Jones, Peter 2010. „Responding to the ecological crisis: Transformative pathways for social work education”. *Journal of Social Work Education*, 46/1: 67–84. <https://doi.org/10.5175/JSWE.2010.200800073>
- Schumacher, Ernst Friedrich 2014. *A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*. Budapest, Katalizátor Könyvkiadó.
- Settmann-Frese, Werner – Hill, Stuart B. 2018. *From Social Work Towards Sustainability Work*. Academia Letters preprint. https://www.academia.edu/43775503/From_Social_Work_towards_Sustainability_Work
- Szöllősi Gábor 2015. A szociális munka új, 2014-es globális definíciója. *Párbeszéd: Szociális Munka Folyóirat*, 2/1. <https://ojs.lib.unideb.hu/parbeszed/article/view/5789/5419>
- Veresné Somosi Mariann – Balaton Károly 2021. A társadalmi innováció folyamatának mérési módszertana és a Társadalmi Innováció Irányítási Rendszer jellemzői. In Sikos T. Tamás (szerk.): *Társadalmi innováció – társadalmi jólét*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 27–42.
- Woods, Ronald 2021. Szociál-ökológiai praxis a szociális munkában. In Hegyesi Gábor – Talyigás Katalin (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 7. kötet. *Tudományos gondolkodás és kutatás a szociális munkában I*. Budapest, MTA Szociológiai Tudományos Bizottság Szociális Munka Albizottság, 122–145.

TERMÉSZETVÉDELEM ÉS HAGYOMÁNYOS ÖKOLÓGIAI TUDÁS

Varga Anna

A 19. század végétől kezdve egészen napjainkig, ha valaki természetvédelméről hall(ott), akkor többnyire ritka, kihalt vagy kihalással veszélyeztetett fajok képei vagy nemzeti parkok zöld ruhás munkatársai, természetvédelmi őrői jelennek/jelentek meg szeme előtt, akik az elzárt és érintetlen ősvadont próbálják megőrizni az emberiség elől (Standovár–Primack 2001).

A természet védelme az emberiség történetét észrevétlenül, de mindig is áthatotta. Ebben a tanulmányban az ökológia tudománya és a modern kori természetvédelem paradigmaváltása, az ember-, vagyis a humán tudományok megjelenése és a hagyományos ökológiai tudás szerepe kerül bemutatásra.

A modern kori természetvédelem történeti és különböző szempontú értékelése, emberi tevékenység jellegéből adódó történeti és társadalmi aspektusai részben a humán környezettudományi megközelítések terjedésével és figyelembevételével váltak hangsúlyossá az utóbbi években. Mindamелlеtt, hogy maga az ökológus és a természetvédelmi szakma is saját hibáiból tanulva, korlátait felismerve és hatékony megoldásokat keresve jutott el arra, hogy a természeti értékek megőrzéséhez a társadalmi és egyéni kontextusok és maga az emberi tevékenység figyelembevétele is nélkülözhetetlen szereppel bír.

„Valóban: (a természet faggatása során) miért ne vállalhatnánk sokkal bátrabban az összes humán fakultás teljes arzenálját, ám kellő, bölcsőbb szereposztásban? – az érzelmeinket csakis úgy, mint a töredékes, de hasznos tudásunkat. Miért kellene ebben a vállalásban megismételniünk minden eddigi hibát, balfogást? – idétlen alá-, fölérendelésben nézve például mozgalmat, művészetet, tudományt. Látni való: ezt a vállalást szinte kötelezővé teszi a »süllyedő bárka«, a Föld megannyi gondja, a bioszféra, az élővilág ijesztő tempójú pusztulása. Ebben a vállalásban egyre nagyobb szükségünk van és lesz az eleve hitvány mai természetképiünk esztétikai, morális, metafizikai stb. gazdagítására; különösen a természet és ember viszonyának bölcsőbb-toleránsabb, de radikális reinterpretációjában. Mondható az is, hogy éppen azért, mert az újkor szelleme korábban »deszakrálta« a természetet, a Természet reszakrálása (mondjuk egy modernebb értelmezésű Szent Ferenc-i »létdemokrácia« jegyében) megkerülhetetlen programot jelent» (Juhász-Nagy 1993: 47).

Tanulmányom mottójának is tekinthető Juhász-Nagy Pál akadémikus, Széchenyi-díjas ökológus *Természet és ember* című művében 1993-ban közölt gondolata, amelyben felhívja a magyar biológus-ökológus szakma figyelmét az akkor még idegennek hangzó „táj és ember kapcsolat” megértésének fontosságára a természet megismerése és védelme érdekében.

Mára ez a témakör a magyar ökológusok között is meghatározó kutatási terület lett, illetve a természetvédelemben betöltött szerepe is egyre fontosabbá vált (Molnár Zs. et al. 2009: 95–115; Molnár Cs. et al. 2010). Ezt példázza Mihók és munkatársai 2015-ös felmérése, mely szerint a magyar természetvédelem legfontosabb 50 kérdésének közel a fele közvetlenül érinti a tájhasználat, a tájban élő emberrel vagy más érdekcsoportokkal való együttműködés témakörét. A táj és az ember viszonyának kérdésköre a kulturális örökségek kapcsán vált első-sorban nyilvánvalóvá (Maffi 2005). A nyelvek sokszínűsége és a táj diverzitása közötti kapcsolatra már Darwin is felfigyelt, párhuzamot vonva a nyelvek és fajok kialakulásának rendszere közt (Maffi 2005). A hagyományos kultúrák szellemi örökségének talán az egyik legszebb, a tájjal való kapcsolatot is bemutató elemei a mese- és mondavilág történetei, amelyek az adott tájban élő közösség természethez való viszonyának lenyomatát, tanulságait és megoldásait közvetítik (Molnár Cs. 2010: 81–88). De ide sorolható maga a népművészet is (Turner et al. 2000). A téma egyik legjelesebb magyarországi kutatóját, Andrásfalvy Bertalant lényegében a hímzések és szöttesek vezették a Sárköz és a Duna-mente táj–ember kapcsolatának és a tájhasználat kutatásának irányába – világszinten is viszonylag korán, már az 1950-es években (Andrásfalvy 2007). A nemzetközi ökológus szakma számára is hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a klasszikusnak számító, az embert kizáró *wilderness* és *fortress* típusú természetvédelmi megközelítést és a Yellowstone-típusú természetvédelmi modellt újragondolja, valamint központi kérdésévé váljon a „tájban élő ember”, a természeti-kulturális sokféleség egymásrautaltsága és szerves összekapcsolódása (Brown et al. 2005; Molnár Zs. et al. 2009; Mihók et al. 2015). A nemzetközi ökológiában az 1980-as években kezdték felismerni, hogy az emberi tevékenység nemcsak pusztítást jelenthet, hanem a természeti értékeket is gazdagíthatja (*Declaration of Belém [1988]*, [http 1.](http://1)), de ez igazán csak a 20. és 21. század fordulójára vált elterjedté (Agnoletti–Rotterdam 2015; Molnár Zs. et al. 2019: 157–176).

Ma már számos tanulmány áll rendelkezésre a világ szinte minden szegletéből arra vonatkozóan, hogy a természeti értékeket nagyon sokszor az ott folyó, a táji adottságokhoz igazodó emberi tevékenység határozza meg évszázadok, évezredek óta, és az ökológiai folyamatokban az ott élők kulturális öröksége, világnézete, gazdasági és társadalmi helyzete tükröződik (Brown et al. 2005; Takeuchi 2010; Babai–Molnár–Molnár 2014; Agnoletti–Rotherham 2015; Oldén–Halme 2016). Ezen adaptív, természetalakító tevékenységek ismeretlenségének hátterében gyakran az áll, hogy egy nem helyi vagy egy avatatlan szem számára sokszor láthatatlan, a tájba meglepő mértékben beilleszkedő tevékenységekről van szó. Ilyen például a kaliforniai indiánok tájhasználat, amely az európai fáslegelőkhöz hasonló, ligetes, tölgyes (*Quercus lobata*, *Quercus dumosa*) élőhelytípusokat

alakított ki, és tart fenn az égetés tudatos alkalmazásával (Anderson 2005: 1–4). A trópusi esőerdős tájak kapcsán szintén kiderült, hogy különösen a folyómenti tájrészletek fajgazdagságához az őslakosok tevékenysége is jelentős mértékben hozzájárult, például Mexikóban a helyi közösségek több funkcióval bíró erdő- és kertváltó gazdálkodást hoztak létre (Heckenberger et al. 2003; Toledo et al. 2003). Ezeket a tájakat, ahol az egykori vagy jelenlegi emberi tevékenység határozza meg a természet állapotát, a kultúrtáj kategóriába sorolják (Plieninger–Bieling 2012).

1. kép. Egy újjáélesztett bakonyi fáslegelő. Zöldág Lovasudvar, Eperjes-hegy, Olaszfalu. Fotó: Varga Anna, 2017

A kultúrtájak legismertebb elemei közé tartoznak például a fás és fátlan legelők, kaszálórétek, hagyományos gyümölcsösök és szőlők, illetve a trópusi erdei kertek, a boreális övi áfonyarétek (R. Várkonyi 2000; Brown et al. 2005; Hartel–Plieninger 2015). Európa természetes növényzettel és élővilággal bíró tájai is szinte kivétel nélkül a kultúrtáj kategóriába tartoznak (Europe 2000; Solymosi 2011; Konkoly et al. 2021). Az Európai Unió területének mindösszesen 5%-a nem állt vagy áll semmiféle közvetlen emberi hatás alatt, azaz kizárólag környezeti tényezők befolyásolják (Agnoletti–Rotherham 2015). A Natura 2000-es természetvédelmi területek kijelölését meghatározó jelölőélőhely-típusokra vonatkozóan kimutatták (Halada et al. 2011), hogy a 231 típusból 63 típus biodiverzitásának (természeti sokféleségének) megőrzése valamilyen mezőgazdálkodási tevékenységtől függ, elsősorban a legeltetéstől és a kaszálástól, mint például az európai száraz fenyérek és csarabosok (4030) vagy a síksági pannon lősztyepp-

rét (6250) vagy a skandináv (9070) és az Ibériai-félszigeten található örökzöld fáslegelők (6310). Ezeket az élőhelyeket és kultúrtájakat, a természeti-kulturális sokféleséget (*biocultural diversity*) a tájhasználat felhagyása (Tárrega et al. 2009), a hagyományos ökológiai tudás elvesztése (Rotherham 2007) és a táji erőforrások reziliens használatának megszűnése veszélyezteti leginkább (Fisher et al. 2012). Európában ezek a folyamatok az iparosodás során erősödtek meg, majd a második világháború után gyorsultak fel igazán (Johann 2007; Chételat et al. 2013). Vannak régiók, ahol a hagyományos tájhasználatból való elszakadás már viszonylag korán megtörtént, így például Angliában (Rotherham 2007) és Svájcban (Bürgi–Gimmi 2007), de vannak vidékek, főként olyan marginális régiók, mint Közép- és Kelet-Európa egyes tájai, ahol még csak az elmúlt évtizedekben erősödött meg ez a jelenség (Ivascu–Rakosy 2017: 21). Szinte nincsen olyan európai táj, ahol a hagyományos tájhasználat felhagyása vagy a gazdálkodás intenzifikációja ne jelentene természetvédelmi problémát (MacDonald et al. 2000). E változások leglátványosabb formái a felhagyott területek becserjedése, a tájszerkezet homogenizációja és összefüggő erdők, faültetvények vagy szántóterületek kialakulása (Agnoletti 2007; Biró M. et al. 2013; Forejt et al. 2017). Részben a hagyományos tájhasználat felhagyása következtében Nyugat-Európában vannak olyan vidékek, ahonnan a hagyományos ökológiai tudás lényegében mára szinte teljesen eltűnt (Rotherham 2007: 100; Biró É. et al. 2014). Általánosságban pedig elmondható, hogy táj és ember hosszú távú együttműködésen alapuló kapcsolata is átalakulóban van, világszerte gyengül még a vidéki településeken is (Buijs et al. 2006). Ez utóbbi azért is különösen veszélyes, mert ezáltal megszűnik azok felelősségérzete, akik nap mint nap egy tájban, együtt élnek a természeti értékekkel (Anderson 2005; *Ewaso Lions*, http 2.).

A hagyományos ökológiai tudás kutatása és alkalmazása a természetvédelemben

Az elmúlt évtizedekben egy új lehetőség és egyben kihívás bontakozott ki világszerte a természetvédelmi kezelések hatékonyságának növelésére: a természeti-kulturális sokféleség részét képező, az élővilágra és az ökológiai folyamatokra vonatkozó ún. hagyományos ökológiai tudás (*traditional ecological knowledge*) figyelembevétele és alkalmazása mind a stratégiai, mind a gyakorlati döntések során (Berkes et al. 2000: 1251; Hernández-Morcillo et al. 2014; Sutherland et al. 2014; Schmeller–Bridgewater 2016). A hagyományos ökológiai tudás (HÖT) a hazai néprajzi szakirodalomban használt népi természetismeretnek egy része (Hoppál 1982: 271). Legelfogadottabb meghatározása Fikret Berkes nevéhez kötődik (Berkes 2008: 3): „Az élőlények (beleértve az embert is) egymás közötti és környezetükhöz fűződő viszonyáról szóló, kulturálisan átörökölt, alkalmazkodási folyamatok során létrejövő és nemzedékeken át öröklődő tudás, gyakorlati tapasztalat és hitvilág.”

Molnár Zs. et al. (2008: 14–27) az alábbiakat fűzi hozzá e definícióhoz:

„Magyarországon, Európa közepén, ahol a tudomány és a városi tudás régóta befollyással van a paraszti tudásra, értékrendre, az alábbi definíciót használjuk: a körülöttünk levő természeti-agrár tájról, annak élővilágáról, az emberi tevékenységeknek a tájra és élővilágára gyakorolt hatásáról szóló, több évtizedes személyes természeti, gazdálkodói tapasztalatokon alapuló, de évszázados, közösségi tudáselemeket is őrző, a tudománytól zömmel független, a társadalmi élet rítusaihoz is kötődő tudás, tapasztalat, hitvilág.”

A HÖT fontos jellemzője, hogy míg egyes elemei szinte változatlanok (hitvilág, világgép), addig számos, főként gyakorlati tudásra vonatkozó eleme a környezet állandó változásával dinamikusan alakul, folyamatosan újabb és újabb tudáselemekkel bővül (Menzies–Butler 2006: 1–17).

A HÖT alapvetően négy, szervesen kapcsolódó részből áll:

- általános tudás (az élő és élettelen természeti környezetre vonatkozó ismeretek, tudás),
- gyakorlati tapasztalat (a tájhasználattal, gazdálkodással kapcsolatos gyakorlati és tapasztalati tudás),
- világnézet (hitvilág, értékrend),
- hagyományos tanulási módszerek (pl. a tudás generációról generációra való közvetlen továbbadása, meséken, történeteken keresztül, tapasztalati és a természetből való közvetlen tanulás) (Berkes et al. 2000; Turner et al. 2000; Whiteman–Cooper 2000; Berkes 2008: 203–220; Molnár Zs. 2014).

A népi természetismeret és azon belül a hagyományos ökológiai tudás (pl. gyógynövények használata, állatok és növényfajok háziásítása) kutatásával évezredek óta foglalkozik a tudomány világa, elsősorban az orvos- és agrártudomány (pl. Cato: *De agricultura* [Kr. e. 160 k.], Columella: *De re rustica* [Kr. u. 61–65 k.] – Columella 2005). A kortárs hagyományos ökológiai tudás kutatása a 20. század második felében erősödött meg, elsősorban kulturális antropológiai, ökológiai és természetvédelmi kérdések megválaszolása, illetve a gyarmatokon élő őslakosok emberi jogainak védelme kapcsán (Smith 2010; Hunn 2007; Berkes 2008: 258). Ezekre a kutatásokra jellemző, hogy csaknem mindig megfogalmaznak fenntarthatósági, természetvédelmi célú javaslatokat, amelyek az adott kérdés megoldására (Berkes et al. 2000) vagy a hagyományos ökológiai tudás továbbéltetésére és felhasználására vonatkoznak (Varga et al. 2017b; 2019). Az elmúlt évtizedekben világszerte fokozatosan nő azoknak a természetvédelmi célú tevékenységeknek a száma, melyek a HÖT-öt elméleti és gyakorlati szinten is eredményesen alkalmazzák (pl. Hunn et al. 2003:79; Ens et al. 2015; Roué–Molnár 2017), viszont lényeges megemlíteni, hogy vannak kevésbé sikeresek esetek is, melyek ennek a tudásformának alaposabb ismeretére és egy alázatosabb megközelítésre intenek (Nadasdy 1999; Ween–Riseth 2011; Padilla–Kofinas 2014; Pooley et al. 2014). A HÖT alkalmazását a tudományban és a természetvédelemben azonban számos tényező nehezítheti. Huntington (2000) és Heikkinen et al. (2012) listáit továbbgondolva ezek a következők:

- A hagyományos és az akadémiai tudás (western science) alapvetően (pl. episztemológiai szempontból) különbözik (Berkes 2008: 10–16).
- A HÖT gyakran nem azokról a fajokról és élőhelyekről tartalmaz tudást, amit a természetvédők védeni szeretnének (Bíró É. et al. 2014).
- Sok közösségben a HÖT jelentős mértékben elveszett, gyakran már csak emlékezetben létezik, és nem élő gyakorlat (Benz et al. 2000; Bürgi et al. 2013).
- Az emberi tevékenységet teljesen kizáró fortress típusú természetvédelmi gyakorlattal sok helyen elűzték vagy hagyták kitelepülni a helyi lakosságot, így eltűnt az arra a területre vonatkozó hagyományos ökológiai tudás is (Riseth 2007).
- A túlzottan felgyorsult társadalmi, gazdasági, illetve környezeti változások miatt az egykori hagyományos ökológiai tudás olykor adaptációban „lemarad”, és ezért érvényét is veszítheti (Fernández-Llamazares et al. 2015).
- Sok esetben mindössze a HÖT egyszerűbben használható elemeit, az általános és gyakorlati tudást alkalmazták a természetvédelmi kezelésekből (Reo 2011: 1–2), miközben a HÖT etikus és hatékony alkalmazása megkövetelné, hogy a hagyományos ökológiai tudás mind a négy elemére, a maguk teljességében történő integrálására és megőrzésére egyaránt kerüljön hangsúly (pl. Nadasdy 1999; Berkes et al. 2000).

2. kép. Természetvédelmi őr és pásztor egyeztetnek a legeltetésről egy Marcali határában fekvő legelőn. Fotó: Varga Anna, 2012

A HÖT természetvédelmi szempontú felhasználása különösen azon élőhelyek esetében fontos, amelyek kialakítása és fenntartása (pl. hegyi kaszálórétek, fáslegelők) ennek a tudásnak a birtokában tud megvalósulni hatékonyan és hosszú távon (Anderson 2005; Babai–Molnár 2014). Ezeknek az élőhelytípusoknak a fenntartása a hagyományos tájhasználati módok alkalmazását, jelentős emberi munkaerőt és gazdálkodói odafigyelést is igényel (Oteros-Rozas et al. 2013; Varga et al. 2017a). Az elmúlt évszázadban e használati módokat gyakran felhagyták, melynek következtében a jelentős természeti és kulturális értékkel bíró területek Európa-szerte is jelentősen visszaszorultak (Schmitz et al. 2012). A felhagyás után az élőhelyek visszaalakítását és fenntartását sok helyen a természetvédelem kezdte meg, és folytatja csaknem kizárólagosan. Mindebből az következik, hogy ideális esetben a hagyományos tájhasználat elismerésével a mögötte álló HÖT is ugyanúgy ismert, megbecsült és alkalmazott lesz. Vannak esetek, amikor ez valóban így történik (Hirschnitz-Garbers–Stoll-Kleeman 2011), ám a HÖT a támogatási rendszerekben, előírásokban (pl. Natura 2000) vagy gyakorlati szinten sokszor nem vagy csak névleg kap elismerést. Az okok – a korábban felsoroltakon túl – a természetvédelmi szakemberek oktatásában és munkamódszerében rejlik. Meghatározóak a top-down és a tudományalapú döntések, valamint hogy a természetvédők tanulmányaik során csaknem kizárólag a nyugati, akadémiai tudomány világával, annak természettudományos szemléletével és ismereteivel találkozhatnak (Standovár–Primack 2001; Mihók et al. 2016). Mindezt tovább erősíti, hogy a HÖT-tel rendelkező helyi lakosok alacsony érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek (Heikkinen et al. 2012). A probléma megoldását elősegítheti, ha egy érdekcsoport aktív részesévé tud válni a HÖT integrációjának, melyhez szükséges megismerni nemcsak a tudást adó és őrző, hanem az azt potenciálisan befogadó, felhasználó közösségeknek ehhez a tudáshoz való viszonyát is. A természetvédelmi kezelések kapcsán az egyik legfontosabb befogadó csoportot a természetvédelmi örök, a nemzeti parki szakreferensek, illetve más természetvédelmi szakemberek alkotják (Lewis 1989: 940; Robinson–Wallington 2012; Varga et al. 2017b), akiknek tudásáról és azon belül a hagyományos ökológiai tudásról alig áll rendelkezésre információ (Babai–Molnár 2013, Oteros-Rozas et al. 2013; Hernández-Morcillo et al. 2014).

A népi természetismeret kutatásának a magyar néprajzban és ökológiában voltak már előzményei, de magát a hagyományos ökológiai tudás kifejezést és koncepciót Molnár Zsolt és kollégái vezették be az ökológia szakterületére. A megelőző korokban népi természetismeretként, állatismeret vagy növényismeretként, gazdálkodási rendként vagy éppen népi vallásossági elemként, népmesei ismeretként vagy a tudásátadás népi módjaként ismertették mindazt, amit a hagyományos ökológiai tudás magába foglal és foglalhat (pl. Herman 1914; Paládi-Kovács 1979; Takács 1980; Péntek – Szabó T. 1985; Paládi-Kovács 2001; Andrásfalvy 2007). Majd későbbiekben az ökológiai antropológiai kutatások révén került egyre inkább fókuszba a természettudományos jelenségek és a társadalom viszonyának kérdésköre (Borsos 2004; Babai 2021).

3. kép. Fenékpusztai Természetvédelmi és Madárgyűrűző tábor résztvevői a fáslegelő élővilágával és gazdálkodásával ismerkednek.
Fotó: Varga Anna, 2017

A magyarországi hagyományos ökológiai tudás az ökológusok részéről 2000-es évek elején erősödött meg dr. Molnár Zsolt ökológus kezdeményezésére és vezetésével, melynek keretét és teret biztosított és biztosít jelenleg is az egykori MTA-kutatóintézetben, jelenleg ELKH Ökológiai Kutatóközpontban létrehozott Hagyományos Ökológiai Tudás Kutatócsoport (Molnár Zs. et al. 2009; Molnár Zs. – Babai 2021). A kutatócsoport aktív nemzetközi jelenlétével és terepen végzett újszerű kutatási módszereinek alkalmazásával, illetve a gyakorlati szférákkal való folyamatos kapcsolattartásnak is köszönhetően viszonylag rövid időn belül ismertté és elfogadottá tette a hazai tudományos és természetvédelmi szférában is a hagyományos ökológiai tudás kutatását és figyelembevételét (Molnár Cs. et al. 2010; Molnár Zs. et al. 2019; Molnár Zs. – Babai 2021). Az utóbbi néhány évben számos ökológusok által írt publikációban hívják fel a figyelmet arra, hogy a népi természetismeret a 21. században is egy élő tudásrendszer, és a magyarországi, illetve a Kárpát-medencei kutatása, illetve a gyakorlati tevékenységek során való figyelembevétele fontos szereppel bír, bírhat (pl. Molnár Zs. et al. 2009; Molnár Zs. 2012; Dénes 2013; Babai–Molnár–Molnár 2014; Ulicsni et al. 2016; Varga et al. 2017a, b; Biró, M. et al. 2019; Babai 2021, Ulicsni–Babai 2021).

Az ökológiai indíttatású kutatásokra általánosan jellemző az, hogy a munka célkitűzései között legyen a gyakorlati hasznosíthatóság. Vagy éppen magának

a kutatásnak a motivációját is egy jelenkori természetvédelmi kérdés jelenti, mint például, hogy az erdei legeltetésnek milyen szerepe lehet a hullámtéri területek természeti értékeinek a megőrzésében (Varga et al. 2019: 143). Többek között ezért is fontos, hogy a kutatási eredmények ne csak a szakmán belül legyenek elfogadottak, hanem tágabb társadalmi és döntéshozói szférák számára is ismeretek legyenek. Ezért aztán az ismeretterjesztés is szerves részét képezi sokszor ezeknek a kutatásoknak (pl. Varga et al. 2019; Varga–Bajomi 2021, http 4.).

Nemzetközi egyezmények és kezdeményezések példái

A természetvédelmi célkitűzések és az azokat elősegítő szabályozások egyik legfontosabb platformját jelentik a különböző hazai és nemzetközi egyezmények, melyek elsősorban a döntéshozók irányába tudják elősegíteni a „természetvédelem ügyét”. Ezért is fontos, hogy ma már egyre több nemzetközi egyezmény és gyakorlati példa is felhívja a figyelmet arra, hogy a természeti-kulturális sokféleség, valamint a kultúrtájak a világ természeti értékei szempontjából is kulcsfontosságúak, ezért védelmük, fenntartásuk napjaink legfontosabb természetvédelmi céljává vált (Fisher et al. 2012: 167–175; Rotherham 2015: 3405; Schmeller–Bridgewater 2016).

Az elmúlt évtizedekben egyre több példa mutatja, hogyan lehet a hagyományos tájhasználatot, hagyományos ökológiai tudást (Ianni et al. 2015) vagy a tájjal való közvetlenebb kapcsolatot feléleszteni (Celentano–Rousseau 2016). Ilyen például a fák botolásának újjáélesztett gyakorlata Olaszországban (Coppini–Hermanin 2007) és Angliában (Read et al. 2010; Jørgensen 2013). Mindehhez a tájtörténetet (Foster et al. 2003; Cevasco et al. 2015) és a hagyományos ökológiai tudást (Hunn et al. 2003) feltáró kutatások jelentős mértékben tudnak hozzájárulni. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai pedig arra mutatnak rá, hogy ennek leghatékonyabb módja, ha mindezek a kutatások és természetvédelmi kezelések a helyi lakosok aktív bevonásával történnek (pl. http 2; Mihók et al. 2016). Ezt a közösségi-természetvédelmi területek (*community-conserved areas*) példázzák talán a legjobban (Berkés 2004; Varga–Bajomi 2021). Számos nemzetközi egyezmény hívja fel minderre a figyelmet, melyek közül európai szinten kiemelendő a Tájegyezmény és a Natura 2000-es hálózat (Agnoletti–Rotherham 2015). Az utóbbinak nem kifejezetten a biokulturális sokféleség megőrzése a célja, de mind az élőhely-, mind a madárvédelem szempontjából olyan gazdálkodási formákat támogat, melyek lényegében mégis a hagyományos tájhasználati elemek gyakorlatát segíti elő (pl. legeltetés). Ezt támogatja a FAO és az UNESCO által koordinált *Globally Important Agricultural Heritage Systems* projekt is (http 3.). Nemzetközi viszonylatban az UNESCO a világörökség-cím kritériumai révén már az 1990-es évektől elismeri azokat a tájakat, melyek valamiféle emberi tevékenységnek köszönhetik különlegességüket, szorosan összefonva a természeti és a kulturális örökséget. Ennek jó példája a hortobágyi szikes puszta és a használatukhoz kötődő pásztorvilág kapcsolata. Szellemi kulturális örökségként is

számos hagyományos tájhasználatához kötődő tudást és gyakorlatot ismer el az UNESCO (pl. a hagyományos halászat a Duna magyarországi alsó szakaszán, a hortobágyi pásztorok hagyományos tudása) (http 4., http 5.).

A 21. századi egyezmények közül a legkiemelkedőbbnek számít az *Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services* (IPBES), magyarra „Biodiverzitás és Ökoszisztéma-szolgáltatás Kormányközi Platform”-ként fordítható kezdeményezés.¹ Az IPBES 2012-ben létrehozott független, kormányok közötti testület, melynek célja a világban már meglévő tudás értelmezésével, használatával ökológiai és természetvédelmi kérdések és problémák megoldásának elősegítése, méghozzá úgy, hogy az emberiség jól-létéhez is hozzájáruljon azáltal, hogy a helyi közösségek elismerése, támogatása és aktív részvétele is megvalósuljon a természeti-kulturális értékek megőrzésében és fenntartásában (Palotás et al. 2019). Az IPBES nemcsak felhívja a figyelmet a helyi közösségek tájhasználatának fontosságára és az ahhoz kapcsolódó hagyományos ökológiai tudás megőrzésére, hanem a nyugati tudományos tudással egyenrangú tudástípusként ismeri el (Molnár Zs. et al. 2019).

Ez a fajta gondolkodás és célkitűzés újnak számít a nemzetközi egyezmények világában, mely egyértelműen kimondja, hogy a természetvédelmet nem csak a természettudományos koncepciók köré kell és lehet építeni. Az IPBES központi keretábráján nevesíti a „Földanyát”, elismerve ezzel a nyugati tudományos világtól eltérő tudásokat és világnézeteket, ami rezonál Juhász-Nagy Pál korábban említett gondolatával, és ezzel a természet reszakrálása irányába tett lépésnek is tekinthető (Díaz et al. 2015; Schmeller–Bridgewater 2016; Molnár Zs. et al. 2019).

Ajánlott olvasmányok

Anderson, M. Kat 2005. *Tending the wild*. Los Angeles, University of California Press.

Ezt a könyvet akár a magyarországi hagyományos, népi tájhasználatról és természetvédelmi vagy más célú újjáélesztéséről is írhatta volna a szerző. A könyv részletesen mutatja be a hazai tájakhoz igen hasonló tölgyes-pusztá, a kaliforniai tölgyes fás préri „észrevétlen”, de annál inkább meghatározó gazdálkodási módjait és annak szerepét a természeti-kulturális értékek megőrzésében.

A könyv az általam olvasott külföldi szakirodalom egyik legmeghatározóbb darabja, melyet jó szívvel ajánlok mindenki figyelmébe, aki természet és ember kapcsolatának sokszínűségének mélységeit szeretné megismerni, vagy éppen a kaliforniai indiánok népi természetismeretéről és jelenkori kihívásaikról szeretne többet megtudni. A könyv angolul érhető el, de jól olvasható, és érthető a nyelvazete.

¹ IPBES: „egy független, kormányok közötti testület, amelyet a tagállamok 2012-ben alapítottak, jelenleg 132 ország [a] tagja. A politikusok és döntéshozók számára tudományos igényű értékeléseket készít bolygónk élővilágának, ökoszisztémáinak és az emberiség számára nyújtott természeti javak[na]k a] gyorsan romló helyzetéről. Ugyanakkor gyakorlati megoldásokat és eszközöket is kínál ezen természeti értékek védelmére és fenntartható használatára.” <https://ipbes.ecolres.hu/>

Babai Dániel (szerk.) 2021. *Az elefánt még a hídon van. A hazai ökológiai antropológiai kutatás járt és járatlan útjai*. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet. /Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve, XXXVIII./
 Az eddigi legátfogóbb tanulmánykötet a 21. századi hazai ökológiai antropológiai, etnobiológiai és hagyományos ökológiai tudás kutatásokra vonatkozóan. A kötet Borsos Balázs ökológiai antropológus tiszteletére készült, mely egyben jól reflektál a természet- és társadalomtudományi kutatások integrálásának problematikájára, kihívásaira és lehetőségeire is, melyről Borsos Balázs részletesen írt *Elefánt a hídon* című, 2004-ben megjelent könyvében. A kötetben található tanulmányok a Kárpát-medence kultúrtájaiban zajló kutatásokat mutatják be történeti és jelenkori aspektusokat is vizsgálva.

Felhasznált irodalom

- Agnoletti, Mauro 2007. The degradation of traditional landscape in a mountain area of Tuscany during the 19th and 20th centuries: implications for biodiversity and sustainable management. *Forest Ecology and Management*, 249: 5–17.
- Agnoletti, Mauro – Rotherham, Ian 2015. Landscape and biocultural diversity. *Biodiversity and Conservation*, 24: 3155–3165.
- Anderson, M. Kat 2005. *Tending the wild*. Los Angeles, University of California Press.
- Andrásfalvy Bertalan 2007. *Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Budakeszi, Ekvilíbrio.
- Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt 2014. „Ahogy gondozza, úgy veszi hasznát.” *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. Budapest–Vácrátót, MTA BTK Néprajztudományi Intézet – MTA Ökológiai Kutatóközpont Botanikai és Ökológiai Intézet.
- Babai, Dániel – Molnár, Zsolt 2014. Small-scale traditional management of highly species rich grasslands in the Carpathians. *Agriculture Ecosystems & Environment*, 182: 123–130.
- Babai, Dániel – Molnár, Zsolt 2013. „Multidimensionality and scale in a landscape ethnoecological partitioning of a mountainous landscape (Gyimes, Eastern Carpathians, Romania)”. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 9: 11.
- Babai Dániel (szerk.) 2021. *Az elefánt még a hídon van. A hazai ökológiai antropológiai kutatás járt és járatlan útjai*. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet. / Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve, XXXVIII./
- Benz, Bruce F. – Cevallos, Judith – Santana, Francisco Javier – Rosales, Jesus – Graf, S. 2000. Losing knowledge about plant use in the Sierra de Manantlan biosphere reserve, Mexico. *Economic Botany*, 54: 183–191.
- Berkes, Fikret 2004. „Rethinking community-based conservation”. *Conservation Biology*, 18: 621–630.
- Berkes, Fikret 2008. *Sacred ecology: traditional ecological knowledge and resource management*. 2. ed. New York, NY, Routledge.
- Berkes, Fikret – Colding, Johan – Folke, Carl 2000. Rediscovery of traditional ecological knowledge as adaptive management. *Ecological Applications*, 10: 1251–1262.
- Biró, Éva – Babai, Dániel – Bódis, Judit – Molnár, Zsolt 2014. Lack of knowledge or loss of knowledge? Traditional ecological knowledge of population dynamics of threatened plant species in EastCentral Europe. *Journal for Nature Conservation*, 22: 318–325.

- Biró, Marianna – Czúcz, Bálint – Horváth, Ferenc – Révész, András – Csatári, Bálint – Molnár, Zsolt 2013. Drivers of grassland loss in Hungary during the post-socialist transformation (1987–1999). *Landscape Ecology*, 28: 789–803.
- Biró, Marianna – Molnár, Zsolt – Babai, Dániel – Dénes, Andrea – Fehér, Alexander – Barta, Sándor – Sáfaián, László – Szabados, Klára – Kis, Alen – Demeter, László – Öllerer, Kinga 2019. Reviewing historical traditional knowledge for innovative conservation management: A re-evaluation of wetland grazing. *Science of the Total Environment*, 666: 1114–1125.
- Borsos Balázs 2004. *Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról*. Budapest, L'Harmattan.
- Brown, Jessica – Mitchell, Nora – Beresford, Michael 2005. Protected landscapes: a conservation approach that links nature, culture and community. In uők (eds.): *The protected landscape approach. Linking nature, culture and community*. Switzerland – Cambridge, UK, IUCN – Gland, 3–18.
- Buijs, Arjen – Pedrolí, Bas – Luginbühl, Yves 2006. From hiking through farmland to farming in a leisure landscape: changing social perceptions of the European landscape. *Landscape Ecology*, 21: 375–389.
- Bürgi, Matthias – Gimmi, Urs 2007. Three objectives of historical ecology: the case of litter collecting in Central European forests. *Landscape Ecology*, 22: 77–87.
- Bürgi, Matthias – Gimmi, Urs – Stuber, Martin 2013. Assessing traditional knowledge on forest uses to understand forest ecosystem dynamics. *Forest Ecology and Management*, 289: 115–122.
- Celentano, Danielle – Rousseau, Guillaume Xavier 2016. Integral Ecological Restoration: Restoring the Link between Human Culture and Nature. *Ecological Restoration*, 34: 94–97.
- Cevasco, Roberta – Moreno, Diego – Hearn, Robert 2015. Biodiversification as an historical process: an appeal for the application of historical ecology to bio-cultural diversity research. *Biodiversity and Conservation*, 24: 3167–3183.
- Chételat, Joël – Kalbermatten, Michael – Lannas, Kathryn S. M. – Spiegelberger, Thomas Wettstein, Jean-Bruno – Gillet, François – Peringer, Alexander – Buttler, Alexandre 2013. A contextual analysis of land-use and vegetation changes in two wooded pastures in the Swiss Jura Mountains. *Ecology and Society*, 18/1: 39.
- Columella, Lucius Iunius Moderatus 2005. *A mezőgazdaságról*. Szeged, Lectum Kiadó.
- Coppini, Matteo – Hermanin, Luigi 2007. Restoration of selective beech coppices: a case study in the Apennines (Italy). *Forest Ecology and Management*, 249: 18–27.
- Dénes Andrea 2013. *Ehető vadnövénnyek a Kárpát-medencében*. Pécs, Pécsi Janus Pannonius Múzeum. /Dunántúli Dolgozatok Természettudományi sorozat./
- Díaz, Sandra et al. 2015. The IPBES Conceptual Framework – connecting nature and people. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 14: 1–16.
- Ens, Emilie – Pert, Petina – Clarke, Philip – Budden, Marita – Clubb, Lilian – Doran, Bruce – Douras, Cheryl – Gaikwad, Jitendra – Gott, Beth – Leonard, Sonia – Locke, John – Packer, Joanne – Turpin, Gerry – Wason, Steve 2015. Indigenous biocultural knowledge in ecosystem science and management: review and insight from Australia. *Biological Conservation*, 181: 133–149.
- Europe O. Comission 2000. European landscape convention. *Report and Convention*. <http://www.coe.int/en/web/landscape/home>

- Fernández-Llamazares, Álvaro – Díaz-Reviriego, Isabel – Luz, Ana Catrina – Cabeza, Mar – Pyhälä, Ail – Reyes-García, Victoria 2015. Rapid ecosystem change challenges the adaptive capacity of local environmental knowledge. *Global Environmental Change*, 31: 272–284.
- Fischer, Joern – Hartel, Tibor – Kuemmerle, Tobias 2012. Conservation policy in traditional farming landscapes. *Conservation Letters*, 5: 167–175.
- Forejt, Michal – Skalos, Jan – Pereponova, Anna – Plieninger, Tobias – Vojta, Jaroslav – Šantrůčková, Markéta 2017. Changes and continuity of wood-pastures in the lowland landscape in Czechia. *Applied Geography*, 79: 235–244.
- Foster, David – Swanson, Frederick – Aber, John – Burke, Ingrid – Brokaw, Nicholas – Tilman, David – Knapp, Alan 2003. The importance of land-use legacies to ecology and conservation. *AIBS Bulletin*, 53: 77–88.
- Halada, Lubos – Evans, Doug – Romão, Carlos – Petersen, Jan-Erik 2011. Which habitats of European importance depend on agricultural practices? *Biodiversity and Conservation*, 20: 2365–2378.
- Hartel, Tibor – Plieninger, Thomas (eds.) 2014. *European wood-pastures in transition. A social-ecological approach*. London – New York, Earthscan – Routledge.
- Heckenberger, Michael – Kuikuro, Afukaka – Kuikuro, Urissapá Tabata – Russell, Christian – Schmidt, Morgan – Fausto, Carlos – Franchetto, Bruna 2003. Amazonia 1492: Pristine forest or cultural parkland? *Science*, 301: 1710–1714.
- Heikkinen, Hannu I. – Sarkki, Simo – Nuttall, Mark 2012. Users or producers of ecosystem services? A scenario exercise for integrating conservation and reindeer herding in northeast Finland. *Pastoralism: Research, Policy and Practice*, 2: 11.
- Herman Ottó 1914. *A magyar pásztorok nyelvükincse*. Budapest, A K. M. Természettudományi Társulat.
- Hernández-Morcillo, Mónica – Hoberg, Janis – Oteros-Rozas, Elisa – Plieninger, Tobias – Gómez-Baggethun, Erik – Reyes-García, Victoria 2014. Traditional ecological knowledge in Europe: status quo and insights for the environmental policy agenda. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 56: 3–17.
- Hirschnitz-Garbers, Martin – Stoll-Kleemann, Susanne 2011. Opportunities and barriers in the implementation of protected area management: a qualitative meta-analysis of case studies from European protected areas. *The Geographical Journal*, 177: 321–334.
- Hoppál Mihály 1982. Népi természetismeret. In Ortutay Gyula (szerk.): *Néprajzi Lexikon V*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 271–272.
- Hunn, Eugene 2007. Ethnobiology in four phases. *Journal of Ethnobiology*, 27: 1–10.
- Hunn, Eugene – Johnson, Darryll – Russell, Priscilla – Thornton, Thomas 2003. Huna Tlingit traditional environmental knowledge, conservation, and the management of a ‘wilderness’ park. *Current Anthropology*, 44: 79–103.
- Huntington, Henry P. 2000. Using traditional ecological knowledge in science: methods and applications. *Ecological Applications*, 10: 1270–1274.
- Ianni, Elena – Geneletti, Davide – Ciolli, Marco 2015. Revitalizing traditional ecological knowledge: A study in an alpine rural community. *Environmental Management*, 56: 144–156.
- Ivascu, Cosmin Marius – Rakosy, Laszlo 2017. Biocultural adaptations and traditional ecological knowledge in a historical village from Maramureş land, Romania. In Roué, Marie – Molnár, Zsolt (eds.): *Knowing our Lands and Resources: Indigenous and Local Knowledge of Biodiversity and Ecosystem Services in Europe and Central Asia*. Paris, IPBES-ILK, UNESCO, 21–41.

- Johann, Elisabeth 2007. Traditional forest management under the influence of science and industry: the story of the alpine cultural landscapes. *Forest Ecology and Management*, 249: 54–62.
- Jørgensen, Dolly 2013. Pigs and pollards: medieval insights for UK wood pasture restoration. *Sustainability*, 5: 387–399.
- Juhász-Nagy Pál 1993. *Természet és ember. Kis változatok egy nagy témára*. Budapest, Gondolat.
- Konkoly-Gyuró Éva – Vaszőcsik Vilja – Sain Mátyás – Csorba Péter – Csősz Mónika 2021. *Tájkarakter-elemzés Magyarországon. Szakmai összefoglaló és módszertani útmutató*. Budapest, Agrárminisztérium.
- Lewis, Henry T. 1989. Ecological and technological knowledge of fire: Aborigines versus park rangers in northern Australia. *American Anthropologist* 91: 940–961.
- MacDonald, Daisy – Crabtree, J. Robert – Wiesinger, Georg – Dax, Thomas – Stamou, Nikolaos – Fleury, Philippe – Gutierrez Lazpita, Juan – Gibon, Annick 2000. Agricultural abandonment in mountain areas of Europe: environmental consequences and policy response. *Journal of Environmental Management*, 59: 47–69.
- Maffi, Luisa 2005. Linguistic, cultural, and biological diversity. *Annual Review of Anthropology*, 34: 599–617.
- Menzies, Charles R. – Butler, Caroline 2006. Introduction: understanding ecological knowledge. In Menzies, Charles R. (ed.): *Traditional ecological knowledge and natural resource management*. Lincoln, University of Nebraska, 1–17.
- Mihók Barbara – Kiss Gabriella – Tormáné Kovács Eszter – Margóczy Katalin – Fabók Veronika – Kalóczkai Ágnes 2016. Ki mondja meg, mi a fontos? – Részvétel és természetvédelem. *Természetvédelmi Közlemények*, 22: 131–154.
- Mihók, Barbara – Kovács, Eszter – Balázs, Bálint – Pataki, György – Ambrus, András – Bartha, Dénes – Csányi, Sándor – Erős, Tibor – Standovár, Tibor – Török, Katalin – Török, Péter – Báldi, András 2015. Bridging the research-practice gap: Conservation research priorities in a Central and Eastern European country. *Journal for Nature Conservation*, 28: 133–148.
- Molnár Csaba 2010. Gondolatok az eurázsiai mesékről. In Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna (szerk.): *„Hol az a táj szab életnek teret, mit az Isten csak jókedvében terem.” Válogatás az első tizenhárom MÉTA tíralfüzetből. 2003–2009*. Vácrátót, MTA ÖK ÖBI.
- Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna (szerk.) 2010. *„Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében terem.” Válogatás az első tizenhárom MÉTA tíralfüzetből. 2003–2009*. Vácrátót, MTA ÖBKI.
- Molnár Zsolt 2012. *A Hortobágy pásztorszemmel. A puszta növényvilága*. Hortobágy–Debrecen, Természetvédelmi Közalapítvány.
- Molnár Zsolt 2014. *A hagyományos ökológiai tudás etnotájökológiai értékelése. MTA doktori értekezés*. Vácrátót, MTA Ökológiai Kutatóközpont.
- Molnár, Zsolt – Babai, Dániel 2021. Inviting ecologists to delve deeper into traditional ecological knowledge. *Trends in Ecology & Evolution*, 36/8: 679–690.
- Molnár Zsolt – Babai Dániel – Varga Anna – Demeter László – Öllerer Kinga 2019. A hagyományos, a helyi és a bennszülött tudás az IPBES Globális, illetve Európa és Közép-Ázsia értékelő tanulmányában. *Természetvédelmi Közlemények*, 25: 157–176.
- Molnár Zsolt – Bartha Sándor – Babai Dániel 2009. A népi növényismeret (etnobotanika) és az etnoökológiai, ökológiai antropológiai megközelítés szerepe napjaink vegetáció és táj kutatásában. *Botanikai Közlemények*, 96: 95–115.

- Molnár, Zsolt – Bartha, Sándor – Babai, Dániel 2008. Traditional ecological knowledge as a concept and data source for historical ecology, vegetation science and conservation biology: A Hungarian perspective. In Szabó, Péter – Hedl, Radim (eds.): *Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History*. Brno, Institute of Botany of the ASCR.
- Nadasdy, Paul 1999. The politics of TEK: Power and the „integration” of knowledge. *Arctic Anthropology*, 36: 1–18.
- Oldén, Anna – Halme, Panu 2016. Microhabitat determines how grazing affects bryophytes in wood-pastures. *Biodiversity and Conservation*, 25: 1151–1165.
- Oteros-Rozas, Elisa – Ontillera-Sánchez, Ricardo – Sanosa, Pau – Gómez-Baggethun, Erik – Reyes-García, Victoria – González, José 2013. Traditional ecological knowledge among transhumant pastoralists in Mediterranean Spain. *Ecology & Society*, 18: 33.
- Padilla, Elisabeth – Kofinas, Gary 2014. 'Letting the leaders pass': barriers to using traditional ecological knowledge in comanagement as the basis of formal hunting regulations. *Ecology and Society*, 19/2:7.
- Paládi-Kovács Attila 1979. *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Paládi-Kovács, Attila (ed.) 2001. *Magyar Néprajz*. II. *Gazdálkodás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Palotás Brigitta – Molnár Zsolt – Báldi András 2019. IPBES: a biológiai sokféleség és ökoszisztéma-szolgáltatások nemzetközi csúcs-szervezete. *Természetvédelmi Közlemények*, 25: 91–111.
- Péntek János – Szabó T. Attila 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Plieninger, Tobias – Bieling, Claudia 2012. *Resilience and the Cultural Landscape: Understanding and Managing Change in Human-Shaped Environments*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pooley, Simon – Mendelsohn, J. Andrew – Milner-Gulland, Eleanor J 2014. Hunting down the chimera of multiple disciplinarity in conservation science. *Conservation Biology*, 28: 22–32.
- Read, Helen Jane – Wheeler, C. Philip – Forbes, Vikki Bengtsson – Young, J. 2010. The current status of ancient pollard beech trees at Burnham Beeches and evaluation of recent restoration techniques. *Quarterly Journal of Forestry*, 104: 109–120.
- Reo, Nicholas 2011. The importance of belief systems in traditional ecological knowledge initiatives. *International Indigenous Policy Journal*, 2/4. DOI: 10.18584/iipj.2011.2.4.8
- Riseth, Jan 2007. An indigenous perspective on national parks and Sámi reindeer management in Norway. *Geographical Research*, 45: 177–185.
- Robinson, Cathy Jean – Wallington, Tabatha 2012. Boundary work: engaging knowledge systems in comanagement of feral animals on Indigenous lands. *Ecology and Society*, 17/2: 16.
- Rotherham, Ian 2007. The implications of perceptions and cultural knowledge loss for the management of wooded landscapes: A UK case-study. *Forest Ecology and Management*, 249: 100–115.
- Rotherham, Ian 2015. Bio-cultural heritage and biodiversity: emerging paradigms in conservation and planning. *Biodiversity and Conservation*, 24: 3405–3429.
- Roué, Marie – Molnár, Zsolt 2017. *Knowing our Lands and Resources Indigenous and Local Knowledge of Biodiversity and Ecosystem Services in Europe and Central Asia*. Paris, IPBES-ILK, UNESCO.

- R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 2000. *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Schmeller, Dirk S. – Bridgewater, Peter 2016. The Intergovernmental Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES): progress and next steps. *Biodiversity and Conservation*, 25: 801–805.
- Schmitz, Maria F. – Matos, Daniela Gaspar Garcia de – Aranzabal, I. De – Ruiz-Labourdette, Diego – Pineda, Francisco D. 2012. Effects of a protected area on land-use dynamics and socioeconomic development of local populations. *Biological Conservation*, 149: 122–135.
- Smith, Jo 2010. *The history of temperate agroforestry*. Elm Farm, The Organic Research Centre.
- Solymosi, Katalin 2011. Indicators for the identification of cultural landscape hotspots in Europe. *Landscape Research*, 36: 3–18.
- Standovár Tibor – Primack, Richard B. 2001. *A természetvédelmi biológia alapjai*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- Sutherland, William J. – Gardner, Toby A. – Haider, L. Jamila – Dicks, Lynn V. 2014. How can local and traditional knowledge be effectively incorporated into international assessments? *Oryx*, 48: 1–2.
- Takács Lajos 1980. *Irtásgazdálkodásunk emlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Takeuchi, Kazuhiko 2010. Rebuilding the relationship between people and nature: the Satoyama Initiative. *Ecological research*, 25: 891–897.
- Tárrega, Reyes – Calvo, Leonor – Taboada, Angela – García-Tejero, Sergio – Marcos, Elena 2009. Abandonment and management in Spanish dehesa systems: effects on soil features and plant species richness and composition. *Forest ecology and management*, 257: 731–738.
- Toledo, Víctor M. – Ortiz-Espejel, Benjamín – Cortés, Leni – Moguel, Patricia – Ordoñez, María de Jesús 2003. The multiple use of tropical forests by indigenous peoples in Mexico: a case of adaptive management. *Conservation Ecology*, 7/3: 9. <http://www.consecol.org/vol7/iss3/art9/>
- Turner, Nancy J. – Ignace, Marianne – Ignace, Ronald 2000. Traditional ecological knowledge and wisdom of aboriginal peoples in British Columbia. *Ecological Applications*, 10: 1275–1287.
- Ulicsni, Viktor – Babai, Dániel 2021. Traditional Ecological Knowledge in Connection with Non-Domesticated Animals in the Slovenian and Hungarian Borderland. *Acta Ethnographica Hungarica*, 65: 453–480.
- Ulicsni, Viktor – Svanberg, Ingvar – Molnár, Zsolt 2016. Folk knowledge of invertebrates in Central Europe-folk taxonomy, nomenclature, medicinal and other uses, folklore, and nature conservation. *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 12: 1–40.
- Varga Anna – Bajomi Bálint 2021. A természetvédelemben fontos szerepük van az őslakosoknak és a helyieknek. *National Geographic. Online*. <https://ng.24.hu/fold/2021/05/22/a-termesztvedelemben-fontos-szerepuk-van-az-oslakosoknak-es-a-helyieknek/>
- Varga Anna – Samu Zoltán Tamás – Molnár Zsolt 2017a. „A fás legelők és legelőerdők használata magyarországi pásztorok és gazdálkodók tudása alapján”. *Természetvédelmi Közlemények*, 23: 242–258.
- Varga, Anna – Heim, Anita – Demeter, László – Molnár, Zsolt 2017b. Rangers bridge the gap: Integration of traditional ecological knowledge related to wood pastures into

nature conservation. In Roué, Marie – Molnár, Zsolt (eds.): *Knowing our Land and Resources: Indigenous and local knowledge of biodiversity and ecosystem services in Europe & Central Asia*. /Knowledges of Nature, 9./ Paris, IPBES-ILK – UNESCO, 76–89.

Varga Anna – Szentpéteri Sándor – Molnár Zsolt 2019. „Erdei legeltetés a 21. század erdő-gazdálkodási lehetőségei között”. *Erdészeti Lapok*, 154: 143–146.

Ween, Gro B. – Riseth, Jan 2011. Doing is learning: analysis of an unsuccessful attempt to adapt TEK/IK methodology to Norwegian Sámi circumstances. *Acta Borealia*, 28: 228–242.

Whiteman, Gail – Cooper, William H. 2000. Ecological embeddedness. *Academy of Management Journal*, 43: 1265–1282.

Internetes hivatkozások

http 1. *Declaration of Belém* [1988]. <https://www.ethnobiology.net/what-we-do/co-re-programs/global-coalition-2/declaration-of-belem/>

http 2. *Ewaso Lions*. <https://ewasolions.org/> (letöltés: 2023.03.09.).

http 3. *The Globally Important Agricultural Heritage Systems (GIAHS)*. <https://www.fao.org/giahs/en/>

http 4. Pásztorok és természetvédők közötti eszmecsere. <https://www.youtube.com/watch?v=YYTndDaf5Uo>

http 5. *UNESCO – Szellemi Kulturális Örökség*. <https://ich.unesco.org/en/home>

A KÖZLEGELŐK TRAGÉDIÁJA ÉS KOMÉDIÁJA¹

Takács-Sánta András

Mese a közlegelők tragédiájáról

Volt egyszer valahol a világban egy kis falu, határában egy dúis fűvű legelővel, amelyet bárki szabadon használhatott. Tizenkét gazda élt a faluban, mind-egyiknek volt egy-egy tehénkéje. Minden reggel kihajtották az állatokat a legelőre, este pedig vissza. Így éltek hosszú ideig, szerényen, de elégedetten. A tehenek bőségesen adtak tejet, nemcsak a gazdák családjának, de minden falubelinek jutott a tejből, vajból, sajtból és túróból.

Egy napon új gazda költözött a faluba, aki így gondolkodott: „Itt mindenkinek csak egyetlen tehené van. Mi lenne, ha én kettőt vennék? A legelőn bőven elfér, én pedig nagyobb hasznot hajthatnék, mint a másik tizenkettő. El tudnám adni a tejet a szomszéd faluban is, ahol nincs ilyen jó legelő.” A gondolatot követte a tett is: másnap reggel már tizennégy tehén legelészett a falu határában. Egy másik gazda azonnal megirigyelte társát: „Ha az új szomszédnak két tehené van, miért ne lehetne nekem is még egy? Neki van igaza, két tehén nagyobb hasznot hoz, jobban fog élni a család. Ráadásul, ha nem hajtok ki egy újabb tehenet a legelőre, a többiek fogják zsebre tenni azt a hasznot, ami az enyém is lehetne.” Hamarosan tehát már tizenöt tehénke lakmározta a legelő fűvét.

És így ment ez tovább, végül már mind a tizenhárman hasonlóan gondolkodtak, ezért nem volt megállás: nemsokára már minden gazdának két jószágá volt, azután már mindenkinek három, négy, majd pedig öt. Más falubeliek is felfigyeltek a tehéntartás jövedelmezőségére, így lett hét új gazda is, szintén öt-öt jószággal. Száz tehén legelészett tehát már a réten, a gazdák pedig messze földön kereskedtek a tejtermékekkel. Busás haszonra tettek szert, egész pereputtyuk korábban elképzelhetetlen anyagi bőségben élt.

Ha a gazdákon múlik, a tehenek száma még tovább növekszik, ám ez már nem történhetett meg. A derűre ugyanis hamarosan ború következett. A legelő már kevésbé zöldellt, majd szinte teljesen kopárrá vált, mivel a temérdek állat gyorsabban lelegette a fűvet, mint ahogy az meg tudott volna újulni. A tehenek lesóványodtak, megbetegedtek. A gazdák természetesen érzékelték a romlást, ám tehetetlennek érezték magukat: mindegyikük úgy gondolkodott, hogy ha csak ő maga csökkenti az állatai számát, az nagyon kevés volna a megoldáshoz, és végső soron hátrányba kerülne a többiekkel szemben. Így aztán hamarosan

¹ Takács-Sánta (2017) alapján kisebb módosításokkal.

bekövetkezett a tragédia: a tehenek mind egy szálig elpusztultak, a gazdák pedig tönkrementek, családjaik éheztek.

Környezeti problémák mint a közlegelők tragédiái

A fenti történet jóval több mindenről szól, mint ahogy az első olvasásra tűnhet. Valójában a nevezetes közlegelők tragédiája modell tanmese-változata ez.² Ez a modell a jelenségek széles körére alkalmazható. Vonatkoztassunk tehát most el legelőtől, tehenektől és gazdáktól, és tekintsük a problémát absztraktabb, általánosabb szinten! Mi a történet lényege? Adott egy (természeti) közjavunk, amelyet mindenki szabadon használhat.³ Egy mással versengve egyre jobban kihasználjuk, míg végül túlhasználjuk, ami a (természeti) közjavunk minőségromlásához, majd pusztulásához és ezáltal társadalmi tragédiához vezet. A modell két kulcsfontosságú alapfeltevést tartalmaz: (1) a legelő szabad hozzáférésű, (2) a gazdákat a rövid távú önérdék mozgatja. Amikor mindkét fenti alapfeltevés érvényes, a történet elkerülhetetlenül tragédiával végződik.

Már az eredeti tanmese is egy környezeti problémáról szól, ám a legelő helyébe könnyen behelyettesíthető az erdők vad- vagy faállománya, az óceánok halállománya, a folyók vize, a földi légkör stb. (pl. Ostrom et al. 1999; Gardner–Stern 2002). (Vagyis a természeti közjavak közé nemcsak „természeti források” tartoznak, hanem „természeti nyelők” is, azaz szennyezéseink, hulladékaink befogadói, többek között a légkör.) A gazdák helyébe természetesen saját magunkat kell behelyettesítenünk. Fontos, hogy nem feltétlenül csak egyénenként lehet szó, hanem akár embercsoportokról vagy szervezetekről (pl. vállalatokról, kormányzatokról) is. A tanmese tehát számtalan környezeti problémára vonatkoztatható a lokálisaktól a globálisakig. Az összes olyan környezeti problémára, amikor egy természeti forrás vagy egy nyelő szabad hozzáférésű, azaz nincs senkinek a tulajdonában (vagy pedig a tulajdonjogok nem vagy csak nehezen érvényesít-

² A „közlegelők tragédiája” modell eredetileg egy XIX. századi műkedvelő matematikustól, W. F. Lloydtól származik, ám ma inkább Garrett Hardin nevéhez kapcsoljuk, aki híres cikkében (Hardin 1968) föllevenítette azt (ld. még Hardin 1994; 1998). Magyarországon Hankiss Elemér tette szélesebb körben ismertté ezt a modellt (Hankiss 1979). Játékelméleti szempontból a közlegelők tragédiáját általában egy olyan sokszereplős fogolydilemmaként szokás jellemezni, amelyben a szereplők mindig a versengést választják az együttműködés helyett (Mérő 1996). Ugyanakkor a közlegelők tragédiájának más játékelméleti megközelítései is lehetségesek (ld. Dietz et al. 2002).

³ Vagyis a „közlegelők tragédiája” kifejezés félrevezető, a „szabad hozzáférésű legelők tragédiája” pontosabb megfogalmazás volna. A „közlegelőt” értelmezhetjük ugyan szabad hozzáférésűnek is, de ugyanígy egy emberi közösség vagy mondjuk az állam által birtokolt és gondozott legelőnek is. Márpedig alább kiderül majd, hogy a „közlegelők tragédiája” elkerülésének egyik módja éppen az, hogy egy kormányzat vagy egy (kis)közösség szabályozza a „legelő” használatát, intézményeket létrehozva megszünteti a teljesen szabad hozzáférést. Ennek ellenére mivel a „közlegelők tragédiája” a bevett, megszokott kifejezés, jómagam is ezt használom. (A fentiek egyébként azt is jelentik, hogy a „közös lónak túros a háta” mondás is pontatlan és félrevezető: valójában a szabad hozzáférésű ló az, amelyiknek túros a háta – egy közösség [vagy az állam] által birtokolt jósáig nem feltétlenül az.)

hetők), illetve versengő használat áll fenn, ahol az egyik szereplő tevékenysége rontja a többiek esélyeit (Ostrom et al. 1999). Mindezek értelmében szinte az összes környezeti problémának létezik közlelő-aspektusa (Dietz et al. 2002).⁴

A szerte a világban megjelenő környezeti problémák összességét nevezzük ökológiai válságnak. Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején tudatosult széles körben az ökológiai válság ténye – különösen a centrum-országokban⁵ (pl. McNeill 2000). A válság fő elemeinek jelenleg leginkább a globális éghajlat-változást, a biológiai sokféleség csökkenését, a szintetikus vegyületek környezetünkbe jutását, a települési légszennyezést és a talajeróziót tartjuk – bár földrajzi hely, értékrend és egyéb tényezők függvénye is, hogy mely környezeti problémákat gondoljuk a legsúlyosabbaknak. Ezek az egymással is összefüggő gondok emberek és rengeteg más élőlény életét, de legalábbis életminőségét fenyegetik. Fontos azonban, hogy mi, emberek nemcsak áldozatai, hanem egyúttal okozói is vagyunk az ökológiai válságnak, hiszen az egyének, embercsoportok és szervezetek mindennapi döntéseinek és cselekedeteinek következménye.

Hogyan kerülhetjük el a tragédiát?

A nagy olasz meseíró, Gianni Rodari számos meséjéhez három különböző befejezést írt. Az olvasó választhatja ki, hogy neki melyik tetszik a legjobban. Szerencsére a fenti tanmese is Rodari eme történeteire hasonlít: Hardin modellje csupán egy nullmodell (Dietz 2005), a tragikus befejezés korántsem szükségszerű, a tragédia többféleképpen is komédiába fordítható. Más kérdés, hogy ezért általában meg kell küzdeni (Dietz et al. 2002). Vagyis a komédia is dráma, de ha más esetleg nem is, legalább a végkifejlete vidám.

A tragédia elkerülése elméletben egyszerű: a két fenti alapfeltevés közül legalább az egyiket föl kell oldanunk. Vagy meg kell határozni a legelő használatának szabályait, vagyis megszüntetni a szabad hozzáférést; vagy pedig az emberi motivációkon kell változtatni, vagyis elérni azt, hogy ne a rövid távú önérdek hajtja a gazdákat.⁶

⁴ Hardin nem magukra a környezeti problémákra fókuszált már említett klasszikus cikkében (Hardin 1968), hanem a problémák egyik legfontosabb közvetlen kiváltó okára, a népességnövekedésre. Az analógia tehát a népesség tekintetében is használható, noha ekkor két okból sem pontos. Egyrészt nincsenek gazdák, a „tehenek” (a világon élő emberek) saját utódait „hajtják ki a legelőre”. Másrészt tudjuk azt is, hogy a „túlteleltetés” a népességszámon túl más tényezőktől is függ még közvetlenül (Takács-Sánta 2017; 2022).

⁵ A centrum-országok azok a gazdaságilag erősebb államok a világban, amelyek képesek úgy alakítani a nemzetközi kereskedelem feltételeit, hogy az értéktöbblet feléjük áramoljon a gazdaságilag gyengébb államoktól, vagyis a periféria országaitól. (A centrum–periféria-elmületről ld. pl. Wallerstein 2004.)

⁶ A teljesség kedvéért érdemes megemlíteni, hogy a tragédia elkerülése egy harmadik tényezőn is múlhat: a közlelő, illetve a források jellegén (Dietz et al. 2002). Például nehezen előre jelezhető dinamikával bíró ökológiai rendszerek (pl. sok vízi ökoszisztéma) vagy mobilis források (pl. halak) esetében nehezebb feladatot jelent az emberek számára az, hogy megfelelően sáfár-

A szabad hozzáférés megszüntetéséhez az első szükséges lépés az, hogy a legelő tulajdonba kerüljön. Ezután a tulajdonos(ok) intézményeket⁷ hoznak létre: egyeseket kizár(nak) a legelő használatából, és/vagy szabályokat alkot(nak) a legelőhasználat korlátozása érdekében. Alapvetően háromféle tulajdoni forma lehetséges: (1) magántulajdon, (2) közösségi tulajdon és (3) állami tulajdon⁸ – mindhárom alkalmas lehet a tragédia megelőzésére, ahogy ezek különféle kombinációi is (Feeny et al. 1990; Ostrom 1990).⁹

Ami a második alapfeltevést illeti, a tanmesében alapvetően egyrészt rövid és hosszú távú érdek, másrészt egyéni és csoportérdek áll szemben egymással: a gazdák szempontjából rövidtávon racionális viselkedési motiváció megvalósulása (egy újabb tehén kihajtása a legelőre) a csoport (a falu, a közösség) szempontjából hosszabb távon tragédiához vezet (így persze hosszabb távon az egyes gazdák – illetve utódaik – is rosszul járnak).¹⁰ A kérdés tehát az, hogy miként lehetne a csoport tagjainak (mint fentebb láttuk, nem feltétlenül csak egyéneknek) a saját rövid távú érdekeiket szolgáló, ám a csoport jólétét a környezeti problémák révén fenyegető, versengő hozzáállását a csoport jólétét (a közjót) szolgáló, a hosszabb távú szempontokat is tekintetbe vevő, együttműködő hozzáállássá változtatni.

Mind a szabad hozzáférés megszüntetésével, mind pedig a motivációk megváltoztatásával környezetkímélő viselkedésre, vagyis mértékletességre, illetve az ökohatékonyság fokozására (Takács-Sánta 2017; 2022) igyekszünk rávenni a gazdákat.¹¹ *A környezeti problémák enyhítése/megoldása érdekében, illetve el-*

kodjanak a forrásokkal (Ostrom 2009), és így a tragédia is nagyobb eséllyel következik be. E harmadik tényezőről itt és most azért nem esik több szó, mert, ellentétben a másik kettővel, ez nem módosítható az emberek által.

⁷ Az „intézmény” szó itt nem a köznap, hanem a szociológiai értelmében szerepel: intézmény az, ami rendszerré, rendszeressé válik (intézményesül) egy társadalomban. Vagyis a társadalmi intézmények a társadalom azon alkotóelemei, amelyek képesek reprodukálni önmagukat és így jellemzően nemzedékeken átívelően léteznek. Megkülönböztethetünk gazdasági, politikai, jog- stb. intézményeket (Miller 2019). Az intézmények bizonyos cselekedeteket lehetővé tesznek az emberek vagy szervezetek számára, míg más cselekedeteket meggátolnak, de legalábbis megnehezítenek.

⁸ Érdekes kérdés, hogy a települési önkormányzati tulajdon a három közül melyik formához áll a legközelebb. Bizonyos értelemben az államihoz, más szempontból a közösségihez – leginkább attól függően, hogy a település lakóinak mennyire van beleszólásuk a döntésekbe.

⁹ Ugyanakkor mivel magántulajdon esetében a közjavak magánjavakká válnak, ezzel a lehetőséggel alább már nem foglalkozunk tovább, csupán a másik kettővel, ahol a közjavak megmaradnak.

¹⁰ A modellben a gazdák minden döntéssükkor a rövid távú, szűk értelemben vett önérdeküket követik. Vagyis a modern közgazdaságtan uralkodó emberképének, a *Homo oeconomicus*nak megfelelően viselkednek. Bár ez az emberkép egyáltalán nem írja le tökéletesen a valós emberi viselkedést, a mai piaci társadalmakban mindannyian bizonyos fokig *Homo oeconomicus*sá váltunk, mivel az uralkodó társadalmi-gazdasági rendszer az esetek többségében az ilyen típusú viselkedést jutalmazza.

¹¹ A környezetkímélő viselkedés egyének, illetve szervezetek olyan viselkedése, amely a környezetterhelés mértékének csökkenése irányába hat – függetlenül attól, hogy mik a cselekvő szándékai. Ezzel szemben a környezettudatos viselkedés – amelyről itt bővebben nem szólunk –

mélyüléseiket megakadályozandó tehát a nagyobb csoportok részeit képező egyének, embercsoportok és szervezetek viselkedésének kellene megváltoznia. De vajon hogyan vehetők rá a környezetkímélő viselkedésre? Alapvetően négyféle lehetőség kínálkozik (Gardner–Stern 2002; Ophuls 1973; 1977):

1. A kormányzati rendszer által alkotott törvényeken, szabályozásokon, illetve ösztönzőkön keresztül.
2. (Kis)közösségi, nem kormányzati társadalmi folyamatok beindításával.
3. Ismeretterjesztés útján (attitűdök megváltoztatása és informálás a cselekvési lehetőségekről).
4. Az értékrend és a világnézet megváltoztatásával.

Az első két lehetőség inkább a társadalmi intézmények megváltoztatását (vagy kialakításukat) célozza, míg a másik kettő inkább a gondolkodásmód átalakítására törekszik. Alább ezt a négyféle lehetőséget tekintem át részletesebben elsősorban Gardner és Stern (2002) alapján,¹² de számos további munkára is támaszkodva [csak ez utóbbiakat hivatkozom külön alább].

A kormányzati rendszer által alkotott törvények, szabályozások, illetve ösztönzők

Érzékelve a legelő minőségének romlását, a falu polgármestere rendkívüli önkormányzati ülést hívott össze. Ezen a testület úgy döntött, hogy önkormányzati tulajdonba vonja a legelőt, és rendeletileg szabja meg a tehenek maximális létszámát: senki sem hajthat a legelőre kettőnél többet. E határ túllépése esetén komoly szankciókat (konkrétan: nagy összegű pénzbüntetéseket) helyezett kilátásba az engedetlen gazdákkal szemben. Továbbá az önkormányzati testület döntést hozott arról is, hogy adókedvezményt nyújt néhány más, a közlegelőtől független gazdasági tevékenységnek – ezáltal igyekezik elkerülni azt, hogy újabb emberek adják állattartásra a fejüket.

a cselekvő szándékai szerint a környezetterhelés mértékének csökkentését szolgálja, ám ez a hatás nem feltétlenül következik be (vö. Stern 2000). Például hiába gyűjti valaki környezettudatos indíttatásból szelektíven a hulladékot, ha azt egy másik földrészre viszik földolgozásra, a szállításból fakadó környezeti hatás könnyen felülmúlhatja azt, ami a helyi „ártalmatlanításból” eredne – így viselkedése végső soron nem lesz környezetkímélő.

¹² A szakirodalomban különböző szerzők többféle eltérő megközelítésből tárgyalják a közlegelők tragédiájának elkerülési lehetőségeit. Magam ezek közül Gardner és Stern (2002) pszichológiai megközelítését követem, amely arra összpontosít, hogy milyen utakon-módokon lehet a cselekvők viselkedését megváltoztatni, környezetkímélőbbé tenni. Léteznek más pszichológiai indíttatási megközelítések is a témakörben (pl. van Vugt 2009), sok szerző pedig más, nem viselkedési, hanem tulajdonjogi aspektusokra összpontosít, vagyis az első alapfeltevés feloldási lehetőségeit vizsgálja (pl. Feeny et al. 1990). Léteznek továbbá komplexebb megközelítések is, amelyek több diszciplína eredményeit szintetizálva igyekeznek jobb rálátást nyújtani a tragédia elkerülésének lehetőségeire (pl. Ostrom 2009). Mivel jómagam a viselkedés megváltoztatásának lehetőségeivel akartam foglalkozni, pszichológiai megközelítést kerestem, amelyek közül Gardner és Stern munkája volt a leginkább meggyőző számomra.

Noha kezdetben sokan zúgolódtak ellenük, és megpróbálták kijátszani őket (ami olykor sikerült is), az intézkedések végül sikeresnek bizonyultak. Bár szinte mindnyájuk anyagi jóléte jelentősen csökkent, a gazdák és családjaik még hosszú nemzedékeken át boldogan éltek, amíg meg nem haltak.

A különféle kormányzati rendszerek – akár települési, akár állami, akár nemzetek feletti (pl. európai uniós) szinten – törvényeket, szabályozásokat, illetve ösztönzőket alkothatnak annak érdekében, hogy (1) megakadályozzák az egyének, csoportok és szervezetek bizonyos környezetileg káros tevékenységeit, valamint hogy (2) bizonyos környezetkímélő tevékenységekre ösztönözzék őket.

Manapság szinte a világban számtalan, a kormányzati rendszerek által alkotott intézmény: törvény, szabályozás és ösztönző igyekszik előmozdítani az ökológiai fenntarthatóságot. E kormányzati intézkedések meghatározó jellemzője, hogy úgy igyekeznek rávenni az egyéneket (csoportokat, szervezeteket) a köz érdekét szolgáló környezetkímélő viselkedésre, hogy azt számukra is a leginkább előnyös viselkedési alternatívává teszik (pénzügyi vagy egyéb szempontból). Vagyis a környezetkímélő alternatíva összhangban lesz a szűken és rövid távon értelmezett önérdekükkel (vegyük észre, hogy a tanmese tragikus változatában szereplő gazdák is ezt követik, semmiféle altruizmus nem jellemzi őket). Például a gyárkéményekre szűrőberendezést felszerelő vállalat adókedvezményt kap, az ezt elmulasztó ellenben büntetést fizet. E módszerrel tehát elvileg mindenféle környezettudatosság hiányában is elérhető a környezetkímélő viselkedés. Valószínűleg nem kis mértékben éppen ezért ez talán a legnépszerűbb megközelítés a négy közül ma a világban.

Alapvetően három nehézség jelentkezik e megközelítés esetében. Egyrészt egy nem belső indítatásból, hanem pusztán efféle külső kényszerekből fakadó környezetkímélő viselkedés demokratikus társadalmakban (márpedig legalábbis a centrum-országok társadalmai jelenleg ilyenek) nagy eséllyel nem lesz tartós, mivel az emberek szándékosan megszüntethetik a kényszereket. (Például a szigorú környezetvédelmi törvényeket hozó, környezetileg érzékeny politikai elitet egyszerűen leváltják a következő választáson.) Másrészt természetesen nem elég a törvények megléte, azokat be is kell tartatni, ami nagyon gyakran ütközik nehézségekbe. Eleve problémát jelenthet már az is, hogy a törvények maradéktalan betartatásához a kormányzatoknak túl sok ellenőrző szervezetet kellene felállítani, illetve működtetni. Továbbá erős lobbik képesek korrumpálni a törvények betartatása fölött őrködőket. Harmadrészt a kormányzatok – különösen a nagyobb térléptékben működők – gyakran nem kellően informáltak ahhoz, hogy megfelelő törvényeket, szabályozókat, ösztönzőket alkossanak. Az információhiányból fakadóan egy jó szándékú kormányzati döntés is terelheti rossz irányba a folyamatokat.

(Kis)közösségi, nem kormányzati társadalmi folyamatok

Érzékelve a legelő minőségének romlását, néhány hangadó tehéntulajdonos gyűlést szervezett, amelyen az összes gazda részt vett. Ezen megegyeztek egymás között a tehenek maximális számában: kölcsönös egyetértésre jutottak abban, hogy mindegyikük legfeljebb két állatot hajthat a legelőre. A döntést egyedül az a „gyűttment” gazda nem fogadta el, aki először vett egy második tehenet, ám ő emiatt rövid időn belül annyira népszerűtlenné vált, hogy végül kényszerűen el is költözött a faluból.

Noha a gazdáknak sok idejük és energiájuk ráment a legelőhasználat szabályainak kialakítására, betartatására és folyamatos csiszolására, és mindez nem is mindig sikerült tökéletesen, az intézkedések végül sikeresnek bizonyultak. Bár szinte mindnyájuk anyagi jóléte jelentősen csökkent, a gazdák és családjaik még hosszú nemzedékeken át boldogan éltek, amíg meg nem haltak.

Ebben az esetben emberek (esetleg szervezetek) egy közössége önszerveződő módon egymás között alkot (jellemzően íratlan) szabályokat (normákat), és kölcsönösen betartatják ezeket egymással. A szabályok esetleges megváltoztatását szintúgy közösen végzik. Mindezt anélkül, hogy bármilyen kormányzati szereplő is részt venne a folyamatban. Ilyenkor a közösség tagjai több okból is hajlamosak lesznek a normakövető viselkedésre. Egyrészt azért, mert kölcsönösen figyelik egymást, és így a közösség részéről nyomás nehezedik rájuk a szabályok betartására; illetve félnek a szabályok megszegése miatt őket fenyegető büntetéstől. Másrészt azért, mert érdekükben áll, hogy jó hírnevük legyen, mivel ennek révén könnyebben kapnak segítséget a közösség tagjaitól, amikor arra rászorulnak (Milinski et al. 2002; Rockenbach–Milinski 2006; Wedekind–Milinski 2000). Harmadrészt azért, mert a közösség tagjai kölcsönösen becsülik egymást, felelősséget viselnek egymásért, illetve a közösségért – vagyis ha van közösség, nagyobb eséllyel jelenik meg a morális elkötelezettség is a másikkal szemben (McCay–Jentoft 2010). Negyedrészt pedig azért, mert az emberek rendszerint szívesebben és nagyobb eséllyel követnek (részben) saját maguk alkotta szabályokat, mint olyanokat, amiket felülről erőltettek rájuk.

Ily módon versengés helyett hajlamosabbak lesznek az együttműködést választani. Bár nem szükségszerűen lépnek túl a szűken és rövid távon értelmezett önértékükön, sokszor ez is megtörténik. Mindehhez természetesen az szükségeltetik, hogy a csoport tagjai jól ismerjék egymást, és koherens közösséget alkotossanak. A múltban számos valódi legelő és egyéb természeti forrás (pl. erdők, part menti halászerületek stb.) esetében ily módon kerülték el a tragédiát, és hoztak létre hosszú távon fenntartható, nemegyszer mind a mai napig működő forráskezelési rendszereket.¹³

¹³ Jó néhány ilyen ismert pl. Feeny et al. (1990) és Ostrom et al. (2002). Kárpát-medencei példák is akadnak. A kora újkorban Székelyföldön számos olyan falutörvényt alkottak a faluközösségek, amelyekben tetten érhető az ökológiai gondolkodásmód. A közösségek a közjavarok – például

E megközelítés alighanem legfőbb hátulütője, hogy igazából csak kisebb létszámú közösségekben működik. Bizonyos méret (legfeljebb egy-két ezer fő) fölött ugyanis a közösség tagjai már nem ismerhetnek személyesen mindenkit, így a bizalom mértéke gyengül a közösség tagjai között. Pedig az együttműködéshez elengedhetetlen a bizalom, annak hiányában ugyanis az egyének a kooperáció helyett egyre inkább a versengést részesítik előnyben: az egyén (vagy egy szűkebb csoport) érdeke a közérdek fölé kerül. Ezzel szoros összefüggésben a csoportméret növekedésével gyöngül a csoport közösségérzete. A globális környezeti problémák által érintett csoportnak (vagyis a világon élő összes embernek) például aligha van bármiféle közösségérzete, számunkra ismeretlen emberekkel ugyanis csak igen ritkán érezzük egy közösségbe tartozónak magunkat.

Ráadásul a kimondottan kis léptékű környezeti problémák által érintett kis létszámú csoportok esetében is egyre kevésbé beszélhetünk közösségérzetről, hiszen már csak az emberek egyre növekvő mobilitása, illetve a fokozódó társadalmi atomizálódás miatt is egyre kevésbé léteznek stabil és koherens emberi közösségek a világban. Továbbá még ha meg is van a közösségérzet, a megközelítés leginkább akkor működőképes, ha az adott csoport nagyrészt az általa lakott terület természeti forrásait használja (ez az állapot a gazdaság egyre fokozódó globalizálódásával egyre ritkább); valamint a forráshasználat költségei (például a szennyezések és hulladékok) is döntően a csoport tagjait terhelik, ami szintűgy nem általános eset.

A fentiekén túl a szabályok megalkotását nehezítheti, sőt megakadályozhatja az is, ha a közösség tagjainak túl sok idejét, energiáját emészti föl az egymás közötti kommunikáció és a szabályalkotás – ami a csoportméret növekedésével egyre valószínűbb (Ostrom 2008; 2009).

Ismeretterjesztés (attitűdök megváltoztatása és informálás a cselekvési lehetőségekről)

Érzékelve a legelő minőségének romlását, az egyik gazda szenvedélyes felvilágosító kampányba kezdett társai körében. Érzéklelesen világította meg számukra a túllegeltetés problémáját, és fölhívta a figyelmüket arra, hogy ha nem vezetnek be gyökeres változtatásokat, tragikus sors vár rájuk. Ám nemcsak a problémákat vázolta föl, hanem egy megoldási lehetőséget is: ha mindnyájan legfeljebb két tehenet tartanának, minden bizonnyal el lehetne kerülni a tragédiát. Néhány társát hamar meggyőzte, így onnantól kezdve már együtt igyekeztek hatni a többiekre.

Noha pár anyagiasabb embert sehogy sem sikerült meggyőzniük arról, hogy két tehén elegendő, arra mindenkit rávettek, hogy legalább ne növelje tovább a tehenei számát, és ez elég volt a tragédia elkerüléséhez. Bár szinte mindnyájuk anyagi jóléte jelentősen csökkent, a gazdák és családjaik még hosszú nemzedékeken át boldogan éltek, amíg meg nem haltak.

az erdők – védelme érdekében kötelező érvényű szabályokat alkottak, tiltásokat rendeltek el (Imreh 1973; 1993; ld. még Gellény-Margóczi 2016).

Az ismeretterjesztés alapvetően két részből áll. Egyrészt a környezeti probléma természetének és súlyosságának bemutatásából. Ezzel szeretnénk meggyőzni az embereket arról, hogy az adott probléma súlyos és fontos, így azonnali cselekvésre van szükség a részükről (vagyis az embereknek a probléma iránti attitűdjét igyekszünk itt megváltoztatni). A folyamat másik része azoknak a cselekvési lehetőségeknek a bemutatása, amelyek a probléma megoldását elősegíthetik (informálás).¹⁴ Az ismeretterjesztés történhet személyesen vagy médiumok (televízió, rádió, internet, nyomtatott sajtó, könyvek stb.) útján.

Az ismeretterjesztés rövid távon csak akkor segíti elő hatékonyan a környezeti-kímélő viselkedésformák terjedését, ha ezt belső tényezők, nem pedig külső körülmények akadályozzák. Hiába változik meg ugyanis az attitűdünk, és ismerjük a probléma megoldását elősegítő cselekvési alternatívákat, ha például a társadalmi-gazdasági intézményrendszer az attitűdjeinkkel ellentétes cselekedetekre kényszerít rá bennünket. (Nagyon egyszerű példa: hiába választanánk az ismeretterjesztés hatására a visszaváltható üvegbe töltött italt, ha nem lehet ilyet kapni a boltban, kénytelenek vagyunk eldobandó csomagolásút venni.) Továbbá mivel egyéni cselekvésről, önkorlátozásról van szó, az egyén ha mások részéről nem tapasztalja a változtatást, könnyen juthat arra a következtetésre, amelyet a nullmodellben már láttunk: egyetlen ember cselekvése önmagában nem sokat ér, sőt az egyén szintjén még hátrányos is lehet – és emiatt földadja a cselekvést. Nem utolsósorban pedig pusztán az ismeretterjesztés révén mélyreható, gyökeres változásokat nemigen lehet elérni, mivel aligha lehet bárkit is rávenni olyan cselekedetekre, amelyek ellentétesek értékrendjével, világnézetével.

Az értékrend és a világnézet megváltoztatása

Érzékelve a legelő minőségének romlását, az egyik gazda szenvedélyesen hangsúlyozni kezdte társainak, hogy mindannyiuk gondolkodásmódja alapvetően hibás, és ha nem változtatják meg gyökeresen, tragikus sors vár rájuk a túlélgetés miatt. Hosszas beszélgetések, viták során győzködte társait arról, hogy nem szabadna ennyire anyagiassáknak lenniük, a növekedésnek pedig igenis vannak korlátai. Néhány társát viszonylag hamar meggyőzte, így onnantól kezdve már együtt igyekeztek hatni a többiekre.

Noha a folyamat igen lassú volt, végül mindegyik gazda értékrendje és világnézete megváltozott bizonyos mértékben, nagy többségüké alapvetően. Az új gondolkodásmód újfajta viselkedési normákat hozott magával. Közülük a legfontosabb ez volt: „Csak annyi állatot tarts, amennyi magad és családod szerény

¹⁴ A környezeti problémákkal kapcsolatos ismeretterjesztés gyakori hiányossága, hogy e második rész kimarad belőle. Vagyis az emberekre ráijesztenek a problémával, ám cselekvési alternatívákat már nem mutatnak föl. Mindez főként azért gond, mert a kilátástalanság ebből fakadó érzése végül gyakran vezet ahhoz, hogy (rendszerint nem tudatosan) elhárító mechanizmusokat alkalmazunk: például tagadni vagy bagatellizálni kezdjük a problémát – a megoldására tett erőfeszítések helyett (Winter–Koger 2004).

megélhetéséhez szükséges!” Ebből fakadóan a legtöbb gazda radikálisan csökkentette tehenei számát, és ez elég volt a tragédia elkerüléséhez. Bár szinte mindnyájuk anyagi jóléte jelentősen csökkent, a gazdák és családjaik még hosszú nemzedékeken át boldogan éltek, amíg meg nem haltak.

Az előzővel rokon megközelítés (hiszen szintűgy a gondolkodásmód megváltoztatása a cél), ám radikálisabb annál. Mélyebb, általánosabb változtatásokra törekszik, mint az ismeretterjesztés. Jó néhányan állítják, hogy a környezeti problémák gyökerét kultúránk uralkodó értékei (értékrendje) és alapvető meggyőződései (ez utóbbiak összességét nevezzük világnézetnek vagy kulturális paradigmának) jelentik (pl. Quinn 1992; McDaniel–Gowdy 1999). Ezeket kell tehát megváltoztatnunk, újakra cserélnünk – ami természetesen jelentheti régebbi kultúrákban uralkodó értékek és meggyőződések újbóli előtérbe kerülését is.

Manapság a centrum-országok társadalmában például az anyagi javak jellemzően kiemelt *értéket* képviselnek: a legtöbben úgy vélik, hogy a több egyúttal mindig jobb is. Ugyanakkor ez messze nem áll minden emberi kultúrára, azaz nem univerzális emberi sajátosság (vö. pl. Gowdy 1998). Ha értékrendünk megváltozna, és a több szabadidő vagy a természet integritása jelentenék számunkra a kiemelt értékeket, kisebb eséllyel „legeltetnénk túl a rétet”.¹⁵

Kultúránk egyik alapvető *meggyőződése*, hogy a növekedésnek nincsenek határai (vagy ha mégis, egyelőre nagyon messze vannak), és ebből fakadóan a gazdasági növekedés korlátlanul folytatható (közgazdászok és politikusok körében különösen elterjedt ez a vélekedés). E meggyőződés megváltoztatása, a korlátok felismerése csökkenti az ökológiai válság további mélyülésének kockázatát.

Az értékekből és alapvető meggyőződésekből levezethetők konkrét *viselkedési normák*. Például: „Csak annyi pénzt keress, amennyi magad és családod szerény megélhetéséhez szükséges!” Az új értékek és meggyőződések tehát az új viselkedési normákon keresztül vezetnek el a viselkedés megváltozásához (Stern et al. 1999).

Sokan még tovább mennek, és vallási megoldásokat szorgalmaznak a környezeti gondokra (lásd pl. Gardner 2003).¹⁶ Minden vallási tanítás megadja híveinek az alapvető értékeket, meggyőződéseket és viselkedési normákat. Ám ettől még önmagában nem volna vallás, rendelkeznie kell ugyanis két további összetevővel is. Egyrészt rituálékkal, ceremóniákkal, amelyek funkciója az értékek, meggyőződések, normák megerősítése. Másrészt spirituális elemekkel, amelyek magukban foglalnak valamiféle hitet transzcendens erők (pl. istenségek) létezésében.

E megközelítés esetében három nagy nehézség merül föl. Egyrészt az értékrend és a világnézet megváltozása jellemzően rendkívül lassú folyamat, gyors eredményt tehát nem érhetünk el így. Sőt, felnőttkorra olyannyira megszilárdul az értékrendünk és a világnézetünk, hogy megváltozásukra csak akkor van esély, ha hosszabb párbeszédekben veszünk részt (Dietz 2005); vagy esetleg akkor, ha valamilyen krízisen megyünk keresztül (ahogy az például a bibliai Saullal történt a damasz-

¹⁵ Az értékek leltáráért és csoportosításukért lásd pl. Schwartz 1994.

¹⁶ Itt nemcsak egy már létező, hanem akár egy új vallás elterjesztéséről is lehet szó (pl. Berry 1988).

kuszi úton). Másrészt viselkedésünk számos ok miatt gyakran nincs összhangban értékrendünkkel, meggyőződéseinkkel (hasonlóan, mint ahogy attitűdjeinkkel sincs – ld. fent).¹⁷ Harmadrészt pedig itt is érvényes az előző megoldási lehetőség-nél említett, a cselekvés egyéni, önkorlátozó jellegéből fakadó probléma.

A legjobb megoldás: a megközelítések sokfélesége

Vajon a négy közül melyik megközelítés a leghatásosabb? Melyik(ek)et válasszuk? Kétségtelen, hogy mindegyiknek vannak előnyei, ám láttuk, hogy mindnek léteznek egyúttal korlátai is. Ebből fakadóan egyiket sem szabad elvetnünk, ugyanakkor egyiket sem szabad önmagában véve abszolút gyógyírnak vélnünk. Sokkal inkább *a négy megközelítés együttes, egymást kiegészítő alkalmazása* lehet a leghatékonyabb módja annak, hogy megelőzzük, enyhítsük, illetve megoldjuk a környezeti problémákat. Ennek ellenére ma döntően csak a kormányzati módszerekkel és az ismeretterjesztéssel próbálkozunk, a másik két megközelítés egyelőre igencsak elhanyagolt. A környezeti problémákra adott eddigi társadalmi válaszaink viszonylagos gyöngesége jelentős részben tehát két alapvető stratégia elhanyagolásából eredhet. Vagyis arra van szükség, hogy egyrészt gondolkodásmódunk legalapvetőbb elemeinek némelyikét újakkal helyettesítsük (pl. Orr 1994; Takács-Sánta 2007), másrészt pedig számoljunk föl a nyugati társadalmak jelenlegi atomizáltságát, és fedezzük föl újra a (kis)közösségeket (Takács-Sánta 2017).¹⁸

¹⁷ Vajon a sokat emlegetett *környezeti nevelés* melyik megközelítéshez tartozik? Az ismeretterjesztéshez vagy az értékek, meggyőzések megváltoztatásához? Nos, elvileg mindkettőhöz tartozhat, ám úgy tűnik, az esetek többségében megelőlegezik az attitűdök megváltoztatására tett kísérletekkel, illetve az informálással, és (egyelőre legalábbis) csak ritkábban kérdőjelezi meg kultúránk értékrendjét és alapvető meggyőződéseit (pl. Orr 1994).

¹⁸ Az ökológiai fenntarthatóság megvalósításának, a közlegelők tragédiája elkerülésének nevezetes mikrokozmosz példája az óceániai Tikopia sziget társadalmának története (Kirch 1997; Diamond 2005). Kutatásaink alapján úgy tűnik, mindez a négy megközelítés együttes alkalmazásának volt köszönhető (Takács-Sánta–Bódi 2016; Takács-Sánta 2017; Bódi–Takács-Sánta 2021).

Ajánlott olvasmányok

- Feeny, David – Berkes, Fikret – McCay, Bonnie J. – Acheson, James M. 1990. The tragedy of the commons: Twenty-two years later. *Human Ecology*, 18: 1–19. (Magyarul: A közlegelők tragédiája: huszonkét évvel később. In Pataki György – Takács-Sánta András [szerk.]: *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex, 2004, 142–163.)
- Hardin klasszikus írásának egyik fontos kritikája. A szerzők megmutatják egyrészt azt, hogy a közlegelők közösségi tulajdonba adása is vezethet a tragédia elkerüléséhez, másrészt pedig azt, hogy a magán-, az állami, illetve a közösségi tulajdon egyikének alkalmazása sem zárható ki a tragédia megelőzésében.
- Hardin, Garrett 1968. The tragedy of the commons. *Science*, 162, 1243–1248. (Magyarul: A közlegelők tragédiája. In Lányi András [szerk.]: *Természet és szabadság. Humán-ökológiai olvasókönyv*. Budapest, Osiris, 2000, 219–231.)
- A klasszikus cikk a közlegelők tragédiájáról, amely rengeteg további kutatást, továbbgondolást inspirált.
- Takács-Sánta András – Bódi Balázs 2016. Tikopia társadalma, amely elkerülte a közlegelők tragédiáját. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 6/3: 91–104.
- Az óceániai Tikopia társadalmának története az ökológiai válság megállításának gyakran emlegetett mikrokozmosz példája. A szerzők bizonyítják, hogy Tikopia lakói alighanem egyszerre alkalmazták a tragédia négy elkerülési lehetőségét, és ez állhat sikerük mögött.

Felhasznált irodalom

- Berry, Thomas 1988. *The Dream of the Earth*. San Francisco, Sierra Club Books.
- Bódi, Balázs – Takács-Sánta, András 2021. Hardin's mistake: Tikopia, the society that avoided the tragedy of the commons. *World Futures*, 77/3: 205–221.
- Diamond, Jared 2005. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York, Viking Press. (Magyarul: Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez. Budapest, Typotex, 2007.)
- Dietz, Thomas 2005. The Darwinian trope in the drama of the commons: Variations on some themes by the Ostrom. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 57/2: 205–225.
- Dietz, Thomas – Dolšák, Nives – Ostrom, Elinor – Stern, Paul C. 2002. The drama of the commons. In Ostrom, Elinor – Dietz, Thomas – Dolšák, Nives – Stern, Paul C. – Stonich, Susan – Weber, Eelke U. (eds.): *The Drama of the Commons*. Washington, National Academy Press, 3–35.
- Feeny, David – Berkes, Fikret – McCay, Bonnie J. – Acheson, James M. 1990. The tragedy of the commons: Twenty-two years later. *Human Ecology*, 18: 1–19. (Magyarul: A közlegelők tragédiája: huszonkét évvel később. In Pataki György – Takács-Sánta András [szerk.]: *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex, 2004, 142–163.)
- Gardner, Gary 2003. Engaging religion in the quest for a sustainable world. In *State of the World 2003*. New York, W.W. Norton and Company, 152–175. (Magyarul: A vallás szerepe a fenntartható világ építésében. In Bright, Chris – Amtmann Mária –

- Berghammer Rita – Füsti Molnár Zsuzsa – Flavin, Christopher [szerk.]: *A világ helyezete 2003. A washingtoni Worldwatch Institute jelentése a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatról*. Budapest, Föld Napja Alapítvány, 2003, 203–231.)
- Gardner, Gerald T. – Stern, Paul C. 2002. *Environmental Problems and Human Behavior*. 2. ed. Boston, MA, Pearson Custom Publishing.
- Gellény Krisztina – Margóczy Katalin 2016. Jövőkereső párbeszéd a múlttal. Intergenerációs szolidaritás és ökoszisztéma szolgáltatások a székely falutörvényekben. *Kovács*, XX/1–4: 31–50.
- Gowdy, John M. 1998. Introduction: Back to the future and forward to the past. In uő (ed.): *Limited Wants, Unlimited Means: A Reader on Hunter-Gatherer Economics and the Environment*, XV–XXXI. Washington DC, Island Press. (Szerkesztett magyar nyelvű változat: Vissza a jövőbe és előre a múltba. In Takács-Sánta András [szerk.]: *Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása*. Budapest, L'Harmattan, 2007, 15–33.)
- Hankiss Elemér 1979. *Társadalmi csapdák*. Budapest, Magvető.
- Hardin, Garrett 1968. The tragedy of the commons. *Science*, 162, 1243–1248. (Magyarul: A közlegetők tragédiája. In Lányi András [szerk.]: *Térmezet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Budapest, Osiris, 2000, 219–231.)
- Hardin, Garrett 1994. The tragedy of the unmanaged commons. *Trends in Ecology & Evolution*, 9: 199. (Magyarul: A gazdátlan közlegetők tragédiája. In Lányi András [szerk.]: *Térmezet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Budapest, Osiris, 2000, 232–234.)
- Hardin, Garrett 1998. Extensions of „The tragedy of the commons”. *Science*, 280: 682–683.
- Imreh István 1973. *A rendtartó székely falu*. Bukarest, Kriterion.
- Imreh István 1993. A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban. In R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje: Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Budapest, Orpheusz, 122–140.
- Kirch, Patrick V. 1997. Microcosmic histories. *American Anthropologist*, 99/1: 30–42.
- McCay, Bonnie J. – Jentoft, Svein 2010. Uncommon ground: Critical perceptions on common property. In Rosa, Eugene A. – Diekmann, Andreas – Dietz, Thomas – Jaeger, Carlo C. (eds.): *Human Footprints on the Global Environment*. Cambridge, MIT Press, 203–230.
- McDaniel, Carl N. – Gowdy, John M. 1999. *Paradise for Sale: A Parable of Nature*. Berkeley, CA, University of California Press. (Magyarul: *Az édenkert kiárusítása. Példázat a természet tönkretételéről*. Budapest, Typotex, 2002.)
- McNeill, John Robert 2000. *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century*. New York, W. W. Norton and Company. (Magyarul: *Valami új a nap alatt. A huszadik század környezettörténete*. Budapest, Ursus Libris, 2011.)
- Mérő László 1996. *Mindenki másképp egyforma. A játékelmélet és a racionalitás pszichológiája*. Budapest, Tericum.
- Milinski, Manfred. – Semmann, Dirk – Krambeck, Hans-Jürgen 2002. Reputation helps solve the „tragedy of the commons”. *Nature*, 415: 424–426.
- Miller Seumas 2019. „Social institutions”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2019 edition)*. Zalta, E. N. (ed). <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/social-institutions>
- Ophuls, William 1973. Leviathan or oblivion? In Daly, Herman E. (ed.): *Towards a Steady-State Economy*. San Francisco, W. H. Freeman, 215–230.
- Ophuls, William 1977. *Ecology and the Politics of Scarcity*. San Francisco, W. H. Freeman.

- Orr, David W. 1994. What is education for. In uő: *Earth in Mind: On Education, Environment, and the Human Prospect*. Washington, Island Press, 7–15. (Magyarul: Mi az oktatás célja? In Takács-Sánta András [szerk.]: *Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása*. Budapest, L'Harmattan, 2007, 63–72.)
- Ostrom, Elinor 1990. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. New York, Cambridge University Press.
- Ostrom, Elinor 2008. Tragedy of the commons. In Durlauf, Steven N. – Blume, Lawrence E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. 2. ed. Houndmills–Basingstoke, Palgrave Macmillan. https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-1-349-58802-2_1725
- Ostrom, Elinor 2009. „A general framework for analyzing sustainability of social-ecological systems”. *Science*, 325: 419–422.
- Ostrom, Elinor – Burger, Joanna – Field, Christopher B. – Norgaard, Richard B. – Policansky, David 1999. Revisiting the commons: Local lessons, global challenges. *Science*, 284: 278–282.
- Ostrom, E. – Dietz, Thomas – Dolšák, Nives – Stern, Paul C. – Stonich, Susan – Weber, Elke U. (eds.) 2002. *The Drama of the Commons*. Washington, National Academy Press.
- Quinn, Daniel 1992. *Ishmael: An Adventure of the Mind and Spirit*. New York, Bantam/Turner Books. (Magyarul: *Izmael. Szellemi és lelki kaland*. Budapest, Katalizátor, 2008.)
- Rockenbach, Bettina – Milinski, Manfred 2006. The efficient interaction of indirect reciprocity and costly punishment. *Nature*, 444: 718–723.
- Schwartz, Shalom H. 1994. Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50: 19–45.
- Stern, Paul C. 2000. Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, 56: 407–424.
- Stern, Paul C. – Dietz, Thomas – Abel, Troy D. – Guagnano, Greg A. – Kalof, Linda 1999. A value-belief-norm theory of support for social movements: The case of environmentalism. *Human Ecology Review*, 6: 81–97.
- Takács-Sánta András 2017. *A közlegetők komédiája. A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*. Budapest, L'Harmattan.
- Takács-Sánta, András 2022. Clarifying the driving forces behind our ecological crisis: a general model. *Biologia Futura*, 73: 405–410.
- Takács-Sánta András – Bódi Balázs 2016. Tikopia társadalma, amely elkerülte a közlegetők tragédiáját. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 6/3: 91–104.
- Takács-Sánta András (szerk.) 2007. *Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása*. Budapest, L'Harmattan.
- van Vugt, Mark 2009. Averting the tragedy of the commons – Using social psychological science to protect the environment. *Current Directions in Psychological Science*, 18: 169–173.
- Wallerstein, Immanuel 2004. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham, Duke University Press. (Magyarul: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan, 2010.)
- Wedekind, Claus – Milinski, Manfred 2000. Cooperation through image scoring in humans. *Science*, 288: 850–852.
- Winter, Deborah Du Nann – Koger, Susan M. 2004. *The Psychology of Environmental Problems*. 2. ed. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.

NÉHÁNY SZÓ A GLOBÁLIS TÚLNÉPESEDÉSRŐL

Pirisi Gábor

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a túlnépesedés problémája évezredek óta foglalkoztatja azokat, akik az emberi társadalmak jövőjén gondolkodnak. Az ideális társadalmak leírásában, például Arisztotelész időszámításunk előtt 4. században keletkezett *Politikájában* vagy Morus Tamás 1516-ban kiadott *Utópiájában* megjelenik a népesség szabályozásának, egy stabilitás elérésének vagy a túlnépesedés megelőzésének elve. A kérdés beszivárgott a mindenkori popkultúrába: az 1950-es években a science fiction egyik alapító atyja, Isaac Asimov gondolkodott el az emberiség jövőjén a túlnépesedés szemüvegén át, napjainkban pedig a Marvel ikonikus főgonosza, Thanos intézné el egyetlen csettintéssel a galaktikus túlnépesedés problémáját. Nyilván ez csak néhány kiragadott és nagyon szelektív példa a kérdésről, de mégis jelzi, hogy egy olyan problémáról beszélünk, ami napirenden volt, van és feltehetően lesz is még egy ideig.

Hogy miért is jelent problémát az, hogy gyorsan gyarapodik az emberiség létszáma, azt költői szépséggel fogalmazta meg Madách Imre *Az ember tragédiájában*; szállóigeként a „sok az eszkimó, de kevés a foka”¹ formában maradt meg a nyelvben az alapvető probléma: a népesség és az erőforrások növekvő egyenlőtlensége. 1798-ban Thomas Malthus *Tanulmány a népesedés törvényéről* című értekezése máig ható hullámokat vetett azzal, hogy többé-kevésbé elkerülhetetlennek vélte a katasztrófát. Megállapítása, hogy az élelemtermelés növekedési üteme nem képes lépést tartani a népesség számának növekedésével, újra és újra visszhangot ver azóta is (Malthus 1798). Sokkal modernebb és tudományosabb formában, de ugyanezt a gondolatot ismételte meg az 1972-ben napvilágot látott, a Római Klub ösztönzésére és az MIT számítógépes szimulációi alapján készült, Meadows-jelentésként is ismert *A növekedés határai*, ami a nem megújuló erőforráskészletek kiapadását állította szembe a népesség növekedésével. Eredeti következtetése, hogy ebből a csapdából igazából csak a zéró növekedési stratégiával lenne kiút, egyszerre lesújtó és gyakorlati okokból vállalhatatlan (Meadows et al. 1972). A később részben ebből a töből kisarjadó fenntartható fejlődési paradigma már kétségbeesetten igyekszik egyensúlyozni az ökológiai, közgazdasági, társadalmi és politikai realitások között, hosszú távon

¹ A Tizennegyedik színben az eredeti szöveg sokkal brutálisabban fogalmaz: „Szomszédimat, igaz, agyonverém már mind, de hasztalan, mindég kerülnek újak; s oly kevés a foka-faj. Ha isten vagy, tegyed, könyörgök, hogy kevesb ember legyen s több foka.”

inkább kevesebb, mint több sikerrel, szintén központi kérdésként kezeli a népesség fenntartható növekedését (Elliott 2013; World Commission on Environment and Development, 1987).

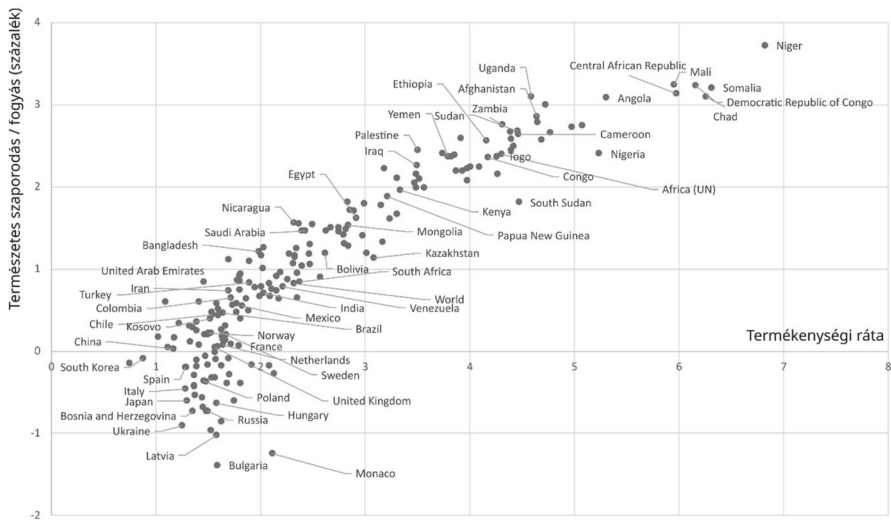
Az elmúlt évtizedekben a globális problémák között a hangsúly némileg eltolódott: ma már nem annyira az erőforrások elfogyásától félünk, mint inkább a felhasználásuk következményei miatt aggódunk. A fókuszba a globális klímaválság került, amelynek kiváltó okai között, immár bátran állítható, első helyre került az emberi tevékenység, elsősorban a fosszilis tüzelőanyagok elégetése, másodsorban az intenzív mezőgazdasági termelés bizonyos közvetlen és közvetett hatásai. A túlnépesedés problémája ehhez képest némileg háttérbe szorult (bizonyos szempontból, mint látni fogjuk, jogosan), de nem szabad elfelejtenünk azt, hogy az erőforrások iránti igény forrása éppenséggel az óriásira duzzadt földi népesség. (Az élelmezés kérdéseit járja körbe kötetünkben Mihály Melinda és Mendly Dorottya írása.)

A népesség számának növekedése a Földön

Egy adott terület népességszámának alakulását alapvetően két tényező, a természetes szaporodás és a vándorlási különbözet (ki- és bevándorlások egyenlege) határozza meg. Mivel utóbbi – optimális esetben – Földünk egészére vonatkoztatva nulla, a világnépesség alakulásában a természetes szaporodás az egyedüli meghatározó elem (természetesen az egyes régiók, országok esetében a migráció nagyon fontos tényező). Ennek két összetevője van, az élveszületések, illetve a halálozások száma; e két mutató különbsége alapján beszélhetünk természetes szaporodásról vagy adott esetben természetes fogyásról. Mind az élveszületések, mind a halálozások számát a lakosság számához viszonyítva szokták megadni, általában ezrelékben – ritkábban százalékban – kifejezve. Mindkét mutató alakulása számos összetevő függvénye, amelyek között természeti tényezők ugyanúgy szerepelhetnek, mint társadalmi, politikai vagy gazdasági befolyásolók. Noha sokszor katasztrófák vagy a társadalmat érintő drasztikus sokkhatások nyomán viszonylag rövid távon is képesek jelentősen megváltozni, mégis alapvetően olyan mutatókról van szó, amelyek lassan változnak, jellemzően évtizedes távlatban.

A születési ráta értékét tisztán matematikailag két tényező határozza meg: a termékenységi ráta (amely az egy szülőképes korú nőre jutó gyermekek számát mutatja meg, végső soron a nők „szülési hajlandóságát” vagy „szülési valószínűségét”), valamint a szülőképes korú nők száma, aránya a társadalmon belül. Előbbi demográfiai szempontból fontosabb mutató, mintegy előre jelzi a jövőbeni folyamatokat, hiszen lehet, hogy egy országnak ma még pozitív a természetes szaporodása (mert magasabb termékenység mellett több gyerek született, akik közül éppen most sokan vannak szülőképes korban), de ha a termékenységi ráta egy meghatározott szint (egy fejlett országban általában 2,1) alá esik, a népességszám-változás hamarosan negatív előjelű lesz.

Világszerte a termékenységi ráta értékének maximuma a hatot is meghaladja (1. ábra), jelenleg négy olyan ország is van a Földön, ahol átlagosan (!) több mint hat gyermeknek ad életet egy nő. A gyors növekedést jelző hármas értéke felett még több mint 50 országot találunk. A világszerte 2,3 körül alakul, míg Európa átlaga már 1,5 alatt van, mintegy harminc országgal együtt. A legjelentősebb negatív anomáliát ma Dél-Korea képviseli, ahol a termékenységi ráta nem éri el az egyet. Az ábrán jól látszik, hogy a természetes szaporodás és a termékenység között szoros kapcsolat van nagyjából nulla és öt közötti tartományban. A természetes fogyással rendelkező országok termékenysége azonban nem sokkal alacsonyabb, mint az enyhe növekedést mutató országoké, ebben az esetben a társadalom elöregedése miatt alacsonyabb a születési ráta. Az is megfigyelhető, hogy a magas termékenység egy bizonyos határ felett nem jár a népességnövekedés további gyorsulásával, elsősorban a magas csecsemőhalandóság miatt.

1. ábra. A természetes szaporodás/fogyás a termékenységi ráta függvényében, 2021. Adatok forrása: Our World in Data

Magának a termékenységi rátának az alakulása komplex társadalmi folyamat, nehéz egyetlen magyarázó tényezőt kiemelni. Annyi megállapítható, hogy nagy általánosságban minél fejlettebb (gazdagabb, mondhatnánk, de nem csak GDP-ről van szó, hanem HDI-ről is) egy ország, annál alacsonyabb termékenység jellemzi (Caldwell–Schindlmayr 2010). A termékenység és a jólét fordított összefüggése általában egy-egy társadalmon belül is jellemző. A termékenység csökkenése a társadalmi modernizáció jellegzetes kísérőjelensége, de nagyon nehéz megmondani, hogy feltétele, avagy következménye. Az biztos, hogy a jólét mellett számos más tényező is szerepet játszik a mutató finomhangolásában, mindenekelőtt a nők társadalmon belüli helyzete (McClamroch 1996; Weinberger 1987), amelyben felfedezhetünk egy sajátos, U alakú mintát: az ilyen szempont-

ból egyenlőtlenebb társadalmak, ahol a női életpályák horizontja elég szűk, a termékenység rendszerint kiugróan magas. A fejlett országok között azonban rendszerint jobban teljesítenek azok, ahol az egyenlőség jobban megvalósul, például a skandináv országok (Hoem 2005), mint azok, amelyekben kevésbé (Közép- és Dél-Európa országai).

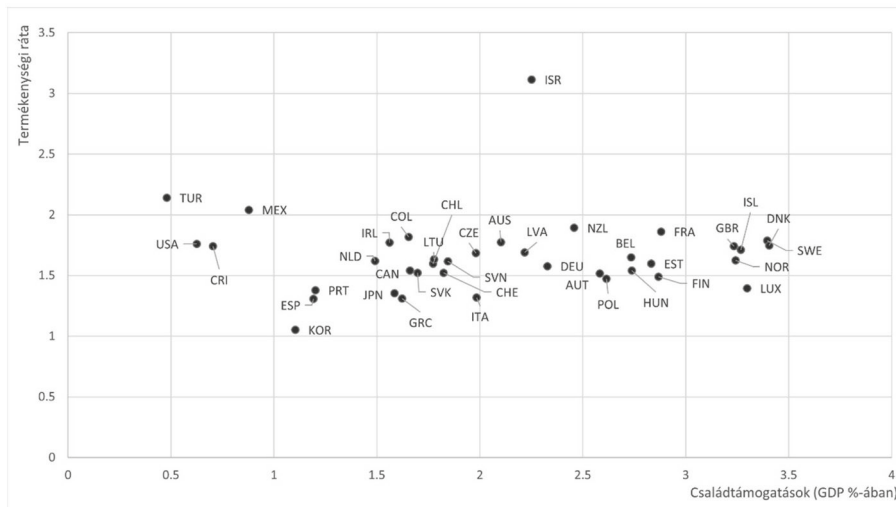
A természetes szaporodás értékei hasonló, csak némileg eltolt skálán változnak: a legmagasabb értékeket évi 3-4% körül találjuk, a legalacsonyabbakat pedig -1% nagyságrendjében. Természetes fogyás napjainkra mintegy 40 kisebb-nagyobb országot jellemez, nagy többségüket Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában találjuk. A világ legnépesebb országai közül Kínát jelenleg már csak egy hajszál választja el a nulla növekedéstől, alig 1,164-es termékenységi ráta mellett. India 2,03-as termékenysége mellett 7‰-es természetes szaporodással rendelkezik, az Egyesült Államokban a növekedés alig haladja meg az egy ezreléket.

A termékenység mellett természetesen a halandóság is befolyásolja a népesség számának változását. Ebből a szempontból a csecsemő- és gyermekhalandóság a legfontosabb adat, hiszen ez közvetlenül befolyásolja egy társadalom reprodukciós képességét. Maga a halálozási ráta (ezer emberre eső összes éves halálozás, szintén ezrelékben, ritkábban százalékban szokás megadni) függ attól, hogy mennyire fiatalos vagy idős az adott népesség korösszetétele, és természetesen attól, hogy milyen a népesség egészségi állapota. A magas halálozási rátájú országok között így egyaránt találunk alacsony jövedelemmel rendelkező, fiatalos korösszetételű, de számos katasztrófa (járványos megbetegedések, éhínség, háborús viszonyok) által sújtott országot, valamint fejlett, de előregedett társadalmakat. A legalacsonyabb halálozási rátákat ebből adódóan az öböl-menti olajmonarchiákban kell keresnünk (magas termékenység, fiatal korösszetétel, magas jövedelem, magas szintű orvosi ellátás).

Itt kell megemlíteni a vándorlást mint módosító tényezőt. Nemcsak arról van szó, hogy a vándorlási különbözet csökkenti vagy növeli egy-egy térség, ország népességét, hanem arról is, hogy a vándorlás befolyásolja a természetes szaporodást (Kulu 2005). A bevándorlással jellemezhető országokba folyamatosan áramlik egy, az átlagnál fiatalabb korösszetételű népesség. Ennek még akkor is pozitív hatása lenne a reprodukcióra, ha a bevándorló közösségek termékenysége nem lenne általában nagyobb a befogadó társadalom átlagánál (Genereux 2007), de mivel általában olyan országokból érkeznek, ahol a hagyományok még több gyermek vállalására ösztönöznek, ezeket a szokásukat az új lakóhelyükön is megtartják, legalábbis az első egy-két generációban, aztán a különbség fokozatosan csökken. Nyilván globális léptékben a vándorlás csak a népesség eloszlását módosítja, és olyan értelemben mindenképpen pozitív a hatása, hogy csökkenti az erőforrásokra és a társadalmi intézményekre nehezedő nyomást a küldő régiókban, és mivel az így elvándorolt családok termékenysége gyorsabban csökken, mint az otthon maradóké, ha szerény mértékben is, de enyhíti a túlnépesedés problémáját. Nem foglalkozva most a nemzetközi migráció számos jogi, kulturális, gazdasági és főleg politikai vonatkozásáról, csak annyit említünk meg, hogy azokban az országokban (főleg Európa keleti peremén), ahol az el-

vándorlás eleve alacsony termékenységgel és természetes fogyással párosul, a helyi társadalmakra gyakorolt negatív hatása igen jelentős (Atoyan et al. 2016).

A népességnövekedés befolyásolása érdekében egyes országok több-kevesebb tudatossággal, illetve eltérő mértékben hangsúlyozva népesedéspolitikákat fogalmaznak meg, illetve intézkedéseket vezetnek be. Érdemben ez kétféle lehet: a születések számát emelni vágyó (pronatalista) vagy azt mérsékelni igyekvő (ritkábban alkalmazott kifejezéssel élve antinatalista). A népesség számának növekedését hagyományosan a nemzetállamok összekapcsolják a nemzet erejének gyarapodásával: a növekvő népesség növekvő munkaerő-tartalékot és katonai erőforrást jelent. Éppen ezért a diktatúrák általában nyíltan pronatalista politikát folytatnak, eszközeikben pedig nem különösen válogatósak: kötelezettségek és korlátozások sora (abortusztilalom, fogamzásgátlási eszközök hozzáférhetőségének korlátozása, adópolitika) jellemzi működésüket. De demokratikus berendezkedésű országok is folytathatnak határozottan pronatalista politikát, csak eszközeikben általában visszafogottabbak, tilalmak és közvetettségek helyett inkább ösztönözni igyekeznek. Több-kevesebb sikerrel, mert ezek a politikák és a hozzá kapcsolt puha eszközök hatékonysága sokszor kétséges. Egy-egy új eszköz bevezetése rövid ideig ösztönző hatással van a termékenységre, de ez a hatás sokszor átmenetinek bizonyul. Ahogy a 2. ábra is mutatja, az egyes országok nagyon eltérő arányban költenek a GDP-ből a családtámogatásra (amely persze tágabb fogalom, mint a népesedéspolitika), de ezen eltérések nem igazán tükröződnek a termékenységi rátában. Még ha a nagyon eltérő háttérű országok összevetése nem is lenne célravezető, az azért figyelemre méltó, hogy Közép-Európában például Szlovákia vagy Szlovénia a GDP nagyjából 1,75%-át fordítja erre,

2. ábra. Családtámogatások a GDP arányában és a termékenységi ráta az OECD-országokban, 2017. Adatok forrása: Our World in Data (termékenység), <https://data.oecd.org/> (ráfordítások)

Magyarország és Lengyelország 2,6–2,75%-ot, a termékenységi ráta mégis mindhárom országban 1,5 körül alakul (és ebből már az is kiderül, hogy a vallás befolyásoló ereje sem olyan nagy, mint általában gondolnánk, hiszen a lengyel népesség vallásossága minden ismert felmérés szerint lényegesen intenzívebb, mint a magyaré) (Inglot 2020).

A túlnépesedés szempontjából természetesen a korlátozó népesedéspolitikának van jelentősebb szerepe. Itt megint csak ketté kell választani a demokratikusan is bevezethető gyakorlatokat a nyílt önkényuralmi rendszerekre jellemző eszközöktől. A demokráciák eszköztára a közvetlen beavatkozásra viszonylag korlátozott: felvilágosító programok, a családtervezési eszközök elérhetősége, degresszív támogatási politikák jöhetnek szóba ebben a körben. A közvetett eszközök, mindenekelőtt a lányok iskolába járásának kiterjesztése (térben és időben), kisebb létszámú családmodellek idealizálása összességében hosszabb távon hatékonynak tűnnek (Eager 2017; Hartmann 1987). Még alapvetően demokratikus országok is nyúlnak néha sötét eszközökhöz: Indiában az 1970-es évek közepén az alkotmányos jogok egy részének felfüggesztése mellett milliókat, elsősorban szegény, „kaszon kívüli” férfiakat vetettek alá kényszersterilizációs eljárásoknak (Connelly 2006).

A leghíresebb korlátozó népesedéspolitikát természetesen Kínában valósult meg. A Népköztársaságban 1970-től igyekeztek kontroll alá vonni a népesedést, hiszen az alacsony fejlettségű és borzalmasan autark gazdaság képtelen volt az élelmiszerek és a közszükségleti cikkek termelése kapcsán lépést tartani a népességrobbanással (és mellette fenntartani a sajátos kommunista modernizáció beruházásigényét). Az addigi eredményekkel való elégedetlenség 1980-ban drasztikus intézkedésekre, egy általános egyke-politika bevezetésére sarkallta a kínai pártvezetést (Scharping 2013). Az egy család – egy gyerek szabály (amely alól azért később engedtek kivételeket) lényegében 2015-ig fennmaradt, miközben a termékenységi ráta 2,74-ről 1,66-ra mérséklődött. 2020-ban már 1,28-as értékkel szinte sereghajtóvá vált az ország, így 2021-ben minden korlátozást eltöröltek.

A program értékelése rettenetesen ellentmondásos. Lényegében a valaha volt legnagyobb léptékű beavatkozásnak tekinthetjük a társadalmak fejlődésébe (social engienering). Rengeteg szenvedést hozott az érintett generációkra, a személyes tragédiák sora kimeríthetetlen. Hosszabb távon legalább két maradandó hatást feltételezhetünk: a hirtelen vészfékezés berogyasztotta a kínai korpiramis alapjait: fellép a „4-2-1” probléma, amelyben ma már kétgenerációnyi következetes egykezés után egyetlen unokának kellene gondoskodnia négy nagyszülőről egy olyan társadalomban, amelyben az idősök tisztelete nagyon fontos szervező elem. Ez a „kemény leszállás” végső soron azt fogja eredményezni, hogy a termékenységi ráta alacsonyabb pályán fog haladni, mint az ország fő vetélytársainál, és ez már középtávon is alááshatja a gazdasági növekedés kínai modelljének alapjait (Feng et al. 2012). A másik probléma jól ismert más, korlátozó népességgpolitikát folytató, hagyományos társadalmak kapcsán is, ez pedig a nemi arányok felborulása. Az az egyetlen gyerek, az egyetlen fiú, hogy vigye tovább

a családi nevet és hagyományokat. Ez a felfogás elhozta a nemileg szelektív terhességmegszakítások gyakorlatát és a biológiaiilag normálisnak tekintett értéket 10%-kal meghaladó férfitöbbséget. A jelenség, ha nem is ilyen extrém formában, de Indiában is jelen van. Az is kérdéses, mennyire volt hatékony vagy szükséges a beavatkozás: ugyanebben az időmetszetben Brazíliában 4,0-ról 1,7-re csökkent a termékenység, Thaiföldön 3,3-ról 1,5-re, a kínaihoz hasonló drasztikus intézkedések nélkül. Másfelől: az emberiség hálás lehet ezekért az erőfeszítésekért és más országok korlátozásaiért. Ezeket az 1970-es évek demográfiai robbanása váltotta ki, amely idővel magától is csillapodott volna, de nem tűzta azt állítani, hogy a népesedéspolitikai intézkedések nélkül talán több száz millióval is többen lennének a Földön.

A nyolcmilliárdos Föld

Bolygónk népessége 2022. november 15-én érte el – az ENSZ becslései szerint – a nyolcmilliárd főt. A hír bejárta a sajtót, és nagyon sokan reflektáltak rá a közönségi médiában, nyugodtan mondhatjuk, hogy megütötte a szélesebb nagyközönség ingerküszöbét. Mint ahogy az ilyen mérőföldköveknél mindig (legutóbb, 11 éve a hetedik milliárd elérésekor is), elsősorban az aggodalom hangjai szólaltak meg.

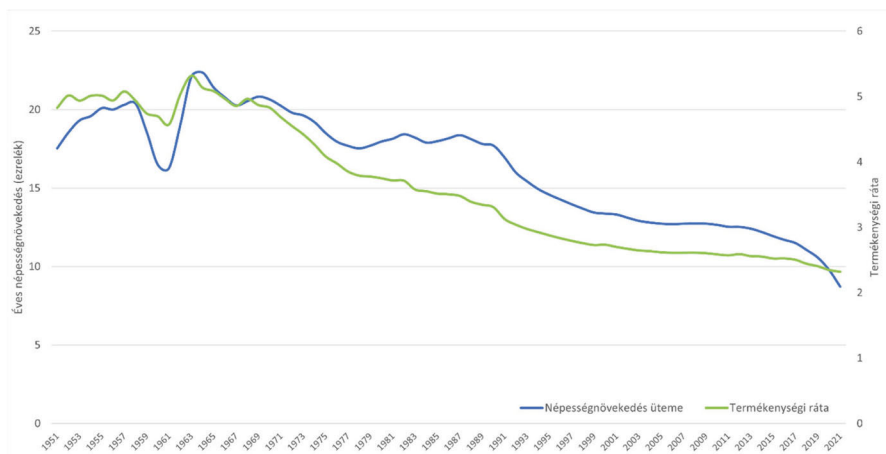
A Föld népessége kezdetben igen lassan növekedett, becslések szerint Kr. e. 10 000 körül mintegy ötmillió ember élhetett a bolygón. A növekedés ráadásul nyilvánvalóan nem volt egyenletes, bőven lehettek olyan évek vagy időszakok, amikor az emberi populáció létszáma csökkent, bizonyos elméletek szerint az emberiség időnként a kihaláshoz is közel kerülhetett. A népesség növekedését nem tetszőlegesen kiválasztott időpontok adatainak segítségével próbáljuk bemutatni, hanem azon rendszer alapján, amely a népesség megduplázódásához szükséges időszakokat veszi figyelembe. Ezeket a kezdetben hosszabb, majd egyre rövidülő időintervallumokat népesedési ciklusoknak nevezzük, amelyekből Kr. e. 10 000-et tekintve kiindulópontnak, tíz szakaszt különíthetünk el az emberiség életében. Az első ciklus mintegy 3000 évig tarthatott, vagyis az emberiség lélekszáma a becslések alapján Kr. e. 7000 körül érhetette el a 10 millió főt. A Föld lakosságának ismételt megduplázódásához „már csak” 2500 évre volt szükség, a népesség száma Kr. e. 4500 körül mintegy 20 millió fős lehetett. A folyamatosan javuló termelési és életfeltételeknek köszönhetően a lakosság száma továbbra is gyors ütemben növekedett, újbóli megkétszereződéséhez már csak 2000 évre volt szükség; Földünk lakossága Kr. e. 2500 körül érhetette el a 40 millió főt, majd újabb ciklust leírva Kr. e. 1000 körül a 80 millió főt. Krisztus születésének idején talán 160, talán 100, de lehet, hogy már 250–300 millió ember is élt a Földön, ami jól jelzi a történeti demográfiában rejlő óriási bizonytalanságokat.

A hasonló, enyhén gyorsuló ütemű növekedés folytatódott a következő 1500 évben is, amelyet regionális jellegű intenzív csökkenési periódusok tarkítottak, például Európában Róma bukása után, vagy Amerika spanyolok általi meghódítása kapcsán az Újvilágban. A következő két ciklushoz 900, illetve 800 évre

volt már csak szükség. Ezt követően azonban a népesség növekedési üteme ugrásszerűen felgyorsult, a nyolcadik ciklusban 150, a kilencedikben pedig mindössze 100 év alatt kétszereződött meg Földünk népessége. Ezt követően a népességnövekedés üteme még inkább felgyorsult, és az utolsó duplázódáshoz (2,5 milliárd főről 5 milliárdra) már csak 35 évre volt szükség. Napjainkban a népességnövekedés üteme valamelyest lassult, és ennek köszönhetően, valamint amiatt, hogy a következő duplázódás már 5 milliárd fős növekményt jelent, a népesedési ciklus hosszának növekedése prognosztizálható. A világnépesség időbeli változását ábrázoló görbék sokkolóak, a modernizációval felgyorsult népességnövekedés hihetetlen üteméről tanúskodnak. A hatmilliárd fős határt 1999-ben, a hétmilliárdot 2011-ben (az ENSZ szerint október 31-én) lépte át az emberiség. A népességszám jövőbeni gyarapodási üteme azonban már nem jósolható meg ilyen nagy biztonsággal, a rövidebb-hosszabb távú előrejelzések meglehetősen eltérő népességszám-adatokat mutatnak. Az ENSZ 1980-ban készített középtávú számítása már 2010-re 7 milliárd embert, 2025-re pedig 8,2 milliárd főt prognosztizált (ami ma már biztosan kijelenthető, hogy nem valósul meg). Ez az előrejelzés azonban még akkor készült, amikor a népesség évente több mint 80 millió fővel – az 1980-as évek második felében 85–87 millió fővel – gyarapodott, ám a népesség növekedési üteme az 1990-es évektől némileg lelassult, 2022-ben például mintegy 66-67 millió fő lesz „csak” a növekmény. Jó hír, hogy a növekedési előrejelzéseket folyamatosan lefelé kell korrigálni. A 2017-es keltezésű ENSZ-jelentés (UN Department of Economic and Social Affairs, 2017) 2030-ra 8,6 milliárdos, 2100-ra 11,2 milliárdos népességgel kalkulált. A 2022-es előrejelzés (United Nations Department of Economic and Social Affairs 2022) 2030-ra már csak 8,5, 2050-re 9,6 milliárd fővel kalkulál, valamint azzal, hogy a Föld nagyrégiói közül immár nemcsak Európa és Észak-Amerika, hanem Latin-Amerika, valamint Kelet- és Délkelet-Ázsia (!) is elérte vagy a következő években eléri a csúcspontot. Érdemi népességnövekedést már csak Afrikában (külön kezelve a szubszaharai Afrikát és külön az Észak-Afrika és Közel-Kelet térségét) és Dél-Ázsiában prognosztizálnak.

Mindennek háttérében az van, hogy beérett az elmúlt évtizedek csökkenő termékenységeinek „vetése” (3. ábra). Jól megfigyelhető, hogy a termékenységi ráta (jobb tengely) már akkor elkezdett csökkenni, amikor a népesség növekedési üteme (bal tengely) még az évi 2%-hoz volt közel. Napjainkban az apályban a csökkenő termékenység mellett az is szerepet játszik, hogy a jelenleg szülőképes korban lévő generációk adott populáción belüli súlya már nem olyan nagy, mint volt például az 1990-es vagy pláne az 1980-as években. Ennek hatására a trend kicsit átbillent: ma már a termékenység csökkenése lassabb ütemű, mint a növekedésé.

Nincs egyetértés abban, hogy hol van a folyamat vége abban az értelemben, hogy mikor és hány fő mellett éri el a világ népessége a csúcspontot. Az ENSZ fentiekben idézett legfrissebb (az utóbbi években többször lefelé korrigált) becslése 10,4 milliárd főt feltételez 2080-ra (és egyfajta platót 2100-ig). Más becslések azonban már 9,6–9,7 milliárd főnél fordulatot feltételeznek, és a csúcspont elérése évét 2064 és 2070 közé teszik (Adam 2021).

3. ábra. A világnépesség éves növekedési üteme és a termékenységi ráta változása (1951–2021). Adatok forrása: Our World in Data

Kérdés persze, hogy mi következik ezután. A demográfiai átmenet elmélete, amely az 1940-es, 1950-es évek óta jelen van a társadalomtudományban (Coale 1989; Kirk 1996; Lee 2003), kiállta az idő próbáját. Az elmélet a társadalmak modernizációjával kapcsolja össze demográfiai fejlődésük négy szakaszát. Az elsőben, a premodern fázisban a magas születésszámok magas halálozással párosulnak, nagyon alacsony növekedési ütemet eredményezve. Az iparosodó társadalmakban aztán a halálozás csökkenni kezd, ugyanakkor a továbbra is magas termékenység miatt bekövetkezik a népességtöbbség, ami a harmadik szakaszban a születések számának mérséklődésével csillapodik. A negyedik fázisban egy új, alacsonyabb egyensúlyi szint alakul(na) ki, alacsony születési és halálozási rátával. Ezen a fejlődési pályán, noha a különbségek nem elhanyagolhatók (az egyes szakaszok hossza, a változások intenzitása tekintetében), úgy tűnik, hogy a Föld minden társadalma végighalad, illetve végighaladt. A negyedik, egyensúlyi állapotot feltételező szakasz mintha egy kissé vágyvezérelt gondolkodás vagy az eleganciára való törekvés terméke lenne: a gyakorlati tapasztalat inkább az, hogy nincs hosszú stabilitás a negyedik szakaszban, hanem ki kell egészíteni a modellt egy olyan ötödik szakasszal, amelyben a termékenység további apadása már határozott népességcsökkenést eredményez. Különösen az olyan zárt, bevándorlástól lényegében mentes országok, mint Japán, esetében látható élesen, hogy illúzió azt várni, hogy a demográfiai folyamatok valami társadalmi, politikai és nemzetgazdasági szempontból kényelmes stabilitás mentén találnának egy új egyensúlyt. Vagyis fel kell arra készülnünk, hogy a jelenleg még meglévő demográfiai tartalékok kiapadása után a Föld népessége bizony tartósan csökkenő pályára kerül majd. Azoknak az országoknak, ahol ez a fordulat már bekövetkezett, a nagyon is égető társadalmi-politikai dilemma, amire választ kell találniuk, így hangzik: felhasználják-e a kevésbé fejlett régi-

ókban még újratermelődő demográfiai erőforrásokat saját nemzetgazdaságukban, ezáltal egy nyitott, befogadáspárti migrációs politikát hirdetnek annak minden vélt vagy valós konfliktusával együtt, vagy elfogadják a népesség zsugorodásával és elöregedésével kapcsolatos problémák elkerülhetetlen bekövetkeztét? Úgy tűnik, hogy harmadik választási lehetőség, bármennyire is szeretnének ebben sokan hinni, nem létezik.

Kérdés persze, hogy problémának kell-e látnunk mindezt. Nagyon könnyen minősítünk egyes demográfiai folyamatokat „jónak” vagy „rossznak”, holott nem biztos, hogy ez egy helyes megközelítés. Valójában egy-egy társadalmon belül mind a nagyon gyors népességnövekedés, mind pedig a csökkenő népesség létrehoz megoldandó kihívásokat, teremt alkalmazkodási kényszert. A gyors növekedés hatalmas terhet ró az intézményhálózatra. Szükség van rengeteg óvodára, iskolára, a városokban, ahol a növekedés koncentrálódik, megfelelő lakóhelyekre, egészséges tiszta ivóvízre, közösségi közlekedési kapacitásokra – hosszan lehetne folytatni a sort. Még egy olyan kisebb demográfiai hullám is, amit az ún. Ratkó-unokák megszületése jelentett az 1970-es évek közepének Magyarországon, két műszakos munkarendbe kényszerítette az általános iskolák egy részét a városokban, és voltak gyerekek, akik délután jártak iskolába, mert egyszerűen nem volt elég tanterem. Másik oldalról, a csökkenő népességszám lassan apasztja ezen intézményhálózat alapjait, egyre drágább fenntartani az iskolákat, kórházakat, egyre kevesebb adófizető befizetéseiből kell finanszírozni a nyugdíjrendszer és az egészségügyi ellátórendszer növekvő terheit, hiszen az idősek aránya nagyon megnő a társadalmon belül. Azt mondhatjuk, hogy a túlnépesedés jellemző problémái a nagyvárosi terekben koncentrálódnak, mert a vidéki térségekből ide áramlik a népesség megélhetést keresve. A zsugorodás hatásai pedig leginkább az elnéptelenedő vidéki-kisvárosi terekben jellemzőek (Jarzebski et al. 2021; Kinsella 2001; Makkai et al. 2017).

A népességcsökkenéssel kapcsolatos legtöbb probléma azonban a szerző nézete szerint legalábbis összességében menedzselhetőnek tűnik. Ezek elsősorban elosztási, adózási és intézményi kérdéseket jelentenek, csupa olyasmit, amelyet egyszerűbb megváltoztatni annál, mint amennyire a népesség demográfiai magatartása befolyásolható. Ha pedig arra gondolunk, hogy milyen intenzíven alakul át jelenleg is a munka világa, mennyire gyorsan törnek előre az új generációs, mesterséges intelligenciák és tanuló algoritmusok által támogatott automatizálási eljárások, akkor talán nem is olyan nagy probléma a munkaerő-bázis csökkenése (Lutz et al. 2008). Ideje megbarátkoznunk azzal a gondolattal, hogy a 21. században már nem a munkára vagy hadra fogható emberek száma, hanem a birtokolt technológia határozza meg egy nemzet vagy társadalom erejét.

Túlnépesedett Föld?

Az a kérdés, hogy hány embert képes eltartani a Föld, voltaképpen nagyon tudománytalan, tudományos megközelítésből nem választható meg egyetlen számmal. Hiszen előbb definiálni kellene, mit értünk eltartás alatt. Az élet fenntartásának minimálisan szükséges szintjét? Valamiféle polgári jólétet?

Amikor az eltartóképességről gondolkodunk, történelmi távlatokban újra és újra beleütközünk Malthus tanulságába: valóban kialakultak olyan helyzetek, amelyben viszonylag zárt, autark társadalmi-gazdasági rendszerek összeomlottak a válságba jutott mezőgazdaság miatt. A Kínán időről időre végigsöprő történelmi éhínségek, a Karácsony-szigetek rejtélyes kultúrájának bukása vagy a modern időkben a 19. századi írországi burgonyavész figyelmeztetnek a lokális túlnépesedés veszélyeire.

Mielőtt túlságosan átadnánk magunkat a jövővel kapcsolatos szorongásnak, idézzük fel azt a történeti tapasztalatot, hogy minden lokális válság ellenére az emberiség hosszabb távon egyre gyarapodó jólétben él. Az elmúlt évben szó szerint százmilliók emelkedtek ki az extrém szegénységből, elsősorban Kína, másodsorban India gyarapodásának köszönhetően. Bár a szegénységi küszöb-vel kapcsolatos számításokat sok vita övezi, valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy az extrém szegénységben élők aránya világszerte a felére csökkent 1990 és 2020 között. Az élelemtermelés is lépést tartott a népesség növekedésével: a FAO adatai szerint 1960 és 2020 között a rendelkezésre álló egy főre jutó napi kalóriamennyiség 2200 kcal-ról közel 3000 kcal-ra nőtt, és még a legszegényebb országok körében is tapasztalhatunk mintegy 15%-os növekedést. Az élelemtermelés kiterjesztésében jelentős szerepet játszott az extenzív jelleg, vagyis a termőterületek növelése a természetes ökoszisztémák rovására. De a növekedésnek vannak intenzív komponensei is: a búza hektáronkénti globális átlaghozamai 1960 és 2020 között 3,4-szeresére, a kukoricáé 2,8-szorosára, a rizsé 2,3-szorosára, a szójababé 2,5-szeresére nőtt (World Bank). Elvileg ennek a növekedésnek bőven vannak még tartalékai: nagyon messze vagyunk attól, hogy világszerte elterjedjenek az elérhető legjobb, a környezeti erőforrásokat a leghatékonyabb módon felhasználó technológiák, amelyek alkalmazásával az élelmiszer-termelés jelentős további növekedése lehetővé válna. Összességében nincs okunk azt feltételezni, hogy a Földön ne lennének képesek elegendő élelmiszert termelni kilenc- vagy tízmilliárd ember számára (Seekell et al. 2017).

Az éhínség, az alultápláltság regionális jelleggel újra meg újra felüti a fejét, kivétel nélkül olyan országokban, amelyek kifejezetten szegények, és képtelenek a helyben hiányzó élelmiszert a világpiacról beszerezni. 2022-ben, amikor ezek a sorok íródnak, az északi félteke nagy részét sújtó extrém aszály, a Kelet-Európa termőföldjein pusztító orosz–ukrán háború teszi próbára a világ élelemellátását. Az élelmiszerek árának megugrása a fejlett országok lakóinak többsége számára csak bosszúságot, kényelmetlenséget, esetleg a takarékoság kényszerét hozza. A legkevésbé fejlett és élelmiszer-importra szoruló országok esetében azonban

súlyos következményekkel járhat. Ebből is látszik, hogy az eltartóképeség kérdése közgazdaságilag értelmezendő: milyen áron lehet megtermelni elegendő élelmiszert 10 milliárd embernek?

Vannak további fenyegető ellentmondások, amelyek sötét felleggként tornyosulnak a közeljövő horizontján. A népességnövekedés legjobb ellenszere, ahogy láttuk, a gazdasági növekedés és a modernizáció. Ez viszont az egy főre jutó fogyasztás növekedésével is együtt jár, vagyis az élelmiszer iránti igény fokozódni fog. Igaz, a gazdasági növekedés azt is lehetővé teszi, hogy ezt magasabb áron vásárolják meg. Ugyanakkor a gyarapodó jólét más javak iránt is keresletet támaszt: tartós fogyasztási cikkek, például járművek, az ehhez szükséges üzemanyagok, a növekvő mobilitás költségei – mindnek a Föld erőforrás-készleteit próbára tevő ára van.

Napjainkban már meglehetősen elterjedt és jól ismert az ökológiai lábnyom koncepciója, amely az emberi fogyasztás erőforrás-szükségletét az ezek megtermeléséhez szükséges területtel hasonlítja össze. Jelenleg ez a mutató globálisan 1,7-szeres túlfogyasztást mutat. Hasonló mutatószám a globális túlfogyasztás napja, ami 2022. július 29-ére esett: onnantól nem a hozamokat, hanem magát a tőkét használjuk fel a mindennapi igényeink kielégítéséhez. Ez elvezet minket a probléma magjához: ki tudjuk-e elégténi 10 milliárd ember fogyasztói igényeit anélkül, hogy bolygónk klímája összeomlana? Vagy talán inkább úgy kell ma már megformálnunk ezt a kérdést, hogy mindama pusztítás ellenére, amelyet a bioszférában tettünk és amit az ember indukálta klímaváltozás okoz saját agrárrendszereinkben, képesek leszünk-e ellátni ezeket az igényeket (Ray et al. 2019; Rockström et al. 2009; Schneider et al. 2011). Ez az a kérdés, amely meg fogja határozni a következő évtizedek globális fejlődését. Ha nem találjuk meg a megoldást, az erőforrások újraelosztásáért folytatott küzdelem nagyon is valóságos formát ölthet majd. Közös jövőnkben a demográfiai kérdések kulcsszerepet játszanak ugyan, de a gyermekvállalás kérdését nem lehet csak társadalmi vagy ökológiai nézőpontból szemlélni, nem szabad azt kiragadni onnan, ahová első-sorban tartozik: a családok, a párok, a nők legszemélyesebb döntései közül. Hogy van-e vagy lesz-e gyermekünk, és hogy mennyi? Az emiatti aggodalmat hagyjuk meg a statisztikusoknak, kutatóknak és politikusoknak, és inkább azzal szolgáljuk az emberiség közös ügyét, hogy tudatosan készülünk a változásokra, és ebben a szellemben tanítjuk gyermekeinket is.

Ajánlott olvasmányok

Haggett, Peter 2001. *Geography: A Global Synthesis*. 4. ed. Harlow, Pearson Hall. (1. kiadás: New York, Harper & Row, 1983.)

A felsőoktatásban nagyon széles körben használt tankönyv első kiadása 1972-ben jelent meg. A geográfia teljességét bemutatni szándékozó munkából nem hiányozhat a népességföldrajzi fejezet. A 6. részben („Population Dynamics”) rövid áttekintést kaphat az olvasó a népesség számának alakulásáról, a demográfiai átmenetről és a jelenlegi trendekről. A további fejezetekben pedig témáink közül többek között tájékozódhatunk a környezeti erőforrások és az ökoszisztéma összefüggéseinek kérdéseiről.

Meadows, D. H. – Meadows, D. L. – Randers, J. – Behrens III, W. W. 1972. *The Limits of Growth. A Report for The Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York, Universe Books.

A *növekedés határai* a mai napig nehezen megkerülhető munka bárkinek, aki a túlnépesedés problémájában kíván elmélyedni. A számítógépes szimuláció, ami azokban az években még forradalmi újdonságnak számított, ijesztő jövőt jelzett előre az emberiségi számára, valódi malthusiánus katasztrófát vetített előre, elfogyó erőforrásokkal, kimerülő talajokkal, összeomló globális populációval. Már megjelenésekor és azóta is sokan kritizálták módszertanát és megállapításait, de ennek ellenére megnyitotta az utat a fenntartható fejlődésről szóló diskurzus előtt, és emlékezetébe véste a tudományos világnak a globális túlnépesedés veszélyeit. Ilyen szempontból egyike lehet a 20. század legfontosabb írásainak.

Irodalomjegyzék

- Adam, David 2021. How far will global population rise? Researchers can't agree. *Nature*, 597: 462–465. <https://doi.org/10.1038/D41586-021-02522-6>
- Atoyan, Ruben – Christiansen, Lone – Dizioli, Allan – Ebeke, Christian – Ilahi, Nadeem – Ilyina, Anna – Mehrez, Gil – Qu, Haonan – Raei, Faezeh Raei – Rhee, Alaina – Zakharova, Daria 2016. *Emigration and its economic impact on Eastern Europe*. [Washington, D.C.], International Monetary Fund.
- Caldwell, John C., – Schindlmayr, Thomas 2010. Explanations of the fertility crisis in modern societies: A search for commonalities. *Population Studies*, 573: 241–263. <https://doi.org/10.1080/0032472032000137790>
- Coale, Ansley J. 1989. Demographic Transition. In Eatwell, John – Milgate, Murray – Newman, Peter (eds.): *Social Economics*. London, Palgrave Macmillan, 16–23. https://doi.org/10.1007/978-1-349-19806-1_4
- Connelly, Matthew 2006. Population Control in India: Prologue to the Emergency Period. *Population and Development Review*, 324: 629–667.
- Eager, Paige Whaley 2017. *Global population policy: From population control to reproductive rights*. London, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315254180/GLOBAL-POPULATION-POLICY-PAIGE-WHALEY-EAGER>
- Elliott, Jennifer A. 2013. *An Introduction to Sustainable Development*. London, Routledge.
- Feng, Wang – Cai, Yong – Gu, Baochang 2012. Population, policy, and politics: how will history judge China's one-child policy? *Population and Development Review*, 38: 115–129.

- Genereux, Anne 2007. A review of migration and fertility theory through the lens of African immigrant fertility in France. *MPIDR Working Paper*, 2007–008. <https://doi.org/10.4054/mpidr-wp-2007-008>
- Hartmann, Betsy 1987. *Reproductive rights and wrongs: the global politics of population control and contraceptive choice*. New York, Harper Collins Publishers.
- Hoem, Jan M. 2005. Reflexion Why does Sweden have such high fertility? *Demographic Research*, 13: 559–572. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2005.13.22>
- Inglot, Tomasz 2020. The Triumph of Novelty over Experience? Social Policy Responses to Demographic Crises in Hungary and Poland since EU Enlargement. *East European Politics and Societies and Cultures*, 344: 984–1004. <https://doi.org/10.1177/0888325419874421>
- Jarzebski, Marcin Pawel – Elmqvist, Thomas – Gasparatos, Alexandros – Fukushi, Kensuke – Eckersten, Sofia – Haase, Dagmar – Goodness, Julie – Khoshkar, Sara – Saito, Osamu – Takeuchi, Kazuhiko – Theorell, Töres – Dong, Nana – Kasuga, Fumiko – Watanabe, Ryugo – Sioen, Giles Bruno – Yokohari, Makoto – & Pu, Jian 2021. Ageing and population shrinking: implications for sustainability in the urban century. *Npj Urban Sustainability*, 11: 1–11. <https://doi.org/10.1038/s42949-021-00023-z>
- Kinsella, Kevin 2001. Urban and rural dimensions of global population aging: an overview. *The Journal of Rural Health*, 174: 314–322. <https://doi.org/10.1111/j.1748-0361.2001.tb00280.x>
- Kirk, Dudley 1996. Demographic Transition Theory. *Population Studies*, 503: 361–387. <https://doi.org/10.1080/0032472031000149536>
- Kulu, Hill 2005. Migration and Fertility: Competing Hypotheses Re-examined. *European Journal of Population*, 21: 51–87. <https://doi.org/10.1007/s10680-005-3581-8>
- Lee, Ronald 2003. The Demographic Transition: Three Centuries of Fundamental Change. *Journal of Economic Perspectives*, 174: 167–190.
- Lutz, Wolfgang – Sanderson, Warren – Scherbov, Sergei 2008. The coming acceleration of global population ageing. *Nature*, 451: 716–719. <https://doi.org/10.1038/nature06516>
- Makkai, Bernadett – Máté, Éva – Pirisi, Gábor – Trócsányi, András 2017. Where Have All the Youngsters Gone? The Background and Consequences of Young Adults' Outmigration from Hungarian Small Towns. *European Countryside*, 94: 789–807. <https://doi.org/10.1515/euco-2017-0044>
- Malthus, Thomas 1798. *An Essay on the Principle of Population*. London, J. Johnson.
- McClamroch, Kristi 1996. Total Fertility Rate, Women's Education, and Women's Work: What Are the Relationships? *Population and Environment: A Journal of Interdisciplinary Studies*, 182: 175–197.
- Meadows, Donella H. – Meadows, Dennis L. – Randers, Jørgen – Behrens III, William W. 1972. *The Limits of Growth. A Report for The Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York, Universe Books.
- Ray, Deepak K. – West, Paul C. – Clark, Michael – Gerber, James S. – Prishchepov, Alexander V. – Chatterjee, Snigdhasu 2019. Climate change has likely already affected global food production. *PLOS ONE*, 145: e0217148. <https://doi.org/10.1371/JOURNAL.PONE.0217148>
- Rockström, Johan – Falkenmark, Mark – Karlberg, Louise – Hoff, Holger – Rost, Stefanie – Gerten, Dieter 2009. Future water availability for global food production: The potential of green water for increasing resilience to global change. *Water Resources Research*, 457. <https://doi.org/10.1029/2007WR006767>

- Scharping, Thomas 2013. *Birth Control in China 1949–2000*. London – New York, Routledge – Curzon. <https://doi.org/10.4324/9781315027777>
- Schneider, Uwe A. – Havlík, Petr – Schmid, Erwin – Valin, Hugo – Mosnier, Aline – Obersteiner, Michael – Böttcher, Hannes – Skalsky, Rastislav – Balkovič, Juraj – Sauer, Timm – Fritz, Steffen 2011. Impacts of population growth, economic development, and technical change on global food production and consumption. *Agricultural Systems*, 104/2: 204–215. <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2010.11.003>
- UN Department of Economic and Social Affairs. 2017. *World Population Prospects: The 2017 Revision*. <https://www.un.org/development/desa/publications/world-population-prospects-the-2017-revision.html>
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. 2022. *World Population Prospects 2022*. <https://population.un.org/wpp/Publications/>
- Seekell, David – Carr, Joel – Dell'Angelo, Jampel – D'Odorico, Paolo – Fader, Marianela – Gephart, Jessica – Kummu, Matti – Magliocca, Nicholas – Porkka, Miina – Puma, Michael – Ratajczak, Zak – Rulli, Maria C. – Suweis, Samir – Tavoni, Alessandro 2017. Resilience in the global food system. *Environmental Research Letters*, 122: 1–10. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/aa5730>
- Weinberger, Mary Beth 1987. The relationship between women's education and fertility: Selected findings from the world fertility surveys. *International Family Planning Perspectives*, 132: 35–46. <https://doi.org/10.2307/2947826>
- World Commission on Environment and Development, 1987. *Our Common Future*. New York. <https://digitallibrary.un.org/record/139811>

TÁJOLÓ. A TÁJ JELENTŐSÉGE A HUMÁN KÖRNYEZETTUDOMÁNYI KUTATÁSOKBAN

Máté Gábor

Keretek és tájak

A táj iránti érdeklődés a különféle tudományágakban nem új keletű dolog. Már a környezeti problémák megjelenése előtt, az ún. emberföldrajz kibontakozásától kezdve egyfajta kikristályosodási pontjává vált az ember és a természeti környezet közötti viszonyrendszer kutatásának. (A hazai emberföldrajz kibontakozásáról, néprajz és földrajz kapcsolatáról lásd: Novák 1997.) A kérdés jelentőségét aláhúzza, hogy a fogalom mára a természet- és humán tudományok körében az elemzés fontos szintjévé lépett elő, amit pl. a tájökológia, a tájföldrajz, a tájtörténet, a tájrégészet, a tájesztétika diszciplínák kialakulása is jelez. A fogalom lényegét és képlekenységét jól megvilágítják Teleki Pál szavai, aki szerint a *„táj egy kívágot, egy nagy példa a földfelszíni térből, a világ sokritmusú életéből, ahol egyszerre és egyútt sok-sok ilyen ritmus van jelen. [...] A tájmegfigyelés, az ismertnek és ismeretlennek együttes kapcsolatban való érzékelése, a mindenség egy közvetlenebb, esetleg legközvetlenebb[ül] bennünket körülvevő részletén, tudásunknak értékes kiegészítője, problémák teremtetője, és gondolkodásunk elmélyítésének útján vezetőnk lehet”* (Teleki 1937: 138).

Teleki tájföldrajza óta sok idő eltelt, de gondolatai ma is kellő rugalmassággal mutatják, hogy mire is lehet alkalmas keret a táj. Richard Muir angol tájtörténész az utóbbi évtizedek táj iránti érdeklődésének növekedését egy fa növekedésével szemlélteti. Szerinte ahogy idővel a fák ágai egyre terebélyesednek és távolabb kerülnek egymástól, úgy alakulnak ki, ágaznak szét, majd finomodnak az újabb táji megközelítések is. Ez más szavakkal leírva, a tudományos tájértelmezések között különbségek növekedését, a táj koncepciójának különfejlődését szimbolizálja. Muir egy konkrét példája szerint a posztmodernista felfogások képviselői ma már aligha lennének képesek értelmezni az elpusztult falvak földfelszíni mintázatait (Muir 1999: XIII–XIV). Hogy miért is kerültek egymástól ennyire távol az „ágak”, arra két „fordulat” hatását kell említenünk. Az egyik legnagyobb szemléletbeli változást az 1970-es években a földrajztudományban bekövetkezett „kulturális fordulat” (cultural turn) hozta el, amely relativizálta a tér szerepét, így a tájakét is. A tájegységek fizikai paraméterein túlmutató, nem anyagi jellegzetességekre hívta fel a figyelmet, olyanokra, mint a nyelv, a jelentés és reprezentáció fontossága. A tájak tehát nem önmagukban lévő dolgok, hanem kulturális jelentésekkel bírnak, a kultúrába vonódnak (enkulturálódnak) (Atha–Howard–Thomp-

son–Waterton 2013: XXI; Békési 2009: 185). A történetírásban végbement „térbeli fordulat” (spatial turn) pedig a hely szerepének felértékelődését, a jelentésekkel való telítettség felismerését hozta, amely leszámolt az egyenmű tér koncepciójával (Keszei 2019: 101; Warf–Arias 2009; Withers 2009: 638). A szemlélet megváltozása a természet- és a humán tudományokban egyaránt éreztette a hatását.

A magyar *táj* szó Lóczy Dénes kutatásai szerint jelent egy „meghatározott földterületet” (területegység), és jelenti a „föld megjelenését, ahogyan észleljük” (egy pontból feltárulkozó látvány) (Lóczy 2002: 18), de ezenkívül jelent még tartományt, tájképet (festményt) is. Drexler Dóra a szó hétköznapi értelmének egyéb vonatkozásaira is rámutat, mint például a környék, vidék jelentés (Drexler 2010: 26–28). Használatára, sőt értelmére a reneszánsz és a romantika kora művészi tájszemléletének és a politikának is nagy hatása volt (Antrop 2019: 1–3). Szótáraink szerint a táj szavunkat már a középkorban is az első két értelmének megfelelően használhatták, és ebből a szempontból hasonlóságot mutat a német *Landschaft* kifejezéssel (Drexler 2010: 39; Benkő 1976: 822). Drexler Dóra részletes szóösszehasonlító kutatásaiból kiderül, hogy a francia *paysage* és az angol *landscape* ugyanakkor tartalmában nem egyezik meg a magyar és a német, rokon értelműnek vélt szavakkal, ezért az utóbbiak tudományos terminusként történő használata nem volt nehézségektől mentes, ráadásul ma sem ugyanazok az értelmezési, teoretikus keretek kapcsolódnak hozzájuk (Drexler 2010: 37–40). (A terminus nemzetközi használatáról még: Antrop 2019: 1; Potsin–Bastian 2004: 2; Schara 1996: 10.)

A táj kifejezést a tudomány „tette naggyá”. Lóczy Dénes idézett munkájában arra is felhívta a figyelmet, hogy a hétköznapi nyelvben is használt táj kifejezést az analitikus kutatások számára nehezebb tartalommal megtölteni, ezért egyre inkább az „értéksemleges” szakterminusok használata válik jellemzővé. Vagyis olyan szavak alkalmazása, amelyek a térbeli egységeket körülírják, de nem kapcsolódnak többé a táj többértelmű és érzelmi kötődéseket is felszínre hozó fogalmához (Lóczy 2002: 14). Ilyen például az „ökoszisztéma” (rendszermodell), „ökotóp” (élőhely), vagy az utóbbi években a néprajzban leginkább Borsos Balázs munkáiban megjelenő „régio” szakterminus, amely az etnográfiaiban igen sok jelentéssel, mellékszöveggel rendelkező szakkifejezések (köztük a táj) alkalmazását válthatja fel (Borsos 2002: 111). A táj ugyanakkor sokkal több, mint a tér egy darabja, és a váltást szorgalmazó törekvések ellenére mindmáig ott szerepel nemcsak az elemző kutatások, de a szintetizáló vizsgálatok fogalomkészletében. A táj inspiráció, élettér, esztétikai értékek hordozója és tudományos forrás is.

Az örök táj

Ha van a humán környezettudomány égiszén olyan kérdés, amelynek előtörténete messze a paleolitikum homályába vész, akkor a táj és a benne élő ember kapcsolata biztosan ilyen. Az állatsapatokat követő őskőkori vadászok, a földet művelő újkőkori telepesek, az érceket bányászó és olvasztó bronzkori emberek is a tájban és a tájból élő embercsoportok voltak. A táj itt nem csupán a látványt

vagy egyszerűen a környezetet jelenti. Sokkal inkább egy olyan, jól behatárolható, de szubjektív módon is értelmezhető közeget, amelyet használói rendszerként láttak maguk előtt, és az ott termelt javakból éltek. Jóllehet minderről alig vannak ismereteink, hiszen eleink csak ritkán hagytak maguk után olyan „adatbankokat”, mint a festők, költők, írók alkotásai. Azt ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a „történelem előtti” emberek is képesek voltak absztrakt módon gondolkodni a tájról, akárcsak a mai művészek vagy a kutatók. A régészeti kutatások számos esetben bizonyították, hogy nemcsak a „magas civilizációk” tudták az anyagtól elrugaskodottan, mintegy felülről szemlélni, és értelmezni a környezeti koordinátákat, majd megjeleníteni a tájat, hanem az írásbeliséggel nem rendelkező népcsoportok és kultúrák is (Mileson–Brooks 2021: 317–318; Tilley 1994: 202–208). Ugyanerről tanúskodnak azok az antropológiai kutatások, amik gyakorlati célokat szolgáló navigációs ismeretekről, az ősoket megidéző s egyúttal a hitrendszer alapját képező táji tudásról készítettek feljegyzéseket a primitívnek cseppet sem nevezhető „benszülöttek” körében. (Az ausztrál őslakók tájszemléletéről lásd: Morphy 1995.) E rendszerek rokonát alkotja meg a 21. század embere is, aki GPS-tracket készít a tájban megtett útvonalairól, műemlékeket avat és véd, kirándul, érzékszerveivel dekódolja a táj információit, és megosztja másokkal, ma már jellemzően online platformokon.

A BEDOLINA-TÉRKÉP

Az észak-olaszországi Camonica-völgyben (Val Camonica) a manapság divatos *land art* művészethez hasonló, szabadterben kivitelezett sziklarajzokat látunk. Mintegy 8000 évet átívelően, több tíz ezer „műalkotás” készült el itt, az Alpok egy hosszú völgyében. A Bedolina sziklán látható ábrázolás több rétegből áll, a véseteket a kutatók a bronzkorra (i. e. 1500–1400) és a vaskorra (i. e. 800) datálják. A völgy fölött elhelyezkedő, hullámzó felszínű sziklán nagyjából 4,3x2,4 méteres nagyságú, térképszerű tájábrázolást látunk. Házak, utak, szántóföldek, emberek elevenednek meg rajta, képét adva egy korabeli, embert körülvevő táj mindennapi életének (Anati 1961: 242). A kutatók körében vitatott, hogy a térkép a völgy pontos másának tekinthető-e, vagy inkább egy elképzelt, valamiféle szimbolikus térképként fogadható el (Craig 2007: 387). Bármilyen is volt vele a céljuk, készítői egy tájként körülírható és értelmezhető téralakzatot véstek a sziklára.

„A TAJGA AZ Ő HÁZUK”

A szibériai Vaszjugán-folyó mentén élő hantik megélhetése az olajbányászat megjelenése előtt a vadászatból és a halászatból függött. Nagy Zoltán kutatásaiból kiderül, hogy az őslakosokat („osztjákok”) más környezetpercepció jellemzi, mint a 20. században betelepített embereket („oroszk”).¹

¹ Az „osztják” és az „oroszk” ebben a kontextusban olyan „belső”, énikus kategóriák, amelyeket a helyi lakosok használnak alapvetően az őslakos hantik és a később érkezettek megnevezésére.

„Az »osztjások« kiválóan ismerik az erdőt, kiválóan tudnak orientálódni benne. Tökéletesen átlátják a teret, felismerik apró különbségeit, rendszerben, összefüggő és tagolt egészként él bennük környezetük. Tökéletesen ismerik az útjaikat, nemcsak azt, hogy körülbelül honnan hova jutnak el, nemcsak a végpontokat, hanem azt is, hogy éppen hol vannak. [...] De hasonlóan gondolkodnak róluk az »oroszok« is. A terület vadőre szerint *„az osztjások soha nem használtak semmiféle tájolt az erdőben. Kimegy, körülnéz, aha, nekem erre kell mennem, mondja és elindul. És tényleg pontosan oda is érkezik meg, ahova akart. Itt születtek, ebből éltek. A tajga az ő házuk* [...] Kiváló térlátásuk, térérzékelésük ékes bizonyítéka, hogy például házigazdám, aki maga sosem használt térképet, pillanatokon belül átlátta azt, a térképészeti szimbólumok megismerése után azonnal tájékozódott rajta, és pontosan meg tudta nekem is mutatni azokat a helyeket, utakat, amelyekre kíváncsi voltam beszélgetésünk során. [...] Sokan ebben látták a »osztjások« és az »oroszok« tájékozódása közti fő különbséget: az egyikőjük magától értetődően, a másikuk térképek és tájoló segítségével tájékozódik az erdőben (Nagy 2021: 244, 249).

A táj, noha absztrakt dolog is lehet, sok szempontból nagyon is „földhöz ragadt” jelenség. A táji tudás, ami például a néprajzban az etnobotanikában fontos fogalom, magában hordozza az élethez nélkülözhetetlen fizikai feltételek ismeretét: hegyek, patakok, szántóföldek „tudását”. Ez nemcsak topográfiai ismereteket jelent, hanem a topológia (összeköttetések), a kronológia (időbeliség) és a funkció (hasznosíthatóság) bizonyos körű ismeretét is. Ezeknek az összefüggéseiről kiváló példát szolgáltatnak a gyimesi etnobotanikai kutatások. Babai Dániel és szerzőtársai a helyiek által felismert tájdinamikát és tájváltozást rögzítették, és a belső szem által érzékelt jellegzetességeket a helyi tájszavakkal és csoportrendszerezéssel írták le (Babai–Molnár–Molnár 2014). A magyar tudományban Pesty Frigyes óta nagy jelentősége van a helyneveknek, amelyek a tájak változását, belső logikáját közvetítik.

Gyimóti-kút, Gyimóti-kút
mert abba a Gyimóti fült
Gyimóti vén első béres
lehetne ma százhusz éves

[...]

Száz év múlva – lesz ki tudja:
kié volt Rácegrespuszta?
De meglesz a Gyimóti-kút,
mert abba a Gyimóti fült.

Meglesz, holott nincsen meg rég;
 régesrégén betemették.
 Jelöl most egy határ-helyet;
 csak nem megy el, nem az öreg.

(Illyés Gyula: *Gyimóti*)

Miként Illyés Gyula verse mutatja, a munka és a tájban zajló sokszínű élet révén emberiesítjük a környezetet, nevet adtunk a tér kitüntetett pontjainak, hogy igazodásunkat szolgálja, térben és időben. Bőséges ismereteket szerezhettünk a táji viszonylatokról a magyar helynévtárak gazdag szóanyagából és a néphagyomány földrajzi nevekhez kötődő mondáiból, melyeknek Andrásfalvy Bertalan szerint oktató célzata is volt: „*a helynév-magyarázó mondák a táj megismerését művészi alkotások erejével mélyítették a fiatalokban*” (Andrásfalvy 1988: 78).

A tájakban való gondolkodás természetesen folyton változik. A reneszánsz, majd a felvilágosodás két olyan minőségi változást eredményezett, amely a képiesség, a látvány és a szimbólumteremtés irányába változtatta meg a tájak értelmét. Valóságos „tájrobbanás” következett be. Ez részint azzal járt, hogy különféle művészeti stílusok újfogalmazták a tájeszményt, és ezzel mindig új tájdivatot teremtettek. Részint pedig a tájak a földrajzi, történeti, biológiai és műszaki tudományok „laboratóriumaivá” váltak, természettudományos precizítással szedték ízekre, majd rakták újra össze őket, olyan formában, ahogy azt a tudományok szemlélete és érdeke megkívánta. A robbanás az elmékben is bekövetkezett, „lökéshulláma” a hálózatok és a virtuális kommunikáció korában talán jobban érezzük, mint korábban bármikor.

Az eddig elmondottak tükrében célszerű elvetnünk azt a gondolatot, miszerint a tájak fejlődnének. A tájak változnak, és vele párhuzamosan szintűgy változnak a róluk alkotott elképzeléseink. Szükségszerű azt a gondolatot is zárójelbe tennünk, amely evolucionista módon a primitívtől a fejlett fokozatig skálázná a tájak színvonalát. Ez a gondolkodásmód nem idegen a tudományoktól, főként az agrár- és műszaki tudományok megközelítésétől, de a humán tudományok szempontjából aligha beszélhetünk bármiféle fejlődésről, amennyiben ez alatt egy minőségi változást és a tökéletesedés szinonimáját értjük (lásd: Sárkány–Somlai 2004). A fejlődés helyett sokkal inkább a tájak polifóniájáról beszélhetünk, az egyén és a sokaság szintjén is leképeződő, folyton változó térstruktúrákról, amelyek egy időben és a „történelem időszakán” egymás mellé téve is nagyfokú változatosságot mutatnak.

A tájat tehát nem a németalföldi tájképfestészet hozta létre. Legfeljebb új médiumon keresztül közvetítette az arról gondoltakat (vö. Radnóti 2022). Jóllehet a táj eszmerendszerek, divatok és politikák homlokterébe került, amelyben eltávolodott a fizikai valóságától, absztrakt módon kezdett el „viselkedni”. Piacot talált magának. Ennek különös jelentőségét érzékelhetjük mi magunk is, amikor a nemzeteket tájakkal azonosítjuk. A nyelv, a történelem, a zene, az öltözködés mellett a tájak is nemzeti színezetűek lehetnek, annyira, hogy valóságos branddé

váltak az évszázadok során. Svájc neve az Alpokkal forrt egybe, Magyarországé a pusztával, Skóciáé pedig a ködös, kopár felföldi tájjal. Ember és természet jelenvalóságának fenséges területei ezek, de ahhoz, hogy sikerre vigyék őket, történelmet kellett „füllenteni” nekik. El kellett hallgatni, hogy az Alpok a középkorban a jég és a hó birodalma volt, ahová nem vágyakoztak, sokkal inkább elhagyni igyekeztek azt. (A hegyek „felfedezéséről” lásd: Albert 1997: 17–23). A magyar Alföldön a török kor kétségbeejtő pusztulása nyitott utat a falu nélküli, szilaj pásztorokkal és mélabús csárdákkal megfestett pusztá elterjedésének, a 19. századi földínség pedig majdnem teljesen felszámolta annak utolsó rekvizitumait is (A pusztásodásról lásd Máté 2019a.). A skót vidékeken zajló 18–19. századi bekerítések jelentősen átrajzolták a korábbi tájképet, a mozaikos táj helyén a nagybirtok tervezett agrártájai terjedtek el. A művelésváltásból okkal vagy ok nélkül kimaradt térségek pedig egy elképzelt, felmagasztalt, jó erényekkel telítődött világ (felföldizmus, „Highlandism”) origójává váltak (Withers 1999; Whyte 2002: 75–79). Mi a közös bennük? Utazók, művészek, birtokosok alkották meg és illesztették bele őket az európai nemzetekről szóló elbeszélésekbe, és váltak egy bizonyos korszak tükörképévé.

A táj tehát egy időtlen, univerzális kategória, mégsem azonos a térrel, jelene az emberi társadalom, gazdálkodás és gondolkodás változásával együtt formálódik. Richard Whyte szerint noha a tájak a fizikai környezet és az emberi társadalom közötti kapcsolatrendszer termékei, társadalmi konstrukciók is. Helyes megértésük a maguk természeti és kulturális kontextusában lehetséges (Whyte 2002: 7).²

Az értelmezések sokfélesége

Mindeddig a tájról mint univerzális jelenségről beszéltünk, és felvázoltuk néhány, a megértéséhez szükséges fontos aspektust. A továbbiakban az értelmezés szintjeiről lesz szó, melyben az egyéntől a politikum szerepéig jutunk el. Ebben igen fontos Békési Sándor gondolata, aki szerint a „táj a szemlélet által jön létre”. Ez pedig egyszerre egy szelektív és konstruktív folyamatként írható körül. Az egyének „külső környezete” kapcsolatba kerül a mentális és érzelmi tényezőkkel, és ennek során az értelmezésnek és a szimbólumteremtésnek is különféle egyéni és társadalmi aspektusai, formái jönnek létre (Békési 2009: 186).

Peter J. Howard szerint „személyes tájainkat” a nemzetiség, kultúra, vallás, társadalmi státusz, vidékiség (bennszülötti státusz), nem, életkor, tapasztalat, foglalkozás, tevékenységi területek és az általunk alkalmazott médiumok is befolyásolják, amelyek egyfajta „perceptuális lencséként” változtatják a szemünk által látott jelentések értelmét (Howard 2016).

Minden személyiség másként közelít, az egyének eltérően szűrik és torzítják az információt, és szelektív módon adják vissza a tájképet (Muir 1999: 115).

² A táj művészeti felfogásához lásd kötetünkben a „Természet, művészet, aktivizmus” című tanulmányt.

Az egyének számára a tájkép lehet valóságosan megélt hely, vagy távoli, elérhetetlen terület, illetve fantázia világába tartozó hely. A tájak lehetnek barátságosak, otthonosak, egzotikusak, taszítók, értékesek vagy inspirálók. Egy biztos, különféle jelentésekkel ruházzuk fel őket. Szabó Zoltán híres munkájában, a *Szerelmes földrajz*ban például az alábbi igen bensőséges megfogalmazását olvashatjuk:

„Hegyek hajlásának bizonyos szöge, egy víztükör, egy patak csobogásának zenéje, a közeli utcasarok, felhők vonulása a síkság fölött, egy darab táj, melyet egy ablak kerete bezár, s melyben csupa ismerős és hozzánk hasonló emberek mozognak...” (Szabó 1988: 16).

Igen tanulságos D. W. Meinig tanulmánya, aki egy látkép érzékelésének a különféle módzataival foglalkozik. A táj fogalmát nemcsak egy általánosabb fogalomnak, de az akadémiai szakzsargon részeként sajátos jelentésű szónak is tartja, amely a szakemberek számára különféle értelmezési sémákat hív életre. *„A szemlélődő szem. Tíz változat ugyanarra a látképre”* című dolgozatában ezeket a jellemző értelmezési kereteket veszi szemügyre. Nézetei szerint a tájat – különféle sémákba sorolódva – tekinthetjük élőhelyként, műtermékként, rendszerként, problémaként, vagyonként, ideológiaként, történelemként, helyként, esztétikumként (Meinig 1979). Az egyéni tájérzékelés érdekes példáját adja John Connell a *The Running Book* című könyvében, ahol a futásai során szerzett tájélményekről olvashatunk. A futás sajátos percepciók közegére építő kötet egyfajta futószalagként szállítja az emlékeket, tudástöredékeket, személyes vallomásokat a tájról (Connell 2020).

A néprajzkutató Keszeg Vilmos biográfia-vizsgálata egy személy életének eseményei és narratívumai alapján rekonstruálja a tájban (Erdélyi-Mezőség) való benne-élés hagyományát, valamint a tájról és a környezetről szóló tudást. Bemutatja, hogy a táj milyen mértékben alakítja az egyén pályáját, életét, de arra is választ keres, hogy a környezet változása milyen élményeket termel (Keszeg 2013).

Miként azt az előbbi példák is végigkövethettük, az individuumnak nagy szerepe van az észlelésben és az értelmezésben. A táj ugyanakkor Mitchell szerint kulturális médium is (Mitchell 2002a: 2; 2002b: 5). Vagyis kiválóan alkalmas arra, hogy üzeneteket közvetítsünk általa. Ezek számos célt szolgálhatnak. Hordozhatnak politikai üzeneteket, megjelölhetjük és kifejezhetjük benne identitásunkat, meghatározhatjuk örökségként, bekapcsolhatjuk az egyéni és kollektív emlékezeti aktusokba. A brit történész, Simon Schama szerint az ember képzeleterejének és társas mivoltának szerepe annyira fontos, hogy a táj előbb nevezhető a kultúra, mint a természet termékének. A képzelet kivételése a fára, a vízre, a sziklára (Schama 1996: 61).

Az egyik legfontosabb aspektusa talán, hogy kiváló „vetítővászonnak” bizonyul a politikai üzenetek célba juttatására. A 18–19. századi „morális táj” a rendezett, erkölcsös, jobb élet, jó kormányzás szimbóluma volt. Ez – miként Békési Sándor írja – a romantikában „hazává” változott, egyszersmind vonatkoztatási felülete

lett a romantikának, geográfiának, ökológiának, természetvédelemnek³ (Békési 1999). A 20. századtól kezdve az ember minden korábnál jelentősebb erőforrások birtokába került, ami az ambiciózusabb átalakítási tervek megvalósítását is karnyújtásnyi közelségbe hozta. Az utilitarista szemlélet nemcsak a felvilágosodás korában és az egyre energiaéhesebb nyugati kapitalizmusban, de a radikális iparosítást előidéző szocialista blokkban is nagy természetátalakítási programokat eredményezett, és elhitette azt, hogy a természet az ember igája alá hajtható (lásd: Hajdú 2006). A mai, ideológiákkal áthatott tájfelfogásunkat meghatározza az egyre „hangosabb” környezeti krízis, amely nemcsak a termelés átalakulásához, a természet- és tájvédelem megerősödéséhez, de a zöld politikai pártok térnyeréséhez is vezetett.

A sokféle táj egymásmellettségével jellemezhető Nyugat-Európában a táj örökséggé vált, és különféle identitásokat hordoz (erről lásd: Csorba 2010). A diverzitásban értéket látó kutatók intézmények alakításával és jogi jellegű védelemmel is körülbástyázták a múlt rekvizitumait. A tárgyi kulturális örökséget bemutató skanzenek mellett az 1960-as évektől megjelentek a táj formakincsének és értékeinek konzerválására törekvő ökomúzeumok is (Borelli–Davis 2012). Ehhez természetesen az a közkeletű tapasztalat is kapcsolódik, hogy a tájak átalakulása felgyorsulni látszik. A változások az elmúlást, a romlást festik eléink, és ez a 20. század szülötteinek például a paraszti tájak elmúlásának, a kisleptékű táj eltűnésének a tapasztalatát hordozza (lásd: Békési 1999). A tájak éppen ezért – amellet, hogy örökségesítik őket – vágyott állapotot képviselnek, „elképzelt” tulajdonságokkal bírnak, amelyeket igen gyakran a turisztikai piacon beárazott értékük is jelez.

A tájak ezzel összefüggésben a versengés terepének is számítnak. Világunkban oly jellemző, hogy különféle ideológiák, hitrendszerek, politikai orientációk egy időben vannak jelen, és akár egy térre egy időben is hatást gyakorolhatnak. Ennek egyik példája az őskori Stonehenge, ahol régészek, „druidák”, New Age-utazók, az English Heritage és a National Trust szakemberei is saját olvasataikat, szimbólumaikat, végső soron interpretációikat „aggatják rá” a híres kőkörre. Ezek ugyanakkor eltérő szándékokat is jelentenek a táj kezelése, menedzselése és „fogyasztása” tekintetében (Whyte 2002: 8).

Az eltérő érdekrendszerek és viszonyulások találkozását figyelhetjük meg az „ezeréves gyimesi határ” kapcsán is, melyről Ilyés Zoltán publikációiban olvashatunk. A tájakért folytatott vetélkedés igen gyakran etnikai színezetű (Ilyés 2007). Ennek egyik legjobb példáit az őslakosok és a gyarmatosítók közötti érdekellentétek és tájjal kapcsolatos eltérő imaginációik adják. A gyarmatosítók a leigázott népeket műveletlennek, lakhelyeiket vadonnak tartották, és elfogadottá vált az a vélemény, hogy az „üres földekre” („empty land”, „vacant land”) a fehér ember hozta el a kultúrát, és teremtette meg a kultúrtájat. William Cronon klasszikus munkájában New England területe őslakos (indian) és telepes népességeknek tájhasználatát, eltérő „ökológiájukat” és táji kapcsolatrendszereiket mutatja

³ Táj és természetvédelem kérdése megjelenik Varga Anna kötetünkben olvasható tanulmányában is.

be, kiváló elemző példáját adva az eltérő táji szemléletmódok konfrontációjának (Cronon 1983). Mára a tudomány meghaladta a kolonialista szemléletmódot. Az „üres földek” elfoglalása és beillesztése a gazdasági rendszerbe a növekvő birodalmak számára létkérdés volt, a jelenség bizonyos szempontból tehát a gyarmatosítás terméke volt, ezért aztán ideológiai, politikai és tudományos szinten is igazolni igyekeztek a feltevés létjogosultságát.

„HAGYMAKUPOLÁS HONFOGLALÁS”

Szimbolikus jellegű, nemzeti-politikai színezetű az Erdélyben zajló, ún. hagymakupolás honfoglalás kérdése is. A Román Ortodox Egyház a két világháború között és az 1989-es rendszerváltás után is nagyarányú templomépítésbe kezdett, jelentős részben a magyarok lakta székelyföldi területeken, amelyek napjainkig jellemzőek. A beruházások célterületei elsősorban a jól látható, szem előtt lévő városi terek és a vidéki táj kitüntetett, látványos pontjai. A nemzeti vallásnak számító ortodoxia térnyerése, a templomok és kolostorok számának gyarapodása a Székelyföldön élő magyarság számára a térvesztés érzetét kelti, és fenyegetést jelent. A Csáky Zoltán publicista által készített riportkötetben politikusokkal, egyházi emberekkel készített interjúkat olvashatunk, amelyek jól illusztrálják a tájak „nemzetiesítésével” kapcsolatos hétköznapi félelmeket és dilemmákat. A „táj elvesztésének” gondolata például így jelenik meg Kolumbán Gábor, az Európa Tanács megyei képviselőjének a véleményében: *„Az ortodox egyház térhódítását ebből a szempontból egyfajta kulturális térhódításnak kell tekinteni, hiszen nagyon látványos, a táj jellegét módosító épületkomplexumokat hoznak létre és ezáltal egy más kultúrának a tájmódosító üzenetét, tevékenységét, ennek a nyomát, a lábnyomát hagyják itt, ebben a térségben. Én úgy látom, hogy ez több vonatkozásban veszélyes a Székelyföld fejlődése szempontjából”* (Csáky 2004: 48; a kérdés újabb megközelítéséről: Zahorán 2012).

Objektív és szubjektív tájtörténet

A táj interpretációinak megismerését követően áttekintésünket a tájtörténet kérdésére szűkítjük. Tesszük ezt azért, mert a tájtörténet több humántudományi diszciplína számára (néprajztudomány, régészet, történettudományok) fontos fogalom és jó elemzési lehetőségeket adó keret. Gyakori használata ellenére igen ritkán olvashatunk róla bármiféle hazai elvi áttekintést.

A tájtörténet nem rendelkezik önálló egyetemi katedrával a tudományok hagyományos felosztási rendjében (ha még létezik ilyen), hasonlóan a környezet-történethez, amelyről Rácz Lajos írja (Michael Powellre hivatkozva), hogy a környezeti témában jártas kutatók „kollektív imaginációja” (Rácz 2011: 13). Hazánkban a tájak történeti megismerésének az igénye jelen van a földrajz, a botanika, a néprajz, a történettudomány, a régészet, az esztétika, az irodalom és a műszaki tudományok területén is. Nincs egységes tájtörténet, a különféle tudo-

mányágak saját felfogásukhoz, forrásaikhoz hajlítva tesznek kísérletet a tájak történetiségének értelmezésére és definiálására. Jó példa a hazánkban nagy népszerűséggel zajlott „*A táj változásai a Kárpát-medencében*” című, Fülek György által szervezett konferenciasorozat, ahol a konferenciánként változó „hívószavak” ellenére is inkább kaleidoszkópszerű táji érdeklődés nyilvánult meg (lásd pl. Fülek 2004; 2012). További jellemző még az is, hogy a táj a mai megközelítésekben gyakran a környezet és az ökológia szavakkal is fedésbe kerül, olykor azok szinonimájaként értelmezik. Vagyis a „tájreleváns” tartalmak nem feltétlenül a táj címkéje alatt jelennek meg. A kérdés összetettsége és hatalmas szakirodalma miatt jelen írás nem kívánja összefoglalni a tájtörténeti kutatásokat, azonban a táj értelmezésének két nagy csoportjáról mindenképpen hasznos lesz szólnunk.

Ian D. Whyte objektív és szubjektív megközelítésekre bontja a tájtörténeti kutatásokat (Whyte 2002: 12–26; Antrop 2019: 2). Az objektív kutatások célja a táj emberi és természeti hatásra visszavezethető változásának hosszú távú folyamatát megismerni. Ebben fontos a táj fizikai alkotóinak vizsgálata, éppen ezért „strukturális és tájképi megközelítésnek” is nevezhető (Whyte 2002: 15). Az angol *landscape history* jelentős eredményeket ért el a kérdésben, a módszer, a forrásértelmezések és a helyi feltárások tekintetében. A kutatási terület egyik klaszszikusa William George Hoskins, aki a *The Making of the English Landscape* című könyvében Anglia tájtörténetének korszakait mutatta be a neolitikumtól a 20. század közepéig (Hoskins 1981). Írásában mérőföldkőnek számított a táj egészének történeti forrásként való használata. Az 1950-es évektől kibontakozó *landscape history* a folyamatszerű kérdések megválaszolására sarkallta a kutatókat, ezen belül pedig, hogy milyen társadalmi tényezők és környezeti feltételek voltak hatással a tájak kialakulására (Antrop 2019: 7; Johnson 2005: 120). A vizsgálat alapját a légifotók, a levéltári térképek és -dokumentumok és intenzív terepbejárás képezték. Hoskins kritikáját tájtörténetének személyessége, az értelmezés olykor túl általánosító, néhol történetietlen volta váltotta ki, jóllehet a kritikusok Hoskins elévülhetetlen érdemeire is felhívták a figyelmet (Whyte 2002: 15–16; Matless 1993). Az utókor kritikája jól mutatja, hogy az objektív és a szubjektív megközelítés közötti különbségtétel a térbeli fordulatot követően a tájtörténeti kutatások alapvetésévé vált.

Objektív jellegű a német kultúrtáj-történeti iskola is, melynek homlokterében a tájak kialakulásának folyamata áll. A fiatalon elhunyt Ilyés Zoltán több munkájában is ismertette az iskola kutatási eredményeit (összefoglalóan: Ilyés 2007: 18–27). Ő maga a gyimesi kultúrtáj kutatásával a német vizsgálatok egyik klaszszikus hazai adaptációját valósította meg. Könyve a „kultúrtáji morfogenezis” vizsgálatának egyik kiváló példája, melyben a tájat „perzisztens” és „reliktum” elemekre bontva veti történeti elemzés alá. Ilyés kutatásai a szubjektív vizsgálatok tekintetében is mérvadók, hiszen Gyimest – mint már említettük – nemcsak egy táji elemekből (kaszálók, rétek, kerítések stb.) álló rendszerként vizsgálta, hanem annak szimbolikus értelmezési síkjait is bemutatta.

Az objektív tájvizsgálatok lényegi eleme a táj elemeinek felismerése, azok kataszterszerű leltárba vétele és értelmezése. A mára klasszikussá érett tájtörté-

neti megközelítés egyik legfontosabb és egyben legszemléletesebb fogalma az „olvasható táj”, amely azoknak nyilvánul meg, akik „tudják, hogyan kell olvasni”, vagyis a tájtörténeti forrásokat megszólaltató kutatóknak. Ezt tovább gondolva a kutatók a tájat a „leggazdagabb történeti forrásként” vagy a leggazdagabb történeti jelrendszerként tartják számon („the richest historical record we possess”, W. G. Hoskins idézi Aston 2002: 12). A táj olvasása ma már szerencsére nemcsak a kutatók kiváltsága, mindezt olyan könnyed olvasmányok teszik széles körben elérhetővé, amelyek kézikönyvszerűen, kevés jegyzetapparátussal és bibliográfiával, gazdagon illusztrálva mutatják be a Brit-szigetek egészének vagy valamely területének tájtörténetét (e tekintetben figyelemre méltó Richard Muir munkássága, lásd: Muir 1984; 2000). A tájtörténész munkája ezekben az írásokban gyakran egy detektív munkájához hasonlatosan jelenik meg, a „nyomozásokhoz” pedig konkrét módszertani útmutatók nyújtanak segítséget (lásd: Muir 2001).

Az objektív megközelítésben a táj nem állandó, hanem dinamikusan alakuló jelenség, amelynek a változás sokkal inkább a rendszerjellemzője, mint a változatlanság (Aston 2002: 12). Michael Aston példamondata szerint, „ha az angol táj 6000 éves történetét egy gyorsított filmen nézhetnénk végig, akkor egy hangyaboly tárulna szemünk elé, ahol nemcsak a hangyák mozognának nagy sebességgel, különféle munkákat végezve, hanem maga a fészek is folyamatosan átalakulna” (Aston 2002: 12). Az objektív irányultságú munkák szintén gyakori hasonlata a palimpszeszt-metaphora. Az irattanból ismert iratfajta egy régi (felülírt, eltüntetett) és egy új (ráírt) írást is tartalmazó dokumentum, ahol a régi írást a papír újrahasznosításának szándékával eltüntették, kikaparták. A régi írás különféle eljárásokkal újra láthatóvá tehető. Az ilyen dokumentumok értékét az adja, hogy az írások jellemzően más korból származnak, gyakran más betűvel, írásmóddal íródtak, és tartalmilag is eltérnek. A palimpszesztek történeti rétegzettsége, a rétegek eltérő minősége, olvasásuk módszertani kihívásai tökéletesen illeszkednek az olvasható táj modelljébe. Az objektív szemlélethez igen gyakran kis helyek vizsgálata társul, a táji jellegzetességek valamelyikének, például a földhasználatnak, a településeknek a kutatása, ilyen módon nagyszerűen kapcsolható a néprajzi és lokális történeti feldolgozásokhoz (Whyte 2002: 17).

Amint azt már korábban áttekintettük, a táj nemcsak a fizikai elemek rendszere, hanem szimbolikus rendszer is. A tájkép ebben az értelemben egy konstrukció, amit az emberi elme hoz létre. Hoskins még azt javasolta, gondolta, hogy a tájképet szöveggént olvashatjuk. A mostani interpretációk már a tájról mint szövegről azt gondolják, hogy sokszoros jelentésrétegből álló szövegek, amik alkalmasak arra, hogy más és más úton-módon olvassuk azokat, egy időben érvényes interpretációk (értelmezések) széles választéka alapján (Whyte 2002: 18). Whyte az erdőn keresztül szemlélteti a két megközelítés közötti különbséget. Az objektív megközelítés a fajösszetétellel, erdőhasználati rendszerekkel, a múltban bekövetkezett emberi behatásokkal és a mögöttes társadalmi összefüggésekkel foglalkozna. Míg ugyanaz az erdő szubjektív megközelítésben a spiritualitással, az erdő mitológiájával, ökológiai értékeivel, a férfi és női nem észlelésbeli különbségeivel és más, kevésbé anyagiassal szemponthoz kapcsolható (Whyte 2002: 18).

Az értelmezési keretben bekövetkezett változás az 1970-es évektől kezdve nemcsak a földrajztudományban, hanem más tudományterületeken is fontos változásokat hozott. Megjelent a tájszemiotika, a tájfenomenológia, a tájesztétika (Tilley 1994; Lindström–Palang – Kull 2013). Minőségi változást hozott a tájérzékelés és -észlelés különbségének felismerése egyéni és csoport szinten. A táj a néprajzban és a kulturális antropológiában is a vizsgálatok célkeresztjébe került, hiszen kulturális jelenségekkel és a neki tulajdonított értékekkel telítődve egyfajta közvetítő közegként mintázatokot mutat. (A néprajzi táj térszemléleti kereteiről lásd: Máté 2019b.) Etnikus, vallási, politikai és hatalmi kölcsönhatások és szándékok finom membránként húzódnak végig a tájon. Az antropológus az empirikus kutatása során nemcsak olvassa, de még inkább „hallja” a különféle csoportokról, a „rólunk” és „róluk” szóló táji rezonanciákat. Mészáros Csaba tanulmánya a Jakutiában élő szahák szimbolikus tájának, az *alaas*nak a változását, a különféle korcsoportokhoz, politikai és gazdasági kontextusokhoz való kötöttségét mutatja be. Az *alaas* a vörösfenyők uralta tajgában elhelyezkedő olyan rét, kaszáló, ahol tó vagy tómeder látható. A korábban gazdálkodásra használt helyek mára többletjelentésekkel telítődtek, miközben gazdaságilag veszítettek jelentőségükből. Nemcsak a helyi politikai elit próbálja különféle hatalmi technikákkal etnikus szimbólumként magához kötni a tájat, de annak értelmezésében és használatában az oroszokhoz fűződő viszony ambivalenciája is tükröződik (Mészáros 2008).

Egyfajta nézőpontváltás tükröződik Julie Cruikshank munkájában, aki egy fizikai értelemben élettelen természeti elemet, a gleccsert állítja kutatásának középpontjába. Könyvében a gleccsereket több lehetséges és egyenrangúnak tekintett nézőpontból mutatja be. Észak-amerikai indián csoportok (atapaszok, tlingit) a jégfolyókat érző és halló „lényekként” festik le, akik reagálnak a környezetükre. Másként írnak róluk az utazók, és másként viszonyulnak hozzájuk a természettudós kutatók. Mindhárom csoport ontológiai perspektívája más, de értelmezésében egyik sem juthat kizárólagosan érvényre, mint ahogy egyik sem lehet a teljességet magában foglaló nézőpont (Cruikshank 2005).

A táj szubjektív felfogását és értékelését követhetjük végig Békési Sándor Fertőről szóló munkájában is, ahol a „Fenséges pocsolya” koronként változó megítéléséről olvashatunk. A Fertő az „ismeretlenségből” és lenézettségéből kedvelt turisztikai desztinációvá, egyúttal természeti értékeket hordozó tájjá vált. Ugyanakkor a turisztikai és esztétikai diskurzus mellett egy haszonorientált és technokrata tájkoncepció is érvényben volt, ráadásul a viszonyulásokat egy új államhatár megvonása (ti. trianoni) tovább bővítette (Békési 2009: 201–202). A tanulmány bemutatja, hogy a táj nemcsak az ember és a természet „békés” szimbiózisából jöhet létre, hanem az erőteljes beavatkozások és az egymással versengő társadalmi tényezők konfliktusszerű összehatásának eredményéből is (Békési 2009: 186).

Összességében tehát azt állíthatjuk, hogy amennyiben a tájakat egy „tudományos kívágot”-ként fogjuk fel „a világ sokkritmusú életéből”, és azok hipotetikuságát is elfogadjuk, a kutatómunka eredménye jelentős részben azon múlik, hogy

milyen ablakot vágunk a vizsgált jelenségre, és miként alkotjuk meg a beszűrődő fényen keresztül a táj képét. Merthogy a különféle tudományok, bármennyire egzaktak is tűnnek, műhelyeikben újraalkotják az anyagban testet öltő vagy gondolatokban formálódó világot.

Ajánlott olvasmányok

Howard, Peter – Thompson, Ian – Waterton, Emma – Atha, Mick ed. 2019. *The Routledge Companion to Landscape Studies*. 2. ed. London – New York, Routledge.

A kötet a tájjal kapcsolatos tudományos és nem tudományos felfogásokat foglalja össze 47 fejezetben, széles körű áttekintést nyújtva a különféle szaktudományok táji koncepcióiról az esztétikától a jogon és a régészeten keresztül a földrajzig. A témakör iránt érdeklődők számára kiváló kiindulópont lehet.

Aston, Michael 2002. *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History*. London – New York, Routledge – Taylor & Francis.

Kiválóan megírt, inspiráló, gazdagon illusztrált könyv a táj szerkezetének a vizsgálatáról. Mindenkinek ajánlott, aki szeretne elmélyedni a földfelszín formavilágának vizsgálatában. A történelmi, régészeti és történeti néprajzi kérdések iránt érdeklődők számára „klasszikus” munkának számít, ami nem kifejezetten adatokat, de fontos szemléletbeli és módszertani alapokat nyújt.

Felhasznált irodalom

Albert Réka 1997. *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Központ.

Anati, Emmanuel 1961. *Camonica Valley. Village Life in the Alps from Neolithic Times to the Birth of Christ as Revealed by Thousands of Newly Found Rock Carvings*. New York, Knopf, Alfred A.

Andrásfalvy Bertalan 1988. Néphagyomány és önkormányzat. *Tér és Társadalom*, 2/2: 77–82.

Antrop, Marc 2019. A Brief History of Landscape Research. In Howard, Peter – Thompson, Ian – Waterton, Emma – Atha, Mick (eds.): *The Routledge Companion to Landscape Studies*. 2. ed. London – New York, Routledge, 1–15.

Aston, Michael 2002. *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History*. London – New York, Routledge – Taylor & Francis.

Atha, Mick – Howard, Peter – Thompson, Ian – Waterton, Emma 2013. Introduction: ways of knowing and being with landscapes: a beginning. In Howard, Peter – Thompson, Ian – Waterton, Emma – Atha, Mick (eds.): *The Routledge Companion to Landscape Studies* 2. ed. London – New York: Routledge, xix–xxviii.

Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt 2014. *„Ahogy gondozza úgy veszi hasznát”. Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

Benkő Loránd 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. Ö–Zs. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Békési Sándor 2009. Fennsége Pocsolya: A Fertő. Egy táj kultúr- és szemlélettörténetéről. *Soproni Szemle*, 63/2: 185–202.
- Békési Sándor 1999. A táj elmúlásai. *Liget*, 12/1: 56–63.
- Borelli, Nunzia – Davis, Peter 2012. How Culture Shapes Nature: Reflections on Ecomuseum Practices. *Nature and Culture*, 7/1: 31–47.
- Borsos Balázs 2002. „A régi jó régió”. A magyar népi kultúra számítógép meghatározta területei egységeinek elnevezése kérdéséről. *Néprajzi Látóhatár*, XI/1–4: 103–112.
- Connell, John 2020. *The Running Book. A Journey Through Memory, Landscape and History*. H. n., Picador.
- Craig, Alexander 2007. The Bedolia Map – an Exploratory Network Analysis. In *Layers of Perception*. CAA. 366–371.
- Cronon, William 1983. *Changes in the Land. Indians, Colonists, and the Ecology of New England*. New York, Hill and Wang.
- Cruikshank, Julie 2005. *Do Glaciers Think? Local Knowledge, Colonial Encounters, and Social Imagination*. Vancouver, UBC Press.
- Csáky Károly 2004. Hagymakupolás honfoglalás Erdélyben. In uő (szerk.): *Hagymakupolás honfoglalás, avagy van-e magyar jövő a Székelyföldön*. Budapest, Püski, 35–50.
- Csorba Péter 2010. A földrajzi tájakhoz fűződő identitástudat rétegei. *Tájökológiai Lapok*, 8/1: 3–21.
- Drexler Dóra 2010. *Táj és tájértelmezés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fülek György (szerk.) 2004. *A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban*. Gödöllő, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány.
- Fülek György (szerk.) 2012. *A táj változásai a Kárpát-medencében. Történelmi emlékek*. Gödöllő, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány.
- Hajdú Zoltán 2006. A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon, 1948–1956. In Kiss Andrea – Mezősi Gábor – Sümeghy Zoltán (szerk.): *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárany Ilona professzor asszony tiszteletére*. Szeged, SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi, Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék, 245–258.
- Hoskins, William George 1981. *The Making of the English Landscape*. London, Book Club Associates.
- Howard, J. Peter 2016. *An Introduction to Landscape*. London – New York, Routledge.
- Ilyés Zoltán 2007. *A tájhasználat változásai és a történelmi kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben*. Eger, Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék.
- Johnson, Matthew H. 2005. On the Particularism of English Landscape Archaeology. *International Journal of Historical Archaeology*, 9/2: 111–122.
- Keszeg Vilmos 2013. Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. In uő: *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák*. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, 259–282.
- Keszei András 2019. Változatok a felejtésre. Tér, társadalmi változás, történelem. In Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései*. Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – MTA Pécsi Területi Bizottsága, 228–248.
- Lóczy Dénes 2002. *Tájértékelés, földértékelés*. Pécs, Dialóg Campus.

- Lindström, Kati – Palang, Hannes – Kull, Kalevi 2013. Landscape Semiotics. In Howard, Peter – Thompson, Ian – Waterton, Emma – Atha, Mick (eds.): *The Routledge Companion to Landscape Studies*. London – New York, Routledge, 74–90.
- Matless, David 1993. One Man's England: W. G. Hoskins and the English Culture of Landscape. *Rural History*, 4/2: 187–207.
- Máté Gábor 2019a. A hódoltságkori pusztá kialakulása és a pusztásodás jelentősége Dél-Magyarországon. *Hungarológiai Közlemények*, 1: 25–44.
- Máté Gábor 2019b. Tér-képek a néprajztudományban. A táji tagoltság kutatásának térszemléleti kereteiről. In Bali János – Bárh Dániel – Deáky Zita – Vámos Gabriella (szerk.): *Kövek, Fák, Források. Tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára*. Budapest, ELTE Néprajzi Intézet, 337–348.
- Meinig, Donald William 1979. The Beholding Eye. Ten Versions of the Same Scene. In uő (ed.): *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays*. Oxford, Oxford University Press, 33–48.
- Mészáros Csaba 2008. Az alaa: egy szimbolikus táj Jakutiában. Tradíció és nyilvánosság egy szibériai köztársaságban. *Tabula*, 11/1–2: 129–147.
- Mileson, Stephen – Brookes, Stuart 2021. *Peasant Perceptions of Landscape. Ewelme Hundred, South Oxfordshire, 500–1650*. Oxford, Oxford University Press.
- Mitchell, W. J. Thomas 2002a. Introduction. In uő (ed.): *Landscape and Power*. Chicago–London, The University of Chicago, 1–4.
- Mitchell, W. J. Thomas 2002b. Imperial Landscape. In uő (ed.): *Landscape and Power*. Chicago–London, The University of Chicago, 5–34.
- Morphy, Howard 1995. Landscape and the Reproduction of the Ancestral Past. In Hirsch, Eric – Miller, O'Hanlon: *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*. Oxford, Clarendon Press, 184–209.
- Muir, Richard 1984. *Shell Guide to Reading the Landscape*. London, Michael Joseph.
- Muir, Richard 1999. *Approaches to Landscape*. London, Macmillan Press.
- Muir, Richard 2000. *New Reading the Landscape: Fieldwork in Landscape History*. Exeter, University of Exeter Press.
- Muir, Richard 2001. *Landscape Detective. Discovering a Countryside*. London, Windgather Press.
- Nagy Zoltán 2021. *Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén*. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
- Novák László Ferenc 1997. Emberföldrajz és településnéprajz. *Tiscium*, 10: 155–165.
- Potsin, Marion – Bastian, Olaf 2004. Landscapes and Landscape Research in Germany. *Belgeo* 2–3: 1–12.
- Radnóti Sándor 2022. *A táj keletkezéstörténete. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”*. Budapest, Atlantisz.
- Rác Lajos 2011. Mi a környezettörténet és kik a környezettörténészek? In Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet 2. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest, Hantken Kiadó, 13–23.
- Schama, Simon 1996. *Landscape and Memory*. New York, Vintage Books.
- Sárkány Mihály – Somlai Péter 2004. In Somlai Péter (szerk.): *Az evolúció elméleti és metaforái a társadalomtudományokban*. Budapest, Napvilág, 11–53.
- Szabó Zoltán 1988. *Szerelmes földrajz*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Teleki Pál 1937. A tájfogalom jelentőségéről. *Budapesti Szemle*, 720: 129–141.

- Tilley, Christopher 1994. *The Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford–Providence, Berg.
- Warf, Barney – Arias, Santa 2009. *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*. London – New York, Routledge.
- Withers, W. J. Charles 1999. Contested Visions: Nature, Culture and the Morality of Landscape in the Scottish Highlands. In Buttimer, Anne – Wallin, Luke (eds.): *Nature and Identity in Cross-Cultural Perspective*. S. l., Springer Science – Business Media Dordrecht, 271–286.
- Withers W. J. 2009. Place and the „Spatial Turn” in Geography and in History. *Journal of the History of Ideas*, 70/4: 367–658.
- Whyte, Ian D. 2002. *Landscape and History since 1500*. London, Reaktion Books.
- Zahorán Csaba 2012. Az egyház visszatér. A Román Ortodox Egyház a székelyföldi magyar és román nemzetépítés diskurzusában 1989 után. *Múltunk*, 57/4: 20–65.

AZ ÉLELMEZÉS MINT GLOBÁLIS KIHÍVÁS

Mendly Dorottya – Mihály Melinda

Bevezetés

A 21. században a globális politikai napirendet a gyakran „globális kihívásoknak” nevezett problémák határozzák meg. Ezek sajátosságai, hogy más-más formában ugyan, de bonyolult összefüggésrendszereik révén a világ minden pontján éreztetik hatásukat. Kezelésükhöz az egyes politikaterületek sokféle szereplőjének többé-kevésbé összehangolt munkája szükséges, a földrajzi léptékek széles skáláján – világszinten, kontinentális, makroregionális, állami és helyi szinten is. Az élelmezés előkelő helyet foglal el a globális kihívások között, melyek megoldása a fent körülhatárolt összehangolt politikai munka – az úgynevezett globális kormányzás – fókuszában áll, hiszen az élelem biztosítása vitán felül az emberiség fennmaradásához közvetlenül szükséges tényező.

Az, hogy a Föld minden lakója számára rendelkezésre álljon elegendő, tápláló, biztonságos élelmiszer, önmagában komoly kihívás az élelmezést biztosító globális rendszerek számára. Ha pedig az élelmiszer-rendszerekkel (Ericksen 2008) szemben támasztott további lehetséges követelményeket (pl. a kulturálisan is megfelelő, vagy társadalmi, illetve környezeti értelemben fenntarthatóan, esetleg kimondottan regeneratíván előállított élelmiszer biztosítása) is vizsgáljuk, „kihívásként” hivatkozni erre a problémahalmazra már-már eufemizmusnak hat. Ahogy a levegőt és a vizet, úgy az ételmet is a bioszféra szolgáltatja számunkra a Földön. A globális élelmzési rendszer rendkívüli mértékben alakítja át Földünk felszínét és ökoszisztémáit (Takács-Sánta 2008), emellett azonban azt is meg kell állapítani, hogy nem csupán alakításról, hanem a bioszféra súlyos károsításáról van szó (Houtart 2010; Manning 2000; McMichael 2013; Weis 2007). Mint a többi globális kihívás megoldása esetében, a „fenntarthatóság” tehát ezen a téren is minimális követelmény. Az utóbbi évtizedek kutatási eredményei azonban világosan rámutatnak, hogy a fenntarthatóság fogalma a mezőgazdaság, illetve az élelmiszer-rendszerek (ideértve az őket fenntartó és működtető társadalmi és gazdasági struktúrákat) mély átalakítása nélkül egyre inkább kiüresedik.

Az ENSZ Élelmzési és Mezőgazdasági Szervezetének (FAO) adatai szerint világszinten 3033 millió hektár jó minőségű gabonafölddel rendelkezünk, ez a szám folyamatosan csökken a talaj eróziója, túlhasználata és kiszáradása miatt. A mezőgazdaság jelenleg domináns rendszerei hozzájárulnak a természeti károk széles köréhez (sivatagosodás, erdőirtás, biodiverzitás csökkenése, vízszennyezés- és túlhasználat stb.), valamint a vidéki népesség életfeltételeinek rohamos romlásához, ezen keresztül pedig a társadalmi viszonyok általános erodálódá-

sához is (Mészáros 2017). Az élelmezés, illetve a mezőgazdaság globálisan az üvegházhatású gázok kibocsátásának negyedéért felelős (Poore–Nemecek 2018), míg a Föld lakható területeinek felét a mezőgazdaság használja (Ritchie–Roser 2019a). Világszerte az édesvíz-felhasználás 70%-a a mezőgazdasághoz köthető (FAO 2011), míg az ágazat a vízkészletek szennyezésének 78%-áért felel (Poore–Nemecek 2018). Jelenleg a Földön élő emlősök (az embert leszámítva) 94%-a haszonállat, a veszélyeztetett fajok túlnyomó többsége esetében pedig a mezőgazdaság a veszélyeztetettség okai között szerepel (Potts et al. 2017). A fent kiemelt adatokon túl statisztikák széles köre támasztja alá, hogy élelmiszer-rendszereink jelenlegi működése globálisan az ökológiai válság egyik kulcs tényezőjeként kezelendő (Ritchie–Roser 2019b).

A fentiek mellett ma már az is világos, hogy a 21. században várható globális élelmiszerhiány és az ehhez közvetlenül kapcsolódó válságok az élelmezést az évszázad kulcsproblémájává teszik. Ebben a fejezetben ennek az összetett területnek a problémáit igyekszünk globális keretben vázolni, egy rövid történeti áttekintés, valamint az elméleti alapfogalmak bemutatása segítségével. Ezek után számba vesszük azokat az eseti-pragmatikus, illetve rendszerszemléletű megoldásokat, melyekkel az emberiség az élelmezés kihívásait próbálja megoldani. Nézőpontunk fontos eleme, hogy az élelmezés problémáihoz az utóbbi módon, azaz rendszerszinten kell közelíteni ahhoz, hogy valódi megoldásokat alakíthassunk ki. Ennek megfelelően fontos az egymással párbeszédben álló, jól kombinálható rendszeralternatívák számbavétele, valamint elhelyezése a globális problémahalmaz megoldáseyüttésében.

A probléma keretezése

Hogyan azonosítsuk tehát a problémát úgy, hogy az a lehető legmélyebb megértést szolgálja? Vajon ha abból az egyszerű és számunkra is kézzelfogható tapasztalatból indulunk ki, hogy az élelmiszerek folyamatosan – az utóbbi időben pedig kimondottan drasztikusan – drágulnak, megragadhatjuk-e a lényegét. A válasz erre csak részben pozitív. Míg a drágulás főleg az alsóbb osztályok esetében az élelmiszerhez való pusztá hozzáférés lehetőségének szűkülését jelenti, ha Jason Moore éleslátó megközelítését alkalmazzuk, láthatóvá válik, hogy az élelmiszerek relatív olcsósága semmiképpen sem tekinthető adotttnak vagy magától értetődőnek. Moore munkássága rávilágít, hogy az élelem mint olcsó erőforrás egy konkrét társadalmi-gazdasági szerveződés sajátossága és egyben tartóoszlopa. Fő állítása, hogy a kapitalizmus a gazdaság, a társadalom és a környezet megszerzésének egy olyan történeti formája, amely négy olcsó erőforrás rendelkezésre állásán alapul (Moore 2016): az energia, a nyersanyagok, a munkaerő és az élelmiszer „olcsósítása” kellett ahhoz, hogy a társadalmak (és a környezet) megszerzésének ez a történeti típusa egyáltalán kialakulhasson. Az tehát, hogy jelenleg az élelmiszerek – és a többi tényező – számottevő drágulását tapasztaljuk, magának a kapitalizmusnak mint komplex történeti rendszernek a válságát jelzi.

A moore-i gondolat számos tekintetben rezonál a kritikai társadalomelméletek fő tételeivel. Ezekre az elméletekre összességében az jellemző, hogy a kapitalista felhalmozást támogató struktúrákban látják a problémák kulcsát. Az adekvát kritikához tehát az élelmiszerrendszerek rendszerjellegére kell helyezni a vizsgálat fókuszát, valamint azokra a pontokra, melyeken keresztül a globális élelmiszerrendszer a globális kapitalizmust támogatja. Az élelmiszer-rendszer egyik sarkalatos pontja a mezőgazdaság, annak különböző lehetséges működési módjaival együtt. Jelenleg biztonsággal kijelenthető, hogy az ipari (intenzív) mezőgazdaság az a működési mód, ami világszinten dominál. Ennek fő jellegzetessége, hogy mélyen ágyazódik a globális kapitalizmus termelési viszonyaiba, illetve a világkereskedelembé.

A modell, bár alapjai már a korai gyarmatosítással felbukkantak, feltételei pedig már az iparosodással kialakultak, csak a 20. század második felében vált valóban dominánssá. A gépesítés, a monokultúrás termesztési mód, a nagyüzemi állattartás, a külső erőforrások (mint a különböző kemikáliák, a fosszilis üzemanyag) nagyfokú használata a kapitalista termelési mód követelményei mentén alakították át a mezőgazdálkodást. Albert Thaer jellegzetes megfogalmazása szerint „a mezőgazdaság olyan ipar, amelynek az a célja, hogy növényi és állati eredetű termékek előállításával profitot termeljen” (Ángyán 2003). A mezőgazdaság, mely természeténél fogva számos funkcióval rendelkező környezet- és tájgazdálkodást is jelent (hisz ökoszisztéma-szolgáltatások sokaságát képes nyújtani, valamint kulturális, illetve rekreációs funkciókkal is bír), így „agrobiznisszé” silányul, melynek egyetlen deklarált célja, mint minden kapitalista vállalkozásnak, hogy profitot termeljen. Mivel ez a termelési mód a tömegtermelést szolgálja hatékonyan, a profit elsősorban a világpiacon realizálódik, azt eredményezve, hogy a megtermelt élelmiszer áruként kapcsolódik be a globális kapitalizmus működésébe. Mindannyiunk számára ismerős példák az olcsó (azaz az előállításához kapcsolódó környezeti és társadalmi költségeket meg nem fizető) brazil csirke vagy a kínai fokhagyma, melyek csak jellemző példái egy globalizált rendszernek. A rendszer emberi egészségre, környezetre és a benne található élőlényekre gyakorolt káros hatásai az utóbbi időben egyre szélesebb körben kapnak figyelmet.

Mindemellett azonban fontos látni a történeti dimenziót is, hiszen a szisztematikus folyamatok időben és térben is viszonylag jól lehatárolhatók. Bár az élelmiszer termelése és kereskedelme már a globalizáció legkorábbi szakaszainak is kulcsfontosságú tényezője volt, gondoljunk csak a cukor vagy a gyapot klaszszikus példáira (Mintz 1986), a világ mezőgazdasági termelése a 20. század közepéig a hagyományos modell szerint működött. Ez a modell, bár alapját képezte néhány olyan környezeti szempontból káros gyakorlat, mint pl. a szántás, számos tekintetben környezetbarátabban működött. Szinte nem keletkezett hulladék, a növénymaradványok, különféle melléktermékek hasznosultak, azaz zárt anyag- és energiaáramlás jellemezte, a rendszerbe pedig belefértek a mezőgazdálkodásra használt tér egyéb (biológiai és társadalmi) funkciói is (Ángyán 2003). A mezőgazdaság hagyományos modellje azonban nem tudott volna létezni az azt támo-

gató sajátos gazdaságszerkezet és társadalmi formák nélkül. Mint minden esetben, az élelmiszer előállítása, feldolgozása és kereskedelme egy komplex társadalmi-gazdasági rendszerbe ágyazódott és annak megfelelően működött. A hagyományos parasztság léte, a paraszti közösségekre alapuló társadalmi rend a történeti kapitalizmus formaváltozásai nyomán azonban világszinten fokozatosan eltűnt, illetve eltűnőben van (van der Ploeg 2008).

Az 1960-as években elsősorban Norman Borlaug munkássága nyomán be-robbanó ún. „zöld forradalom” az ipari mezőgazdaság világszintű elterjedését jelentette, elsődlegesen az élelmiszer-biztonság jelszava alatt. A Borlaug által képviselt szellemiség a vele szemben felvethető komoly aggályok ellenére a mai napig befolyásos irány. Számos élelmiszer-biztonsági érvelés állítja, esetleg sugalmazza, hogy az ipari mezőgazdaságnak nincs és nem is lesz reális alternatívája. A „nincs alternatíva” típusú érvelés összecseng az 1970-es–80-as években kibontakozó, azóta pedig világszerte szinte egyeduralkodó neoliberalizmus politikai-gazdaságtani doktrínájával. Ezek az összefüggő, párhuzamos folyamatok formálták a társadalmi-gazdasági rendet – és benne az élelmézést – a világ gyakorlatilag minden pontján azzá, amit ma látunk. A változások nyomán kialakult modern mezőgazdaság nemcsak a bennszülött és helyi közösségek pusztá létét veszélyezteti, de az ökoszisztémákra, illetve a biodiverzitásra is rombolóan hat, nem számítva az élelmiszer-biztonsági aggályokat, melyek az utóbbi években kibontakozó világszintű válságokban egyre nagyobb publicitást kaptak.

Eseti-pragmatikus alternatívák

A fentiek fényében nem meglepő, hogy a fenntarthatóság – az 1980–90-es évek óta – a globális kihívásokkal kapcsolatos gondolkodás egyik kulcsfogalma lett. A FAO meghatározása szerint a fogalom a mezőgazdaságban „a természeti erőforrás-bázis olyan menedzselése és megőrzése, valamint a technológiai és intézményi változások olyan irányba terelése, hogy az emberiség szükségleteinek folyamatos kielégítése a jelen és a jövő generációi számára egyaránt biztosított legyen. Ez a fenntartható fejlődés megőrzi a termőföldet, a vizeket a növény- és állatgenetikai erőforrásokat, környezeti szempontból nem káros, műszakilag megfelelő, gazdaságilag életképes és társadalmilag elfogadható” (FAO, 1991). Ebből a meghatározásból is látható, hogy a fenntarthatóság fogalmával vázolt keret meglehetősen tágas, ami azt jelenti, hogy széles azoknak az alternatíváknak a skálája, melyek fenntarthatóságot ígérnek a mezőgazdaságban – a kritikusok szerint szélesebb is a kelletténél. A konkrét termesztéstechnológiai kérdések mellett számos esetben találkozhatunk olyan megoldásokkal, melyek a társadalmi-gazdasági viszonyok radikális átalakítása nélkül is működőképes alternatívákat kínálnak az élelmiszer-rendszerek különböző pontjainak reformján keresztül.

Az egyik leggyakrabban tárgyalt és legígéretesebbnek tűnő irány az élelmiszer-rendszerek térbeli viszonyainak módosításán keresztül kíván változást elérni. Az előzőek alapján világos, hogy az élelmézés globális rendszerbe szerveződik.

Ez azt jelenti, hogy az egész világra kiterjedő rendszer számos formában és ponton összeköttetésben áll a tér kisebb egységeivel, legyen az egy makrorégió, egy kistérség vagy akár az egyén konkrét mikrokörnyezete. A „globális” tehát a lokalitások különböző formáinak összekapcsolódását, egymásba fonódását, térbeli rétegződését jelenti. A globális tér fontos jellemzője, hogy az egyes helyek közötti kapcsolatokat mindig az aktuális hatalmi viszonyoknak megfelelő hierarchia hatja át, ami természetesen az absztrakt térbeliségen túlmutató hatásokkal is bír. Amikor a helyi kistermelő kiszolgáltatót beszállítói kapcsolatban van a multinacionális vállalattal, vagy amikor fogyasztóként csak a brazil csirkéhez és a kínai fokhagymához van hozzáférésünk, ezekkel a térbeli-hatalmi viszonyokkal szembesülünk. Logikusan adódik tehát az elgondolás, mely szerint a helyi élelmiszer minél szélesebb körű fogyasztása – az ezt támogató feltételrendszer kialakításával és megerősítésével együtt – lehet a megoldás a globális rendszer okozta problémákra. Ez a törekvés számos irányba vezethet: akár a különböző „fogyassz hazait” kampányokra, akár a „rövid ellátási láncok” (REL) koncepciójára, akár a helyi, illetve kifejezetten kistermelői piacokra vagy a bevásárló közösségek különböző fajtáira gondolunk, a lokalitás a lényegükhöz tartozik. Fontos látnunk azonban, hogy ezek az alternatívák a piaci viszonyok uralta rendszeren és ebben az élelmiszer árujellegén nem változtatnak, hatásuk pedig ennek megfelelően korlátozott marad.

Az elfogyasztott étel térbeli közelségének fontosságát hangsúlyozó megoldásokon kívül a jelenleg domináns élelmiszer-rendszer reformjának másik fontos iránya a természetstechnológia környezetbarátabbá (és egészségesebbé) tételében rejlik. A „bio” megnevezés ennek talán a legismertebb, legelterjedtebb, illetve leginkább kidolgozott példája. Napjainkban – elsősorban a fogyasztói igényekre reagálva – a nagy élelmiszerláncok polcain is megtalálhatók szép számmal a minősített bioélelmiszerek. Jellemző azonban, hogy az ezekre jellemző árszínvonal csak a középosztálytól felfelé pozicionált társadalmi csoportoknak teszi elérhetővé ezt az alternatívát – mely utóbbi jellegzetesség egyébként a helyi, illetve kistermelői élelmiszere is hasonlóképpen vonatkozik, számos megoldandó kérdést hagyva a témával foglalkozó mozgalmak számára (ld. bővebben *Fordulat*, 2021). A „bio” irányon kívül a globális ételmezés kihívásainak megoldása kapcsán egyre nagyobb hangsúlyt kapott az utóbbi években a közbeszédben a vegetáriánus, illetve vegán életmód is, amellet érvelve, hogy a növényi étrendre való átállás csökkenti az állattartás okozta környezetterhelést (ideértve a károsanyag-kibocsátást, a vízfelhasználást, valamint az állatjóléti szempontokat is).

A növényi alapú táplálkozás vagy adott esetben a bioélelmiszerek előállítás, forgalmazása és fogyasztása azonban korántsem nyújt megoldást azokra a rendszerszintű problémákra, melyekben a globális ételmezés fő kihívásait azonosítottuk. A bioélelmiszerek vagy a vegetáriánus étrendben meghatározó jelentőségű szója gyakran ugyanúgy átutazzák a Földet, mint bármely más élelmiszer. Az ipari módszerekkel termesztett zöldségek és gyümölcsök az egészségre és a környezetre ugyanolyan károsak lehetnek, mint a hagyományos étrend követése. Az egyéni fogyasztási szokások megváltoztatása valóban lépéseket jelent a fenn-

tarthatóbb irányba, de a rendszerszintű problémákat érintetlenül hagyja, és ami fontosabb, gyakran nem is problematizálja. Az alábbiakban kifejtett rendszerszemléletű alternatívák áttekintésével olyan létező koncepciókat és gyakorlatokat ajánlunk az olvasók figyelmébe, melyek akár önállóan, akár egymással összekapcsolódva olyan alapproblémák megoldásában nyújtanak segítséget, mint az élelem feletti kontroll kérdése, az ember és természet viszonyrendszerének rendezése, vagy a kimondottan agrártechnikai kérdések összekapcsolása az azokkal összefüggésben létező társadalmi viszonyokkal.

Rendszerszemléletű alternatívák az élelmezésben

A '60-as, '70-es évek globális kihívásaira válaszul több zöldmozgalmi irányzat is kialakult. Ezek közül a bioregionalizmust, az agroökológiát és a permakultúrát emeljük ki. Míg a bioregionalizmus a térbeli szerveződésre helyezi a hangsúlyt, addig a permakultúra és az agroökológia az élelmezés rendszerszintű átalakításához keres eszközöket. Az élelem-önrendelkezés '90-es években megjelenő keretrendszerében az agroökológia és a permakultúra egyaránt értelmezhető.

Élelem-önrendelkezés

Az élelem-önrendelkezés egy olyan politikai keret, ami a globalizált élelmiszer-rendszerek által teremtett rendszerszintű kihívásokra mutat rá, és keresi az ellenállás és az élelmezés rendszerszintű átalakításának lehetőségeit (Patel 2007; McMichael 2008). Az élelem-önrendelkezés mozgalma fellép a zöld forradalom és az ipari mezőgazdasági gyakorlatok, a neoliberális szabadkereskedelmi politika (különösen a mezőgazdasági többlet exportdömpingje a külpiacokra), valamint az élelmiszer- és mezőgazdasági kereskedelem antidemokratikus irányítása (különösen a WTO szervezeti felépítése és szabályai) ellen (Carlile et al. 2021).

A fogalom az 1990-es évek kezdete óta a vidéki társadalmi mozgalmak szereplői között zajló párbeszéd eredményeként jött létre, az 1993-ban alapított *La Via Campesina* mutatta be a FAO élelmiszer-csúcstalálkozóján 1996-ban. A nyolcvanegy ország közel kétszáz szervezetét tömörítő La Via Campesina egy országos, regionális és kontinentális szervezeti egységekből álló nemzetközi társadalmi mozgalom, amely a családi gazdálkodók, parasztok, őslakosok, föld nélküli parasztok, mezőgazdasági munkások, vidéki nők és fiatalok, hozzávetőleg világszerte 200 millió család érdekeit képviseli (Martinez-Torres–Rosset 2014). A FAO 1996-os és 2002-es Élelmezésügyi Világtalálkozóival párhuzamosan futó Civil Fórumok fontos terei voltak az élelem-önrendelkezés mozgalom megerősödésének. Az élelem-önrendelkezés egy olyan egységesen elfogadott fogalom volt, amellyel a fórumon részt vevő civilszervezetek közösen tudták bírálni a FAO élelmiszerbiztonsági narratíváját (Carlile et al. 2021).

Az élelmiszer-biztonsági narratíva szerint az élelmiszeripar legfontosabb célja, hogy kielégítse az egyes országok élelemszükségeit, függetlenül attól, hogy hol, mely szereplő által és hogyan kerül előállításra az élelmiszer (Balázs 2020; Martinez-Torres–Rosset 2014). E narratíva szerint a hatékonyság, a termelékenység, a méretgazdaságosság, a kereskedelem liberalizációja, a szabad piacok szükségesek a „világ táplálásához”, az élelmiszer-biztonság megteremtéséhez (Borlaug 2007). Ezzel szemben a kisléptékű gazdálkodók és a mezőgazdasági mozgalom szereplői által képviselt élelem-önrendelkezés narratíva az ökológiailag fenntartható és társadalmilag igazságos, helyben szervezett élelmiszer-termelés és -fogyasztás fontosságát hangsúlyozza (Balázs 2020; Martinez-Torres–Rosset 2014).

Az élelem-önrendelkezés mozgalmának növekedésével vált az élelem-önrendelkezés fogalma is egyre átfogóbbá és kiterjedtebbé. A La Via Campesina által 2007-ben Nyéléniben, Maliban szervezett Élelem-önrendelkezés Nemzetközi Fórumon elfogadott fogalom az eddigi legkiterjedtebb. A Nyéléni nyilatkozat szerint az embereknek joguk van arra, hogy más emberekre és a környezetre nem káros saját élelmezési és mezőgazdasági rendszereket határozzanak meg (Nyéléni 2007).

A mozgalom egy olyan élelmiszer-rendszert népszerűsít, amelyben a kisléptékű családi gazdálkodók és parasztok agroökológiai módszerekkel helyi fogyasztásra alkalmas ételtermesztésnek (Carlile et al. 2021). Az élelem-önrendelkezés tehát az a tágabb keretrendszer, amelyben az agroökológia és a permakultúra is értelmezhető.

Agroökológia

Az agroökológia társadalmi mozgalom, az ipari mezőgazdaság alternatíváját kereső gyakorlatok összessége és tudományterület is egyben. Az 1970-es évektől kezdve az agroökológusok a mezőgazdaság fenntarthatóbbá tételéért dolgoznak, és kutatásuk fókuszába a kisléptékű gazdálkodók tapasztalati agroökológiai ismeretét állítják (Altieri–Nicholls 2017).

Mint fogalom az 1920-as évek végén jelent meg, és eredetileg az ökológiai módszerek alkalmazását jelentette az agronómia területén (Wezel et al. 2009). Az 1970-es években, amikor már láthatóvá váltak a zöld forradalom nem várt egészségügyi és ökológiai következményei, a társadalomtudományok (antropológia, etnoökológia, vidékszociológia, fejlesztéstudományok és ökológiai közgazdaságtan) felé tágult az agroökológia fókusza (Altieri–Nicholls 2017). A léptékek tekintetében is egyre inkább tágult az agroökológia vizsgálati területe. Kezdetben a parcella és a szántóföld, majd a farm és a teljes agrár-ökoszisztéma, mára pedig, elhagyva az egy konkrét térbeli léptéket, az élelmiszer-rendszer teljes egészét több léptékben vizsgálja (Wezel et al. 2009: 513). Az agroökológia holisztikus, tudományterületeken átívelő irányzatként való értelmezése nem elterjedt Magyarországon (Balázs–Balogh–Réthy 2021). Csupán az agrár-öko-

szisztémákon belüli kölcsönhatások vizsgálatával foglalkozó tudományt takarja, amely nem integrált olyan társadalmi és kulturális szempontokat, mint a foglalkoztatás vagy az élelmezésbiztonság (lásd például Wezel et al. 2009).

Az 1980-as–90-es években több gazdaszervezet, kutató és az agroökológiát népszerűsítő civil szervezet közösen lépett fel a neoliberalizmus ellen, és kezdte ötvözni az agroökológiát a kereskedelmi és mezőgazdasági szakpolitikákat alakítani kívánó országos és globális szintű politikai kampányokkal (Carlile–Garnett 2021). Magyarországon a Magyar Természetvédők Szövetsége, a Föld Barátai nemzetközi szervezet magyarországi tagszervezete (Magyar Természetvédők Szövetsége és Föld Barátai Európa, 2015) és a Védegylet (F. Tóth – Réthy 2020) képviseli az agroökológia mozgalmi oldalát, mindkét szervezet számára azonban kihívást jelent a helyi közösségekre épülő, társadalmilag igazságos, rendszerszintű átalakulást lehetővé tevő társadalmi bázis kiépítése: „Senki sem érti [a]z agroökológia] kifejezést Gödöllőn túl, és [ott is] csak a valódi tudományos értelmezésében használják. A mozgalmakkal és a gyakorlatok együttesével járó összetett megértés, amelyet a Föld Barátai vagy a La Via Campesina Nyéléni nyilatkozata támogatott, nem jutott be a magyarországi közbeszédbe” (a hazai zöld mozgalom egyik képviselője, idézi Balázs–Balogh–Réthy 2021: 257–258).

Mivel az élelmiszer-rendszer átalakítását narratíva szintjén célként kijelölő szakpolitikában megjelenik az agroökológia, mint támogatásra érdemes gyakorlat, ezért elindult egy keretelési verseny a fogalom meghatározásáért a társadalmi mozgalmak és az ipari mezőgazdaság szereplői körében (lásd Balázs–Balogh–Réthy 2021). A tömegtermelésben érdekelt, globális növényvédőszer-gyártó és -kereskedő cégek az agroökológia rendszerkonform értelmezéséért küzdenek. Ez az értelmezés a hazai szakpolitikában is támogatásra talált: „...az uralkodó pozíció nem az agroökológia [rendszerkritikus meghatározása], hanem a precíziós mezőgazdaság és az öntözés fejlesztése. Ezek most a Kamara zászlóshajói, amelyek elősegítik a hatékonyságot és a versenyképességet. A terméscsökkenéstől való félelem a legerősebb motiváció a gazdálkodói közösségekben. Ezért túlzott mértékben használják a peszticideket, hogy elkerüljék a hozam csökkenését” (Balázs–Balogh–Réthy 2021: 260). Míg az agroökológia rendszerkonform értelmezésében érdekelt szereplők (az ipari mezőgazdaság képviselői) jelentős erőforrásokkal rendelkeznek érdekeik érvényesítésében és élvezik a szakpolitikai döntéshozók támogatását, addig az agroökológia rendszerkritikus értelmezéséért küzdő civil szervezetek, kisléptékű gazdálkodók és kutatók egy csoportja erőforrás hiányában képtelen a társadalmi bázis kiépítésére, a hatékony érdekérvényesítésre.

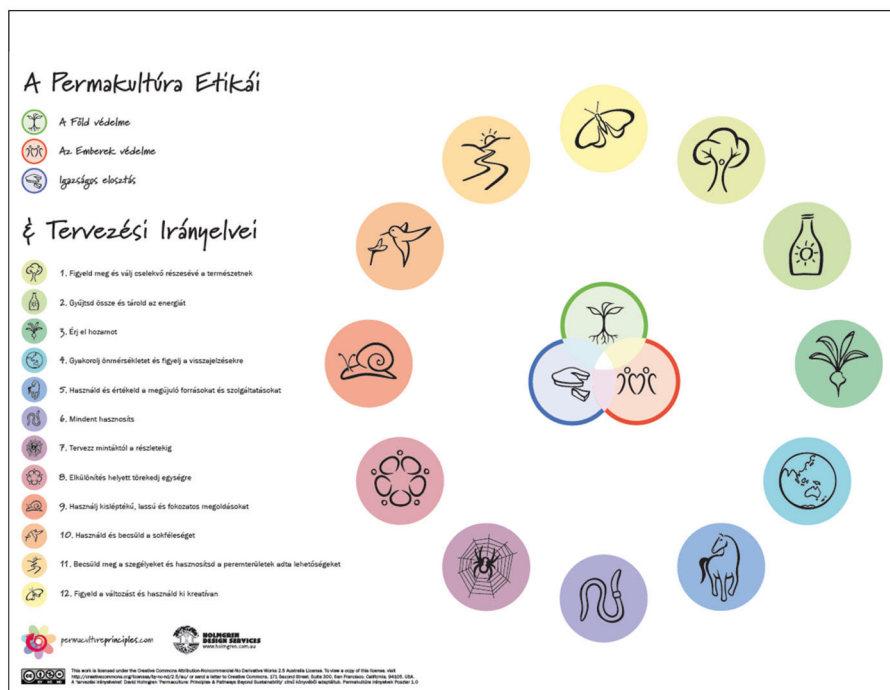
Az agroökológia gazdálkodási gyakorlata a biogazdálkodás, a permakultúra, az agrárerdészet vagy a biodinamikus és regeneratív gazdálkodás területén érvényesül (Balázs–Balogh–Réthy 2021). Ezek közül a permakultúrát, mint a Magyarországon is egyre népszerűbbé váló rendszerkritikus mozgalmat, mutatjuk be a következőkben.

Permakultúra

A permakultúra az ipari mezőgazdaság alternatíváját kereső, elsősorban, de nem kizárólag az élelmezés területén működő mozgalom. Két ausztrál férfi, Bill Mollison (1928–2016) biológus és David Holmgren (1955–) környezeti tervező nevéhez kötődik.

Az irányzat az ökológiai válságra egy sajátos nézőpontból tekint. Kétkedik abban, hogy a megújuló energiára épülő rendszerek képesek elegendő energiát biztosítani a globalizált ipari kultúra számára. Energialejtő előtt állunk, ami azt jelenti, hogy az olcsó fosszilis energia eltűnésével elkerülhetetlen a globalizált társadalmunk átalakulása, a lokalizáció erősödése. Annak érdekében, hogy minél inkább felkészüljünk az energialejtőre, már a jelenben érdemes a helyi mezőgazdaság és energiaellátás felé elmozdulnunk (Leahy 2021: 195). A szükségletek lokális kielégítésére keres a permakultúra innovatív megoldásokat a fogalom fejlődésének különböző szakaszaiban eltérő fókusszal.

A permakultúra fogalmi fejlődésének első szakaszában a permakultúra elsődleges fókusza mezőgazdasági, célja az ipari mezőgazdaság környezetileg fenntartható alternatívájának megtalálása, a gabonafélék helyett az élő növények felhasználására épít (Mollison–Holmgren 1978), a tervezés központjában az erdőkertek állnak. A permakultúra fogalmi fejlődésének második szakaszában tágul

1. ábra. A permakultúra etikái és a tervezés irányelvei. Forrás: permaforum.hu

a permakultúra fókusz, és az oktatás megszervezésének köszönhetően jelentősen bővül a mozgalom elérési köre. A permakultúrát a fenntartható mezőgazdaságon túl olyan településtervezési eszközként is definiálják, ami a gondoskodás etikáira épít (Mollison 1988). A permakultúra etikái (Gondoskodás a Földről – Earthcare, Gondoskodás az emberekről – People care, Igazságos elosztás – Fair share) több feminista/zöld mozgalom (pl. ökoszocializmus, ökofeminizmus) alapvetéseivel rezonálnak. Fogalmi fejlődésének harmadik szakaszában Holmgren (2002) tovább tágította a permakultúra fogalmát. Egy olyan tervezési rendszerként definiálta, amivel fenntartható társadalmat lehet létrehozni. A permakultúra fogalom fókuszába a tervezési alapelvek (lásd 1. ábra) kerülnek, amelyek tudományos alapja a rendszerökológia, a rendszerelmélet egy ága. A permakultúra, szemben más zöld mozgalmi megközelítésekkel (Monbiot 2007; Daly 2007; Smith, R. 2016; Baer 2019), elutasítja a központi államot, a politikai decentralizációt tekinti az egyik legjobb társadalmi rendszernek (Leahy 2021). Az energialejtő miatt elkerülhetetlen az élelmiszer- és energiarendszerek decentralizációja, ami lehetőséget teremt a politikai decentralizációra is. Ezt a permakultúra hálózatosodva, bioregionális alapokon, alulról szerveződve kívánja elérni, úgy, hogy mindeközben ügyel az emberek jóllétére (Gondoskodás az emberekről) (Leahy 2021: 195). A permakultúra-mozgalom egyik alapirodalmának számító *Designer's Manual* célja a helyi autonómia növelése. Hiszen minél inkább képesek az emberek az élelem-, energia- és lakhatási szükségleteik kielégítését maguknak, helyben megszervezni, annál nehezebb gazdasági és politikai kontrollt gyakorolni felettük (uo.). A permakultúra gondolatosságával rokon még az anarchizmus és a nemnövekedés (degrowth), ami vidéki önellátást és teljes körű önrendelkezést hirdet (Kropotkin 1975 [1899]; Schneider–Nelson 2019; Leahy 2021).

Bioregionalizmus

A biorégió hasonló természetföldrajzi, illetve ökológiai jellemzőkkel bíró és kulturálisan is értelmezhető területi egység. Földrajzi szempontból a szakirodalomban többnyire a folyók vízgyűjtő területe alapján jelölik ki az egyes biorégiókat, de jellemzően előkerülnek még a meghatározásokban a domborzati viszonyok, talajtípusok, klimatikus jellemzők, a területen megtalálható flóra és fauna, azaz minden olyan jellegzetesség, ami miatt egy területre ökológiai értelemben összetartozónak tekinthetünk. A bioregionalizmus arra is kísérletet tesz, hogy egy adott helyen élő közösség kulturális egységét azonosítsa, körülhatárolja mindennek a politikai vonatkozásaival attól a szándéktól vezérelve, hogy a bolygót behálózó élet szövedékének fenntartható gyakorlati és értelmezési kereteket teremtsen.

A bioregionalizmus két értelemben is képes hozzátenni a helyi élelmiszer-rendszerek kialakítását célzó tudományos munkához, az élelem-önrendelkezés táji léptékű megszervezéséhez. Egyrészt, a lokalitás egyébként „üres” fogalmához fontos tartalmi – ezen belül pedig kifejezetten politikai – elemeket rendel, melyek

kielégítik a fenntarthatóság erős követelményeit is. Másrészt kézzelfogható segítséget nyújt a konkrét területi tervezési munkában is, amire a tapasztalatok szerint a szakirodalom gyakran már nem vállalkozik.

Az ökolokalizmusok között a bioregionalizmus egy, a szokásosnál radikálisabb formát képvisel, amennyiben az autonóm kisközösségek öngazgató rendszerének elképzelésével az anarchista hagyományokhoz is erősen kötődik. Az anarchizmus – és főleg az ökoanarchizmus – alapelvei mind a közösség belső viszonyainak kialakításában, illetve a közösség működtetésében, mind a biorégiók közötti viszonyokban fontos szerephez jutnak.

Ami a bioregionalizmus különös jelentőségét adja, az meglátásunk szerint az, hogy képes egy olyan általánosan alkalmazható, de mégsem univerzalisztikus keretet adni a lokális erőfeszítéseknek, amiben ezek egy politikailag is értelmezhető formában, egymást erősítve kombinálódhatnak. A politikai cselekvés célja egy olyan világ létrehozása, amiben az ökológiai fenntarthatóság, a társadalmi igazságosság és az önrendelkezés elvei szervezik a közösségeken belüli, illetve azok közötti viszonyokat. Ennek a célnak a legfontosabb eszköze a biorégióon belül az, amit a mozgalom manifesztójának számító „Reinhabiting California” című cikkben Peter Berg és Raymond Dasmann „reinhabitációnak” nevez (reinhabitation, magyarul talán az újrabelakás a legkevésbé torzító megfogalmazás) (1977). Az eredeti meghatározás szerint ez olyan társas viselkedés meghonosítását jelenti, ami az adott hely gazdagításán, létfenntartó rendszereinek helyreállításán, illetve társadalmilag és ökológiailag fenntartható létformák kialakításán keresztül éri el a bioregionalizmus céljait: a társadalmi szerveződés decentralizált és önrendelkezésen nyugvó formáinak kialakítását, biológiai integritáson és közmegegyezésen alapuló kultúra megteremtését, valamint a közösség spirituális fejlődésének elősegítését (Dodge 1981: 10).

Diszkusszió – rendszerszemléletű alternatívák Közép-Kelet Európában

Az előbbiekben bemutatott rendszerszemléletű alternatívák a Globális Dél (pl. élelem-önrendelkezés, agroökológia) vagy a Globális Észak (bioregionalizmus, permakultúra) országaiban fogalmazódtak meg. Ebből adódóan pedig kevésbé reflektálnak az államszocializmussal érintett Közép-Kelet-Európa (KKE) lakosságának mindennapi valóságára. Közép-Kelet-Európában jellemzően nagyobb mértékben érvényesül a lokalizált élelmiszertermelés háztartási gyakorlata (például a kiskerti gazdálkodáson keresztül történő élelem-önellátás), mint Nyugat-Európában (Jehlika et al. 2020; 2021). A civil társadalom nyugati elméletei nem alkalmasak arra, hogy megragadják a Közép-Kelet-Európára jellemző megélhetéshez kapcsolódó közösségi önszerveződés mindennapi gyakorlatait (Jacobsson 2015; Foa–Ekiert 2017). A következőkben néhány olyan közép-kelet-európai sajátosságra térünk ki, amelyek meghatározó jelentőségűek az élelem-önrendelkezés megvalósítása szempontjából.

A térségben az élelmezéshez kapcsolódó diverz gazdasági gyakorlatok kevésbé épültek be a fenntartható élelmiszer-rendszerekért küzdő társadalmi mozgalmakba. Az élelmezés szempontjából Közép-Kelet-Európában máig nagy jelentősége van az informális gazdaságnak. Számos olyan gyakorlat maradt itt fenn (pl. kiskerti élelemtermelés, a kisléptékű termelés és helyi értékesítés), amik túllépve a formális gazdaság adta kereteken, diverz gazdasági keretben jobban értelmezhetőek. A diverz gazdasági keret a gazdaságföldrajz feminista kritikájából fejlődött ki (Gibson-Graham 2008; Gibson-Graham–Cameron–Healy 2013). Azon a feltevésen alapszik, hogy ha a még meglévő nem kapitalista tevékenységeket elkezdjük életképesnek látni, akkor az bátoríthat bennünket arra, hogy itt és most aktívan ezekre a tevékenységekre építve alakítsuk át a helyi gazdaságunkat (Gibson-Graham 2008: 662). Ahelyett, hogy arra „a forradalomra várnánk”, ami a globális gazdaságot és kormányzást világszinten alakítja át felülről, másokkal együttműködve dolgozhatunk azon is, hogy a globális gazdaságba integrált helyi gazdaságokat itt és most, a mindennapi etikai és politikai gyakorlatainkon keresztül alakítsuk át a helyi társadalmakba és környezetbe jobban beágyazott közösségi gazdaságokká (uo.).

Míg az alternatív élelmiszer-rendszerekhez kapcsolódó városi projektek (pl. közösségi kertek, CSA-k, dobozrendszerek) gyakran progresszívként értelmeződnek az élelmezéshez kapcsolódó mozgalmakban, addig a városi élelemtermelés rendszerváltás előtti időszakából fennmaradó módszerei (pl. dacha-kertek a balti államokban, Schrebergartenek Németországban, lásd Pungas et al. 2022) és a vidéki területeken jellemző kiskerti élelemtermelés máig fennmaradó gyakorlatai sokszor elmaradottnak, idejétmúltnak bélyegződnek. Felvetődhet a kérdés, hogy hogyan lehetne újradefiniálni a KKE-ra jellemző, a rendszerváltás után is fennmaradó élelemtermelési gyakorlatokat úgy, hogy azok, akik a mindennapi tevékenységeiken keresztül gyakorolják az élelem-önellátást, úgy is tekintsenek magukra, mint az élelem-önrendelkezés mozgalmának szereplőire. Mindezek nélkül a KKE-ra jellemző élelem-önellátást célzó háztartási gyakorlatok a kapitalista felhalmozási folyamatokhoz járulnak hozzá, hiszen a bérmunka árának alacsonyan tartását teszik lehetővé azáltal, hogy a háztartás bizonyos, jellemzően női tagjai láthatatlan munkaként látják el ezt a feladatot (Czirfusz et al. 2019; Smith et al. 2008).

A kiskertben megtermelt élelem egy része jelentős mértékben csökkentheti a háztartás élelemre szánt költségeit, a felesleg helyi piacokon, illetve közvetlenül a házaktól értékesíthető, többletbevételt termelve ezzel a kiskertben gazdálkodóknak. A kisléptékű élelemtermelési megoldások alacsonyabb technológia- és területigénye következtében könnyebben függetleníthető a globalizált piactól. A kiskertekben és a kisléptékű gazdaságokban lehetőség nyílik a vetőmag-önrendelkezés gyakorlására, a műtrágyák szerves trágyával való kiváltására, illetve olyan fajok választására, amelyek ellenállóbbak, így a permetezés és más vegyszerek használata elkerülhető. A vetőmag-önrendelkezés magyarországi megvalósulásáért a hagyományos és egzotikus magok gyűjtésével, fenntartásával és cseréjével a Magház Egyesület tagjai, kisléptékű, háztáji kertészek és családi gazdálkodók egymással együttműködve dolgoznak (Balázs–Balogh–Réthy 2021).

Annak ellenére, hogy a jelenlegi élelmiszer-rendszer marginalizálja őket, és az agrártudományokban alulkutatottak, Közép-Kelet-Európa csökkenő számú kisléptékű gazdálkodói gyakran virágoznak az informális cserehálózatokban és piacokon (Visser–Dorodel et al. 2019; Varga 2019), jelentősen hozzájárulnak az élelmiszertermeléshez (Visser–Kurakin–Nikulin 2019; Thiemann–Spoor 2019), a fenntarthatósághoz (Kiss–Bela–Bodorkós 2012; Jehlička et al. 2019) és a társadalmi kohézióhoz (Jehlička et al. 2019; Varga 2019).

Összefoglaló és konklúzió

Fejezetünkben az ételmezést mint globális kihívást és a jelenlegi rendszer alternatíváit jártuk körül. Mivel az ételmezés globális kihívásként a világ minden pontján érezteti hatását, a kihívás megértéséhez és a kezeléséhez is a földrajzi léptékek széles skálájában – világszinten, kontinentális, makroregionális, állami és helyi szinten is – szükséges gondolkodni.

A jelenlegi élelmiszer-rendszer két legjelentősebb reformkísérletét az elfogyasztott étel térbeli közelségének fontosságát hangsúlyozó megoldások és a termesztéstechnológia környezetbaráttá (és egészségesebbé) tétele jelentik. A különböző „fogyassz hazait” kampányoknak, a „rövid ellátási láncoknak” (REL), a helyi, illetve kifejezetten kistermelői piacoknak vagy a bevásárlóközösségeknek a domináns narratívái a piaci viszonyok uralta rendszeren és ebben az élelmiszer árujellegén nem kívánnak változtatni, hatásuk pedig ennek megfelelően korlátozott marad. A termesztéstechnológia környezetbaráttá tételének a biotermesztés / ökológiai gazdálkodás a legismertebb, legelterjedtebb, illetve leginkább kidolgozott példája. Az ökológiai gazdálkodás azonban sokszor csupán termesztéstechnológiai alternatívát jelent (pl. a szintetikus vegyi rovarirtó és gyomirtó szerek, valamint a szervesetlen műtrágyák használata teljes mértékben vagy nagymértékben kerülendő), anélkül hogy az ételmezés globális ellátási láncokba szerveződését megkérdőjelezné.

Az étel-önrendelkezés egy olyan politikai keret, ami a globalizált élelmiszer-rendszerek által teremtett rendszerszintű kihívásokra mutat rá és keresi az ellenállás lehetőségeit. Olyan élelmiszer-rendszert népszerűsít, amelyben a kisléptékű családi gazdálkodók és parasztok agroökológiai módszerekkel helyi fogyasztásra alkalmas ételt termesztenek. Az agroökológia társadalmi mozgalom, az ipari mezőgazdaság alternatíváját kereső gyakorlatok összessége és tudományterület is egyben. Mivel a szakpolitika erőforrást biztosít az agroökológiai gyakorlatok számára, elindult egy keretezési verseny a fogalom meghatározásáért a társadalmi mozgalmak és az ipari mezőgazdaság szereplői körében. Az agroökológia gazdálkodási gyakorlatai közül a permakultúra tekinthető az egyik legradikálisabbnak a rendszerszemléletű alternatívák keresésében. A permakultúra a politikai decentralizációt tekinti az egyik legjobb társadalmi rendszernek, amit hálózatosodva, bioregionális alapokon, alulról szerveződve kíván elérni, úgy, hogy mindeközben ügyel az emberek jóllétére. A bioregionalizmus

nem közvetlenül az élelmezéshez kötődő mozgalom, azonban mind tudományos (a tájhoz illeszkedő helyi élelmiszer-rendszer kidolgozása), mind mozgalmi oldalról (emancipatorikus szemlélet) segítheti a helyi élelmiszer-rendszerek tervezését, az élelem-önrendelkezés táji léptékű megszervezését.

A fejezetben bemutatott alternatívák egymással párbeszédben állnak, jól kombinálhatóak egymással, azonban, mint az az agroökológia kapcsán felmerült, a rendszeralternatívákért küzdő civilszervezetek, kisléptékű gazdálkodók és kutatók egy csoportja erőforrás hiányában küzd a társadalmi bázis kiépítéséért, társadalmi bázis hiányában pedig az érdekérvényesítés is nehezzé válik. Közép-Kelet-Európában a civilszervezeteken keresztüli érdekérvényesítést az erőforrás-hiányosság tovább nehezíti. Mindazonáltal KKE félperiférikus pozíciójából adódóan több olyan alternatív élelmzési gyakorlat (pl. kiskerti élelemtermelés, befőzés) is fennmaradt, amelyre a rendszeralternatívák keresése során építeni lehet.

Ajánlott olvasmányok

Balázs Bálint 2020. Élelmiszerönrendelkezés. *Fordulat* 27: 83–101.

Balázs Bálint – Balogh Lili – Réthy Katalin 2021. „Merre tovább, agroökológia? Az agroökológia magyarországi helyzete, szereplői és a fejlődési irányai”. *Fordulat*, 29/2: 243–267. Az élelem-önrendelkezést és agroökológiát ismertető, illetve a kutatási területet áttekintő munkák a közelműltből.

Tilzey, Mark 2019. Food Democracy as ‘Radical’ Food Sovereignty: Agrarian Democracy and Counter-Hegemonic Resistance to the Neo-Imperial Food Regime. *Politics and Governance* 7/4: 202–213.

A terminológiai, illetve politikai alapkérdéseket tisztázó, illetve a radikális pozíció mellett érvelő munka.

Via Campesina 1996. *The Right to Produce and Access to Land*. The Rome Declaration. <https://viacampesina.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2021/11/1996-Rom-en.pdf>

Nyeléni 2007. *Declaration of Nyéléni*. Nyéléni Village.

<https://nyeleni.org/IMG/pdf/DeclNyeleni-en.pdf>

Az élelem-önrendelkezés globális mozgalmának alapidokumentumai.

Felhasznált irodalom

Altieri, Miguel A. – Nicholls, Clara I. 2017. Agroecology: a brief account of its origins and currents of thought in Latin America. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 41/3–4: 231–237. DOI: 10.1080/21683565.2017.1287147

Ángyán József 2003. *A környezet- és tájgazdálkodás agroökológiai földhasználati alapozása*. MTA doktori értekezés. Szent István Egyetem, Gödöllő, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet.

Baer, Hans A. 2019. *Democratic Eco-Socialism as a Real Utopia: Transitioning to an Alternative World System*. New York, Berghahn Books.

Balázs Bálint 2020. Élelmiszerönrendelkezés. *Fordulat* 27: 83–101.

- Balázs Bálint – Balogh Lili – Réthy Katalin 2021. Merre tovább, agroökológia? Az agroökológia magyarországi helyzete, szereplői és a fejlődési irányai. *Fordulat*, 29/2: 243–267.
- Berg, Peter – Dasmann, Raymond 1977. Reinhabiting California. *The Ecologist*, 7/10: 399–401.
- Borlaug, Norman 2007. Feeding a hungry world. *Science*, 318/5849: 359.
- Carlile, Rachel – Garnett, Tara 2021. What is agroecology? *TABLE Explainers*. <https://www.doi.org/10.56661/96cf1b98>
- Carlile, Rachel – Kessler, Matthew – Garnett, Tara 2021. What is food sovereignty? *TABLE Explainers*. <https://www.doi.org/10.56661/f07b52cc>
- Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecilia – Meszmann T. Tibor 2019. A magyarországi munkásság a hosszú lejtnetben. *Fordulat*, 26: 142–171.
- Daly, Herman 2007. *Ecological Economics and Sustainable Development: Selected Essays of Herman Daly*. Cheltenham, UK, Edward Elgar.
- Dodge, Jim 1981. Living by life: Some bioregional theory and practice. *CoEvolution Quarterly*, 32, 6–12.
- Eriksen, Polly J. 2008. Conceptualizing food systems for global environmental change research. *Global Environmental Change*, 18/1: 234–245. DOI:10.1016/j.gloenvcha.2007.09.002
- F. Tóth Balázs – Réthy Katalin 2020. *Az agroökológiai 10 alapelve és hazai példái*. Budapest, Védegylet Egyesület.
- FAO, 1991. FAO-Netherlands conference on agriculture and the environment: strategies and tools for sustainable agriculture and rural development, ,s-Hertogenbosch, the Netherlands, 15–19 April 1991.
- FAO, 2011. The state of the world's land and water resources for food and agriculture (SOLAW) – Managing systems at risk. London–Rome–Earthscan, Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Foa, Roberto Stefan – Ekiert, Grzegorz 2017. The Weakness of Postcommunist Civil Society Reassessed. *European Journal of Political Research*, 56: 419–439. DOI:10.1111/1475-6765.12182
- Fordulat* 2021. Élelmiszer-önrendelkezés. 29. sz. <http://fordulat.net/?q=huszonkilencedik>
- Gibson-Graham, J. K. 2008. Remarx In Rethinking Marxism. *A Journal of Economics, Culture & Society*, 20/4: 659–664. DOI: 10.1080/08935690802299579
- Gibson-Graham, J. K. – Cameron, Jenny – Healy, Stephen 2013. *Take back the economy. An ethical guide for transforming our communities*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Holmgren, David 2002. *Permaculture: Principles and Pathways Beyond Sustainability*. Hepburn, Victoria, Holmgren Design Services.
- Houtart, François 2010. *Agrofuels: Big Profits, Ruined Lives and Ecological Destruction*. Amsterdam, Pluto Press.
- Jacobsson, Kerstin (ed.) 2015. *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe*. London, Routledge.
- Jehlička, Petr – Ančić, Branko – Daněk, Petr – Domazet, Mladen 2021. Beyond hardship and joy: framing home gardening on insights from the European semi-periphery. *Geoforum* 126: 150–158.
- Jehlička, Petr – Ančić, Branko – Daněk, Petr – Vávra, Jan 2019. Rethinking Resilience: Home Gardening, Food Sharing and Everyday Resistance. *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*, 40/4: 511–527.

- Jehlička, Petr – Griviňš, Miķelis – Visser, Oane – Balázs, Bálint 2020. Thinking food like an East European: A critical reflection on the framing of food systems. *Journal of Rural Studies*, 76: 286–295.
- Kiss Csilla – Bela Györgyi – Bodorkós Barbara 2012. *Helyi közösségek a mezőgazdasági sokféleségért Magyarországon*. Budapest, Védegylet.
- Kropotkin, Peter 1975 [1899]. *Fields, Factories and Workshops Tomorrow*. New York, Harper and Row.
- Leahy, Terry 2021. *The Politics of Permaculture*. London, Pluto Press.
- Manning, Richard 2000. *Food's Frontier: The Next Green Revolution*. Berkeley, University of California Press.
- Martínez-Torres, Maria Eelna – Rosset, Peter M. 2014. Food Sovereignty and Agroecology in the Convergence of Rural Social Movements. In Constance, Douglas – Renard, María Cristina – Rivera-Ferre Marta G. (eds.): *Alternative Agrifood Movements: Patterns of Convergence and Divergence*. Bingley, Emerald, 137–157. <http://dx.doi.org/10.1108/S1057-192220140000021001>
- McMichael, Philip 2013. *Food Regimes and Agrarian Questions*. Halifax, Fernwood.
- McMichael, Philip 2008. „Peasants Make Their Own Histories, But Not Just as They Please...” *Journal of Agrarian Change*, 8/2–3: 205–228. (Magyarul elérhető: <http://fordulat.net/?q=huszonotodik>).
- Mészáros Dóra 2017. *A mezőgazdaság fenntarthatóságát értékelő módszer fejlesztése*. Phd értekezés. Budapest, Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola.
- Mintz, Sidney Winfried 1986. *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History*. New York, Penguin Books.
- Mollison, Bill 1988. *Permaculture: A Designers' Manual*. Tyalgum, Australia, Tagari Publications.
- Mollison, Bill – Holmgren, David 1978. *Permaculture One*. Uxbridge, Corgi.
- Monbiot, George 2007. The best way to give the poor a real voice is through a world parliament. *Guardian*, április 24. www.theguardian.com/commentisfree/2007/apr/24/comment.politics1.
- Moore, Jason W. 2016. *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. London, Verso.
- Magyar Természetvédők Szövetsége és Föld Barátai Európa, 2015. *Agroökológia. Egy új élelmelési rendszer Európa számára*. Budapest.
- Nyeléni, 2007. Declaration of Nyéléni. Nyéléni Village. <https://nyeleni.org/IMG/pdf/DeclNyeleni-en.pdf>
- Patel, Raj 2007. *Stuffed and Starved*. Hoboken, Melville House.
- Poore, Joseph – Nemecek, Thomas 2018. Reducing food's environmental impacts through producers and consumers. *Science*, 360/6392: 987–992.
- Potts, Jason – Voora, Vivek – Lynch, Matthew – Mammadova, Aynur 2017. *Standards and Biodiversity: Thematic Review*. Winnipeg, The International Institute for Sustainable Development.
- Pungas, Lilian – Plüschke-Altof, Bianka – Müüripeal, Anni – Sooväli-Sepping, Helen 2022. Same, Same but Different? The 'Right' Kind of Gardening and the Negotiation of Neoliberal Urban Governance in the Post-socialist City. In Plüschke-Altof, Bianka – Sooväli-Sepping, Helen (eds.): *Whose Green City? Sustainable Development Goals Series*. Cham, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-04636-0_7
- Ritchie, Hannah – Roser, Max 2019a. *Land Use*. Our World in Data. <https://ourworldindata.org/land-use#breakdown-of-global-land-use-today>

- Ritchie, Hannah – Roser, Max 2019b. Environmental Impacts of Food Production. Our World in Data. <https://ourworldindata.org/environmental-impacts-of-food>
- Schneider, François – Nelson, Anita 2019. 'Open localism – on Xue and Vantsinjan III'. In Nelson, Anita – Schneider François (eds.): *Housing for Degrowth: Principles, Models, Challenges and Opportunities*. London, Routledge, 223–230.
- Smith, Adrian – Stenning, Alison – Rochovská, Alena – Świątek, Dariusz 2008. „The emergence of a Working Poor. Labour markets, Neoliberalisation and diverse economies in post-socialist cities”. *Antipode*, 40/2: 283–311.
- Smith, Richard 2016. *Green Capitalism: The God That Failed*. Bristol, UK, World Economics Association Books.
- Takács-Sánta András 2008. *Bioszféra-átalakításunk nagy ugrásai*. Budapest, L'Harmattan.
- Thiemann, Louis – Spoor, Max 2019. Beyond the 'Special Period': Land Reform, Supermarkets and the Prospects for Peasant-driven Food Sovereignty in Post-socialist Cuba (2008–2017). *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*, 40 (4), 546–563.
- van der Ploeg, Jan Douwe 2008. *The New Peasantries. Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. London, Earthscan.
- Varga, Mihai 2019. Resistant to Change? Smallholder Response to World Bank-sponsored „Commercialisation” in Romania and Ukraine. *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*, 40/4: 528–545.
- Visser, Oane – Dorondel, Stefan – Jehlička, Petr – Spoor, Max 2019. Post-socialist smallholders: silence, resistance and alternatives. *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*, 40/4: 499–510.
- Visser, Oane – Kurakin, Alexander – Nikulin, Alexander 2019. Corporate Social Responsibility, Coexistence and Contestation: Large Farms' Changing Responsibilities vis-à-vis Rural Households in Russia. *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*, 40/4: 580–599.
- Weis, Tony 2007. *The Global Food Economy. The Battle for the Future of Farming*. London, Zed Books.
- Wezel, Alexander – Bellon, Stéphane – Doré, Thierry – Francis, Charles A. – Vallod, Dominique – David, Christophe 2009. Agroecology as a science, a movement, and a practice. *Agronomy for Sustainable Development*, 29: 503–515. DOI:10.1051/agro/2009004.

KÖRNYEZETI IGAZSÁGOSSÁG

Nagy Gyula

Bevezetés

A fejezet célja, hogy felvázolja a környezeti igazságosság (environmental justice) fogalmát, mely kifejezés többet takar, mint amit a szóösszetétel sugall. A környezeti igazságosság interdiszciplináris megközelítéssel és a természet-, társadalom-, jog-, valamint műszaki tudományok megközelítéseit és módszertani eszköztárát felhasználva egy olyan elméleti keretrendszert alkot, mely különböző tudományterületek irányából eltérő megközelítést adja egy adott kérdéskörnek. Leírhatnánk úgy is, mint egy elméleti kaleidoszkópot, melybe tekintve a komplex természeti-társadalmi problémákat, folyamatokat tetszés szerint más és más szemszögből láttatja.

Emellett a környezeti igazságosság kérdése létrejöttétől kezdve egy társadalmi mozgalom is, amely a környezeti előnyök és terhek eloszlására, valamint az ezek elosztását meghatározó társadalmi-politikai folyamatokra összpontosít. A környezeti igazságossághoz kapcsolódó aktivizmus középpontjában a méltányosság és az egyenlőség fogalmak állnak. A környezeti igazságosságért való küzdelem olyan területeken mérvadó, ahol bizonyos közösségek többet viselnek a negatív hatásokból, mint ami méltányos lenne az adott helyzetben a természetben bekövetkező katasztrofális események vagy az ezt követő, a környezeti és természeti erőforrásokkal kapcsolatos döntéshozatal eredményeként. Mindez társadalmi és térbeli egyenlőtlenséget generál. A környezeti igazságosság keretrendszerében végzett kutatások általában a helyi közösségek, szervezetek, döntéshozók közötti viszonyrendszer vizsgálata mellett az ezen aktorok és szereplők elképzeléseit is vizsgálja arról, hogy az adott helyzetben mi az, amit igazságosnak és elfogadhatónak tartanak. Vizsgálja a katasztrofális események előzményeit, jelenlegi és jövőbeli következményeinek feltárását, s végzi mindezt a térbeli nézőpontok integrálásával.

Ezek a kutatások áttekintést nyújtanak arról, hogy a különböző földrajzi léptékeken átívelő társadalmi-környezeti hálózatok mind helyi, mind transzlokális szinten hogyan alakítják környezetünket és társadalmunkat, hogyan definiálják újra a természet-társadalom, illetve társadalom-társadalom viszonyrendszereket. A környezetben fellépő igazságtalanságok direkt vagy indirekt módon befolyásolják társadalmi-gazdasági cselekedeteinket vagy éppen politikai döntéseinket, fenntartanak és felerősítenek olyan társadalmi-térbeli folyamatokat, mint például a kizsákmányolás, szegregáció vagy a differenciáció. Hatására olyan térstruktúrák alakulnak ki, melyek az egyes környezetben zajló tevékenységek előnyeiből és hátrányaiból egyenlőtlen mértékben részesülnek, mindez pedig új tért kategó-

riák megjelenését is eredményezi. A környezeti igazságtalanságokkal érintett környezeti periféria (Kovács 2004) az alacsony társadalmi részvétel és az érdekvédelem hiánya, a mindennapi diszkriminatív gyakorlatok és rossz minőségű természeti környezet indukálta negatív és tovaggyűző hatásainak eredménye.

Bár a környezeti igazságosság-kutatások környezeti eseményekkel, folyamatokkal és azok rövid és hosszú távú hatásaival foglalkoznak, mégis egyfajta társadalom- és rendszerkritikaként is értelmezhetők. Ezen gondolati fonalon keresztül kívánja a jelen írás megismertetni az olvasót a környezeti igazságosság fogalmi elemeivel és kialakulásával.

A környezeti igazságosság kialakulásának rövid története

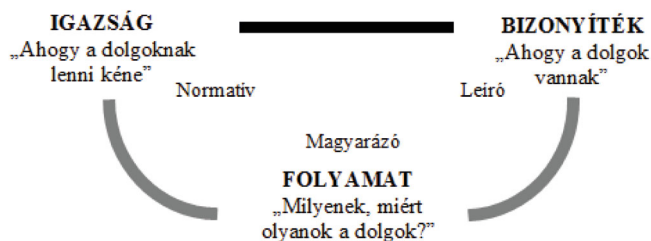
A környezeti igazságosság mint kutatási keret egyre szélesebb körben alkalmazott interdiszciplináris megközelítése miatt. Egy olyan narratíva, melyet nemcsak a társadalmi igazságosságot és esélyegyenlőséget zászlajukra tűző környezetvédelmi mozgalmak, de tudományos kutatások is egyaránt alkalmaznak. Ennek oka, hogy a tudományos igényű környezeti igazságosság-kutatások a környezeti igazságosság mozgalomban gyökereznek (Málovics 2012a; Martin et al. 2014). Egyaránt tükrözik a polgári jogokért folytatott küzdelem és mozgalom, az önkéntesség, az alulról szerveződés, a kiközösítés és a megkülönböztetés elleni küzdelem főbb eszméit és az egyenlő jogok biztosításának igényét. Éppen ezért a kezdeti környezeti igazságosság-kutatások szorosan kapcsolódnak az egyesült államokbeli polgári jogokért folytatott mozgalomhoz, melynek hagyományai megmutatkoznak az aktivizmus melletti elkötelezettségben is.

A környezeti igazságosság-kutatások egyik alapvetése, hogy az úgynevezett főáramú környezetvédelem (mainstream environmentalism) (Málovics 2012a) döntéshozatalából, intézményrendszeréből, struktúráiból hiányzik a kisebbség, az alsóbb társadalmi rétegek képviselője, így a döntésekben e csoportok érdekvédelem nem valósul meg. Ezáltal a környezetvédelmi döntések egyoldalúak és kirekesztőek lehetnek (Faber–McCarthy 2001; Walker 2006), amelyben nem teljesül a széles körű, alulról építkező közösségi döntéshozatali elv, ráadásul csak bizonyos, meghatározott társadalmi csoportok számára fontos környezeti problémák kerülnek előtérbe.

A környezeti igazságosság mozgalomának történeti előzményeként tekinthetjük a *Néma Tavasz* (*Silent Spring*) című könyv (Carson 1962) megjelenését, mely egyben a civil és az állami környezetvédelem kezdetének is mondható (Rakonczai 2003). A könyv címét arról kapta, hogy a peszticidek megmérgezték a könyvben bemutatott környék madarait, így abban az évben nem lehetett madárszót hallani. A Carson által publikált könyv hozzájárult a civilek és a kisebbségek környezeti öntudatra ébredéséhez (Newton 2009). A környezeti igazságosságot kutatók szerint a meghatározó pillanat a környezeti igazságosságban az 1982. szeptember 15-i észak-karolinai Warren megyei ellenálláshoz kötődik. Észak-Karolina útjai mentén majd 120 ezer liter poliklorinált bifenilt (PBC) öntöttek ki, több mint

150 m³-en szennyezve el a talajt (Newton 2009). Az állam úgy határozott, hogy a kármentesítési eljárás során felszedett talajt a Warren megyei Shocco község közelében helyezik el. Azonban az eljárás nem felelt meg a szabványoknak, hiszen a kijelölt hulladéklerakónak nem volt vízzáró rétege, ráadásul az eltemetés sem a megfelelő mélységben történt. A többségében afroamerikaiak és színesbőrűek által lakott, gazdaságilag elmaradottabb, az ivóvizet főként felszín alatti vízből nyerő, kis politikai befolyással bíró Warren megye, illetve Shocco község lakói a források hiánya, illetve a megfelelő szakmai tudás híján keveset tehettek az ügy ellen, így hát saját testükkel próbálták megakadályozni a döntés végrehajtását. Ennek eredményeként több mint 500 tüntetőt letartóztattak, s bár a szennyezett földet végül elásták, a történelemben először fogott össze és állt ki az egyenlő környezethez való jogért egy szegény afroamerikai közösség (Newton 2009). Az eset rámutatott arra is, hogy a környezetterhelés nem érint mindenkit egyaránt, gyakran a szegényebbek, alacsonyabb státuszúak, kisebbségek jobban ki vannak szolgáltatva a veszélyes és mérgező hulladékok jelentette kockázatnak, az elégtelen munkakörülményeknek, a szennyezett levegőnek és egyéb környezeti sérelmeknek, mint a gazdagabbak vagy éppen a nem kisebbségek (Wiles 1985). Az egyre növekvő ellenállás következtében 1994. február 11-én az Egyesült Államokban beiktatták a környezeti igazságosságról szóló rendelkezést, mely elrendeli, hogy minden szövetségi fejlesztési és környezeti ügynökség építse bele politikájába a környezeti igazságosság eszméjét. Továbbá hogy törekedjen annak megvalósítására nemcsak a politikában, de az akciótervekben és a programokban is.

Az elmúlt három évtized kutatásai nyomán a kisebbségi fókuszról és az eloszlás vizsgálatáról egyre inkább az igazságtalanságok térbeli kialakulására, termelődésére, elosztására helyeződött a hangsúly. A kutatásokban nemcsak a tér és a lokalitás válik hangsúlyosabbá, de mögöttes – globális vagy lokális – összefüggések feltárására is sor kerül. Így az igazságtalan események bemutatása mellett a probléma vezérlőinek és azok következményeinek megértése is megtörténik. Walker (2012) szerint ehhez három tényezőt kell egy időben vizsgálni. Egyrészt az igazságosság fogalmát, másrészt az általunk igazságtalanságnak tekintett folyamat, esemény, helyzet bizonyítékait, harmadrészt a folyamato(ka)t, mely(ek) a kialakult helyzethez vezetett/vezettek (1. ábra).

1. ábra. A környezeti igazságosság vizsgálatának elemei.
Forrás: saját szerkesztés Walker (2012) alapján

A környezeti igazságosság fogalmi keretei

A környezeti igazságosság egy komplex fogalom, mely több összetevőből áll. Bár látszólag a fogalom két fő alkotója az igazságosság és a környezet, azonban a környezeti igazságosság tartalmilag és minőségileg is többet takar az említett fogalmaknál, ezért szükséges a környezeti igazságosság fogalmának alkotóelemeit egyenként és a környezeti igazságosságot magát is jellemezni.

A környezeti igazságosság definícióját elsőízben az Egyesült Államokban fogalmazta meg az Environmental Protection Agency (EPA):

„...az összes ember tisztességes bánásmódja és bevonása rassztól, bőrszíntől, nemzetiségtől vagy jövedelemtől függetlenül a környezetvédelmi törvények, rendeletek és politikák kidolgozása, végrehajtása és érvényesítése tekintetében. Mindez az egyének, a nemzeti közösségek és az egész nemzet számára biztosítandó. Ez akkor érhető el, ha mindenki ugyanolyan védelmet élvez a környezeti és egészségügyi veszélyekkel szemben, és egyenlő hozzáféréssel rendelkezik a döntéshozatali folyamathoz, hogy egészséges környezetet biztosítson az élet, a tanulás és a munka terén.”

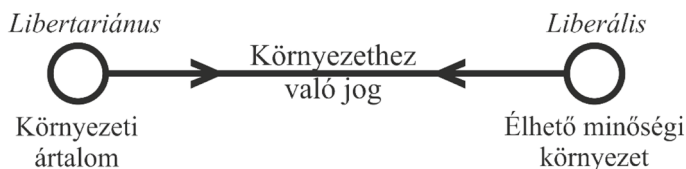
Ezek alapján a környezeti igazságosság megfogalmazható az emberek egyetemes jogaként az azonos állapotú és minőségű környezethez, melyben egészséges és teljes életet élhetnek (1), egyenlően viselve a társadalmi-gazdasági tevékenységekből, illetve a politikai döntésekből (2) vagy a természeti, természetben lezajló folyamatokból (3) eredő kockázatokat és veszélyeket.

Az egészséges környezet biztosításának alapja, hogy tisztázzuk, mit is értünk egészséges környezet fogalom alatt, melynek meghatározása az elmúlt évszázadokban nagy változáson ment keresztül. A környezet a természet azon része, mellyel az ember folyamatos interakcióban áll, az embert körülvevő természetes és mesterséges összetevők egysége, melybe a természeti elemeken túl olyan társadalmi és kulturális alkotók is beletartoznak, melyek befolyásolják az egyéneket és a társadalom működését (Davies 2009). A természet tehát az antropogén jelenlét, az emberi mentális és viselkedési tényezők alapján válik természetből környezetté (Bárdos 2005). A tágabb értelemben vett társadalmi-gazdasági és természeti környezetünk nem csupán egy leíró jellemzője, de aktív alakítója is létünknek (Soja 2010). A környezet észlelése lokális, helyhez kötött, így a környezeti problémák gyakran helyileg jelentkeznek, a helyieket érintik. A lokális problémák összessége viszont regionális és globális folyamatokat eredményez. Ráadásul a létező, kialakuló és újonnan megjelenő környezeti kockázatok száma folyamatosan nő, és ezzel egy időben a társadalom kockázatterzékelése is változik (Beck 2003). A környezetet érintő viselkedésünkkel fenntartunk és felerősítünk olyan folyamatokat, melyek egyenlőtlen, igazságtalan helyzeteket okoznak. Ennek egyik leggyakrabban említett példája a környezet áruvá válása (kommodifikációja), privatizációja és termékként való értelmezése kapcsán kerül elő (Eden 2009; Boros 2010). Ezen megközelítés szerint a környezet értéke a profit-

termelő képességéhez kötődik, közgazdaságtani szempontból mérhető (Málovics 2012b). (Lásd kötetünkben a „Közgazdasági válaszok a környezeti fenntarthatóság kihívásaira – rövid áttekintés” című írást.) Úgy tekintünk rá, mint egy eszközre, használati tárgyra (Eden 2009), melynek igénybevétele egyénenként és társadalmi csoportokként eltérő. A környezet kiaknázása gyakran összekapcsolódik a hatalom birtoklásával és a befolyás gyakorlásával is. Mindez egyenlőtlenségeket okoz az élet számos területén, bizonyos csoportokat előnyhöz juttatva, másokat hátrányos helyzetbe hozva. A környezeti kockázatok és veszélyek eloszlása és hatása sem azonos, ami tovább növelheti a társadalmi helyzetből kialakult különbségeket.

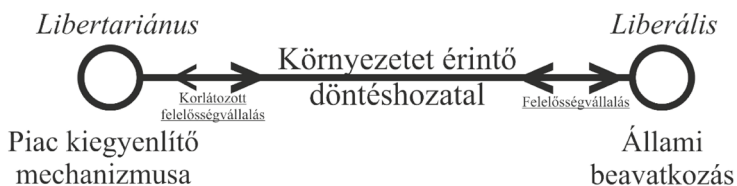
A környezet tehát nem csupán a természeti értékei miatt, hanem az emberre gyakorolt hatása miatt is fontos, így igazságtalanságon nemcsak a természetben okozott, de a társadalmi-gazdasági környezetben fennálló és kialakuló negatív állapotokat és folyamatokat is értjük. A környezet és ember viszonyának újraértelmezése rávilágít, hogy a környezetben tapasztalt egyenlőtlenségek olyan struktúrákat alakítanak ki, melyek direkt vagy indirekt módon újra és újra befolyásolják életünket, társadalmi-gazdasági cselekedeteinket, politikai döntéseinket (Williams 1999) és a környezet állapotát. Az egyenlőtlenségek újratermelik az egyenlőtlen helyzeteket és a társadalmi különbségeket. Ezek egyik legfőbb jellemzője, hogy az egészséges környezethez való jog csorbul többek között az egészségügyi kockázatok növekedésével vagy az életminőség romlásával (Pál-Boros 2010).

Az egészséges környezethez való joghoz kapcsolódóan fontos két, egymással ellentétes megközelítést felvázolni. A libertáriánus és a liberális (Weston 2008) nézőpontok másként definiálják az egyéni szabadságjogokat, így más hozzáállást képviselnek a környezethez való jogot tekintve is. A libertáriánus nézőpont az állam legkisebb intervencióját támogatja, azt is főként a magántulajdon védelme érdekében. A szabadságot és ezáltal a környezethez való jogokat a valamtől való mentességgént, ellenpontként határozza meg (Feinberg 1999). Ebből a szempontból tehát az embereknek joguk van a környezeti ártalmaktól mentes élethez. A liberális nézőpont azt fogalmazza meg, hogy az egyénnek, csoportoknak mihez van joga. Ebből a szempontból tehát az egyéneknek, csoportoknak joguk van egy olyan környezethez, mely az egészséges élethez való alapfeltételeket biztosítja (3. ábra). Mindkét álláspont szerint elengedhetetlen az egészséges minőségi élethez szükséges környezet biztosítása, így hát céljuk a környezeti igazságosság szempontjából azonos. A környezeti igazságosság eléréséhez vagy biztosításához szükséges beavatkozásokban, akciókban, megvalósítási módzatokban mégis különbözni fognak, mely különböző társadalmi közegekben eltérő eredményességet hozhat, magában rejtve a nem hatékony beavatkozás vagy a kudarc lehetőségét is. Az azonban bizonyos, hogy mindkét nézőpont szerint az egészséges környezethez való jog a reciprocitáson alapul, hiszen az, aki a környezetben kárt okoz, köteles azt helyreállítani vagy a helyreállítás költségét viselni.

2. ábra. A környezethez való jog megközelítései. Forrás: saját szerkesztés

A környezetünket érintő döntésekhez kapcsolódóan is megfigyelhető ez az elentétes megközelítés (3. ábra). A liberális nézőpont elfogadja az állami beavatkozást a társadalmi-gazdasági és politikai jólét érdekében. Fontos kitétele azonban, hogy az állami beavatkozás nem eredményezheti a jogok korlátozását. Azonban elismeri azt is, hogy a természet sebezhetősége és egyedi jellege miatt a jelenben elvégzett beavatkozások, tevékenységek a jövőben nem várt hatásokat is generálhatnak, melyek esetében a felelősség is az államot terheli. Tehát sosem tekinthetjük állandónak és általános érvényű jónak a beavatkozásokat (Weston 2008; Becchi 2012). Többek között ezért is szükséges az állami szerepvállalás, hogy biztosítsa az emberek számára a közjót a változó kontextusban és környezetben is. Annak a kérdése azonban, hogy mi szolgálja a közjót, és mi az, ami mindenki számára a jogok megfelelő biztosítását jelenti, többféle elképzelés létezik. Ezek az elképzelések a jogi és igazságosság helyi normáitól, az intézményrendszertől, a jellemző folyamatoktól egyaránt függenek. A beavatkozást megelőzően tehát szükség van egy úgynevezett társadalmi szerződésre, mely jogi és morális értelemben is meghatározza a jog által szolgáltatott igazság ideológikus koncepcióját (Weston 2008). A libertáriánus felfogás szerint a lehető legkevesebb állami döntést kell hozni az egyenlőtlenség felszámolása érdekében, hiszen azt a piaci mechanizmusok megoldják. Bármely nézőpontot is fogadjuk el, megállapítható, hogy az igazságosság és az igazságtalanság, a vélt vagy valós környezeti veszély és kockázat felismerésének folyamata szubjektív.

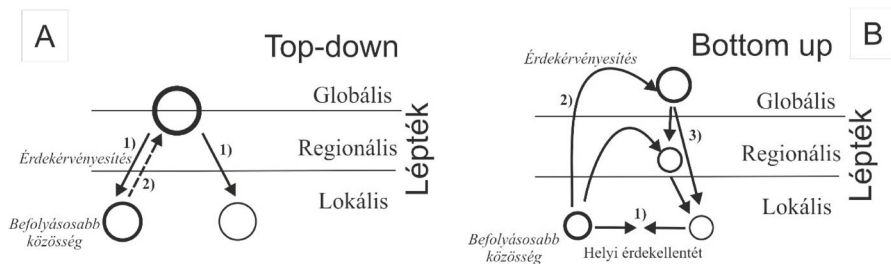

3. ábra. A környezetet érintő beavatkozásokhoz való hozzáállások, a döntések „irányultsága”. Forrás: saját szerkesztés

A döntéshozatali mechanizmus megértésével közelebb kerülhetünk az esetleges igazságtalanságok és egyenlőtlenségek mérsékléséhez, megszüntetéséhez. Általánosan a döntéshozatali mechanizmust két fő típusra szoktuk bontani, ezek a bottom-up (alulról induló) és a top-down (felülről vezérelt) (4. ábra). Ennek analógiáján értelmezhetjük a környezeti igazságtalanságok kialakulását is.

A top-down, vagyis exogén (kívülről eredő) igazságtalanság esetén az igazságtalanság kialakulása egy felülről vezérelt folyamat eredménye. Egy környezetet érintő döntés vagy döntéssorozat hatására területi egységek között különbségek alakulnak ki. Ez a megközelítés az igazságtalanságot az adott társadalmi-gazdasági fejlődés, illetve az állami törvényhozás szándékos vagy véletlen megkülönböztető gyakorlatából eredezteti. Bullard szerint ez egy olyan intézményesült forma, mely az előítéletek és a hatalom egy társadalmi csoport általi felhasználása bizonyos csoportok kárára (Bullard 1990). A jogi, kulturális, vallási, oktatási, gazdasági, környezeti, katonai, társadalmi rendszer működésének véletlen vagy tudatos eredménye. Napjainkban számos vita folyik a környezeti igazságtalanság szándékos rasszista és diszkriminatív megvalósulásáról, de mind a környezeti rasszizmus, mind a környezeti diszkrimináció fennállhat a top-down döntéshozatal esetében. Tagadhatatlan, hogy a környezeti terhek jobban érintik azokat, akik pénz vagy politikai beleszólás hiányában nem tudnak változtatni a helyzetükön. Ezek a társadalmi csoportok kétségkívül a kisebbségek, illetve az alacsony jövedelműek köréből kerülnek ki, hiszen ők már alapvetően marginalizált helyzetben vannak a társadalmakban. A top-down jellegű környezeti igazságtalanságra például szolgálhat a bevezető részben már említett Warren megyei veszély hulladékelhelyezés története, ahol mindenféle konzultáció nélkül tették ki aránytalanul nagy környezeti és egészségügyi kockázatnak a lakosságot (4/A ábra).

Másik megközelítésben az alulról induló folyamatokban is gyökerezhet környezeti igazságtalanság. Ebben az esetben lokális tényezők, aktorok, események egy felsőbb térszerveződési szinten is hatnak. Előfordulnak például olyan lokális helyzetek, melyek az adott lokalitás/közösség jobb pénzbeli helyzete, a jobban érvényesülő területi lobbí, az erősebb és nagyobb befolyás, a politikai érdekek miatt meghatározzák nemcsak saját maguk, de közvetetten környezetük területi fejlődését is. Ebben az esetben a helyi szint nagyobb érdekérvényesítő képessége egy másik területi egység hátrányát idézheti elő, és annak ellenére, hogy a folyamat látszólag megfelel a szubszidiaritás alulról építkező felfogásának, a tényleges partnerséget felülírja a területi tőke aránytalan befolyása. A politikailag nagyobb befolyású, esetleg vagyonosabb lakosság érdekei érvényesülnek a „gyengébbek” igényei felett, mely folyamatot Harvey az igazságtalanság urbanizációjának nevezi (Harvey 1996), és amelyet bottom-up, endogén (belülről fakadó) környezeti igazságosságnak tekinthetünk. Erre például szolgálhat a közlekedésszervezés egyik időszerű kérdése. Napjainkban a növekvő motorizáció a személygépjármű-állomány és ezzel párhuzamosan a közúti forgalom növekedését eredményezte. A budapesti agglomerációba kiköltözők nagyobb arányban választják az egyéni közlekedést, mint a közösségi közlekedést, mely az ingázás útvonalán élőket aránytalanul nagy zaj-, rezgés- és légszennyezésnek teszi ki. Mindez konfliktusforrás egyrészt a települések vezetése, másrészt az ingázó és nem ingázó lakosság között is. Az ingázás korlátozása kétségkívül racionális és a kárvallottak szempontjából méltányos döntés lenne, azonban ez a könyv írásának időpontjában még elég valószínűtlennek tekinthető. Az így előidézett közlekedési ártalmaknak való kitettség a környezeti igazságtalanság jellegzetes példája (4/B ábra).

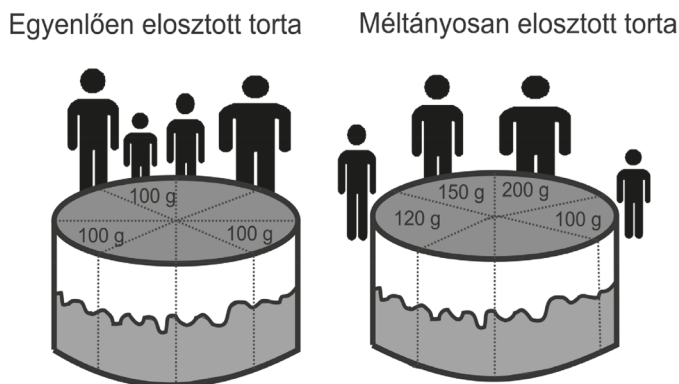
4. A és B ábra. A döntéshozatal által előidézett környezeti igazságtalanságok.
Forrás: saját szerkesztés

A döntéshozatali mechanizmusban a jó és a rossz megítélése egy társadalmi folyamat eredménye, az adott társadalmi-hatalmi-gazdasági állapotok lenyomata, és nem egy általános érvényű igazság. Vagyis a jogszabályok által meghatározott igazság eltérhet a társadalmilag igazságosnak tartottól (Blacksell et al. 1986; Blomley 1994; Butler 2009). Ennek következtében a környezet- és társadalompolitika által meghatározott általános szabályok a környezeti periférián (Kovács 2004) gyakran másképpen értelmezhetők, hiszen ott kialakulhat a sajátos környezethez illeszkedő igazságosságszemlélet, az „általánosan” elfogadott fogalomrendszer lokális (át)értelmezése. Kutatások megállapították (Blomley 1994; Blacksell et al. 1986), hogy a jogi környezet és a térbeli egyenlőtlenségek összefüggésben vannak. Ráadásul a jogi környezet is részt vesz a tér termelési folyamatában, vagyis a jogszabályok, a jogalkotás- és a joggyakorlat folyamata aktívan alakítja a környezetünket, a helyeket, tereket (Lefebvre 1991; McAuslan 1980). Ezért fontos a kutatásokban tisztázni, hogy mi az, ami szükségszerűen vagy elvártan (is) igazságosnak minősíthető, illetve mi ennek az elérési útja, hogyan lehet alkalmazni (Heffron–McCauley 2018). Az azonban, hogy mi is valójában az igazságosság, az ókor óta kutatott és vitatott kérdés.

Az igazságosság fogalmának többszemponútú értelmezése hozzásegítheti a környezeti igazságosság-kutatásokat ahhoz, hogy kritikusan, más és más megközelítésekből is feltárják az adott témát. Az igazságosság fogalma bármely megközelítésben normatívnak, kontextusfüggőnek tekinthető. A környezeti igazságosság szempontjából az igazságosságfogalmakat három témakör köré csoportosíthatjuk.

Az egyik, amely leginkább a földrajztudományban használatos, az egyes igazságtalanságot előidéző tényezők térbeliségét, az eloszlást és elosztást (distribution) vizsgálja. Ennek értelmében feltételezzük, hogy azok a folyamatok vagy tényezők, amelyek az igazságtalan helyzetet termelik vagy okozzák, bizonyos térbeli mintázatot, egy jól észrevehető állapotot hoznak létre. Az elosztást ezen elképzelés alapján ténylegesen akkor tekinthetjük igazságosnak, ha a javak allokációja mindenki számára méltányos, és egy közös döntésen alapuló, racionális társadalmi szerződés eredménye (Rawls 1971). A méltányosság mérhető, egyrészt az egyenlőség (ugyanaz a jólét, erőforrások és lehetőségek), másrészt a fontosság (mindenki

számára biztosítva vannak a szükséges jogok), illetve a megfelelőség (mindenki számára megfelelően biztosítottak a jogok) szempontjából (Weston 2008). A környezeti igazságosság kutatóinak többsége a méltányosságot az egyenlőség elve elé helyezni (5. ábra). Az igazságosság minimumelve is ezt fogalmazza meg, mely szerint minden tevékenységünket úgy kell végrehajtani, hogy az ne rontsa a leghátrányosabb csoportok helyzetét, méltányos legyen (Sachs 2008). A méltányos igazságosság a közösségi lét alapja, melyben az emberek kollektíven elfogadják az együttműködés normáit – állítja Rawls (1971).

5. ábra. Az igazságosság nem azonos az egyenlőséggel és a méltányossággal. De melyik az igazságos? Ha mindenkinek egyaránt jut a tortából, vagy ha mindenki jóllakik? Forrás: saját szerkesztés

A második nézőpont szerint az igazságtalanság kialakulása egy vagy több párhuzamos folyamat eredménye (procedure/process), mely(ek) a mindennapi gyakorlatokból, döntésekből eredeztethető(k). Az eljárás, intézmény és a folyamat igazságtalansága (procedural/process injustice) az eljárásban és a folyamatban, valamint az abban való participációban tapasztalt igazságtalan, egyenlőtlen és méltánytalan helyzetek összessége. Azt mutatja meg, hogy az egyén, a csoport, az állam, a gazdasági szereplő stb. hogyan és milyen mértékben játszik szerepet a térbeli „kirekesztési” folyamatban. Az ügyrendiségből eredő egyenlőtlenség és igazságtalanság nehezen bizonyítható, illetve több esetben vitatható. A folyamatigazságosság kérdésköre kiegészülhet az úgynevezett helyreállító (restorative) igazságossággal is (Sherman–Strang 2007). Ez alapvetően az igazságtalanságot előidéző folyamat utolsó szakasza, mely felszámolhatja, konzerválhatja vagy felerősítheti az igazságtalanságokat. A helyreállítás során az egyes aktorok és érdekelték száma növekedhet. Olyan új szereplők jelennek meg, akik a korábbi szakaszokban még nem szerepeltek (például egy kármentesítési folyamatba bejelentkező új károsultak), így több esetben az igazságosság elérése még összetettebb és bonyolultabb feladattá válik. Ráadásul a helyreállító szándék csak korlátozottan érvényesül a sok résztvevő miatt (Sherman–Strang 2007). A helyreállítási folyamat kontextusfüggő, így hasonló cselekmények kapcsán is hely-

zettől függően eltérő súlyú és formájú szankcióban és jóvátételben állapodhatnak meg a résztvevők (Győry 2009). Ez azonban hátrányosan érintheti a deprivált csoportokat, így nem feltétlenül a jóvátétel, a méltányosság vagy az egyenlőség elérése valósul meg, hanem inkább a meglévő állapotok konzerválása vagy a hátrányos helyzetűek további marginalizálódása és periferizálódása.

A harmadik elképzelés mind az állapotot, mind a folyamatot az érintettek szemszögéből mutatja be a felismerés (perception) és elismerés (recognition) szempontjából. Akkor áll elő, mikor az egyének és a csoportok eredeti helyzetükből adódóan akár iskolai végzettségüknek, akár testi-szellemi fogyatékoságuknak vagy kiszolgáltatott, kirekesztett, deprivált helyzetüknek köszönhetően máshogyan értékelik az adott igazságtalan helyzetet. Ez adódhat egy lokális normarendszer alkalmazása miatt is. Az, hogy mi az adott kérdésben az a „hátérték”, mely cselekedetet vagy figyelmet vált ki, sok esetben az érintettek kívülről álló tényezők alapján meghatározott (Maguire–Sheriff 2011), amibe az érintetteknek valós beleszólása nincs. Általánosan megfigyelt, hogy például egyes csoportok relatív rossz megítélése más megvilágításba helyezi a tényleges problémát, azt akár relativizálhatja is. Hasonló folyamatot figyelhattunk meg a devecseri vörösiszap-károsult romák esetében, az elvesztett ingatlanaikat a közbeszédben relativizálták, mert azok úgymond amúgy is értéktelenek voltak. Az egyes döntésekhez való lakossági hozzáállás és főként annak változása a helyi és központi hatalomgyakorlás függvénye is, mely nyomásgyakorlást és akár tudatos manipulációt is mutathat.

Példa lehet erre Bátaapáti esete, ahol az ősi gránitrög felszínre bukkanása, a terület geológiája lehetőséget adott a település területén a paksi atomerőműben keletkező kis és közepes aktivitású radioaktív hulladékok elhelyezésére szolgáló felszín alatti tároló kialakítására. A projekt meghirdetésekor Magyarországon összesen 80 települést találtak alkalmasnak egy ilyen atomhulladék-tároló létrehozására, azonban csupán Bátaapáti vállalta, hogy teret ad a megvalósításnak. Aprófaluként az önkormányzat pénzügyi lehetőségei korlátozottak voltak, és a munkanélküliség is viszonylag magas volt. Mind a település vezetősége, mind pedig a lakosság a településfejlesztés egyik eszközének tekintették a veszélyeshulladék-lerakó megépítését, mely létesítéséért cserébe kompenzációt kaptak. A megvalósítás előtt, már 1997-ben létrehozták a TETT-et, a Társadalmi Ellenőrző Tájékoztató Társulást, melynek célja a Nemzeti Radioaktív-hulladék-tárolóval (NRHT) kapcsolatos tájékoztatási, ellenőrzési feladatok megvalósítása. A TETT nyolc tagja a lerakótól mért távolság függvényében pénzt kapott a tájékoztatásért, mely évente 64–197 millió forintot jelentett a települések számára. 2005. július 10-én népszavazást tartottak a beruházásról, melyet a lakosság 75%-os részvétel mellett 90%-ban támogatott. A helybéliek saját maguk döntöttek a megvalósítás mellett, azonban nem tekinthetünk el a kontextustól, a település és az emberek kiszolgáltatott helyzetétől.

A környezeti igazságosság eléréséhez szükséges az adott környezetben zajló igazságtalan, méltánytalan folyamatok közösség általi elismerésére, felismerése

(recognition). A problémák érzékelése nélkül azokat valójában érdemileg kezelni nem lehet, azonban az elismerés és a felismerés is lehet téves vagy félresiklott. Bourdieu szerint a félreértelmezés és félreismerés (misrecognition) egy olyan cselekedet, értékítélet, diskurzus, gyakorlat, melyet elviekben elvárt módon, a többségi társadalom normarendszerének megfelelően alkalmazunk, de valójában máshogyan cselekszünk, ítélkezünk, másfajta diskurzusban döntünk (James 2014). Ennek hatására az igazságtalanság nemcsak eredmény, de a folyamat újbóli kiváltója is lesz, melynek háttérében a véletlen és a szándékosság is meghúzódhat. Utóbbi esetben diszkriminatív színezetet kap az igazságtalanság. Az elismerés, a participáció és a szubszidiaritás hiánya több esetben a döntéshozók és a tényleges stakeholderek közötti ellentéteket erősíthetik. A környezetiigazságosság-mozgalmak elterjedésével a világ számos pontján sorra derültek ki olyan esetek az elmúlt évtizedekben, amelyben egyes szennyező beruházások megvalósításáról olyan szervezetek, politikai aktorok hoztak döntést, akik nem voltak érdekeltek a helyi lakosság véleményének meghallgatásában, a döntéshozók gyakran – az érintettekkel ellentétben – (felső) középosztályba tartozók és nem kisebbségi származásúak voltak. Ennek következtében a helyi lakosok gyakran szenvedtek hátrányt, amit a különböző beruházások által előidézett környezeti degradáció okozott.

A környezeti igazságtalanságok egyoldalú megközelítése azok leegyszerűsítéséhez vezet, éppen ezért nem lehetséges egyértelműen kijelenteni csupán a környezeti hátrányok térbeli elosztása alapján, hogy az igazságos-e, vagy sem. Minden esetben szükséges az igazságosság fogalmát tisztázni. A környezeti igazságosság helyi viszonyokhoz alkalmazkodó feltárásában használt fogalmaink helyben elfogadott, társadalmilag legitim, nem önkényes értékválasztáson alapulnak, hanem az adott kontextushoz illők. Éppen ezért a környezeti igazságosság többértelűsége az együttesen alkalmazandó fogalmak sokszínűségéből és többes jelentéstartalmából is ered. Az ezen elvek alapján megállapított környezeti igazságtalanság (vagyis a környezeti igazságosság sérülése vagy hiánya) nem eredménynek, hanem inkább egy társadalmi diskurzus kezdetének tekinthető.

Az eddigiekben kifejtett környezetiigazságosság-megközelítést érdemes kiegészíteni további folyamat-szempon্তু elemekkel is. Erre azért van szükség, mert a környezeti események nem különülnek el a társadalomtól, azzal szoros kapcsolatban állnak. A környezeti igazságtalanság nemcsak természeti, de társadalmiközeg-függő is. Ezzel kapcsolatban két egymással szemben álló nézőpont alakult ki a kutatók körében, melyek a környezeti (non-human) tényezők társadalommal való kapcsolatát más irányból közelítik meg (Murdoch 1997). A neo-marxisták szerint az igazságtalan helyzetek kialakulása egyértelműen a nem emberi tényezők társadalom általi befolyásolása miatt alakulnak ki (Murdoch 1997; Bosco 2014). A nem, a kor, az etnikai hovatartozás, a társadalmi és hatalmi viszonyok újratermelődési folyamata közvetetten vagy közvetlenül a környezeti eseményekre is hatással van. Véleményük szerint a társadalmi-gazdasági különbségek gyakran együtt járnak környezeti konfliktusokkal. Ezzel szemben a cselekvőhálózat-elmélet megközelítése szerint a természeti faktorok azok a bi-

zonytalan rendszerelemek, melyek hatására alakulnak ki az úgynevezett „cselekvők”, és jönnek létre a cselekvő csoportok és hálózatok. Például egy természeti katasztrófa következtében átalakulnak a települések társadalmi viszonyai, melyek új kapcsolatokat eredményeznek a jobb érdekérvényesítés érdekében. A két nézőpont összevetésének a környezeti igazságosság szempontjából fontos üzenete, hogy a tér és a környezet egy emberek által generált folyamat, illetve a társadalom terméke. Tehát a környezeti igazságtalanság alapvetően az emberek által befolyásolt térben és környezetben alakul ki. Emellett a tér és annak környezeti tényezői is képesek a társadalom konstrukciójára, így a környezeti igazságtalanság folyamata a társadalomban csoportképzőként jelenhet meg (Murdoch 1997; Bosco 2014).

Ráadásul a különböző társadalmi viszonyok között és eltérő térbeli és időbeli léptékben ugyanazok a környezeti folyamatok másként jelennek meg. A környezeti igazságtalanságok feltárásánál az időbeliség alapján nem vegytisztán elkülöníthető *ex ante* (megelőző) és *ex post* (követő) folyamatok azonosíthatók, azok keverednek. *Ex ante* igazságtalanság alakul ki, hogy ha a környezetben lezajló esemény (pl. katasztrófa) csak katalizátora az igazságtalanság felszínre törésének, kialakulásának háttérében mélyebb és összetettebb társadalmi-gazdasági-hatalmi folyamatok húzódnak meg. *Ex post* egy igazságtalanság, ha a környezeti esemény következtében indul meg a környezeti degradáció, a társadalmi depriváció, és ezek egymást gerjesztő, lefelé tartó spirális folyamatot hoznak létre. Az igazságtalan helyzetek felszámolása a térbeli szemlélet nélkül nem lehetséges, azért sem, mert a környezeti közegek, a levegő, a talaj, a víz stb. más-más jellemzőkkel bírnak, így az egyes igazságtalanságok (szennyezések) terjedése is más, az okozott károk is másként nyilvánulnak meg. A térbeli helyzet mérsékeli vagy éppen erősíti a tapasztalt negatív folyamatokat, ezért a helyspecifikusság, a környezet vizsgálata és az abból levont következtetések hozzájárulnak a megfelelő válaszlelések megfogalmazásához. Azonban a jelen állapotok feltárásával a társadalom egy pillanatnyi helyzete alapján határozzuk meg az igazságosság létét vagy hiányát, mely az időbeli kiterjedéssel nem foglalkozik, így a fejlődési folyamatok egy kiragadott helyzetét írja le. Ezért előfordulhat, hogy ami pillanatnyilag igazságos, az történelmi vagy földrajzi kontextusban igazságtalanabb, mint a korábban tapasztaltak (Capeheart–Milovanovic 2007). Ezek alapján a környezeti igazságosság és igazságtalanság kontextusfüggősége térhez és időhöz is kapcsolódik. Egyrészt statikusan értelmezett, a hol és a mikor kérdésekre, másrészt strukturálisan is értelmezett, a miértre és hogyanra is választ ad a mögöttes folyamatok, hatalmi viszonyok, történelmi beágyazottság alapján, melyek nagymértékben befolyásolják a társadalmi viszonyok térbeliségét.

Az igazságtalan állapot és helyzet megszüntetése vagy mérséklése feltételezi a lakosság tényleges bevonását a környezetét érintő jogi, politikai, szakpolitikai döntéshozatalba, megvalósításba és végrehajtásba, tekintet nélkül a nemre, életkorra, származásra, identitásra, jövedelemre. Az igazságosság osztálytársadalmi érdek, ezért megvalósulása a lakosság legszélesebb körű bevonását igényli. Az igazságosság akkor áll elő, ha közös nevező mentén kialakul a környezetileg

biztonságos, egészséges és az igazságos és méltányos fogalma. Mindemellett szükséges „objektív” szempontokat és mérési eszközöket, módszereket is alkalmazni. A környezeti igazságosság az egyenlőtlen, igazságtalan és méltánytalan állapotokat nemcsak feltárja, de arra kíván megoldást alkotni, így egyfajta beavatkozási módszer is.

Összegzés

A környezeti igazságosság mint gondolati keret az 1960-as évek polgárjogi mozgalmával bontakozott ki, majd többszöri átalakuláson, a kutatási paletta bővülésén ment keresztül. A tudományos publikációk alapján a korábbi egyoldalú és egyfókuszú elosztás és eloszlás igazságtalansága (distributive justice) mellett ma már azonos hangsúlyt kap az igazságtalanságok kialakulását előidéző folyamatok (procedural justice) feltárása, valamint az egyén szubjektív értékelése és érzékelése is (recognitional justice). A környezeti igazságosság-kutatások alapvetően három, egymással kapcsolatos elemre helyezik a hangsúlyt: az igazságosságra mint fogalomra, a folyamatra és a bizonyítékokra, melyek az igazságtalanságok vagy az igazságosság megvalósulását tárja fel. Látható tehát, hogy a környezeti igazságosság fogalma összetett, mely nem csupán a környezet és az igazságosság fogalomkettőseiből áll.

A környezet egyszerre jelenti a körülöttünk lévő materiális világot, az épített és természeti környezetet, az ahhoz kapcsolódó immateriális világot is, a magunk és a csoportunk, közösségünk mentális környezetét, illetve a kialakított társadalmi és gazdasági, politikai kapcsolatainkat. A természeti környezet kizsákmányolásából, a minőségi környezethez való hozzáférés csorbulásából fakadó egyenlőtlenségeket az egyes kritikák alapján nem a természeti környezet határossága és végessége, hanem a társadalmon belüli technológiai és igazságosságbeli hiányosságok okozzák, melyek nem képesek az erőforrások megfelelő kiaknázására és a hátrányok és előnyök megfelelő elosztására.

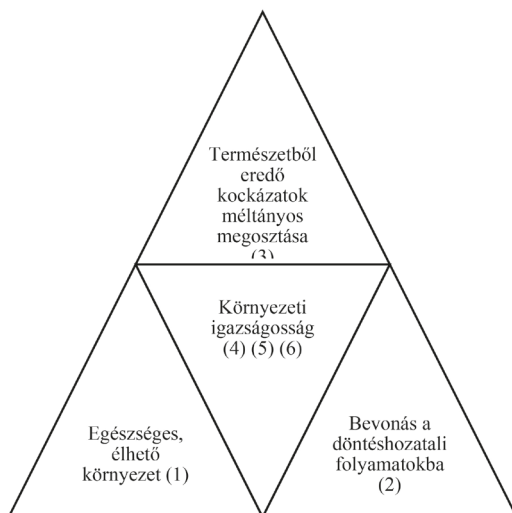
Az igazságosság fogalma normatív, adott viszonyokhoz illeszkedő, szubjektív fogalom, melyet a társadalmi szerződés keretében határoz meg a közösség. Az igazságosságnak létezik térbeli eloszlása és elosztása, mely folyamatfüggő. Az igazságtalanságok érzékelése az egyén és a közösség szociokulturális és jogvédelmi tényezői által befolyásolt.

Az igazságtalanságokhoz vezető folyamatok vizsgálhatók a döntések és az időbeliség szempontjából. A top-down folyamatok számos esetben nem vesznek tudomást a mindennapi gyakorlatokról, szokásokról és helyi adaptációs technikákról. Ez kifejezetten hátrányos lehet, ha a cselekvő intézmények bizonyos kialakult rendszereket, akár hatalmi viszonyokat (pl. alá-fölérendeltség) stabilnak, megváltoztathatatlanak tekintenek. A környezeti igazságtalanságok érintetti köre sajátos döntéshozatali mechanizmust alkalmaz, hiszen minden aktornak léteznek helyzetükből adódó értékei/értékrendjei, tudása és írott, illetve íratlan szabályai, mely alapján cselekednek. A konfliktushelyzet akkor áll elő,

ha az aktorok cselekvési mechanizmusai más döntéseket eredményeznek. Így állhat elő az a helyzet, hogy a (feltételezhetően) segítő szándékú döntéshozók reakciója nem találkozik a lakosság elvárásaival. A környezeti igazságtalanságokkal szemben az egyéneknek és a csoportoknak is különféle attitűdjeik vannak, melyek idő közben változhatnak külső tényezők (például egy tájékoztató kampány) hatására. Az adott folyamatok szubjektív értékelésének megváltozása a felismerés és elismerés igazságtalanságához is köthető.

A környezeti igazságtalanságok többléptékű földrajzi térben valósulnak meg, amelyben a léptékek és a különböző téregységek is folyamatosan hatással vannak egymásra, kölcsönkapcsolatban áll.

Összességében a környezeti igazságosság vizsgálata kiterjed: az egészséges környezethez kapcsolódó szabadságjog(ok) (1) bizonyos döntések (2) és folyamatok (3) miatti csorbulásának (igazságtalanság) feltárására, ahol figyelembe kell venni, hogy az alkalmazott fogalmak szubjektívek, így kontextusalapú megközelítés szükséges azok vizsgálatára. A környezeti igazságtalanságok emberi és nem-emberi tényezők egymást kölcsönösen befolyásoló és alakító rendszerében (4), különböző térbeli és időbeli léptékben (5) jelentkeznek. Az igazságtalanság megszüntetéséhez alapvető fontosságú a participáció és a bevonás (6). A környezeti igazságtalanságok tehát földrajzi tértől nem függetleníthető jelenségek, melyek kutatására a földrajztudomány kettőssége és szintetizáló látásmódja kiváló keretet biztosít.

6. ábra. A környezeti igazságosság három alappillére az EPA megfogalmazása alapján. Forrás: saját szerkesztés

Ajánlott olvasmányok

Holifield, Ryan et al. 2017. *The Routledge Handbook of Environmental Justice*. London, Routledge.

A kézikönyv angol nyelven mutatja be a környezeti igazságosság témájának elmúlt évtizedekben született kutatási eredményeit. Esettanulmányok segítségével a kvantitatív, kvalitatív és vegyes módszertani megközelítések kritikus áttekintését tartalmazza, és kifejezetten foglalkozik az interdiszciplinaritással, a transzdiszciplinaritással, és nem szűk regionális fókuszra alkalmaz.

Nagy, Gyula 2021. „Environmental justice and its geographical aspects in Hungary [A környezeti igazságosság és földrajzi aspektusai Magyarországon]”. *Tér és Társadalom*, 35/4: 76–103. doi: 10.17649/TET.35.4.3373.

A tanulmány angol nyelven mutatja be a magyarországi környezeti igazságtalanságok térbeliségét és azokat a tényezőket, mely egy posztoszocialista környezetben a kialakulásukhoz hozzájárult.

Nagy Gyula 2012. A környezeti igazságosság fogalmi kérdései. In Pál Viktor (szerk.): *A társadalomföldrajz lokális és globális kihívásai. Tiszteletkötet dr. Mészáros Rezső professzor 75. születésnapja alkalmából*. Szeged, SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, 269–279.

A tanulmány magyar nyelven értekezik a környezeti igazságosság fogalmi kereteiről, kifejtve az igazságosság mint gondolati normatív keretrendszer fontosságát.

Carson Rachel 2007. *Néma tavasz*. Páty, Katalizátor.

A könyv a környezeti igazságosság gondolatvilágának alapját adja. Olvasmányos és közérthető módon írja le a peszticidek okozta természetkárosítást és annak közép- és hosszú távú következményeit.

Felhasznált irodalom

Bárdos György 2005. A külső környezet tagozódása és főbb jellemzői. In Nánási Irén (szerk.): *Humánökológia*. Budapest, Medicina Kiadó, 438–442.

Becchi, Paolo 2012. Our Responsibility Towards Future Generations. In Mathis, Klaus (ed.): *Efficiency, Sustainability, and Justice to Future Generations*. Dordrecht, Springer, 77–96.

Beck, Ulrich 2003. *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Századvég Politikai Iskola Alapítvány.

Blacksell, Mark – Watkins, Charles – Economides, Kim 1986. Human Geography and Law: A Case of Separate Development in Social Science. *Progress in Human Geography* 10/3: 371–396.

Blomley, Nicholas K. 1994. Law, space and the geographies of power. *Progress in Human Geography*, 20/1: 137–138.

Boros Lajos 2010. A globális gazdaság környezeti és társadalmi konfliktusai. In Mészáros Rezső – Nagy Gábor – Nagy Erika – Boros Lajos – Pál Viktor (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 276–306.

Bosco, Fernando J. 2014. Actor-Network Theory, Networks, and Relational Geographies. In Aitken, Stuart C. – Valentine, Gill (eds.): *Approaches to Human Geography: Philosophies, Theories, People and Practices*. Los Angeles – London, SAGE Publication, 150–162.

- Bullard, Robert D. 1990. *Dumping in Dixie: Race, Class and Environmental Quality*. San Francisco, Westview Press.
- Butler, Chris 2009. Critical Legal Studies and the Politics of Space. *Social & Legal Studies*, 18/3: 313–332.
- Capeheart Loretta – Milovanovic, Dragan 2007. *Social Justice: Theories, issues, and movements*. New Brunswick, Rutgers University Press.
- Carson, Rachel 1962. *The Silent Spring*. New York, Houghton Mifflin.
- Davies, Anna 2009. „Environmentalism”. In Kitchin, Rob – Thrift, Nigel (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam, Elsevier, 565–570.
- Eden, Sally 2009. Environment. In Kitchin, Rob – Thrift, Nigel (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam, Elsevier, 505–516.
- Faber, Dael – McCarthy, Deborah 2001. The Evolving Structure of the Environmental Justice Movement in the United States: New Models for Democratic Decision-Making. *Social Justice Research*, 14/4: 405–421.
- Feinberg, Joel 1999. *Társadalomfilozófia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Győry Csaba 2009. Egy pragmatikus idealista: John Braithwaite. *Jog, Állam, Politika*, 1/1: 108–128.
- Harvey, David 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford, Blackwell.
- Heffron, Raphael J. – McCauley, Darren 2018. What is the ‘Just Transition’? *Geoforum*, 88/1: 74–77.
- James, David 2014. How Bourdieu bites back: recognising misrecognition in education and educational research. *Cambridge Journal of Education*, 45/1: 97–112.
- Kovács András Donát 2004. Környezeti problémák és konfliktusok a perifériákon. *Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged, 2004. 09. 2–4.* http://geography.hu/mfk2004/mfk2004/cikkek/kovacs_andras_donat.pdf
- Lefebvre, Henri 1991. *The Production of Space*. Oxford, UK, Blackwell Publishing.
- Maguire, Kelly – Sheriff, Glenn 2011. Comparing Distributions of Environmental Outcomes for Regulatory Environmental Justice Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 8/5: 1707–1726.
- Málovics György 2012a. Környezetvédelem vagy társadalmi igazságosság? A környezeti igazságosság koncepciójának értelmezési lehetőségei és hazai jelentősége. *Kövász, tavasz–tél*: 3–31.
- Málovics György 2012b. A környezeti fenntarthatóság statisztikai mérőeszközeinek fejlesztésekor jelentkező operacionalizációs választások. In Bajmócy Zoltán – Lengyel Imre – Málovics György (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 265–282.
- Martin, Adrian – Gross-Camp, Nicole – Kebede, Bereket – McGuire, Shawn – Munyarukaza, Joseph 2014. Whose environmental justice? Exploring local and global perspectives in a payments for ecosystem services scheme in Rwanda. *Geo-forum*, 54/1: 167–177.
- McAuslan, Patrick 1980. *The ideologies of planning law*. Oxford, Pergamon Press.
- Murdoch, Jonathan 1997. Inhuman/Nonhuman/Human: Actor-Network Theory and the Prospects for a Nondualistic and Symmetrical Perspective on Nature and Society. *Environment and Planning D: Society and Space*, 15/6: 731–756.
- Newton, David E. 2009. *Environmental Justice*. Oxford, ABC Clio.
- Pál, Viktor – Boros, Lajos 2010. The relationship between health policy and spatial justice – the case of Hungary. *Megatrend Review*, 7/1: 249–264.

- Rakonczai János 2003. *Globális környezeti problémák*. Szeged, Lazi Kiadó.
- Rawls, John 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Harvard University Press.
- Sachs, Wolfgang 2008. Climate Change and Human Rights, *Development, Palgrave Macmillan; Society for International Development*, 51/3: 332–337.
- Sherman, Lawrence W. – Strang, Heather 2007. *Restorative justice: the evidence*. London, Smith Institute.
- Soja, Edward W. 2010. *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Walker, Gordon 2006. Geographies of environmental justice. *Geoforum*, 37/5: 655–659.
- Walker, Gordon 2012. *Environmental Justice: Concepts, Evidence and Politics*. London, Routledge.
- Weston, Burns H. 2008. Climate Change and Intergenerational Justice: Foundational Reflections. *Vermont Journal of Environmental Law*, 9/3: 1–50.
- Wiles, Richard 1985. *Field Duty: US. Farmworkers and Pesticides Safety. Study*. Washington DC, World Resources Institute, Centre for Policy Research.
- Williams, Robert W. 1999. Environmental injustice in America and its politics of scale. *Political Geography*, 18/1: 49–73.

TERMÉSZET, MŰVÉSZET, AKTIVIZMUS

Farkas Judit

Bevezetés

A környezetművészet (*environmental art*) úttörőjeként számon tartott, magyar származású Agnes Denes (1930, Budapest) 1968-ban hozta létre a *Rice/Tree/Burial* című alkotását, amelynek során az egyesült államokbeli Sullivan megyében egy adott területen rizst vetett, fákat láncolt egymáshoz, és eltemetett néhány haikut. Értelmezése szerint a rizzsel a vitalitást, az életerőt jelezte, az összeláncolt fák a természetes folyamatok emberi megzavarását jelképezték, az elásott, eltemetett haikuk pedig azt, ahogyan a föld inspirálja az emberi kreativitást (Denes 1993: 388). Ugyanő 1982-ben a *Wheatfield—A Confrontation* című, talán leghíresebb munkájában önkéntesek segítségével bevetett egy kéthektáros területet búzával. A terület korábban szeméttlerakó volt, egy háztömbnyire helyezkedett el a manhattani Wall Streettől, és rá lehetett látni a Szabadság-szoborra. 4 hónappal később learatták az 1000 fontnyi búzát, amit a művész a *The International Art Show for the End of World Hunger* című kiállítás keretében szétosztott 28 város lakóinak. Saját megfogalmazás szerint e munka:

„...az élelmiszert, az energiát, a kereskedelmet, a világkereskedelmet, a gazdaságot képviselte [...] (és) a helytelen gazdálkodásra és a világszerte elterjedt éhezésre utalt. Behatolás volt a fellegvárba, konfrontálódás a magas civilizációval. Ugyanakkor egyszerre volt Shangri-la is, a Paradicsom, az ember gyerekkora, egy vidéki forró nyári délután, béke”.¹

1992-ben a *Tree Mountain: A Living Time Capsule* (1992–) művészeti projekt keretében 11 000 emberrel közösen 11 000 ezüsfenyőt ültetett el a finnországi Ylöjärviben, egy hajdani kavicsbányában. A fákat matematikai elvek mentén ültették, és 400 évig a finn kormány védelmét élvezik (ekkor válik éretté az erdő). „A fák évszázadokon át élnek, stabilan és fenségesen, túlélve tulajdonosaikat vagy gondnokaikat, akik létrehozták a mintákat és a filozófiát, de a fákat nem.”²

¹ Eredetiben: „...represented food, energy, commerce, world trade, economics [...] mismanagement and world hunger. It was an intrusion into the citadel, a confrontation of High Civilisation. Then again it was also Shangri-la, a small paradise, one's childhood, a hot summer afternoon in the country, peace” (Denes, idézi Thomes 2008: 403.) Az angol nyelvű szövegeket a szerző fordította. A Shangri-la James Hilton angol író képzeletében született távoli (Himalája), tökéletes, mitikus hely, amit azóta is keresnek, illetve több ország is „megtalálta” és magáénak tartja. Hilton 1933.

² „...the trees live on through the centuries—stable and majestic, outliving their owners or custodians who created the patterns and the philosophy but not the tree[s]” (Denes 1993: 391).

1. kép. Wheatfield—A Confrontation. Forrás: http://www.agnesdenesstudio.com/works7_5_popup.html

Agnes Denes munkáiban egy filozófiai koncepciót és az ökológiai aggodalmat kívánja összekapcsolni, alkotásai – most már több évtizede – a természet elhanyagolásának veszélyeiről és a leromlott helyek helyreállításának fontosságáról szólnak (Denes 1993). Munkássága kitűnően példázza a kortárs környezetművészeti munkákat, amelyek konceptuális, nyitott (open-ended), részvételiségen alapuló, multimédiás, társadalmilag elkötelezett és aktivista projektek (Hubbell–Ryan 2022: 148).³

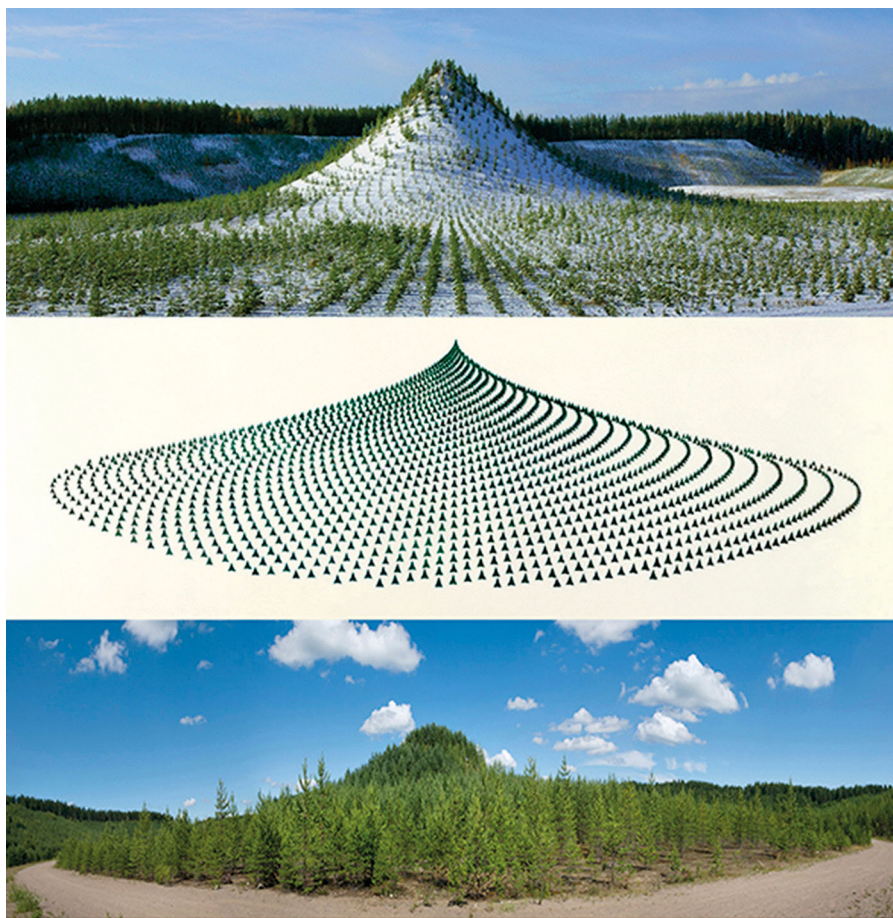
A Hubbell–Ryan szerzőpáros *Introduction to Environmental Humanities* című könyvükben Denes munkái kapcsán felteszi a kérdést: vajon hol húzódik a határ művészet, mezőgazdaság és aktivizmus között? Mikor válik a fák elültetése vagy a búza elvetése művészetté? (Hubbell–Ryan 2022: 147.) A választ a humán környezettudomány, a környezeti kérdések és az aktivizmus felől közelítjük meg.

„Az antropocénként ismert gyors ökológiai hanyatlás korában – amelyben a tudomány számít a hiteles hangnak – mi a szerepe a festészetnek, a grafikának, a fényképezésnek, az illusztrációnak, a szobrászatnak, a performansznak, a zenének, az installációművészetnek, a multimédiás munkának és egyéb kreatív formáknak? Inspirálhat-e egy dal progresszív cselekvésre a természet érdekében? Felhívhatja-e egy szobor a közvélemény figyelmét az ökoszisztémák sebezhetőségére? Képes-e egy fénykép empátiát kelteni az állatok, növények, gombák vagy folyók iránt? Motiválhat-e egy festmény egy

³ Erre a későbbiekben magyar példát, az *extro realm* csoport munkáit is látni fogjuk.

globális környezetvédelmi mozgalmat? Egy színházi előadás képessé teheti-e a közösséget arra, hogy megsirassa egy helyi vizes élőhely elvesztését?” (Hubbell–Ryan 2022: 149.)

Ezeket a kérdéseket nemcsak Andrew Hubbell és John Ryan teszi fel a természet és művészet kapcsán, hanem maguk az alkotók is. A válaszuk nyilvánvalóan *igen*, különben nem létezne az a fajta művészet, nem lennének azok a művészi csoportok, amelyek ennek a fejezetnek a tárgyát képezik. A művészek és e művészeti alkotások fogyasztói egyetértének a humán környezettudomány alapvető tézisével, azzal, hogy a kortárs környezeti problémák oka nemcsak a rossz irányba haladó tudomány, a politikai érdektelenség, hanem ennél összetettebb okok vezettek idáig, méghozzá a kultúra kudarca. Aaron Allen, illetve Hollis Taylor

2. kép. Tree Mountain: A Living Time Capsule. Forrás: <http://www.agnesdenesstudio.com/works4.html>

és Andrew Hurley ugyan a zene kapcsán fogalmazzák meg, de úgy vélem, bármelyik művészeti ágra igaz, hogy olyan kommunikációs és érzelmi erővel bírnak, ami képes a befogadók értékrendjének akár radikális átalakítására is (Allen 2011; Taylor–Hurley 2015: 9). Amitav Ghosh indiai író hasonlóképpen gondolkodik és fogalmaz: az éghajlati válság a képzelet kudarca; egy új környezeti irodalomnak kell alakítania képzeletünket, hogy megfelelően lássuk az antropogén klímaváltozást (Ghosh 2016; idézi Hubbell–Ryan 2022: 168).

Ez a tanulmány bevezetést kíván nyújtani a környezetművészetbe (*environmental art*) vagy ökoművészetbe (*ecoart*). Áttekintjük, hogy a kortárs művészet milyen kreatív válaszokat ad a környezeti problémákra, és milyen szerepet játszik a problémák feltárásában, megértésében, illetve miként inspirálhat megoldásokat, kollektív cselekvéseket.

A szöveg elsősorban a képzőművészetet járja körbe, de egy kevés szó esik az irodalomról is. Ugyanakkor teljesen kimarad a zene, a film és a színház, ezek tárgyalása szétfeszítené az írás kereteit. E műfajok kapcsán tájékozódásra ajánlom a fentebb már említett Hubbell–Ryan szerzőpáros *Introduction to Environmental Humanities* könyvének vonatkozó fejezeteit (Hubbell–Ryan 2022).⁴

**3. kép. Iványi Emese: Hétágfa Tanösvény 5. FA állomás, 2020.
Fotó: Iványi Helka**

⁴ *Ecological literary studies. Imagining nature* (Hubbell–Ryan 2022: 169–187); *Environmental theater. Performing nature* (uo. 188–207); *Environmental film. Projecting nature* (uo. 208–227). A zenéhez lásd: Taylor–Hurley 2015.

Környezetművészet

A szakirodalom a környezetművészetet olyan átfogó fogalomnak tekinti, amely magában foglalja mindazokat a környezettel foglalkozó műalkotásokat, amelyeket akár beltéren, akár kültéren konkrétan bemutatnak, vagy – efemer alkotások esetében – megalkottak, majd pedig dokumentálva mutattak meg. A környezetművészet bevihető a galériába vásznak, fényképek, szobrok, videók, filmek és természeti tárgyak formájában (pl. uszadék, talaj, levelek, iszap, sziklák), vagy a szabadban in situ megtekinthetők (Thornes 2008: 393). A művészettudós Nicolas Bullot meghatározása szerint környezetművészet „minden olyan műalkotás, amely környezeti témákkal foglalkozik, függetlenül a művész által képviselt médiumtól, stílustól és pozíciótól” (Bullot 2014: 511). A művészetnek mindig is tárgya volt a természet, ezen belül pedig az ember és a természeti környezet kapcsolata. A környezetművészet történetét felvázoló munkák általában az 1960-as évektől, az akkor elindult fordulattól kezdve tárgyalják a témát, de jellemző, hogy a jóval korábbi előzményeket is áttekintik, ki részletesen, ki kevésbé részletesen (Thornes 2008; Hubbell–Ryan 2022).⁵

Ben Tufnell három szakaszt állapított meg a környezetművészet 1960-as években induló történetében:

Az első 1967-től 1977-ig tartott, és egy rendkívül innovatív időszak volt, amikor a művészek radikálisan átgondolták a tájról, a természetről és a művészetről kialakult gondolkodásmódot, és új tevékenységi területekre léptek. A korszak jellegzetes munkáiként Richard Long *A Line Made by Walking*,⁶ illetve Walter De Maria *The Lightning Field*⁷ című alkotásait jelölte meg.

A második periódust Tufnell az 1970-es évek vége és az 1980-as évek vége közé tette, és Agnes Denes *Wheatfield A Confrontation* (1982),⁸ Joseph Beuys *7000 Oaks* (1982)⁹ című alkotásaival, illetve Robert Morrisnak a *Land Reclamation as Sculpture* című szimpóziumra (King County, 1979) készült, cím nélküli munkájával jellemezte.¹⁰

⁵ A témával foglalkozó kutatók az előzmények között, a környezetművészet első formáiként tartják számon az őslakosok olyan művészeti munkáit, mint a sziklarajzok, a barlangfestmények, a fafaragások, a totemoszlopok (Hubbell–Ryan 2022: 149–150), a Stonehenge-et, a piramisokat, Hadriánusz villáját Tivoliban, vagy az angol Lancelot „Capability” Brown tájkertjeit (<https://www.architecturaldigest.com/gallery/capability-brown-landscape-design-england>) (Lucie-Smith 2004). Ezen alkotások gyakran kerülnek veszélybe, vagy azért, mert nem ismerik fel jelentőségüket, vagy gazdasági érdekek okán, például valamilyen fontos erőforrást találnak a területen. E helyek védelmére jött létre a Sacred Land-projekt, lásd <https://sacredland.org/international-efforts-to-protect-sacred-places/>. Éppen e könyvfejezet írása közben (2022. december) érkezett a hír, hogy a Nagy-Ausztráliai-öböl partvidékén található Nullarbor-fennsík Koonalda nevű barlangjának mészkőfalába vésett, 30 000 évesre becsült rajzokat vandálok semmisítették meg.

⁶ <https://www.tate.org.uk/art/artworks/long-a-line-made-by-walking-p07149>

⁷ <https://www.diaart.org/visit/our-locations/sites/walter-de-maria-the-lightning-field>

⁸ <https://www.architecturaldigest.com/story/agnes-denes-prophetic-wheatfield-remains-as-relevant-as-ever>

⁹ <https://www.tate.org.uk/art/artworks/beuys-7000-oak-trees-ar00745>

¹⁰ https://www.4culture.org/public_art/earthwork/

Végül a harmadik szakasz az 1990-es évek elejétől Tufnell könyvének megjelenéséig (2006) tart, amit a környezeti kérdésekkel való még közvetlenebb és aktívabb kapcsolattal, valamint a művészet, a társadalom és a környezet közötti kapcsolatok újrvizsgálatával írt le. A szerző szerint e szakaszra a performativitás dominanciája, a környezeti kérdésekhez való aktív hozzászólás, figyelmeztetés és a róluk való tanúszkodás jellemző (Tufnell 2006: 94; idézi Thornes 2008: 404).

A környezetművészek az 1960–70-es évektől kezdve egyre inkább tematizálják munkáikban a súlyos ökológiai problémákat és ezzel együtt az őslakos népek jogait, a biokulturális örökség eltűnését, az állatok és a növények jogait, az antropocén hosszú távú hatását mind a természetre, mind a kultúrára. A korszakban felerősödő ellenkultúrától, a társadalmi, kulturális és környezeti mozgalmaktól nem független ez a fejlemény, és a környezetművészet aktivizmusát egyértelműen inspirálta a jelenség. Ugyanígy hatással voltak rá az akadémiai/egyetemi és oktatási szcénában megjelenő változások, a környezeti nevelés, a környezettörténet és a környezetfilozófia térnyerése. A korszellem hatására a művészek maguknak is feltették a – fentebb már bemutatott – kérdést, azaz, hogy hol van a művészet helye az antropocén korban és a klímakatasztrófára adható válaszok között. A válaszadási kísérletek a környezetművészeti jellegen túl óhatatlanul etikai és politikai orientációt is adtak a munkáknak.

A művészeket tematikusan ugyan a kortárs környezeti és társadalmi problémák motiválták, művészi kifejezőmódjukat azonban korábbi, 20. századi irányzatok, iskolák is inspirálták. Ilyen az avantgárd, annak radikális experimentalizmusa és ama törekvése, hogy elmossa a különbséget a művészi és hétköznapi között. Hatott rájuk továbbá a formák esszenciáját kereső minimalizmus, illetve a koncepciókra és ideákra fókuszáló konceptualizmus (Hubbell–Ryan 2022: 156–158).

Nicolas Bullot a környezetművészet funkciója kapcsán felveti azt az igencsak nyugtalanító kérdést, hogy vajon ezek a munkák képesek-e a környezeti értékeket megerősítő társadalmi változást létrehozni, és miként kerülhetik el, hogy üres propagandává váljanak. Ebben szerinte a művészet alapvető funkcióinak van szerepe és feladata: a nyomon követésnek, az érzelmek manipulálásának, a kooperatív cselekvésnek, a környezeti reflexiónak, valamint a művészet és a tudomány együttműködésének (Bullot 2014: 511). A környezetművészet és a kapcsolódó környezeti etika az összes érzékünket és érzelmünket bevonja. Ugyanezt a kérdést feszegeti Nathalie Blanc és Barbara L. Benish, akik határozottan állítják, hogy a környezetművészet képes mély átalakulást véghezvinni a természettel és a környezettel való viszonyunkban (Blanc–Benish 2017: 204).

A környezetművészet funkcióját és hatását firtató kérdések arra mutatnak, hogy ez a fajta megközelítés túllépést sürget az esztétikai értéken és a reprezentativitáson. A műfajon belüli megkülönböztetést a *reprezentatív* és a *nem-reprezentatív/performatív/részvételi* kategóriákba rendezés teszi leginkább világossá, aminek megkülönböztetéséhez a szakirodalom összefoglalja Thornes (2008) a *táj (landscape)* és a *környezet (environment)* fogalmakat hívja segítségül. Ebben az értelmezési keretben a reprezentatív művészet tárgya a táj, „egy kulturális

kép, a környezet ábrázolásának vagy szimbolizálásának képi módja” (Cosgrove–Daniels 1988: 1; idézi Thornes 2008: 393), aminek legismertebb alkotói a 19. századi Constable és Turner. A tájat csak „nézzük” – állapította meg Tim Ingold, aki szerint ez a fajta tekintet elválasztja egymástól a kultúrát és a természetet (Ingold 2000: 191). A kutatók szerint a „környezet” terminus éppen ezt a szétválasztást szünteti meg, és ezért javasolják a táj helyett a környezet kifejezés használatát a kortárs környezetművészet leírásakor (Thornes 2008: 392).

Malcolm Andrews – aki szerint a tájat úgyis lehet tekinteni, mint egy függőnyt, ami eltakarja a benne élők életét és küzdelmeit – ezt a nézőpontváltást korunk ökológiai és társadalmi jelenségeiből és az arra adott reakciókból vezeti le:

„A kívülálló szemszögének átfogó és mélyreható kihívása nem a tudomány, hanem a környezetvédelmi mozgalom felől érkezik. [...] Most már mindannyian »bennfentesek« vagyunk. A táj mint a távolról figyelő tekintet nem egyeztethető össze a természethez mint élő (vagy haldokló) »környezethez« fűződő viszonyunk felfokozott érzésével” (Andrews 1999: 22).

Ez nem jelenti azt, hogy a táj eltűnik a művészetekből. Megmarad a háborúk, az iparosítás, a globalitás, az ökológiai problémák okozta visszafordíthatatlan problémák, az ezek által kiváltott félelem és szorongás, illetve a vágyott időtlenség és harmónia kifejezőeszközeként (Langdon 1996). Ahogyan a reprezentációt sem negligálják teljesen a környezetművészek. Számos munka van, ami átlépi a reprezentatív és nem-representatív művészet határait, lásd Olafur Eliasson *The Weather Project* (2003); Anthony Gormley *Blind Light* (2007); Yann Arthus-Bertrand *Earth from Above* (2005) című alkotásait (Thornes 2008: 406).¹¹

Mindazonáltal az utóbbi évtizedekben a környezetművészetben komoly elfordulás mutatkozik a reprezentatívtól a performatív művészeti irány felé; a *land art* (a *landscape art* rövidítése), a *process art*, *eco-art*, *earth-art*, *earthworks*, *total art* mind-mind efelé mutatott már az 1960-as évek óta.¹²

A művészettörténet a környezetművészet vagy a land art első nagyszabású kiállításaként az 1968 októberében New Yorkban megrendezett *Earthworks* című szabadtéri kiállítást tartja számon, ahol 14 művész olyan alkotásokkal jelent meg, amelyek ellenálltak a gyűjteménybe helyezés lehetőségének. Azaz egyszerűen nem voltak megfoghatóak, legfeljebb fotódokumentáció segítségével. Akciójuk direkt felhívás volt a művészeti piac kommodifikációjával szemben. Már maga a cím is erre utalt: az *Earthworks* című tudományos-fantasztikus regény a jövő Amerikájában játszódik, ahol még a föld is értékes árucikk. A kiállítás újító volt abban is, hogy megkérdőjelezte a művészeti alkotások mibenlétét (Pepper 1996:

¹¹ <https://olafureliasson.net/artwork/the-weather-project-2003/> <https://www.anthonygormley.com/works/making/blind-light>; <https://www.yannarthusbertrandphoto.com/categorie-produit/from-above/>

¹² A szakirodalom a land art megalapítói között tartja számon az alábbi művészeket: Michael Heizer, Walter De Maria, Richard Serra, Robert Morris, Carl Andre, Nancy Holt, and Robert Smithson (Kastner–Wallis 1998: 12).

24; Thorsen 2008: 400). A korai land art-projektek ezt a gondolatmenetet, a művészet radikális újragondolását folytatták, céljuk az volt, hogy fel- és kiszabadítsák a tájművészetet a galériákból és múzeumokból és általában a behatárolt és ellenőrzött környezetből, hogy a művészeti gyakorlatot a szabadba vigyék. A választott helyek gyakran marginális vagy elhanyagolt területek voltak, mint például az autópályák, vagy elpusztított és szennyezett területek, mint az illegális szemétkukák és a rozsdasínek. A helyválasztással a művészeti világ kommercializmusának elutasítása mellett a környezeti problémákra is reflektáltak (Wylie 2007).

Gyakran monumentális alkotások jellemezték a land artot, olyan helyspecifikus szobrászati projektek, amelyek során a művészek a környezet anyagait használták fel, és abból új formákat alkottak, vagy átformálták a panorámát (Agnes Denes munkái), vagy – ugyanezzel a céllal (új formák alkotása, panoráma átalakítása) – külső anyagokat és tárgyakat vittek az adott természetes környezetbe. Lásd például Walter de Maria *Lightning field* című munkáját (1977):

4. kép. Walter de Maria *Lightning field*.

Forrás: <https://gagosian.com/quarterly/2021/07/12/essay-light-lightning-wonder-reactions-walter-de-marias-lightning-field/>

Ez utóbbiak közül – készítésük okán – számosat értek komoly kritikák. Robert Smithson az Utah állambeli Nagy Sós-tóban található alkotása, a *Spiral Jetty* (1970)¹³ munkálatai során 6783 tonna sziklát, földet és sókristályt mozdított meg, és rengeteg gépet – ezáltal üzemanyagot – használt. A spirál hol eltűnik, hol előkerül a tó vízállásától függően, és közben folyamatosan erodálódik. Michael Heizer a nevadai sivatag agyagpadlójába három nagy, hosszúkás lyukat ásatott, amit betonnal bélelt ki (*Displaced/Replaced Mass*, 1969).¹⁴ Majd kirobbantott három hatalmas gránittömböt a 3000 méterre lévő Sierra-hegységből, azokat elhozatta, és behelyezte a lyukakba. Szándéka szerint alkotása, a tájképművészet ellentétéként, nem a föld felszínére, hanem a mélyére fókuszál, ezáltal a múlt, a történelemre összpontosít. Az ilyen alkotásokat ért kritikák azt hozzák fel vádként, hogy hatalmas erőfeszítés és főleg sok pénz kell hozzá, ami kapitalista művészetté teszi őket – ami éppenséggel szembemegy a land art eredeti céljával, hogy kiszabadítsa a művészetet a kommodifikációból. Nem beszélve a környezeti kárról, amit okoznak (Gálosi 2021).¹⁵

Ugyanebben az időben, de egészen más eszközökkel és más léptékben dolgozott Richard Long vagy Andy Goldsworthy. Long leghíresebb munkája, a *Line*

**5. kép. Növénymandalák, Hétágfa Egyesület, 2017, 2020.
Fotók: Iványi Emese, Hétágfa Egyesület**

¹³ <https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fphys.org%2Fnews%2F2022-02-great-salt-lake.html&psig=AOvVaw1PzGNjKHtpjUWi0m16ruoU&ust=1670425851581000&source=images&cd=vfe&ved=0CBAQjRxqFwoTCPjUpq6j5fsCFQAAAAAdAAAAABAE>

¹⁴ <https://equatorjournal.com/post/637047632258301952/michael-heizer-displacedreplaced-mass-n-1>.

¹⁵ A kortárs akcionista ökoművészet alkotásait is érik hasonló kritikák: Ólafur Eliasson *Ice Watch* c. projektjei során az Északi-tengerről szállít nagy jégtömböket a kiállítások helyszínére (2014, Koppenhága; 2015, Párizs; 2018, London), ahol azok elolvadnak. Gálosi Adrienne jegyzi meg, nem kevés cinizmussal: „Hogy ez a feltehetően hatalmas apparátust igénylő jégcipelés mekkora ökológiai lábnyomot hagyott, az minden bizonnyal elhanyagolható a mű által elért tudatformáló hatáshoz képest, ugye” (Gálosi 2021).

Made by Walking (1967) a performatív környezetművészet egyik úttörő alkotásaként került be a művészettörténetbe. Long egyszerűen csak fel-alá sétált egy mezőn, addig, amíg ki nem rajzolódott egy gyalogút, amit aztán lefotózott, majd hagyta eltűnni a nyomot.¹⁶ Szándéka szerint műve a természet és az ember, a társadalom egyszerű összhangjának szükségességét mutatja meg. Andy Goldsworthy szintén a természetben és természetes anyagokkal, a természettel együttműködve dolgozik, illetve hagyományos technikákat (famegmunkálás, kosárfonás) használ.¹⁷

Reflexió, részvételiség, regeneráció

A művészet és fenntarthatóság kérdéseit kutató Sasha Kagan az ökoművészet hat fő jellemzőjét állapította meg (Kagan 2012):

1. az ökológiai kapcsolatok hangsúlyozása;
2. párbeszéd a tudományos koncepciókkal, elvekkel és módszerekkel;
3. kapcsolat a víz, a levegő, a sziklák és a talaj természetes elemeivel;
4. a leromlott élőhelyek helyreállítása;
5. elkötelezettség a közvélemény ökológiai kérdésekkel kapcsolatos oktatása iránt a művészeteken keresztül;
6. új lehetőségek megfogalmazása a fajok közötti etika, a közösségátalakítás, a városi fenntarthatóság és a személyes gyógyulás terén.

A kortárs környezetművészetben a természet egyfelől partner, másfelől védelemre szoruló entitás. A természet valaha hatalmas volt, és erős, arra szolgált, hogy megszelídítsuk és megműveljük, ő volt a Földanya, akinek erejétől és termékenységétől függött az emberi közösségek sorsa. Ma azonban már törekény, védeni és kezelni kell, segítségre szorul (Andrews 1999: 213). A környezetművészet feladata reflektálni ezekre a kortárs környezeti problémákra, és támogatni a regeneráció folyamatát.

A környezetművészet tehát elsőként is reflexiók folyamat: a művész megkérdőjelezi és bírálja az ökológiai kérdések mögötti reflektálatlan társadalmi gondolkodást és cselekvést, és ebbe vonja be a nézőt is. Arra ösztönöz, hogy gondolkodjunk el az etikai felelősségünkön, és mi is lépünk partneri viszonyba a nem-humán világgal. (Sőt, erre a lépésre szükség van a jövő generációkkal is, hiszen jelenkori életünk saját utódaink életét, jövőjét sem kezeli felelősséggel.) Ruth Wallen művészetkritikus az ökoművészetet úgy jellemzi, mint amely „ökológiai etikán és rendszerelméleten alapul, és az ökoszisztémák fizikai, biológiai, kulturális, politikai és történelmi vonatkozásai közötti kapcsolatok hálójával foglalkozik” (Wallen 2012: 235). Szerinte az ökoművészet a környezettudatossá-

¹⁶ <https://www.tate.org.uk/art/artworks/long-a-line-made-by-walking-ar00142>. <http://www.richardlong.org/>

¹⁷ <https://www.architecturaldigest.com/gallery/andy-goldsworthy-book-ephemeral-works>

got úgy hozza a művészeti gyakorlatokba, hogy megszólítja a természeti világot befolyásoló társadalompolitikai erőket.

A környezetművészek az alkotási folyamatban együttműködőként tekintenek a természetre, alkotásaikat pedig élő organizmusokként értelmezik, amelyek létrejönnek-megszületnek, felnőnek, majd elpusztulnak. Kitérő példája ennek Agnes Denes fentebb már bemutatott *Wheatfield – A Confrontation* című munkája. Szintén a korai művek közül való Barry Thomas *Vacant Lot of Cabbages* (1978) című alkotása,¹⁸ aminek során az új-zélandi Wellingtonban, egy környezetileg degradált területen elültetett 180 káposztát úgy, hogy a növények a Cabbage ('káposzta') szót formázták. A területet később az önkormányzat fásította, tehát a művészeti projekt elérte célját.

Az ökológiai művészet jellemzően megköveteli, hogy a független nézők aktív résztvevőkké váljanak, és itt nemcsak az értelmezésre gondolunk, hanem a konkrét, fizikai részvételre is. Ismét Agnes Denes munkásságából hozok egy példát: a már említett finnországi projekt kivitelezése során 11 ezer ember ültette el a 11 ezer fát. A művészetkritikusok kreatív gyakorlatokként is értelmezik az ökoművészetet, de a részvételiség a pusztán alkotáson túl a mű reflexivitásában, etikai alapvetésében és társadalomkritikai attitűdjében való részvételt is jelenti.

És léteznek olyan munkák, amelyek még ezen is túllépnek, és a műalkotás maga is önregeneráló ökoszisztémává alakul: Betsy Damon amerikai művész *Living Water Garden*¹⁹ című alkotása 1998-ban készült el Csengtuban, Kínában. A mű egy 5,9 hektáros, halat formázó nyilvános park, amely a művészeti projekt keretében megépített vizes élőhelyek segítségével tisztítja meg a Fu Nan folyó szennyezett vizét, naponta 50 000 gallon vizet. A Living Water Garden a 2008-as olimpián is megépítették Pekingben, és számos más környezeti revitalizációs projektet is inspirált (Hubbell–Ryan 2022: 155).

Az ökoművészet fentebb sorolt hat jellemzője közül az egyik a párbeszéd kialakítása a tudományos koncepciókkal, elvekkel és módszerekkel. A művészet és a tudomány egyaránt a megfigyelés és az értelmezés eszközeivel él, ami könnyen közel hozhatja egymáshoz a két területet. Ruth Wallen definíciója is azt sugallja („ökológiai etikán és rendszerelméleten alapul, és az ökoszisztémák fizikai, biológiai, kulturális, politikai és történelmi vonatkozásai közötti kapcsolatok hálójával foglalkozik”, Wallen 2012: 235), hogy az ökoművészet támaszkodik a tudományos eredményekre. Bullot pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy szükséges a tudományok és a művészetek együttműködése és a tudományterületek közötti nyílt párbeszéd. Ami azért is különösen fontos szerintük, mert ez az együttműködés a nézők tudományos érdeklődését és tudatosságát is fokozza, ők is fontosnak tartják a művészeti alkotások befogadása, illetve az azokban való aktív részvétel során a társadalom- és természettudományos ismereteket, mint olyat, ami evidens a megértéshez (Bullot 2014). Itt kanyarodunk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy a művészetnek milyen szerepe lehet a tudományos tudás közvetítésé-

¹⁸ <https://digitalnz.org/stories/5d6844458a86ae2cb0a02059>

¹⁹ <https://www.keepersofthewaters.org/living-water-garden>

ben, a környezeti kérdések, problémák és lehetséges megoldások megértésében: a tudomány mint hiteles forrás jelenik meg az ilyen munkákban, amit azonban művészeti eszközökkel lehet leginkább közvetíteni. A humán környezettudomány számára ezért is olyan fontos a művészet. Másfelől a humán környezettudományi szemlélet segíti a fordítást a két – tudományos és művészi – nyelv között.

Az utóbbi két évtizedben a környezetművészet területén – az antropocén kihívásaira, az egyre súlyosabbá váló ökológiai krízisre válaszul – számos új irányzat és módszer jelent meg (összefoglalóan Hubbell–Ryan 2022: 160–165), amiket nagyban inspirált az aktivista Bill McKibben *What the Warming World Needs Now Is Art, Sweet Art* című esszéje (2005).²⁰

Klímaváltozás-művészet (climate change art, cli-art)

Célja, hogy kulturális, társadalmi, érzelmi, spirituális jelentést adjon a tudományos eredményeknek. Az alkotók felhasználják például az éghajlatváltozással kapcsolatos adatokat annak érdekében, hogy érthetővé tegyék az absztrakt adatokat, és érzelmi-
leg befolyásolják a közönséget. Lásd Eve Mosher *HighWaterLine: Visualizing Climate Change* című projektjét (2007–), aminek során világszerte festékvonallal jelöli azokat a területeket, amelyek – a klímaváltozás következtében – a nem túl távoli jövőben víz alá kerülnek.²¹

Többfajú művészet (multispecies art)

Többféle fajt, életformát, organizmust von be a művészeti folyamatba, azokat aktív közreműködőnek, alkotótársnak tekinti. Leggyorsabban fejlődő ága a *plant art*, a növényekkel együtt dolgozó művészet, aminek korai példája Laurent Mignonneau és Christa Sommerer *Interactive Plant Growing*²² című projektje. Magyarországi példa a Szombathelyi Képtár *Slow animals* kiállítása.

Környezeti aktivizmus (environmental activism)

Az aktivizmust az 1990-es években Los Angeles-i és chiapasi művészek indították, célja antikapitalista és globalizációellenes célok érdekében egyesíteni a művészetet és az aktivizmust. Alkategóriája a környezetművészeti aktivizmus, ami a művészet és az aktivizmus mellett az ökológiát is integrálja.

Környezeti művészeti terápia (environmental arts therapy, EAT)

A biofilia-hipotézisre alapoz, ami szerint az ember és más élő rendszerek között ösztönös kapocs van, és az embernek a mentális fejlődéséhez és egészségéhez szüksége van arra, hogy más fajokhoz és a természethez is mély, kiegyensúlyozott kapcsolat fűzze (Wilson 1984). Ökoművészeti és ökopszichológiai, környezeti művészeti eszközök ötvözésével kialakított metódusokat alkalmaz az emberekkel való terápiais

²⁰ <https://grist.org/article/mckibben-imagine/>

²¹ <https://highwaterline.org/>

²² <http://www.interface.ufg.ac.at/christa-laurent/WORKS/CONCEPTS/PlantsConcept.html>

munkához. A módszerek lényege, hogy újra összekapcsolja az embert a természettel, ezáltal javítva annak testi és lelki egészségét. A módszerek száma mondhatni végtelen: drámaszínház, drámapedagógia, történetmesélés, művészeti alkotás természetes anyagokkal, egyéb vizuális alkotások. A módszerek között találunk olyat is, amelyeket trauma kezelésére dolgoztak ki, lásd például háborús trauma, (klíma)menekültek terápiája stb.

Kortárs bennszülött művészet

A környezetművészet azon iránya, amely a bennszülött kultúrák hagyományos „művészeti” kifejezőmódjaihoz nyúl vissza („álom-elbeszélések” az ausztrál kultúrából, sziklarajzok stb.), és leggyakrabban maguk az alkotók is a bennszülött közösség tagjai.

A környezetművészet magyarországi példái

A hazai művészeti ökológiai aktivizmus példái között említhetjük az *xtro realm*, illetve a *Művészek a klímatudatosságért* csoportot.

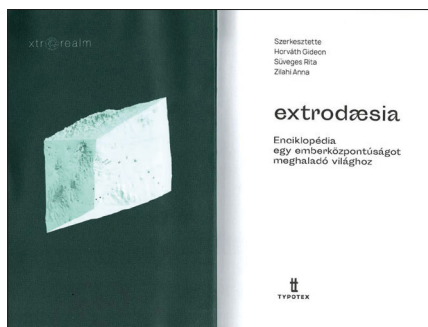
Az *xtro realm* csoport (<https://xtrorealm.hu/>) 2017 óta létezik, három fiatal képzőművész alkotja: Horváth Gideon, Süveges Rita és Zilahi Anna. Az *xtro realm* elnevezést Quentin Meillassoux francia filozófus *Science Fiction and Extro-Science Fiction* című szövege inspirálta. Bemutakozó szövegük így szól: „Az *xtro realm* 2017 óta szervez a tudásmegosztás és a transzdiszciplinaritás jegyében olyan programokat (olvasóköri, kiállítások, terepgyakorlatok), amelyek a kortárs gondolkodás antropocentrizmusát kritizáló újrealista és ökológiai elméletekre alapozva engednek hozzáférést a jelenünket meghatározó klímaváltozáshoz és az antropocénhez.”²³

A csoport tevékenysége – a fentieknek megfelelően – igen széleskörű: a kiállítások mellett (lásd például: *The unstable state of things*, 2020, Glassyard Gallery, Budapest²⁴) olvasókörieket szerveztek (*Climate imaginary reader. Interdisciplinary Voices on Ecology and the Climate Crisis*), *Képzelet és klímaválság* címmel tematikus terepbejárásokat tartottak (egy biogazdaságba, volt bauxitbányába, erdei természetvédelmi területre és az Alföld vándorló homokdűnéihez).²⁵ A csoport egyik jelentős munkája a 2019-ben megjelent kétnyelvű (magyar, angol) *Extro-daesia. Enciklopédia egy emberközpontúságot meghaladó világhoz* című könyvük.

²³ <https://xtrorealm.hu/>

²⁴ Az itt kiállított munkák az ökológiai krízis visszafordíthatatlan következményeire reflektáltak, amelyek áthatják az élet minden területét.

²⁵ Ehhez lásd: Süveges Rita 2020: Beyond the Postcard: an Ecocritical Inquiry on Images of Nature. <http://mezosfera.org/beyond-the-postcard-an-ecocritical-inquiry-on-images-of-nature/>

6. kép. Az *Extrodaesia* könyv belső oldala és az *Unstable State of Things* című kiállítás plakátja. Forrás: <http://xtrorealm.hu>

A könyv célja a korábbi projektek során összegyűjtött tudás bemutatása, az antropocén filozófiai-elméleti értelmezésének összegzése szövegekkel, irodalmi és képzőművészeti munkákkal. A munka tehát nem egy klasszikus enciklopédia, hanem alapfogalmakat értelmező elméleti szócikkekkel, versekkel és grafikákkal igyekszik közvetíteni a klímaválság körüli diskurzust. A szerzők célja szerint az *Extrodaesia* „egy olyan transzmediális munka, amelyben különböző tudásrétegek lépnek egymással párbeszédbe”.²⁶

Ugyancsak az xtro realm csoport hozta létre – más művészekkel közösen (Cséfalvay András, Kaszás Tamás, Kiss Kata Dóra, Nagy Csilla, Ulbert Ádám) – a 2021. évi Off Biennálé Budapest alkalmával az *ACLIM! Klímaképzleti Ügynökség* projektet (<https://aclim.hu/>) és annak kiállítását az Ateliers Pro Arts Galériában.²⁷ A projektjüket ismertető szöveg így szól:

„Megragadhatjuk-e az ökológiai válságot helyi jelenségeken keresztül? Milyen tudást képviselhet együtt egy ökológiai hálózatkutató, egy környezetpszichológus és egy képzőművész, és ez miként segíthet a jelenünk és a lehetséges jövőnk megértésében? Ilyen, és ehhez hasonló kérdésekre keres válaszokat az xtro realm művészcsoport által megalakított ACLIM! Klímaképzleti Ügynökség. Az intézményben felfedezhető kutatásalapú munkák és tudományágakon átívelő elméleti anyagok a legerősebb ökológiai kérdéseket dolgozzák fel.

A klímaválság árnyékában a helyzetünket újraértelmező lokális nézőpontok és az alternatív jövőképek keresése egyre sürgetőbb. Nemcsak az a kérdés, hogy fennmaradunk-e, hanem hogy milyen társadalmi keretek között. Az ökoszisztéma kizsákmányolását előidéző gazdasági és politikai érdekek nemcsak élőhelyünk tönkretételéért felelősek, hanem korlátozzák a társadalmi képzelőerőt is, amely kiutat mutathatna a zsákutóból. Az ACLIM! ügynökei

²⁶ <https://dunszt.sk/2020/08/08/extrodaesia-enciklopedia-eligazodni-egy-emberkozpontusagot-meghaladni-vagy-vilagban/?fbclid=IwAR0oyUMMa4Hx-AWcLEOX5MP11IRWtyw76x-Ci-5mFK9kxSl4rEsxRCP5m0-U>

²⁷ <https://archive.offbiennale.hu/2021/projects/aclim.html>

*azt képviselik, hogy a rögzült gondolkodási sémáinkat el kell vetnünk a klíma-képzelet felszabadulása érdekében. Ehhez azonban új tudáseszményre is szükség van, amelyben a tudományosság mellett egyaránt helyet kaphat az intuíció, az érzelmi intelligencia, a testtapasztalatok összessége, a művészeti tudás vagy maga a párbeszéd. A tét otthonunk fennmaradása.*²⁸

Ez a törekvés, a tudományos eredmények művészeti eszközökkel való összekapcsolása és kommunikálása az aktivista irányultságú környezetművészet egyik legfőbb célja.

A *Művészek a Klímatudatosságért* mozgalmat két magyar költő, Závada Péter és Áfra János indította el. Mindkettőjüket sokkolták a 2019. évi klímajelentések, követték a *Fridays For Future* és az *Extinction Rebellion* környezeti mozgalmak tevékenységét, továbbá fordítási élményeik indítottak őket arra, hogy a művészet eszközeivel is megpróbáljanak tenni valamit. Céljuk egy összművészeti mozgalom elindítása volt: 2019 augusztusában létrehozták a Művészek a Klímatudatosságért Facebook-csoportot, és felhívást tettek közzé: kérték, hogy a művészek (1) posztoljanak egy művet, (2) tegyenek egy környezettudatos fogadalmat, (3) hívjanak ki három embert ugyanerre. Tehát nem egy saját csoportot akartak létrehozni, hanem egy hálót építeni; aki teljesíti a kihívás három pontját, az tagja lesz ennek a hálónak. Céljuk: „saját eszközeinkkel hozzájárulni legalább a tájékoztatáshoz, hogy az emberek ne intézzék el egy legyintéssel ezt a kérdést. Ne valami ellen, hanem valami mellett foglaljunk állást. Elgondolkodtatni, felelősségvállalásra biztatni az embereket, mert az egyéni döntéseinkkel bírhatunk cselekvésre nagyobb erőket (vállalatok, politikusok).”²⁹

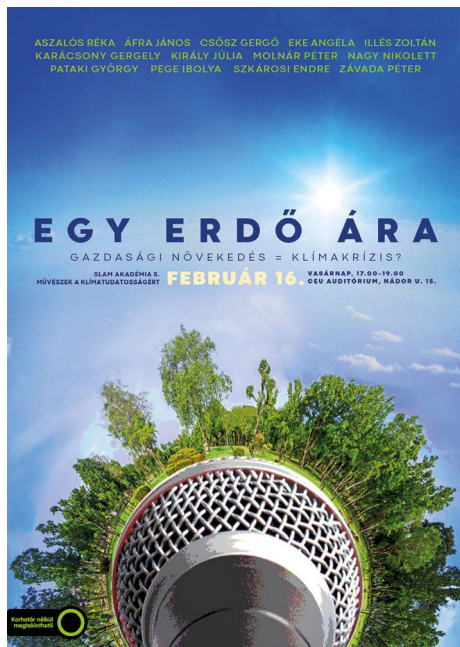
Tevékenységük az online téren kívül is megindult. 2019 szeptemberében a Trafóban (Trafó Kortárs Művészetek Háza, Budapest) szerveztek versfelolvasást és kerekasztal-beszélgetést, ahol környezetvédő szakemberek, filozófusok és költők beszélgettek klíma- és fenntarthatósági kérdésekről és a művészek feladatáról. 2020 februárjában *Egy erdő ára. Gazdasági növekedés = Klímakrízis?* címmel a budapesti slam poetry-estek (Slam-akadémia) keretén belül klímaszakértők, politikusok és művészek beszélgettek a klímakérdésről, illetve a téma művészeti reprezentációiról. A plakáton ez olvasható: „A részvétel ingyenes. A részvétel tüntetés” – ezzel tudatosan elhelyezték magukat és tevékenységüket az ökológiai aktivizmusok sorában. 2020. március 15-én pedig *Föltámadott a tenger* címmel ökoköltészeti bemutatót és tematikus slam poetry-versenyt tartottak.

2020 októberében a Magyar Irodalomtörténeti Társaság *Az irodalom klímapolitikái* című online konferenciáján szerveztek egy szekciót, ahol kortárs hazai költők az eco-poetry mibenlétéről, a költők és a költészet lehetőségeiről és feladatáról beszélgettek. Egy jól ismert magyar irodalmi folyóirat is (*Forrás*) a klímakérdéseknek szentelte 2020. nyári tematikus számát. 2020 őszétől Greenterview-sorozatban hazai ismert művészeket kérdezték a klímatudatosság kérdé-

²⁸ <https://archive.offbiennale.hu/2021/projects/aclim.html>

²⁹ <https://www.facebook.com/profile.php?id=100066714901803>

seiről és a saját életükben hozott változásokról.³⁰ 2021-ben indult el a kaposvári Csiky Gergely Színházzal közös projektjük, egy verses videósorozat, aminek során a színművészek kortárs költők/szerzők környezeti kérdésekhez kötődő műveit dolgozták fel.³¹

A magyar művészeti szcéná egyik újító eseménye volt az emberköz-pontú gondolkodás meghaladhatóságának kérdéseire reflektáló *Növények ereje* kiállítás (MANK – Magyar Alkotóművészeti Közhasznú Non-profit Kft., Szentendre, 2021), aminek finisszázsán a *Művészek a Klímatudatosságért* csoport tagjai is részt vettek. A művészeti tevékenységek mellett a tudományos munka is részét képezi tevékenységüknek: részt vettek az „Antropocén kilátások: az ember korának vizsgálata poszt-antropocentrikus nézőpontokból” című nagyszabású konferencia szervezé-

7. kép. A slam poetry est plakátja.

Forrás: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3297117020304228&set=gm.477902369757414&id=464276491120002>

8. kép. A növények ereje című kiállítás plakátja. Forrás: <https://www.facebook.com/alkotomuveszet.hu/photos/gm.336771501592961/2164725333667140>.

³⁰ <https://www.youtube.com/channel/UCFK2-zAMsor7TyVaps8xK2Q>

³¹ Lásd például <https://www.facebook.com/watch/?v=282155326709439>

sében (Debreceni Egyetem, 2022), ahol az eco-art kérdései (film, irodalom, performansz, eco-fiction stb.) nagy szerepet kaptak.

A következőkben három fiatal magyar képzőművész mutatja be saját, a környezetművészethez köthető munkáit. Tóth Magdolna a PTE Művészeti Karának doktorandusza, Sall Fanni a Nyími Öko Közösség tagja, Gyeviki Hajnal pedig a MOME hallgatója. Mindhármutat arra kértem, hogy válasszák ki két olyan munkájukat, amit ide illőnek éreznek, és mutassák be őket. A szövegek előtti idézetek a velük folytatott beszélgetésekből-levelezésekből származnak.

Tóth Magdi

„Annyira szerintem nem figyelemfelkeltőek a munkáim, inkább árnyaltabban reagálnak a problémára, nem annyira kirívóan.”

„Volt egyszer egy falu című kutatásom eredményeként két alkotást hoztam létre: a *Káposztáskertet* és a *Tyúkuudvart*. Mindkettő a címben felvetett problémára hívja fel a figyelmet: Hová tűnt a falusi paraszti kultúra, és ennek milyen, meghatározó motívumai élnek még közöttünk? Mindkét mű egy-egy, már visszaszorulóban lévő formáját mutatja be a háztáji gazdálkodásnak, ugyanakkor ökológiai kérdésekre is reflektálnak a fenntarthatóság és önfenntartás lehetőségeiről folytatott diskurzusukban. Munkáimat már több kiállításon és konferencián is bemutatattam, hogy céljukat betöltve felhívják a figyelmet az érintett problémakörökre, és párbeszédet indíthassanak.

A *Káposztáskert* beltéri installáció, zsánereként értelmezhető: Édesanyám figurája jelenik meg a kertben, amint egy nyári éjszakán fejlámpával a fején szedi össze a meztelencsigákat egy nejlonzacskóba, hogy megvédje a termést a kártételüktől. A jelenet, bár elsőre abszurd, riasztó vagy szürreális lehet, a konyhakerttel rendelkezők számára a hétköznapi valóság mozzanata. Ebben a mozzanatban a környezetünkkel és a természettel való érzékeny viszonyunk felborulásáról árulkodnak a hazánkba özönfajként betelepült spanyol csupaszcsigák, akik – természetes ellenségek híján – korlátlanul elszaporodhatnak. Művem az ökológiai és etikai kérdésfelvetésen túl Anyukámmal való kapcsolatomról is árulkodik, mivel a vetemény védelmezőjeként engem is megvéd, mert kiskorom óta meztelencsiga-fóbiával küzdök. Munkája szinte láthatatlan, körülvesz minket, mint a levegő, megóvja és építi a családot. A meztelencsigák tevékenysége szintén többnyire láthatatlanul történik, az éj leple alatt, de másnap annál inkább szembetűnik.

Tyúkuudvar című munkám már egy szabadtéri installáció, amely tizenkét darab öntött betontyúkból áll. A munka szintén a falu számomra meghatározó emléképét idézi fel, amikor az árokponton kapirgáló tyúkok látványa gyermekkoromban még hétköznapi jelenetnek számított. A mű környezetével együtt formál jelentést, kelthet abszurd vagy éppen harmonikus hatást, felhívva a figyelmet zöldfelületeink és közterületeink kihasználatlanságára, használatukkal kapcsos-

latos korlátozásokra és a nagyüzemi baromfitartás visszásságaira. A tyúkok életet visznek a semmitmondó vagy közömbös terekre is – a pécsi Lánç utcai rendelőintézet előtti kihasználatlan gyepfelületen kapingáló és gyülekező galambok látványa adta a kezdő lökést munkám elkészítéséhez. Ezenkívül kedvelem a tyúkokat közvetlen, kíváncsi természetük miatt. Régen a falukban minden zöldfelületet hasznosítottak az állatok legeltetéséhez, és biztató tendenciának tartom, hogy az emberek egyre inkább kezdik felismerni ezeknek a területeknek a jelentőségét, és helyenként méhlegelőket létesítenek.³²

Tóth Magdolna, Pécs, 2022.”

1. kép. Tóth Magdolna: *Káposztáskert*. Tóth Magdolna felvétele

³² A kutatást az ÚNKP-21-2-1-PTE-1102 támogatta.

2. kép. Tóth Magdolna: *Tyűkudvar*. Pécs, 2022. Tóth Magdolna felvétele

Gyeviki Hajnal

„Folyamatosan dolgozom azon, hogy használati tárgyak és művészeti alkotások frontján is ezt a célt szolgáljam... Ami közelít minket, elidegenedett embereket a természethez vagy legalábbis egy természetesebb, egyszerűbb életmódhoz.”

„Olyan korban élünk a Földnek azon szerencsésebb felén, ahol az étellel kapcsolatos gondolataink általában megnyugvással töltenek el bennünket. Szeretjük az ételeket, szeretjük az ízüket, szeretünk enni. Nemcsak azért eszünk, hogy ne haljunk meg, hanem szociokulturális tevékenységként is fontos szerepe van az életünkben. Sok mindent kifejez rólunk, hogy mit eszünk. Ezáltal is részesei vagyunk a kultúránknak, foglalunk el egy társadalmi pozíciót – anélkül, hogy legtöbbször az élelem termelésének hosszú folyamatában a fogyasztáson kívül bárhol máshol is szerepet vállalnánk. Miért tennénk? Hisz olyan civilizációs vívmányokat köszönhetünk az élelmiszeriparnak, mint télen a paradicsom, konyhakész »hús« a bolygó másik feléről – ráadásul szenvedés nélkül – vagy az azonnal és korlátlanul elérhető gyorskaják, függetlenül attól, hogy azt az autónk ablakán vettük át, vagy elég volt a bejárati ajtónkat kinyitni a futárnak. Egészen addig jónak is tűnik ez a soha nem látott kényelem, amíg érzéketlenek tudunk maradni a rendszernek az összes hátulütőjével szemben.

Környezeti, etikai, emberi és állatjogi aggályok mellett a minket erő egészségkárosító hatások komolyságáról sincs tudomásunk a legtöbb vegyszerezett, antibiotikumokkal kezelt, ipari módon előállított élelmiszer esetében. Könnyen lehet, hogy épp a vesztünkbe futunk attól, amitől az életben maradást hisszük nap mint nap.

Nem muszáj, hogy így legyen. Még a Földnek ezen a szerencsésebbnek mondott felén, itt és most sem az egyetlen alternatíva az elidegenedés. Van, aki emlékeiben kutathat, van, aki az interneten, lesz, akinek módjában áll, hogy saját maga is részt vállaljon az élelem előállításának hosszú folyamatában, és lesz, akinek nem. Egy biztos – mindannyian fogyasztók vagyunk. Saját táplálékot sem előállítani, sem lebontani nem tudunk a velünk együtt élő szervezetek tevékenysége nélkül. Mi vagyunk a tápanyagkörforgás egyik legkiszolgáltatottabb szereplői. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – tudunk felelős részesei lenni az ökoszisztémának? Annak a szimbiózisnak, amit úgy hívnak, élet?

Ebben hiszek és ezért alkotok.

Jelen kutatásomban három irányból kezdtem vizsgálni az ételmeink útjának komplex jelenségét. Időrendben az első sorozat a *Wild_ining* címet viseli, és a gyűjtögetés, illetve a mai fogyasztói kultúránk kapcsolatával foglalkozik. A második a *Talaj teríték*, amelyben a talajjal kapcsolatos érzeteinket, gondolatainkat és a tisztaságról alkotott képünket teszem megkérdőjelezés tárgyává. A harmadik kollekciónak pedig a *Food in situ* címet adtam, ahol gyökérzöldségek jelentették a kiindulópontot az élelem, a talaj és az ember hármass viszonyának körüljárásában.

A *Wild_ining* sorozatban a modern ember vadnövényekkel kapcsolatos tudásának eltűnésére fókuszáltam. Mekkora értéke van a saját kezünkkel szüretelt bogóknak az ultrafeldolgozott ételek és az azonnal fogyasztás korában? Vajon tudnánk élelemként tekinteni a városban növehető vadnövényekre, ha ismer-nénk őket? Hogyan változik a szüretelés révén a fogyasztáshoz való viszonyunk? Ezeket a kérdéseket tettem fel a sorozat egyik darabjával, a *Jutalommal* is. A sokak gyerekkorából jól ismert rágóautomata formáját ültettem át nemes anyagokba: üvegbe és kerámiába azzal a csavarral, hogy az üvegburában nem egyforma méretű színes labdákat vagy golyókat látunk, hanem egy halom szűrős vadró-zsaágot piros csipkebogyókkal. Az instant elérhetőség gondolata átértékelődik.

A *Talaj teríték* egy kísérlet a termőföld és az étkezés közötti gondolati távolságok lecsökkentésére, az asszociációk és összefüggések átjárhatóságának növelésére mindennapi étkezéseink során. A kollekció lapát alakú kerámiatálalókból és különböző talplenyomatokat magukban őrző tálakból áll, melyek mindegyike gyümölcsök vagy snackek tálalásához használható. A szemeteslapát mint a civilizált életünk egyik kulcsfontosságú eszköze – ha úgy tetszik, akár a piszok egy lehetséges szimbóluma is – önmagában furcsa forma az étkezőasztalon. Ugyan-így lábnyomokkal is leginkább a földön (aszfalton, padlón) találkozunk, vagyis az evéstől a lehető legtávolabbi helyet foglalja el a képzeletünkben, hisz az egyik tiszta, a másik »koszos«. Igen ám, de a nemes anyag nyújtotta transzformációs lehetőségek a nézőben a »piszok színeváltozását« segíthetik, vagyis annak elfogadását, hogy élelem befogadására alkalmas – még hozzá tiszta – tárgy az, amit

épp szemlél. Miért fontos ez? Ha netán nem sikerül, és a néző megmarad »a piszok filozófiájánál«, végső soron egy valódi kapcsolat felfedezésének pillanatát – a tiszta és piszkos fogalmak elmosódását – élheti át.

A *Food in situ* egy szintén tálalásra alkalmas kollekció, melynek konceptuális háttérében a gyökérzöldségek leveleit szokásszerűen érintő elutasító magatartás áll. Réthy Kati, a Szezon kert alapítója és kertésze révén olyan frissen szedett gyökérzöldségeket használtam fel a tálakon való lenyomatok kialakítására, melyeket ebben a formában a szupermarket-hez szokott vásárló egyáltalán nem lát. Nemcsak a répa, a cékla vagy a

11. kép. Gyeviki Hajnal: Jutalom, 2021 (fotó: Richard Usher)

12. kép. Gyeviki Hajnal: Lapát alakú tálaló, 2022 (fotó: Gyeviki Hajnal)

retek zöldjének gyökérhez képesti nagysága az érdekes (bár biokiskerti körülmények között valóban nem »nő« akkorára a gyökér, mint egy agyonvegyszerezett társáé), hanem maguk a gyökerek alakja, formája is. A tálalókat ezután puzzle-alakhoz hasonló módon két, illetve három részre metszettem el; a lenyomatnak éppen azokon a pontjain, ahol a bolti zöldségek egyes – egyébként ehető – részeit szokták levágni. A tálaló elemeinek illeszkedése révén a növényi részek így újból és újból összerakhatóvá válnak, erősítve ezzel a korábban hulladéknak tekintett részek fontosságának tudatát nemcsak a mi emberi életünk, de a teljes ökoszisztéma számára is.

Végül szeretném kiemelni, hogy egyik sorozat sem születhetett volna meg anélkül a tapasztalás nélkül, amit »második gyerekkoromként« is szoktam emlegetni, mégpedig azért, mert a tanyasi környezetben töltött covid-karanténok intenzív és interakciókban gazdag másfél éve rám, városi gyerekekre életre szóló tapasztalásként hatott.

Gyeviki Hajnal, 2023. február 1.³³

Sall Fanni

Sall Fanni közösségi művészeti projektje a Nyimi Öko Közösség tagjainak és önkénteseinek tájregenerációs munkájának dokumentálása, felismerve, hogy egy-egy nagyobb faültetés és más folyamatok, például a fák védelme és műcsozása, nyomot hagy a tájban, és önmagában is alkotófolyamatként értelmezhető mind a nyomhagyás mértéke, mind a folyamat elmélyülésre lehetőséget adó jellege miatt.

„A Nyimi Öko Közösség 26 hektáros területe a megvásárláskor egy erodált szántóföld volt, jelenleg pedig facsemetékkal teleültetett rét. Az elmúlt 10 év során több mint 4000 fát ültettünk el erre a területre. A fák védelme mindig nehézségbe ütközött, vadkárnak voltak kitéve, és a közösség erőfeszítései ellenére a legtöbb fa ugyan nem pusztult el, de nem is tudott megnőni, 10-20 centisen vegetált a fűben. A közösség évekig nem találta a jó választ a problémára, minden kisléptékű és ökológikus megoldás irracionálisan sok időbe telt volna. Reménytelenségünkben egy ponton felszabadultunk a nyomás alól, amit az óriási terület gondozása jelentett: Rájöttünk, hogy bármit csinálunk, csak javítani tudunk a helyzeten. Kísérletképpen egyedi vadvédelmi gallykupacokat kezdtünk építeni száraz gallyakból a csemeték köré. Az első vadvédelmi kupacokat 2019-ben készítettük el, azóta pedig folyamatosan építünk újakat, több száz fát megvédve.

³³ Az első és harmadik sorozat létrejöttének a MOME kerámiatervezés mesterszak egy-egy kurzusa adott lehetőséget, teret, kezdő lendületet. Köszönöm a segítséget. A második kollekció létrejöttét a Nemzet Fiatal Tehetségeiért Ösztöndíj támogatta.

A fák gallyakkal való körberakása többféle hasznot is hajt: árnyékot ad a fáknek, és a réten élő többi élőlénynek, lebomlásával gazdagítja a talajt, és persze véd az őzekkel és nyulakkal szemben. Emellett a falubeli tavaszi bozótirtás elégetésére ítélt fakupacainak is új értelmetadtunk.

Számomra mégis ez a folyamat elsősorban a fához való kapcsolódásról szól. Az építést a kezdetektől meditatív tevékenységként éltem meg, a csemetéket a favédelem kialakítása során ott töltött viszonylag hosszú idő után képes voltam felismerni, amiben segítettek a távolról is könnyen látható karakteres fakupacok is. Moti-

13–14. kép. Nyim, 2022.

Fotók: Ruprech Judit

váltabbá váltam, hogy visszamenjek, meglátogassam az adott fát, facsoportot, és nagyobb felelősséget tudtam vállalni egy-egy területért.

A létrehozott installációkat többször meglátogattam, tökéletesíttem, alakítottam, és közben rájöttem, hogy a gallykupacok építése számomra elmélyült alkotófolyamat.

Az első kupacok után közösségi tagokkal és önkéntesekkel kezdtünk építeni, így közös alkotások is létrejöttek, megjelenítve a közösségi tagok különböző karakterét is.

2021-ben a 10 millió Fa Alapítvánnyal együttműködve bekerítettük területünk egy 2 hektáros részét, ahol már nem kell tartanunk a vadkártól. Ezen a területen már nem fontos magasba nyúló vadvédelmi installációkat készíteni, viszont rendkívül hasznos vastagon gallyakkal mulcsolni a fákat. A korábbi vadvédelmi kupacokat egyesével átalakítottuk erre a célra.

A korábban szerzett tapasztalatra építve kísérleti céllal a faültető önkéntesek egy részét már buzdítottam rá, hogy tekintsék magukat alkotótársnak, a talajtakarás felépítésére gondoljanak úgy, mint a fával töltött minőségi időre. Az önkéntesek közül többen tudtak kapcsolódni a javaslatomhoz, és érdekes formájú mulcsvariációkat készítettek.

Az így elkészült famulcsolásokra közös alkotásokként tekintek, amiket dokumentálok is. Több önkéntes visszatért a területre, és pár hónappal később felismerte a fákat, amelyeket körbemulcsolt.

A fákkal való ilyenfajta elmélyült foglalkozás egyfajta meditáció, egy regeneratív természetművészeti program része, amelyet még tovább szövünk a jövőben.

Ajánlott olvasmányok

Davis, Heather –Turpin, Etienne (eds.) 2015. *Art in the Anthropocene: Encounters among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies*. London: Open Humanities Press.

Esszék, beszélgetések és tanulmányok gyűjteménye, átfogó forrás a kortárs környezetművészethez.

Ingyen letölthető: http://openhumanitiespress.org/books/download/Davis-Turpin_2015_Art-in-the-Anthropocene.pdf

<https://xtrorealm.hu/>

Az *xtro realm* csoport oldala betekintést nyújt abba, miként dolgozik egy kortárs művészetelméleti és társadalomkritikai alapokra épülő, interdiszciplináris környezetművészeti csoport.

Felhasznált irodalom

- Allen, Aaron S. 2011. Prospects and Problems for Ecomusicology in Confronting a Crisis of Culture. *Journal of the American Musicological Society*, 64/2: 414–24.
- Andrews, Malcolm 1999. *Landscape and Western Art*. Oxford, Oxford Univ. Press.
- Blanc, Nathalie – Benish, Barbara 2017. *Form, Art, and the Environment: Engaging in Sustainability*. London, Routledge.
- Bullot, Nicolas 2014. The Functions of Environmental Art. *Leonardo*, 47/5: 511–512. DOI: 10.1162/LEON_a_00828.
- Cosgrove, Denis – Daniels, Stephen 1988. *The Iconography of Landscape*. Cambridge, UK, Cambridge Univ. Press.
- Denes, Agnes 1993. Notes on Eco-Logic: Environmental Artwork, Visual Philosophy and Global Perspective. *Leonardo*, 26/5: 387–395.
- Gálosi Adrienne 2021. Nézegető. *Jelenkor Online*, <http://www.jelenkor.net/visszhang/2168/nezegeto>
- Ghosh, Amitav 2016. *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*. Chicago–London, University of Chicago Press.
- Hilton, James 1933. *Lost Horizon*. UK, Macmillan. (Magyarul: *A Kék Hold völgye*. Ford. Déry Tibor. Budapest, Athenaeum, 1936.)
- Hubbell, J. Andrew – Ryan, John C. 2022. Environmental art: creativity, acticism, and sustainability. In uők: *Introduction to Environmental Humanities*. London, Routledge, 147–168.
- Ingold, Tim 2000. *The Perception of the Environment*. Abingdon, Routledge.
- Kagan, Sacha 2012. *Toward Global (Environ)Mental Change: Transformative Art and Cultures of Sustainability*. Berlin, Heinrich Böll Foundation.
- Kastner, Jeffrey – Wallis, Brian 1998. *Land and Environmental Art*. London, Phaidon.
- Lucie-Smith, Edward 2004. Eco-art, then and now, foreward to JK Grande. In *Art Nature Dialogues*. New York, State Univ. New York Press, xi–xiv.
- Pepper, David 1996. *Modern Environmentalism*. London, Routledge.
- Taylor, Hollis – Hurley, Andre 2015. Music and environment: Registering Contemporary Convergences. *Journal of Music Research Online. A Journal of Musicaustralia*, 6: 1–18.
- Thornes, John E. 2008. A Rough Guide to Environmental Art. *Annual Review of Environment and Resources*, 33: 391–411. DOI: 10.1146/annurev.enviro.31.042605.134920.
- Tufnell, Ben 2006. *Land Art*. London, Tate.
- Wallen, Ruth 2012. Ecological Art: A Call for Visionary Intervention in a Time of Crisis. *Leonardo*, 45/3: 234–242.
- Wilson, Edward O. 1984. *Biophilia. The Human Bond with Other Species*. Cambridge, Harvard University Press.
- Wylie, John 2007. *Landscape*. Abingdon, Routledge.

**15. kép. Sall Fanni alkotása a pécsi Zöld Folt Közösségi Kert falában.
Fotó: Ruprech Judit, 2023**

KÖZÖSSÉGI VÁLASZOK

BEVEZETŐ A KÖZÖSSÉGI VÁLASZOKHOZ

Farkas Judit

A következő tanulmányok néhány konkrét, magyarországi közösségi példát mutatnak be. Ezek a kezdeményezések a humán környezettudományával azonos szemlélettel közelítenek a kortárs környezeti, társadalmi, gazdasági és etikai problémákhoz, és komplex választ igyekeznek adni azokra. Mindegyikükre igaz, hogy túllépve a technológiai optimizmuson – miszerint a modern tudomány és technológia kéz a kézben minden probléma megoldására képes – az együttműködésen alapuló közösségi válaszokban látják a megoldást. Közös felismerésük, hogy a jelen és a vágyott valóság között jelentős rés húzódik, a társadalmi szféra hiányosan működik, ami kihat a környezeti problémákra is. Mindannyian olyan társadalmi innovációt dolgoztak ki és életnek, ami kísérletet tesz az összes szereplő számára ideálisabb működésre (a társadalmi innovációhoz lásd Paunescu 2014).

Az együttműködést számos szerző nem opcióként, hanem éppenséggel megkerülhetetlen esélyként értelmezi. Andrew Hubbell és John Ryan egyenesen úgy fogalmaz, hogy az individualizmus és az önérték az antropocén és az ipari-kapitalista rendszer mozgatórugója, míg korábban ezek társadalomellenes értéknek és viselkedésnek számítottak.¹ Az individualizmus ráadásul szembemegy azzal, amit az evolúciós biológia és az ökológia tanít nekünk az együttműködés előnyéről akkor, ha hosszú távú sikert akarunk elérni. „Az antropocén megmutatja nekünk, hogy együtt kell működnünk, vagy meghalunk” (Hubbell–Ryan 2022: 50). A szerzők itt hozzáteszik azt is, hogy meg kell tanulnunk más fajoknak is beleszólást adni a Föld jövőjébe, mert mindenki egyformán fontos a bolygó életének fenntartásában (uo.). Tehát az együttműködést nemcsak az emberre, hanem minden létezőre értik. Anna Tsing ugyanilyen radikálisan fogalmaz: „Az életben maradáshoz minden faj esetében együttműködésre van szükség. Az együttműködés azt jelenti, hogy a különbségeken dolgozunk. [...] Együttműködés nélkül meghalunk” (Tsing 2015: 28). Ennek megértéséhez kitűnő és jól ismert példa a méhek fontossága: eltűnésükkel veszélybe kerül az élelmünk, az ökoszisztéma egészségeről nem is beszélve (Opperman–Iovino 2017: 12).

Az itt bemutatott közösségek valamilyen módon kapcsolódnak a világszerte jelen lévő environmentalizmushoz, lokális és globális kapcsolathálókat alkotnak;

¹ A kortárs (ökológiai) közösségek között jó néhány olyan akad, amelyek éppen ezért fordulnak a korábbi kultúrákhoz, ezeket nevezi a szakirodalom retradicionalista közösségnek.

1. kép. Nyími Öko Közösség, 2022. Fotó: Ruprech Judit

alulról szervező (grassroot) csoportok, akik alkalmazzák az e csoportokra jellemző DIY (csináld magad) módszereket. Alternatívát kínálnak az antropocén apokaliptikus vízójára, és egy új világgép, társadalmi képzet (social imaginary) kialakítására és elterjesztésére törekednek (Emmett–Nye 2017: 117–118).

E mozgalmak és közösségek egyik kulcskonceptiója a *lokalizáció*. A globális gazdaság energiafallo, természetromboló, a gazdasági és politikai hatalmat centralizáló folyamatai helyett, amit a folyamatos növekedés ideája éltet, a lokalizációra úgy tekintenek, mint ami decentralizálja és a helyi közösségek kezébe adja a hatalmat, a lokális erőforrásokat fenntartható módon használja, a gazdaság a közösség és a természeti környezet javát egyaránt szolgálja. A lokalizáció folyamata emellett képes ügyelni a világ komplexitására, az ökológiai, geográfiai és kulturális különbségekre, arra, hogy ami az egyik helyen működőképes, az nem biztos, hogy máshol is az. Ide sorolhatók az Átalakuló Mozgalmak (Transition Movements), a permakultúra, a közösségi kertek, az ökofalvak vagy az agrármozgalmak (például: Via Campesina, Agroökológia Mozgalom). A közös alapelvek okán számos hasonlóság, lokális szinten pedig nagy átfedés mutatható ki e mozgalmak között (Emmett–Nye 2017: 117–123).

Az alább bemutatásra kerülő közösségek másik kulcskonceptiója a *nem-növekedés* (degrowth) ideája. A nem-növekedés az alternatív gazdasági paradigma egyik központi elve, ami kritizálja a folyamatos gazdasági növekedésre való törekvést, a növekedés mindenképp feletti elvárását; a kortárs ökológiai-társadalmi problémák gyökerét ebben látja. A nem-növekedés támogatói számos módszert kidolgoztak, amivel a fenntartható gazdasági működés kialakítható lenne:

a fogyasztás csökkentése, a szemét minimalizálása, karbonsemlegesség elérése, energiahatékonyság, a születési ráta csökkentése, helyi élelmiszer fogyasztása, hulladékcsökkentés stb., és természetesen ezek kombinációja. A kutatók egyetértenek abban, hogy a legalapvetőbb változást a fogyasztási szokások és a társadalmi szerveződés terén kellene elérni (Emmett–Nye 2017: 123–128).

Ezekre az alapvető kihívásokra reflektálnak a következőkben bemutatott magyarországi közösségek is.

Ajánlott irodalom

Barton, Hugh ed. 2000. *Sustainable Communities. The Potential for Eco-Neighbourhoods*. London, Earthscan.

A könyv körbejárja a szomszédság fogalmát, annak eltérő értelmezéseit, majd felvázolja a működőképes, fenntartható közösségek lehetőségeit. Olyan területeket vizsgál meg, mint a közösség és szubszidiaritás, az erőforrások helyi kezelése és így tovább. Mindezt számos példával és esettanulmánnyal hozza közelebb az olvasóhoz.

Felhasznált irodalom

Emmett, Robert S. – Nye, David E. 2017. *The Environmental Humanities. A Critical Introduction*. Cambridge, MA – London, UK, The MIT Press.

Hubbell, J. Andrew – Ryan, John C. 2022. *Introduction to the Environmental Humanities*. Abingdon, Oxon, Routledge.

Oppermann, Serpil – Iovino, Serenella 2017. *The Environmental Humanities and the Challenges of the Anthropocene*. London, Rowman & Littlefield International.

Păunescu, Carmen 2014. „Current trends in social innovation research: social capital, corporate social responsibility, impact measurement Management & Marketing”. *Challenges for the Knowledge Society*, 9/2: 105–118. <http://search.proquest.com/docview/1618069421/fulltext/57DECA28D8814EB1PQ/1?accountid=15545>

Tsing, Anna 2015. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton, NJ, Princeton University Press.

A KÓSPALLAGI ÖREGHÁZ-PROJEKT MINT RÉSZVÉTELI AKCIÓKUTATÁS ÉS ÖKOLOGIKUS HELYI FEJLESZTÉS

Balogh Pál Géza – Kaszás Luca – Kiss Rebeka Márta

Bevezetés, munkánk definíciói

A Kóspallagi Öregház-projekt keretében végzett munkánkat legegyszerűbben talán részvételi akciókutatásként lehetne definiálni. Munkánk sok mindenben teljesen más, mint egy hagyományos módszerekkel dolgozó néprajzi kutatás, bár kétségtelenül van egy ilyen arculata is. Interjúzunk, fotózunk, archív fotókat digitalizálunk, tárgyakat gyűjtünk, ezeket adatoljuk, valamint a felgyűlt anyagot igyekszünk folyamatosan feldolgozni, archiválni egy majdani muzeológiai gyűjtemény megalapozására. Ugyanakkor számos olyan tevékenységünk van, mely inkább helyi közösségfejlesztésnek számít: rendezvényeket szervezünk, önkénteseket toborzunk, adományokat gyűjtünk, felújítunk és más közös fizikai munkákat végzünk. E tekintetben projektünk inkább egy helyi fejlesztési folyamat, mely szemléletében azonban közel áll az antropológiához, mivel a helyi, a helyhez szorosan kapcsolódó tudások ismételt használatba vétele áll a középpontjában (a helyi tudásról ld. Brosius 2009), a helyi közösség vágyait és szándékait helyezi a középpontba, a képességszemlélet, vagyis a helyben már meglévő képességek felfedezésének és aktivizálásának jegyében folyik (a képességszemléletről ld. Sen 2003; Málovics 2020: 103–107; Bajmóczy–Gébert–Málovics 2017). Központi célunk, hogy szeretnénk növelni a helyi önrendelkezést és egyúttal csökkenteni a külső függőségeket; létrehozni egy új, közösségibb működést, szorosabb, a különbségeket áthidaló emberi kapcsolatokkal; valamint hozzájárulni egy, a helyi természeti környezet adottságaival harmóniában élő közösség létrehozásához.

Ugyanakkor mi nemcsak a néprajzi kutatást, de egész kóspallagi jelenlétünk minden felsorolt elemét egy nagy megismerési folyamat részének tekintjük, melynek a lehető legtöbb részét igyekszünk dokumentálni is. Így születnek a helyi vályogostudást, táplálkozási tudást, de a helyi szinten túlmutató, a pályázati rendszer használatát illető vagy épp a közösségi működéseink tapasztalatait rögzítő, közös használatú dokumentumaink. Emellett egy ilyen folyamat során minden résztvevő saját magáról is folyamatosan ismereteket szerez, ugyanakkor folyamatosan változik is, új képességek birtokába jut, és felismeri gyengeségeit is – minderről a tanulmány végén még bővebben fogunk írni. Mindezek az elemek a részvételi akciókutatás fogalmához állnak közel, mely megközelítésnek

az is fontos jellemzője, hogy az alulról jövő, helyi igények szülik, és azok is határozzák meg kérdéseit, működését, ami szintén a kezdetektől jellemző munkánkra (a részvételi akciókutatásról ld. Udvarhelyi–Dósa 2019; Pataki–Vári 2011; Málóvics 2020: 75–108).

Az ökológiai szemlélet munkánkban többféle módon is megnyilvánul. Fontos célkitűzésünk az egykori paraszti életforma ökológikus elemeinek megismerése, a jelenkori gyakorlatba való visszaemelés. Ugyanakkor a tájház létrehozását tágabb értelemben is jellemzi az ökolokalista világszemlélet (az ökolokalizmusról ld. Norberg-Hodge 2000; Curtis 2003). A település múltjának megismerése a helyhez való kapcsolódást, a lokális, helyi identitás erősödését is szolgálja, emellett egy önrendelkező, szoros és mély emberi kapcsolatokkal jellemezhető emberi közösség alapjául is szolgálhat. Az egymáshoz és a természeti környezethez való valódi kapcsolódás jelenti az alapját a környezettudatos viselkedésnek és így az ökolokalista filozófiának is. Esettanulmányunk egy jelentős része tehát a közösségfejlesztési dimenziót is tárgyalja, mint az ökolokalista szemlélet alapvető részét.

A faluról

Kutatásunk helyszíne a Magas-Börzsöny kapujában, festői természeti környezetben fekvő Kóspallag. A 20. század közepéig a viszonylag elzárt, szűk határral rendelkező, nehezen megművelhető földjei miatt szegény település lakói Vácra, illetve Budapestre ingáztak munkát vállalni, illetve gombát és erdei gyümölcsöket árúsítani a piacokon. A szocializmus alatt a szervezett felvásárlás, majd feldolgozás által fellendített málnatermesztés jelentett jelentős bevételi forrást a település lakóinak. Emellett az erdőgazdálkodás jelent máig fontos bevételt, de sokan járnak a márianosztrai bányába és a börtönbe is dolgozni. A bakancsos turizmus kiszolgálására épülő szállásadás is része a település életének, de a határban található wellnesshotel is többeknek ad munkát. Napjainkban sokan járnak mind a Dunakanyarba, mind a tömegközlekedéssel is egyre jobban megközelíthető Budapestre munkát vállalni.

Műemlékvédelem, építőtáborok

Helyi munkánk kiindulópontját egy, a település magjában álló parasztház renoválása képezi. Az épület legrégebbi anyaga körülbelül 1860-as, egy része ekkor már biztosan állt. Tulajdonosa az épületen tudatosan csak apró átalakításokat végzett, két háború közti arculatát és egykori tárgyi berendezésének egy jelentős részét megőrizte. Az épület az évtizedek alatt nemcsak tulajdonosainak, a Czapák családnak és rokonságának adott otthont, de interjúink tanulsága szerint mérete és központi helyzete miatt sokszor szolgált a múltban is közösségi események helyszínéként. Emiatt sokszor érezzük úgy, munkánk nem is új funkciót ad az épületnek, hanem egy régi, egykor meglévő funkciót állít vissza. A telken álló

1. kép. Az építőtábor és gyerektábor résztvevőinek közös csoportképe, 2020

újabb építésű épület kocsmaként szolgált, így a falu lakóinak jelentős részének van az Öregház épületéhez fűződő emléke.

Jelenleg az épület felújítási szakasza zajlik. A csapat erős álláspontja volt kezdetektől, hogy mindent, amit csak lehet, önkéntes alapon, a saját kezünk munkájaként szeretnénk elvégezni, és csak arra veszünk igénybe pályázati forrást, amire okvetlenül szükséges. Eszerint is jártunk el: 2019 óta minden nyáron több alkalommal folynak építőtáborok. Ennek építészeti oldalról Gyüre Otília, majd a 2022-es évtől Ferdics Barnabás volt a vezetője, valamint számos alkalommal közreműködött Vajas Balázs is. Két alkalommal pályáztunk sikeresen a Népi Építészeti Pályázaton, amelynek segítségével a felújítási terveket, valamint a faanyagvédelmi munkálatokat és a nyílászárók felújítását végeztük el.

Az építés maga is egy tanulási folyamat a népi építészet mint ökológikus építészeti gyakorlat helyi formájáról. Számos helybeli tagunk később saját házát is vályog-technikákkal kezdte felújítani, melyben a tájházi önkéntesség során megszerzett tapasztalataikat is hasznosítják. De a felújítás más fontos funkcióval is bír, melyeket szintén időközben, a gyakorlati cselekvés során fedeztünk fel és tettünk tudatos gyakorlattá. Ez lett az egyik legfontosabb és leglátványosabb megjelenési felülete a csapatnak a szélesebb értelemben vett faluközösségben. A felújítások mindig nyitott kapuk mellett zajlanak, bárki bejöhet, körbenézhet, mi pedig mindig tudatosan ki is jelölünk valakit, aki szóba elegyedik a látogatókkal. Másrészt a külső önkéntesek toborzásának is ez a legfőbb terepe. Ekkor

lehet legjobban, testközelből megismerkedni csapatunk stílusával, dinamikájával, és eldönteni, valaki akar-e tartósan velünk dolgozni. Számos csapattag került be már így közösségünkbe. Harmadrészt a közös fizikai munka egy túl nem becsülhető hatással bíró közösségfejlesztési eszköz. A fizikai alkotás érzése egyrészt össze is kovácsolja a résztvevőket, ugyanakkor elkerülhetetlenül előhozza a különbségeket, konfliktusokat, melyek feloldása feladatot is jelent, siker esetén viszont szintén erősíti az összetartozás érzését.

Néprajzi kutatás

A klasszikus, néprajzi módszerekkel történő kutatás a kezdetektől, 2017-től munkánk egyik központi része. Szerveztünk több napos kutatótáborokat, valamint változó intenzitással folyamatosan készítünk interjúkat a falu lakóival, zömében az idősekkel.

A „helyi tudás” fogalma az évek alatt munkánk központi elemévé vált. A fogalmat meglehetősen kiterjesztett értelemben közelítjük meg. Része az, amit a kutatás „hagyományos ökológiai tudás” néven tart számon (Berkes 2018), de annál több is, részének tekintjük a helyi lakosság személyes és történeti emlékezetét is. Egy nagyon jelentős része szorosan kapcsolódik a helyi ökológiai környezethez: nemcsak a szorosan vett ökológiai és agrártudás (mint a kiterjedt gyógynövény- és gombaismeret, gyümölcsészeti, állattartási, növénytermesztési tudás), valamint a háziipari és kézműves, kisipari tudás, de egykor az életmód számos egyéb eleme (az építészet, a viselet) is erősen kapcsolódott a természeti környezethez (ld. Bali 2005). A helyi tudásban az egykori paraszti múlt tudása azonban nem válik el élesen a későbbi korok elemeitől, beszélgetőtársaink ugyanúgy hivatkoznak a szövetkezeti időszakban vagy azóta tanult agrártudásra is. Mikor helyi gyümölcsészeti szakértőkről érdeklődtünk, sokszor a tősgyökeres lakosok is fiatal, másodgenerációs beköltöző barátunkat ajánlották. A tudás egységet alkot hordozói fejében, csak kívülről nézve válnak el benne az „ökológikus”, a természettel való harmonikus létezést hordozó elemek, de sokszor ezek is hibriditásban léteznek az egyéb elemekkel. Kóspallagon például a kockaházak egy jelentős része is vályogból épült, a helyi tudásban meghúzott határok mesterséges kutatói konstrukciók, hordozóik fejében nem válik el ilyen kategóriákra.

A faluban végzett munka során erősen tapasztaljuk, hogy a falu tősgyökeres lakói egyfajta kisebbségi tudattal beszélnek saját tudásukról, azt nem értelmezik tudásként: „*ő, én nem tudok semmit*”. Mi azonban az antropológiai alapállásnak megfelelően mindenre és mindenkire kíváncsiak vagyunk, minden helyi lakos tudását meghallgatjuk, és rendezvényeinken is ezt a szemléletet közvetítjük. A helyi tudás alapvetően összefügg a közösségépítéssel is. Nemegyszer vettük észre, illetve derült ki a visszajelzésekből, hogy a helyi tudás feltárása, megosztása, a róla való párbeszéd elindulása indított el társadalmi csoportokon átívelő emberi kapcsolatokat. Amikor Budapestről érkezett önkénteseink helyi idősek-

2. kép. Gyümölcészeti témájú interjú, 2021 nyara. Vidák Brigi felvétele

kel járták gombák után kutatva órákon át a tájház mögötti erdőt, majd éjfélig hallgatták vezetőjük élettörténetét, akkor pontosan ez történt.

A helyi tudás azonban számunkra gyakorlati alkalmazhatósága miatt is fontos. Ebben is a helyi közösség igényei vezéreltek minket. A kutatói csapat meghívása eleve arra szólt, hogy egy olyan tájházat hozzunk létre, ahol a helyi tudáselemeket az érdeklődők el tudják sajátítani. Az évek alatt egyre világosabb lett, hogy a tájház aktív helyi magjának egy kitüntetett motivációja az, hogy a helyi tudás ökológikus életmódnak megfelelő elemeit megtanulja saját, napi életében alkalmazni, például bővíteni gazdálkodási, gombászati ismereteit. Miközben a helyi tudás elemeit is visszaforgatják a gyakorlatba, az eltérő tudásrétegek találkoznak is. Néhol persze ütköznek is, a permakultúrás gazdálkodás elemeit hallottuk már „kapingálásként” emlegetni, más esetekben viszont a beköltözők agrárismereteit komolyan számon is tartják, mint hasznos tudást.

Csapatunk eddigi legnagyobb volumenű kutatási projektje egy INTERREG pályázat keretein belül megvalósult gyümölcészeti kutatás volt, amely 2021 februárjától ugyanez év novemberéig tartott. Munkánk első lépéseként térképre vittük a település öreg gyümölcsfáit, majd azokról fajmentés céljából oltóveszszőket és szemzőhajtásokat szedtünk, melyek Drimmer Márton sopronkövesdi és Miskó Ferenc kondorosi faiskolájában kerültek szaporításra. Kutatásunk gerincét a nyári terepmunkánk jelentette. Ezen alkalmak során félig strukturált interjúkat készítettünk Kóspallag idős lakóival a gyümölcstermesztéssel és -fogyasztással kapcsolatos emlékeikről, tapasztalataikról. Interjúnk vezérfonalának alapját Szani Zsolt hasonló témájú kérdőíve jelentette (Szani 2014), melyet elő-

zetesen csapatunk is kiegészített további helyspecifikus kérdésekkel és egyéb felmerülő gondolatokkal. Kutatásunk „gyümölcse” novemberre elkészült kiadványunk lett, mely a „Bennem van a föld szeretete...” «Kóspallag gyümölcészete» címet viseli (Balogh–Kiss–Gonda–Werlein 2021). Munkánk zárásaként 2021. október végén megrendeztük a kóspallagi gyümölcészésnapot, ahol az elkészült kötet bemutatóján túl több gyümölcészeti témájú előadásra, kerekasztal-beszélgetésre került sor, valamint a szakmai programok mellett vetélkedők, gyerek-programok, moldvai táncház és bográcsban főtt ebéd is várta a látogatókat.

A gyümölcész kutatásban az egyik legnagyobb élményt a téma iránti lelkesedésben való osztozás jelentette. A gyümölcs-téma a maga egyszerűségében bizonyult igazán sokszínűnek, hiszen a gyümölcsökkel mindenkinek van valamilyen kapcsolata; a hagyományos agrártudáson túlmenve a téma kapcsán megismerhettünk rengeteg élettörténetet, anekdotát, egyéni megélést, szokást vagy éppen egyéni és közösségi traumát.

Közösségfejlesztés

A közösségfejlesztés eredetileg nem szerepelt elsődleges céljaink között. Hamar kiderült azonban, hogy céljaink megvalósulásához egy közösséget is létre kell hozni, akik magukénak tekintik a tájházat, vállalják fenntartását, és megtöltik majd programokkal. Így lett a magcsapat „botcsinálta” közösségfejlesztő, és kezdte el egyre jobban ennek a területnek a szakmai fortélyait is elsajátítani. Az is hamar kiderült számunkra, hogy az antropológiai nézőpont és a közösségfejlesztés rokon területek. Azokban a fejlesztésekben, melyek egy-egy ilyen folyamat eredményei lesznek, általában kifejezetten a közösségfejlesztési dimenzió az elsődleges, vagy ha fizikai beruházásról van szó, szükségszerűen együtt járnak az azt megtöltő közösség létrehozásával.

Minderre az a sajátos körülmény tett minket alkalmassá, hogy a kutatásba – ahogy helyben ismernek minket – a „néprajzos”, „tájházás” csapat (mely mára bőven nemcsak néprajzosokból, hanem szociológus, humánökológus, biológus, vidékfejlesztési agrármérnök és számos egyéb végzettségű fiatal szakemberből áll) meghívásra érkezett. A falu három civil szervezetének alapszabályában is szerepelt célként egy tájház létrehozása, azonban hiányzott körükből a néprajzi szaktudás. Így egy szerencsés találkozás, valamint a kutatás szakmai vezetője és két helyi vezető civil közt kibontakozó közös ötletelés és barátság jelentette a belépőt számunkra a faluba. Az ő meghívásuk teszi lehetővé hatékony munkánkat. Sokszor érezzük úgy, hogy állandó híd-szerepük nélkül nem is lenne keresnivalónk a faluban, de munkánk legalábbis sokkal kevésbé lehetne sikeres és beágyazott. A település múltját, jelenét, bonyolult emberi viszonyait elsősorban általuk kezdtük megismerni, és szerepük, bár megváltozott (mivel azóta az önkormányzat vezetőségét is ők alkotják), máig kulcsfontosságú.

Az évek során közvetítő szerepben is egyre többször találtuk magunkat. Ahogy a településen nő a beköltözés, egyre több olyan helyzet jött létre, ahol ránk

**3. kép. „Mesélő fényképek” – közösségi esemény
archív fényképekkel, 2019. február**

hárult a kulturális különbségekből adódó konfliktusok feloldásában való segítségnyújtás. Ez sem első pillanattól, tudatos módon volt része formálódó intézményünk missziójának, inkább a hétköznapi helyzetek során alakult ki, mint amikor például friss beköltözőknek magyarázzuk a helyiek szempontjait, vagy épp tősgyökeres barátainknak a beköltözők nézőpontját. Ebben ismét az antropológiai szemlélet jelentett fontos iránymutatást, ami miatt tudatosan nem foglaltunk állást egyik „oldal” mellett sem a felmerülő konfliktusokban, inkább a közvetítésre helyeztük a hangsúlyt. Az ilyen helyzetek sokasodásával jöttünk rá, hogy ez tudatosan vállalt missziónk kell hogy legyen.

Az előző részben már hangsúlyoztuk az akciókutatás és a közösségfejlesztés egybeolvadását. Az egyes személyes történetek összekapcsolódása új szinten formál közösséget: az emlékezetten keresztül. Ezt az emlékezetet és ennek az emlékezetnek az erejét szeretnénk felhasználni az Öregház újjáépítésekor. Ennek a gondolatnak egy nagyon kézzelfogható, jól érthető példája a kiállítandó tárgyak gyűjtése és adományozása. Kezdetben felhívásokat tettünk közzé, hogy kóspallagi, illetve kóspallagi kötődésű, feleslegessé vált tárgyakat gyűjtsünk az épülő tájház kiállításához, továbbá egy-egy megüresedő régi ház kipakolásánál és a lomtalanításoknál igyekeztünk szemfülesek lenni, és jellegzetes, a kiállítást gazdagító tárgyi emlékek után kutattunk. A kezdeti felhívásokat azonban egyre inkább felváltották a közösség tagjai felől érkező megkeresések és tárgyi felajánlások: „Szükségetek van-e régi komódra?”, „És ilyen van-e már a tájházban?”. A megkeresések számából és a már-már raktározási problémát jelentő adomá-

nyozott műtárgyak sokaságából az látszik, hogy a kóspallagi lakosság egyre inkább magáénak érzi az Öregházat, és személyes, történetekkel ellátott tárgyaikkal egyenként hozzá szeretnének tenni a közösség és a település történetét bemutató kiállításhoz. Bár a felújítás munkái miatt a tárgyak tárolása nehézkes, emellett csapatunkból egyelőre hiányzik olyasvalaki, aki a muzeológiai ág vezetését vállalni tudná, a még csak formálódóban lévő intézmény ennek ellenére már egy sokasodó muzeológiai gyűjtemény birtokosa.

Nemcsak a tárgyi adományok sokaságában, hanem egyszeri, sokkal direkterben a közösségfejlesztést célzó eseményeink sikerében is megnyilvánul Kóspallag lakosságának és az Öregház csapatának összefonódása. Ilyen volt a 2019 telén megrendezett „Mesélő Fényképek” esemény, ahol a településen 60 éve, Takács Lajos néprajzkutató által készített felvételek kapcsán kérdeztük ki az időseket. A képek elindították az emlékezés folyamatát, az idők történetmesélésbe, a képek magyarázásába kezdtek, a fiatalok pedig lelkesen kérdeztek tőlük az őket érdeklő témákról. Ez egy áttörő alkalom volt a két csoport életében: a lakosság idősebb tagjaiban is tudatosult, hogy a „tájházias fiatalokat” valóban érdekli Kóspallag múltja és jelene. Jó példa ez arra, hogy a helyi tudás megosztása tökéletes alapot jelent számos olyan rendezvényre, melyek hatékonyan tudják szolgálni a generációk összekapcsolását.

Hasonlóképp sikeres és előremutató, a falun belül kommunikációt és kapcsolatokat erősítő alkalom volt, a mikor vezetett facilitátorral falugyűlést szervezett a „tájházias csapat”. A cél itt az volt, hogy a lakosság véleménye, meglátásai, igényei alapján gondolkodjunk együtt a készülő Öregház koncepciójáról. Ekkor sok olyan résztvevő véleménye, igénye is megjelent, aki élethelyzete miatt nem tud önkéntesként részt venni, de a programok sokat jelentenek számára.

Rendezvények, táncház

A kezdetektől szervezünk rendezvényeket, éves nagyrendezvényünk a „Tájhási Nap”, de a falu egyéb rendezvényeibe is egyre jobban belefolyunk. A „Tájhási Napokon” a családi kézműves programok és a helyi tudást középpontba helyező programpontok mellett egy népzenei, világzenei programkínálat mellett döntött a csapat, melynek összeállításakor folyamatosan monitorozzuk a helyi igényeket és reakciókat. Így jött el hozzánk a Rimóci Rezesbanda, akit nagy lelkesedéssel fogadtak a helyi rezesekre még emlékező idők, vagy Bese Botond dudás, aki a helyiek által énekelt dalokat is lekövette dudajátékával. A világzenei vonal pedig a helyi és környékbeli fiatalokat szólította meg. A rendezvényeken szövődő, véletlen találkozásokból pedig már mi is láttunk szoros, tartós emberi kapcsolatokat, barátságokat, szerelmeket kialakulni.

A helyi-környékbeli igényekre való reflektálás hívta életre a hagyományteremtő jelleggel szerveződő kóspallagi táncházakat is. Táborainkban mindig nagy sikert arattak az esti improvizatív moldvai táncházak, közös éneklések, ilyenkor tudtak egymásra találni lelkes helyi zenészek, környékbeli táncosok, népzzenekedvelők

4. kép. Táncház a 2022-es Tájházi Napon. Győrei Zoltán felvétele

– tapasztaltak és amatőrök egyaránt. A havonta rendezett táncházakkal nemcsak a hasonló, jó hangulatú estéket kívánjuk rendszeresíteni, de még többek számára élvezhetőbbé tenni. Célunk egy olyan táncház megteremtése, amely mindenkinek lehetőséget ad a táncélmény megélésére. Ez a rendezvénysorozat egyfajta tisztelgés is a táncházmozgalom elindítói előtt, visszatérés annak gyökereihez; a szervezők nem titkolt célja, hogy ezeken az alkalmakon a néptánc is valódi közösségi élmény lehessen. A táncházakat megelőző énektanítás pedig több generációnak biztosít közös szórakozási lehetőséget, az idősebb helyiek a fiatalokkal együtt, szívesen vesznek részt a közös népdaléneklésben.

Személyes dimenziók, hatások a résztvevőkre

Akarva-akaratlanul, a helyi közösséggel való közös munka – vagyis a kutatás – során számos ponton kötődni kezdtünk mind a projekthez, mind egymáshoz, és kisebb-nagyobb mértékben mi, „tájházások” is részesei lettünk a kőspallagi közösségnek. A kutatótáborok alatt a múltból indultunk, ugyanakkor a személyes élettörténetek meghallgatásával és az Öregház történetének feltárásán keresztül mi is alakítói lettünk Kőspallag jelenének. A tanulási, közösségfejlesztési folyamat egy lényeges része a faluközösségben történő tevékenységgel párhuzamosan, a szorosabb baráti társaságot is alkotó „tájházas csapaton” belül is folyik. Minda-

zokat a módszereket, struktúrákat, melyekről a közösségfejlesztés részben szó volt, magunkon is alkalmazzuk. Ebben a belső csapatban is van egy folyamatos dinamikus változás, mi is alakulunk a projekttel együtt.

Amikor kóspallagi munkánkat mutatjuk be, állandó nehézség, hogy ne a legmélyebb személyesség hangján írjunk, hanem az objektív tudományosság mércéje szerint. Emiatt hiába folyik közös munkánk 6 éve, nem sok írásban tettünk kísérletet munkánk összefoglalására. Tipikusan azok közé az akciókutatások közé tartozunk, ahol nem a megjelent tudományos írásművek jelentik az elsődleges produktumot. Az írás zárásában mindenképp meg kell említeni egy hasonló folyamat személyes dimenzióját, hiszen a „kutatóra” nézve is átalakító erejű egy ilyen folyamat. Ebből a szempontból is egy tanulási, megismerési folyamat egész történetünk: az ember önmagáról való tanulásának, növekvő önismeretének története is. A munka során saját közösségigényünk is fontos motivációt jelent, a képességszemlélet pedig magukra a kutatókra is igaz, akik szintén folyamatosan új képességeiket fedezik fel és veszik birtokba. Az akciókutatás a kutatóra nézve is transzformatív folyamatot jelent, számunkra ezt is jelenti a Kóspallagi Öregház mint új helyi intézmény létrehozása.

Ajánlott olvasmányok

Nemes Gusztáv – Varga Ágnes 2014. Gondolatok a vidékfejlesztésről – alrendszerek találgatása, társadalmi tanulás és innováció. *Educatio* (3) 384–393.

A tanulmány egy átfogó modellt vázol a vidékfejlesztés működéséről, két részletes esettanulmányon keresztül. A szöveg mind vidékfejlesztési projektek tudományos értelmezéséhez, mind gyakorlati megvalósításukhoz jó támpontot jelenthet.

Udvarhelyi Éva Tessza – Dósa Mariann (szerk.) 2019. *A kutatás felszabadító ereje. A részvételi akciókutatás elmélete és gyakorlata*. Budapest, Napvilág Kiadó.

A kötet az első magyar nyelvű, átfogó szöveggyűjtemény a részvételi akciókutatás témájában. Egyaránt tartalmaz a témával kapcsolatos elméleti összegzéseket és problémaelemzéseket, valamint konkrét akciókutatásokról szóló esettanulmányokat. A kötetben magyarországi és nemzetközi esettanulmányokat egyaránt találunk, a laikus olvasót szöszedet segíti az értelmezésben, így bárkinek jó szívvel ajánlható, aki érintett, vagy érdeklődik a téma iránt.

Felhasznált irodalom

- Bajmóczy Zoltán – Gébert Judit – Málovics György (szerk.) 2017. *Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján*. Szeged, JATEPress.
- Bali János 2005. A középhegységi paraszt ökotípusa. *Ethno-Lore* XXII: 11–45.
- Balogh Pál Géza – Kiss Rebeka Márta – Gonda Bence László – Werlein Anna 2021. „*Bennem van a föld szeretete...*” *Kóspallag gyümölcsészete*. Kóspallag, Kóspallag Község Önkormányzata.
- Berkes, Fikret 2018. *Sacred Ecology*. (4. ed.) New York, Routledge.
- Brosius, Peter J. 2009. Mi számít helyi tudásnak? In Scheiring Gábor – Jávor Benedek (szerk.): *Oikosz és Polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan – Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomelméleti Kollégium – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Környezetjogi és Gazdasági Szakjogok Tanszék – Védegylet, 475–490.
- Curtis, Fred 2003. Eco-localism and sustainability. *Ecological Economics*, 46/1: 83–102.
- Málovics György 2020. Ökológiai közgazdaságtan, átalakulás, társadalmi részvétel. Szeged, JATEPress.
- Norberg-Hodge, Helena 2000. Hozzuk a gazdaságot haza! – Egy helyhez kötődő kultúra felé. In Lányi András (szerk.): *Természet és Szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet – Osiris Kiadó, 258–262.
- Pataki György – Vári Anna (szerk.) 2011. *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Sen, Amartya 2003. *A fejlődés mint szabadság*. Budapest, Európa Kiadó.
- Szani Zsolt 2014. *Etnopomológia. Népi gyümölcsészet a Palócföld nyugati határterületén*. Alsópetény, Zöldutak Módszertani Egyesület.
- Udvarhelyi Éva Tessza – Dósa Mariann (szerk.) 2019. *A kutatás felszabadító ereje. A részvételi akciókutatás elmélete és gyakorlata*. Budapest, Napvilág Kiadó.

ÖKOFALVAK

Farkas Judit

Az ökofalvak egy kisebb-nagyobb embercsoport tudatos törekvéseként létrehozott lokális közösségek. Lakóik célja, hogy a természeti környezetükbe a lehető leghatékonyabban és károsítás nélkül illeszkedő településeket hozzanak létre. Úgy vélik, hogy a nem kívánatos ökológiai–gazdasági–társadalmi folyamatok ellensúlyozásának eszköze a kisléptékű, önálló, hosszú távon fenntartható és közösségi alapú település- és életmód, amely lehetőséget ad arra, hogy megvédje a természeti környezetet, és értelmes emberi életet, jól-létet biztosítson.

Látható, hogy az ökofalvak az ökológiai gondolkodás és a közösségi lét keresztmetszetében állnak. Lakóik szerint az ökológiai válságra adható egyik legjobb válasz a közösségi létmód, mert a kortárs világ krízise egyben a társadalom és a közösség krízise is. Ahogyan azt az embernek a természethez való viszonyát vizsgáló elméletek állítják: a természettel való bánásmódunk a társadalom állapotát is tükrözi, az individualizáció és az elidegenedés a természettel és az emberrel kapcsolatos viszonyunkat is meghatározza.

1. kép. Nagyszékely, 2022. Fotó: Ruprech Judit

A nemzetközi és a magyarországi ökofalu-mozgalom története¹

A zöldmozgalmak és a megalkotott közösségek története hosszú múltra tekint vissza. (Összefoglalását magyarul lásd: Farkas 2014; 2017.) Az 1960-as évektől egyre szaporodtak azok az közösségek, melyek vallásuk tanításait, spirituális nézeteiket követve kezdtek környezettudatosan élni, és később az ökoközösségek, így a nemzetközi ökofalu-mozgalom mintáivá – ők maguk is ökofaluvá – váltak. Ilyen a skót Findhorn, a dél-indiai Auroville, vagy az egyesült államokbeli The Farm is. Ezek a közösségek már az 1960–70-es évek ellenkulturális-spirituális lendületében létrejöttek,² a kezdetektől fogva nagy hangsúlyt fektettek a természettel való harmonikus együttélésre, és az ökotudatos gondolkodás- és életmód, az ökofalu-koncepció, az ökofalu-megnevezés, mondhatni, „utolérte” őket.³ Az 1970-es években a környezeti mozgalmak megújulásával és megerősödésével, illetve a közösségalkotás új kísérleteivel egyaránt találkozhatunk. Közöttük tűntek fel az első ökofalu-kezdeményezések is. A fogalom maga már az 1970-es években megjelent: az ökofalu-mozgalom egyik történetírója szerint (Bates 2003) a *Mother Earth News* magazin (Hendersonville, Észak-Kalifornia) 1975-ben az irodája mellett organikus kerteket és energiatakarékos házakat kezdett létrehozni, amelyek oktatóközpontként is funkcionáltak, és 1979-ben kezdték ezt ökofalunak nevezni. Nagyjából ugyanebben az időben a németországi Gorleben városban tiltakozás indult el az oda tervezett nukleáris személtlerakó ellen. Az aktivisták kicsi, ökológiai alapokon nyugvó telepet hoztak létre, amit *Ökodorf*nak neveztek. A rendőrség ugyan eltávolította a táborát, de az idea megmaradt, és ökodorfbok kezdtek létrejönni országszerte. Szintén ekkor, az 1970-es években indult virágzásnak Dániában a cohousing-mozgalom, aminek fontos szerepe volt az ökofalvak létrejöttében is. Ezekről és a hozzájuk hasonló kezdeményezésekről kezdett hírt adni az 1980–90-es évek fordulóján Robert és Diane Gilman *In Context* című lapjukban (Seattle). Úgy vélték, hogy ezek a kezdeményezések modellként szolgálhatnak a fenntartható élethez. A lapot hamarosan felfedezte a *Gaia Trust* nevű szervezetet működtető Jackson házaspár, és megindult az együttműködés a lap, a szervezet és az ökofalu-projektek között. Az 1990-es éveket tekinthetjük az ökofalu-mozgalom felvirágzásának, ekkor

¹ Bates 2003; Borsos 2016; illetve magyar ökofalu-alapítók közlése alapján.

² A skót Findhorn faluban 1962-ben telepedtek le a formálódó közösség első lakói. Auroville-t (City of Dawn) 1968-ban alapította a francia származású Mira Alfassa (vagy ahogyan a tanítványai nevezik: The Mother). Auroville Sri Aurobindo hindu tanító tanításaira épült, és meglehetősen korán az ökológiai elvek megvalósítása felé fordult. A The Farmot pedig 1971-ben hozták létre Tennessee államban az erőszakmentességet és a Föld tiszteletét középpontba állító San Franciscó-i hippik (Meijeering 2006).

³ Magyarországon Krisna-völgy története alakult hasonlóan: a közösség vallása tanításainak megfelelően hozta létre életterét, amely kitűnően illeszkedett az ökofalu-ideába, ezért az 1990-es évek végén ők is csatlakoztak az ökofalu-mozgalomhoz, és elkezdték tudatosan erősíteni a település ökofalu-jellegét.

jöttek létre az első találkozók, amelyek lényeges előrelépést jelentettek a mozgalom történetében. Az első találkozót 1991-ben Dániában tartották, a találkozó célja az ökofalu-koncepció megfogalmazása és terjesztési stratégiájának kialakítása volt. A találkozó rámutatott, hogy több hasonló, de egymásról mit sem tudó kezdeményezés létezik. 1993-ban létrejött a dán ökofalu-háló, az első ilyen típusú hálózat, ami modellként szolgált a később induló nemzetközi ökofalu-mozgalom számára. 1994-ben jött létre a nemzetközi hálózat, a *Global Ecovillage Network* (GEN),⁴ amiben már a magyarországi Gyűrűfű ökofalu is részt vett alapító tagként. Az ökofalu-idea terjedését és így számos ökofalu létrejöttét nagyban segítette az internet térnyerése is: ez az az időszak, amikor a számítógépek és a világháló egyre többek számára hozzáférhetővé vált, ami pedig lehetővé tette a GEN-honlap széles körű elérhetőségét, és elősegítette a mozgalom terjedését, az ökofalu-minta továbbadását. 1995-ben a Gaia Trust és a Findhorn Alapítvány szervezésében és szponzorálásában jött létre az első nemzetközi ökofalu-találkozó Findhornban. Címe – *Ecovillages and Sustainable Communities. Models for the 21st Century* – pontosan megfogalmazta és kijelölte azt az utat, amin az ökofalvak járni akarnak. Ma már a világ minden részén léteznek ökofalvak. Ez adja sokszínűségüket is, hiszen nagyon eltérő klimatikus viszonyok és társadalmi berendezkedések között működnek, de ezen túl is számtalan ideológia, vallás és egyéb jellemző⁵ színesíti a palettájukat.

2. kép. Auroville, 2012. Fotó: Farkas Judit

Az első ökofalvakat Magyarországon a rendszerváltás után, az 1990-es évek elején alapították. Legtöbbjük – alapítóik révén – kapcsolatot mutat a késő szocialista korszak földalatti zöld- és alternatív társadalmi mozgalmával (ehhez lásd: Farkas 2014): az ökofalu-gondolat már ezekben a körökben megfogant, majd a rendszerváltás után előálltak azok a körülmények (formális szervezetek megalapításának lehetősége, pályázati források, olcsó földvásárlási lehetőség stb.),

⁴ <https://ecovillage.org/>

⁵ Művészeti kolónia, öko high-tech csoport, reprimítivizáló közösség, nyitott oktatóközpont, zárt, elvonuló közösség és így tovább.

amelyek lehetővé is tették az első ökofalvak megtervezését és kivitelezését. A legelső kezdeményezések Galgahévízen (Galgafarm), Gyűrűfűn, Visnyeszéplakon és Drávafokon jöttek létre. Az 1990-es évek második felében csatlakoztak az újabb, közben kialakuló ökofalvak, először Krisna-völgy, a gömörészőlősi kezdeményezés és Agostyán-ökofalu, majd a kétezres évektől Máriahalom Biofalu, a nagyszékelyi közösség, Magfalva, a Szeri Ökotanyák Szövetsége, a Nyími Öko Közösség. Őket az informális Magyar Élőfalu Hálózat (MÉH) köti össze, lásd: www.elofaluhalozat.hu.⁶ Lakosságuk közösségenként a 10–15 főtől a 150–160 főig terjed, jelenleg összesen körülbelül 500-an élnek a magyar mozgalomhoz tartozó településeken. Az ökofalvak sokszínűsége a magyar ökofalvakra is jellemző: e közösségekben vannak közös pontok, célok, a megvalósítás mikéntje és sikere azonban nagyon eltérő (részletesebben lásd Farkas 2014). A magyar ökofalu-paletta diverzitásából következik, hogy – legalábbis mikroszinten közelítve – igen nehéz általánosításokat megfogalmazni róluk. A hazai ökofalvakba költözők elsősorban városi értelmiségiek, akiknek kiköltözését nem gazdasági okok motiválják, hanem egy erkölcsi, kulturális vagy ideológiai értelemben vett jobb élet kialakításának célja.

3. kép. Magyar Élőfalu Hálózat. Grafika: Farkas Zsuzsanna

⁶ Hogy miért nem az ökofalu szó szerepel a megnevezésben, annak oka egyfelől az öko-előtag degradációja, másfelől a mozgalmon belüli többféle, eltérő ökofalu/élőfalu definíció megléte. Az élőfalu-mozgalom megnevezés mellett hosszas viták és egyeztetések után döntöttek, de a mozgalom több tagja továbbra is használja magára az ökofalu megnevezést.

A SUNNY HILLS OF ISTRIA ÖKOKÖZÖSSÉG BEMUTATÁSA

A 2014-es alapítású közösség Szlovéniában, Hrvojiban található, a szlovén–horvát határ közelében. A második világháború után szinte teljesen elnéptelenedett Hrvoji faluban közösen vettek meg egy épületet együttlakás céljára a közösség alapító tagjai. Sunny Hills tehát egyszerre tekinthető ökofalunak és co-housingnak. (A co-housing olyan lakóhelyet jelent, ahol emberek önszántukból alkotnak lakóközösséget, és maguk szervezik a közösségük életét. Az általuk meghatározott mértékben közös tereket hoznak létre, feladatokat, tevékenységeket osztanak meg egymás között. Lásd Takács-Sánta 2017.)

A közösség fenntartható megoldásokra törekszik, például a következőkre: részleges ételmiszer-önellátás, autó- és eszökmegosztás, tárgyak megjavítása és újrhasználata, ökológikus szennyvíztisztítás, szürkevíz-felhasználás, komposztálás, vegyszermentesség, hulladékcsoökkentés. Az ételmiszer-önellátásra törekvés zöldség- és gyümölcstermesztést, kecske- és tyúktartást, illetve kisebb arányban gyűjtögetést (gombák, vad gyümölcsök) foglal magában. Két hektáron gazdálkodnak, permakultúrás elvek alapján, a földet bérlik. A zöldségtermesztésben a leginkább sikeresek; az ételmiszer-önellátásnak ezt a vonatkozását gyakorlatilag teljes mértékben megvalósítják. Eladásra nem termelnek, csak saját maguk és az általuk szervezett programok, rendezvények számára. Amit nem tudnak maguk megtermelni (például gabonafélék, olajok), azt is igyekeznek fenntartható forrásból beszerezni.

A kezdeményezés tagja a Nemzetközi Ökofalu Hálózatnak (GEN). A közösség alapító tagjai által létrehozott Sunny Hills Egyesület workshopokat, konferenciákat, ifjúsági táborokat, elvonulásokat szervez, illetve ilyen jellegű eseményeknek ad helyszínt, természeti környezetben; bevételei egy része is ebből származik. Ezen túl a közösség minden tagjának van részmunkaidős vagy teljes állása Koperben, Ljubljanában vagy home office-ban (van közöttük például író, pszichológus, szervező a GEN-nél, vasúti alkalmazott). A közösség több tagjának bevallása szerint a Covid óta megnövekedett home office-lehetőségek az ő életüket is megkönnyítik.

A közösséget hat magtag, több lazábban kapcsolódó tag és számos, még lazábban kapcsolódó érdeklődő alkotja. (Utóbbiak például szimpatizánsok, illetve rendszeresen visszajáró, szlovén és egyéb nemzetiségű önkéntesek, akik szintén részt vesznek valamelyest a közösség életében.) Elképzeléseik alapvető eleme a közösségi működés is, melyet elsősorban a GEN ajánlásai alapján igyekeznek megvalósítani. A közösség önmeghatározása szerint bázisdemokratikus alapon működik. Vezetőjük hivatalosan nincs, tevékenységi körök szerinti felelőseik azonban vannak. Működésükhöz tartozik például a heti egyórás gyűlés, ahol javaslattetelek és azok megvitatása alapján döntenek saját ügyeikben. A közösségbe való belépésnek (a hasonló értékrenden kívül), illetve a kilépésnek nincsenek szigorú szabályai. A kilépők a közösségi épületbe beletett pénzüket arányosan visszakapják.

A közösségnek saját bevallása szerint problémát okoz például az alacsony taglétszám és a tagok gyakori fluktuációja. Ezeknek az – egyébként számos ökoközösséget érintő – problémáknak a feltételezett okai a következők: megfelelő vezetés hiánya, nem teljesen tisztázott struktúra és határok, feloldatlan személyközi konfliktusok,

illetve az ökoközösség-választás kapcsán is megfigyelhető „fogyasztói viselkedés”: sok, ökoközösségben élni vágyó ember számos ökofalut meglátogat önkéntesként, mielőtt döntene, a kiválasztott közösséget pedig aránylag könnyen ott hagyja, ha problémákat tapasztal.

Szöveg és fotók: Szenderák Gabriella, 2023

4. kép. Közösségi tér és szabadtéri konyha, Sunny Hills of Istria. Szenderák Gabriella felvételei, 2023

Válság és ökofalvak

Az ökofalvak létrejötte már a kezdetektől fogva egy várható (mások szerint folyamatában lévő) krízisre adott reakció volt: lakóik úgy vélik, hogy a jelenlegi ökológiai, gazdasági, társadalmi és morális folyamatok katasztrófába sodorják a Földet és az emberi társadalmat. Az ökofalu-konceptióban a negatívként megítélt folyamatok (globális gazdaság, globális hatalmi elit, fogyasztói kultúra, ökológiai krízis, deprimált vidék, városiasodás, újkori rabszolgaság stb.) kritikája húzódik meg, amire radikális életreform-kísérlettel válaszolnak. Tehát az ökofalvak szerveződésének egyik motivációja a világ jelenlegi folyamatainak fenntarthatatlanként, önpusztítóként való értelmezése és ebből következően egy komplex összeomlás víziója, ezért érdemes áttekinteni válságfelfogásuk szélesebb kontextusát (a kríziskonceptióhoz lásd: Farkas 2022).

Bizonyos természettudományos és környezettörténeti írások a 20. század második felét, egészen pontosan a második világháborút követő időszakot úgy írják le, mint a technológiai optimizmus és ugyanakkor az ökológiai tudatlanság korát (lásd Carson 1962; Lovelock 1979; összefoglalóan: Guha 2000). Ezen azt értik, hogy a háború után bekövetkező gyors tudományos és technológiai fejlődés számos problémára kínált megoldást (betegségek, élelmezés, energia, gépésítés stb.), és megalapozta, illetve tovább növelte a fejlődésbe és a tudományba vetett hitet. Emellett felesleges aggodalmaskodásnak tűntek azok a hangok,

5. kép. Lakóház, Nagyszékelyi Ökoközösség. Fotó: Farkas Judit, 2010

amelyek a fejlődés mögötti környezeti problémákra hívták fel a figyelmet. Az egyik ilyen szerző, Rachel Carson 1962-ben kiadott *Silent spring* című könyve volt az, amely képes volt sokakkal megértetni a problémát, és ennek köszönhetően elindítani az 1970-es évek nagy zöldmozgalmait, és szélesebb körű társadalmi aktivitást kiváltani. Ennek a folyamatnak részesei az ökofalu-mozgalom fent említett előzményei.

A változás tetten érhető volt a kortárs kockázatfelfogás változásában is, melynek lényege röviden a következő: a modernitást a tudományban és a technikában való bizalom, a fentebb már említett technológiai optimizmus jellemezte, és a jóléti társadalmak fő értéke az erre alapozó biztonság volt. Ebben alapvető fordulatot hozott például az atomenergiával, vegyi anyagokkal, ökológia veszélyekkel kapcsolatos problémák láthatóvá válása. A posztmodernitás újfajta kockázatokkal köszöntött be, és – többek között – éppen a tudomány és a technika okozza ezeket az új kockázatok: az újfajta technológiák átláthatatlan kockázatait és következményeit, illetve a tudomány szintén átláthatatlanná és ellenőrizhetetlenné vált fejlődése (Szijártó 2008: 37–38; Castells 2006: 227–228). Ezek a folyamatok a mozgalomban résztvevők véleménye szerint a globális kapitalista gazdasági rendszerrel kart karba öltve, a természeti környezet és erőforrások tönkretételével, az egyenlőtlen elosztással és a társadalmi igazságtalansággal együtt végül összeomlás felé vezet a világot. (A kockázat kulturálisan meghatározott voltához lásd Beck 2003; Douglas–Wildavsky 1982; Douglas 1986; ösz-

szefoglalóan Szijártó 2000; 2008). Láthatjuk tehát, hogy az ökofalu-mozgalom már korai szakaszában sem állt egyedül a világról való gondolkodásával, hanem illeszkedett egy szélesebb körű felfogásba. (Ami azonban, összességében, továbbra sem képezte a társadalom világképének számottevő részét, ehhez majd a 2020-as évek válságai kellettek.)

A 20–21. századi krízisek oka és egyben legfontosabb jellemzője tehát, hogy erre az időszakra már rendkívül komplex kockázati rendszerek alakultak ki, amelyek egyre szélesebb körben hatnak, értve ezen a térbeli kiterjedést és az emberi és társadalmi élet összes aspektusát. Számos kortárs kutató egyetért abban, hogy a 21. században újra kell gondolnunk a válságok léptékét, és egyre inkább globális szintén kell gondolkodnunk, azaz meg kell értenünk azt, hogy a lokális krízisek helyett egyre többször kell globális válságokkal megküzdenünk (lásd O'Brien–Lousley 2017). Joseph Masco azt is hozzáteszi, hogy „mindez alapvető kérdéseket vet fel az emberi észlelésről, emlékezetről és egy planetáris léptékű problémához szükséges vízió feltételeiről” (Masco 2017: 70). Azaz: képesek vagyunk-e nagyobb (globális) összefüggéseiben megérteni világunk működését, és – léptéket váltva – felkészülni a jövőre?

Az ökofalvak egy ilyen radikálisan új vízió megvalósításán dolgoznak. Az ökofalu-lakók válasza e bizonytalanságok és veszélyérzet kialakulására egy új életmód-kísérlet, a kockázat kezelésének alternatívája az ökofalu-konceptióval, annak életmódelemeivel és közösségfelfogásával.

Bár az eddigiekben egy komplex válságra való készülésként értelmeztem az ökofalvakat, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az ideköltözők mindemellett a természettel harmóniában megvalósuló, egészséges életre vágnak, amit nemcsak maguknak, hanem a következő nemzedékek számára is biztosítani szeretnének. Az ökofalu-elgondolásnak tehát fontos jellemzője a jövőorientáltság.

Az ökofalvak jellemzői

Ahogy a fejezet bevezető részében láttuk: az ökofalu egy csoport tudatos törekvéseként létrehozott, megalkotott közösség. (A megalkotott közösségekhez lásd: Manzella 2010; Meijering 2006; Miller 2010; Shenker 1986; Takács-Sánta 2016; Todd 2013.) A csoport tagjai elsősorban nem rokoni kapcsolatban állnak egymással, hanem az ideológia mentén találkoznak és szerveződnek közösséggé. Olyan települést szeretnének létrehozni, ami a természeti környezetébe a lehető leghatékonyabban és annak károsítása nélkül illeszkedik. Ennek érdekében természetbarát technikákat használnak és ökológikus életmódot folytatnak az életük minden területén (építészet, hulladékkezelés, szennyvíztisztítás, gazdálkodás, háztartás, közlekedés; visszafogott fogyasztás, önkéntes egyszerűség, újrahasznosítás). Mindezt helyben tartják megvalósíthatónak, elgondolásuk alapja a lokalizáció, a lokális, önellátó, autonóm közösség. Ezzel a modern társadalmak ún. új áttekinthetetlenségére reflektálnak: a rendszer egyszerűsítésének célja, hogy növelje a biztonságot. Úgy vélik, hogy a nem kívánatos ökológiai–gazda-

sági-társadalmi folyamatok ellensúlyozásának eszköze a kis léptékű, önálló, hosszú távon fenntartható és közösségi alapú település- és életmód, amely lehetőséget ad arra, hogy megvédje a természeti környezetet, és értelmes emberi életet, jól-létet biztosítson. Ez egyben függetlenséget is biztosít az uralkodó rendszerekkel szemben, és túlélési esélyt az esetleges összeomlás esetére. Ahogy az ökofalusiak megfogalmazzák, a cél „leválni a köldökszínóról”, azaz a függést okozó infrastrukturális és szociális hálóról. Életmódjuk kulcseleme az önellátásra való törekvés, aminek több indítéka is van, és ezek mindegyike szorosan kapcsolódik a biztonság, illetve a kockázat kérdéséhez: ha a táplálkozás példáját tekintjük, akkor az ökofalusiak szerint a saját kezűleg megtermelt élelem egyfelől függetlenné tesz az ipari mezőgazdaságtól, az élelmiszeripartól és a kereskedelemtől, amelyek esetleges összeomlása esetén az emberek élelmiszer-ellátása lehetetlenné válna, másfelől pedig a saját termelés egészségügyi-leg biztonságosnak tekintett, „tisztá”, kockázatmentes ételmezt biztosít.

A természet szeretete és védelme, a természettel való harmóniában élés mellett a közösségben élés legalább olyan fontos motiváció számukra; a mozgalomban jelentős a közösségről folyó diskurzus, erős a közösség utáni vágy, a mindennapi élet egyfajta kommunisztikus víziója (Halfacree 2007: 132).

Az ökofalu-koncepció alapját képezik az olyan tudományos eredmények, mint a fenntarthatóság elméletei, a rendszerelmélet, az alkalmazott ökológia, a humánökológia stb.⁷ Emellett az ökofalu-mozgalom sokféle ideológiai-spirituális világbépből is táplálkozik (környezetfilozófiai irányzatok, ökospiritualitás, zöld vallásosság stb.).⁸ Ezek mindegyikében fontos az ember és a természet viszonyának újraértelmezése és az ember felelősségének hangsúlyozása.

Valószínűleg egyetlen ökofalu sem felel meg teljes egészében a definícióknak, a legtöbb meghatározás tehát nem a meglévő ökofalvak szintézise, hanem sokkal inkább célkitűzéseket, irányokat fogalmaz meg. Ők maguk is tisztában vannak azzal, hogy jelenlegi életmódjuk még nem tekinthető önellátónak, függetlennek, ezért sokkal pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy az önellátás, a függetlenedés, az autonómia kísérletezése folyik. Jól tudják (különösen, akik már próbálják/próbálták), hogy ez az elképzelés és törekvés meglehetősen utópikus, ezért egyformán hangsúlyozzák kísérletjellegét, de e kísérlet fontosságát is.⁹

A magyar ökofalvak változatos módon és helyen jöttek létre. Kihalt település helyén építették fel Gyűrűfű ökofalut, kihalt félben lévő település helyén pedig Visnyeszéplakot. Zöldmezős beruházásként jött létre Krisna-völgy, Magfalva és a galgahévi ökofalu. Nem annyira településként, mint inkább oktatóközpontként működik a Természetes Életmód Alapítvány telephelye Tata-Agostyánban, az Ormánság Alapítvány Drávafokon, a gömörszőlői oktatóközpont és a Biofalu

⁷ Az ökofalvakban nem egy, tudományos munkát is végző lakost is találunk, akik előadásokkal, írásokkal maguk is hozzájárulnak az agrártudományi, ökológiai, fenntarthatósági stb. tudományos diskurzusokhoz.

⁸ Ehhez lásd kötetünk „Környezetfilozófia”, illetve „Vallás és ökológia” című írásait.

⁹ Erre utal az ökofalu-alapító Kilián Imre egyik tanulmányának címe is: „Lombikba zárt fenntarthatóság” (Kilián 2007).

6. kép. Krisna-völgy, 2013. Fotó: Farkas Judit

Máriaalom-faluban. Nem önálló településként, hanem egy meglévő faluba beköltözve jött létre a Nagyszékelyi Község és a Nyimi Öko Község. A magyar palettán az ökotanya típusát képviseli a Szeri Ökotanyák Szövetsége.

Adminisztratív értelemben nem beszélhetünk önálló ökofaluról Magyarországon. Még azok a közösségek is, amelyek önállóan, zöldmezős beruházként (Krisna-völgy, Galgahévízi ökofalu, Magfalva) vagy kihalt falu helyén (Gyűrűfű) jöttek létre, egy közeli településhez tartoznak közigazgatásilag.

A magyarországi ökofalvakra is igaz, hogy az ideális ökofalu-elgondolásnak egyes részleteit tudták többé-kevésbé megvalósítani. Itt is jellemző, hogy az önellátás víziója az egyik legfőbb prioritás a közösségépítésben, de azt is jól tudják, hogy a helyi önellátás rendkívül nehéz és időigényes. (Az önellátás és a közösség kérdéséhez lásd: Christian 2004.) A magyar közösségek között Krisna-völgy és Visnyeszéplak áll legközelebb a teljes étel-miszer- és energia-önellátáshoz, az utóbbiban még Gyűrűfű és a galgahévízi ökofalu is jeleskedik. Az önellátás egyik fontos eleme a helyben megélés, ami azonban a legnagyobb kihívás a magyar ökofalvak, ökoközösségek számára.¹⁰ Jelenleg viszonylag kevesen találták meg azt a megélhetési formát, ami helyben is megvalósítható, ők leginkább mezőgazdasági termékeikből, turizmusból és oktatási tevékenységből élnek meg. Néhányan pályázati forrásokat felhasználva biztosítják megélhetésüket. Határesetet jelentenek azok, akik ugyan nem ingáznak mindennap, de mégsem a helyi erőforrásokból élnek, mint például az informatikusok, de találunk

¹⁰ Ahogyan a hozzájuk hasonló helyen, kis településeken, zsákfalvakban élők számára is.

közöttük online dolgozó pszichológust, oktatót, fordítót is. Az ingázók napi utazással a közeli településeken, mások heti ingázással távolabbi városokban dolgoznak. Többen támaszkodnak a szociális ellátásokra, amit alkalmi munkákkal egészítenek ki. A saját termelésű ételmszer a háztartások legtöbbje számára fontos alapot jelent.

Önálló iskolával jelenleg csak Krisna-völgy rendelkezik (ahol jelenleg, 2023-ban 100 fős lakosságból 30 a gyerek), itt viszont a teljes spektrum (óvoda, általános iskola, középiskola, főiskola) megtalálható. A gyerekek létszámát tekintve érdemes kiemelni Visnyeszéplakot is, ahol a lakosságnak fele (körülbelül 100 fő) gyerek. A település ennek köszönhetően sokáig saját iskolával rendelkezett, ami azonban néhány éve megszűnt. A többi közösség gyermekei (közösségekként 3–10 fő) vagy a közeli települések oktatási intézményeibe járnak, középiskolába pedig távolabbi városokba mennek, vagy pedig magánoktatásban vesznek részt.

Bár az ökofalusiakat (és egyáltalán: minden, ideológiai elvek mentén vidékre költözőt) a többségi társadalom leginkább kivonulóknak tekinti, a lépést pedig menekülésként értelmezi, az ökofalu-lakók tiltakoznak e meghatározások ellen, és a világ társadalmi-ökológiai rendszerébe mélyen beágyazott résztvevőknek tekintik önmagukat, akik a mindennapi élet működőképes alternatíváit keresik, amely elvezet a szélesebb társadalmi jóhoz. Többségük példát kíván nyújtani: egy élhetőbb, emberibb és főleg hosszú távon fenntartható élet modelljeként fogalmazzák meg az ökofalut. Tudásukat sokféle módon igyekeznek átadni: tanfolyamokon, képzéseken, önkéntes programokkal, gyakorlati módszerekkel és tudományos munkával egyaránt. Ugyanakkor legtöbbjüknek nincsenek illúzióik az ökofalu-koncepció széles körű elterjedését illetően. Ahogyan egy, a magyar élfalu-mozgalomban régóta tevékeny szereplő megfogalmazta:

„Szerintem rengeteg eredményünk van, de csak azok számára hasznosítható, akik átlépnek egyik dimenzióból a másikba. Abban a fogyasztói dimenzióban, amiben az emberek élnek, semmi sem hasznosítható abból, amit mi csinálunk. Van egy piacra dobható termékünk, ami egy tudás, amire semmiféle kereslet nincsen. Egyszerűen nem vagyunk versenyképesek a mi gondolkodásmódunkkal a kultúra piacán. [...] Az, hogy van néhány deviáns ember, beleértve magamat is a deviánsok közé, aki próbál valamit csinálni, ez a világ folyásán semmit nem fog változtatni” (L. T., 1998).¹¹

Hasonló eredményre jutott Karen Bubna-Litic egy ausztrál ökofaluról szóló munkájában 2008-ban: úgy vélte, hogy az ökofalvak periférikusak maradnak a fenntarthatóságról folytatott mainstream vitákban, általában úgy tekintenek rájuk, mint helyes és jó gyakorlatra, ami azonban nehezen kivitelezhető (Bubna-Litic 2008: 93). Az ökofalvak lehetőségeiről és korlátairól vitázott Takis Fotopoulos és Ted Trainer (Fotopoulos 2000; Trainer 2002), Karen Litfin pedig 2011-ben így határozta meg az ökofalvak helyét: „Az ökofalu nem az egyetlen válasz a fenn-

¹¹ A rövidítés az idézett beszélgetőtárs nevének kezdőbetűit és a beszélgetés évszámát jelölik.

7. kép. Nyimi Öko Közösség, 2022. Fotó: Ruprech Judit

tarthatósági krízisre, csak egy a sok közül – és nekünk minden válaszra szükségünk van” (Litfin 2011: 139).

Akkor mégis mi lehet az ökofalvak jelentősége? Az, hogy ők már évtizedek óta gyakorolják, élék azt, amibe mások esetleg most vágnak bele. Ahogyan egy, e közösségeket jól ismerő beszélgetőtársam megfogalmazta, „érdemes azokra a problémákra figyelni, amivel e közösségek, azok lakói küzdenek és küzdöttek az évek során” (M. K., 2021). Úgymint: a településen vagy közelében megtalálható iskolák minősége vagy még inkább a hiánya; hogy az iskolák hiánya miatt a gyerekek hamar kikerülnek a családból; mi történik, ha fizikailag legyengül valaki akár betegség, baleset miatt, vagy mert idős; mi történik akkor, ha a távol élő szülők gondozásra szorulnak; hogyan kezelhetők azok a helyzetek, amikor az egyén csalódik a közösségben vagy az életmódban; mi a helyzet válás esetében; vagy ha nem talál magának megfelelő párt a közösségben. Miként lehet megtalálni az egyensúlyt az ideológia, az elvek és a megvalósíthatóság, a valóság között, úgy, hogy ne törjenek össze testileg és lelkileg.¹² „Nem azért kezdtük ezt az életet, hogy összetörjünk, hogy testileg-lelkileg nyomorékok legyünk, és végül megutáljuk az egészet. Boldogan akarunk élni” (K. E., 2010). Az ökofalvak, öko-közösség tagjai mindebben már hosszú távú tapasztalatot szereztek, jó esetben megtalálták az egyensúlyt az életükben, és segíthetnek abban, hogy az újonnan érkezők ne kövessék el ugyanazokat a hibákat.

¹² A közösségekben erős a fluktuáció, aminek okai – többek között – az itt felsoroltak.

Utószó

Amikor 2007 táján elkezdtem kutatást folytatni a hazai ökofalvakban,¹³ majd pedig erről a kutatásról beszélni, minden alkalommal részletesen el kellett magyaráznom, hogy mi az az ökofalu, milyen környezeti-gazdasági és társadalmi problémákra reflektál a létezésük, és mit takar az ökológiai életmód. A növénytársítás, a komposzttoalett, a mulcsozás vagy a bevásárlóközösség jobbára ismeretlen fogalmak voltak. Ez a világkép és életmód egyfelől érdeklődést, kíváncsiságot, másfelől viszont értetlenkedést váltott ki a hallgatóságból. Az ökofalusiakat sokan – ahogyan Karen Litfin amerikai politológus fogalmazott – utópikus menekülőknak (*utopian fugitives*) (Litfin 2011: 136), életüket pedig hóbortos extremitásnak tekintették. A környezeti diskurzusokban, így az ökofalusi narratívában is gyakran fellelhető apokaliptikus jövőkép sem segítette elő az elfogadásukat, a világot ostorozó profetikus beszédmód pedig sokakat kifejezetten eltántorított tőlük. Az általuk összegyűjtött tudás és tapasztalat csak egy szűk réteg számára volt fontos.

Így ment ez hosszú évekig, egészen a 2010-es évek végéig, 2020-as évek elejéig, amikor is szinte egy csapásra megváltozott a helyzet: a fenntartható, helyi, ökológiai terminusok és metódusok bekerültek a közgondolkodásba, és mindenhol azokat az aggodalmakat halljuk, amelyeket korábban csak egy szűk réteg – például az ökofalvak – hangoztattak. Az egyre nyilvánvalóbbá váló ökológiai válságról szóló diskurzusok berobbantak a mindennapokba, és a pandémiával, majd pedig az orosz–ukrán háborúval közösen olyan helyzetet teremtettek, ami a biztonságról és a jövőről alkotott kép átértékelésére készíti a többségi társadalmat is. A környezeti és a velük szoros kapcsolatban álló gazdasági és társadalmi problémák egyre nyilvánvalóbbá válásával, e problémák létének elfogadásával párhuzamosan felértékelődtek azok a megoldási metódusok, amelyeket a zöldmozgalmak és az ökológiai életreform-mozgalmak – így az ökofalvak is – javasolnak, illetve gyakorolnak, megélnek. Ezt a helyzetet nagyon fontos visszaigazolásként értékelték: „Mi 30 éve készülünk arra, ami most van” – mondják (Farkas 2022), a környezeti problémákra vonatkozó jóslataik bejöttek, és az általuk gyakorolt életforma több ponton beváltotta a hozzá fűzött reményeket (nem voltak élelmiszer-ellátási gondjaik, nem különösebben érezték meg a karantént, nincsenek fűtési problémáik stb.).¹⁴

Bár azt látjuk, hogy jelenleg komoly érdeklődés mutatkozik meg ezen életforma iránt, azt, hogy ez az érdeklődés mennyiben alakul át cselekvéssé, csak később fog igazán meglátszani. A nyugati ökofalvak egy része már most hirtelen megnövekedett beköltözőhullámról számol be, ami számos nehézséggel is jár:

¹³ 2007 óta folytatok néprajzi–kulturális antropológiai kutatást az – elsősorban hazai – ökofalvakban. Kutatási módszereim az antropológiában bevett módszerek: résztvevő megfigyelés, interjúk készítése, az írott források gyűjtése és feldolgozása, online terepmunka.

¹⁴ De pontosan tudják, hogy a „világvéget” nem úszhatják meg, hiszen a tökéletes önellátástól nagyon messze vannak. Ráadásul az utóbbi évek aszályos időszakai éppen az offgrid-életmód számára okozott különös nehézséget.

8. kép. Nagyszékely, 2009. Forrás: <http://elofaluhalozat.hu/elofalvak/24-a-nagyszekelyi-elofalu-kezdemenyezés>

az infrastruktúra kapacitása, beköltözők integrálása a közösségbe, új, a pacifista ökofalu-ideától idegen ideológiák (például alt-right) megjelenése és így tovább.

Jelenleg tehát a kutatók a változásokat és a változásra való reakciókat, az igényeket tudják regisztrálni, ezek következményeit azonban majd csak néhány év múlva tudjuk kiértékelni.

Ajánlott olvasmányok

Borsos Béla 2016. *Az új Gyűrűfű – Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település- és vidékfejlesztésben.* Budapest, L'Harmattan.

Gyűrűfű ökofalu egyik alapítójának könyve az ökofalu alapkoncepciójáról, kialakításáról, működéséről. A könyv visszatekintést is nyújt a település 25 évére, elemzi a sikereket és a kudarokat. Egyszerre a szakember értékelése és az érintett számvetése.

Farkas Judit 2017. *Leválni a köldökszinóról. Ökofalvak Magyarországon.* Budapest, L'Harmattan.

Empirikus anyagon, sokéves kulturális antropológiai kutatáson alapuló tanulmánykötet a magyarországi ökofalvakról. A kötetben megjelenő témák: időhasználat, térhasználat, a szabadság felfogása, vallásosság, spiritualitás, táplálkozás, a közösség kérdése.

Felhasznált irodalom

- Bates, Albert 2003. Ecovillage Roots (and Branches). *Communities Magazine*, 117/Spring: 25–28,58.
- Beck, Ulrich 2003. *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Szövetség – Századvég.
- Borsos Béla 2016. *Az új Gyűrűfű. Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település- és vidékfejlesztésben*. Budapest, L'Harmattan.
- Bubna-Litic, Karen 2008. The Aldinga Arts Ecovillage. In Bosselmann, Klaus – Engel, J. R. – Taylor, P. E. (eds.): *Governance for Sustainability, International Union for Conservation of Nature and Natural Resources*. Switzerland, 93–102.
- Carson, Rachel 1962. *Silent Spring*. London, Hamish Hamilton.
- Castells, Manuel 2006. *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat.
- Christian, Diana Leafe 2004. „Structural conflict and interpersonal conflicts”. *Communities*, 9–12.
- Douglas, Mary 1986. *Risk Acceptability According to the Social Sciences*. New York, Routledge.
- Douglas, Mary – Wildavsky, Aaron 1982. *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. Berkeley, University of California Press.
- Farkas Judit 2014. „Kicsi kis hősök.” Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. *Kövász* 18/1–4: 43–66.
- Farkas Judit 2017. *Leválni a köldökszinóról. Ökofalvak Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan.
- Farkas Judit 2022. „Mi 30 éve készülünk arra, ami most van.” Válság és ökofalvak. In Barabás Gábor – Pohárnok Melinda (szerk.): *Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok köréből*. Pécs, PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanács, 171–193.
- Fotopoulos, Takis 2000. The Limitations of Life-style Strategies: The Ecovillage ‘Movement’ is NOT the Way Towards a New Democratic Society. *Democracy & Nature*, 6/2: 287–308. DOI: 10.1080/10855660050085083
- Guha, Ramachandra 2000. *Environmentalism: A global history*. New York, Longman.
- Halfacree, Keith 2007. Trial by space for a ‘radical rural’: Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies*, 23: 125–141.
- Kilián Imre 2007. Ökofalvak: lombikba zárt fenntarthatóság. In Kiss Tibor – Somogyvári Márta (szerk.): *Fenntartható fejlődés a gyakorlatban. Sustainable development in practice: a Via Futuri 2006-os konferencia válogatott, lektorált tanulmányai*. Pécs, Interregionális Megújuló Energiaklaszter Egyesület, 50–59.
- Litfin, Karen 2011. A Whole New Way of Life: Ecovillages and the Revitalization of Deep Community. In Young, Ray De – Princen, Thomas (eds.): *Localization: A Transition Reader Adapting to a World with Less Material, More Time*. Cambridge, MA, MIT Press, 129–140.
- Lovelock, James 1979. *Gaia: A new look at life on Earth*. [H. n., k. n.]
- Manzella, Joseph C. 2010. *Common Purse, Uncommon Future: The Long, Strange Trip of Communes and Other Intentional Communities*. Santa Barbara, CA, Praeger.
- Masco, Joseph 2017. The Crisis in Crisis. *Current Anthropology*, 58: 65–76.
- Meijering, Louise 2006. *Making a place of their own. Rural intentional communities in Northwest Europe*. Groningen, Faculty of Spatial Sciences, University of Groningen.

- Miller, Timothy 1998. *The Quest for Utopia in Twentieth-Century America: Volume I: 1900–1960*. Syracuse, Syracuse University Press.
- O'Brien, Susie – Lousley, Cheryl 2017. „Environmental Futurity”. *Resilience: A Journal of the Environmental Humanities*, 4/2–3: 1–20.
- Shenker, Barry 1986. *Intentional Communities Ideology and Alienation in Communal Societies*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Szijártó Zsolt 2008. Kockázat, kultúra, konfliktus. In uő: *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Budapest, Gondolat, 33–61.
- Szijártó Zsolt 2000. *Kockázat, társadalom, átmenet*. Pozsony, Kalligram.
- Takács-Sánta András 2016. Egy új világ építése egészen alulról? Komplex ökológikus életmód-alternatívát megvalósító helyi közösségek a vidéki Magyarországon. *Socio.hu* 4: 73–99.
- Takács-Sánta András 2017. *A közlegelők komédiája. A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*. Budapest, L'Harmattan.
- Todd, Jordan A. 2013. *The 'Lacking' Narrative: Why Intentional Community Members Choose To Live A More Demanding Lifestyle*. Lecture, Ethnography Conference. Chicago.
https://www.academia.edu/6590849/The_Lacking_Narrative_Why_Intentional_Community_Members_Choose_To_Live_A_More_Demanding_Lifestyle.
- Tóth I. János 2005. *Fejezetek a környezetfilozófiából: szerzők és irányzatok*. Szeged, JATEPress.
- Trainer, Tedd 2002. Debating the significance of the Global Eco-village Movement; A reply to Takis Fotopoulos. *Democracy&Nature*, 8/1: 143–157. DOI: 10.1080/10855660120117719

„NEM KÖLTÖZHET MINDENKI VIDÉKRE” VÁROSI KÖZÖSSÉGI VÁLASZOK

Farkas Judit

A Föld emberi népességének jelentős része, jelenleg 56%-a él városokban,¹ a városok a világ gazdasági, társadalmi és hatalmi központjai, meghatározó befolyással bírnak a természeti környezetre. Ennek következtében kikerülhetetlenek a humán környezettudomány számára.

A város

A városok számos, erőforrásokkal kapcsolatos gonddal küzdenek (élelem, víz, energia, közlekedés, szemét stb.), és hatalmas igényükkel komoly szerepet játszanak nemcsak közvetlen környezetük, hanem az egész világ környezeti problémáiban (például ők adják a karbonkibocsátás 75 százalékát, miattuk alakulnak ki távoli monokultúrák, a környezeti igazságtalanság számtalan példájáról nem is beszélve). Robert S. Emmett és David E. Nye a humán környezettudományba bevezető könyvük „Energy, Consumption, and Sustainable Cities” című fejezetében a következőképpen foglalják össze a várossal kapcsolatos kérdésfelvetéseket (Emmett–Nye 2017):

A városok esetében alapvető kérdés az energiafelhasználás problémája. Az energiáról való gondolkodásban az 1970-es években radikális fordulat történt: míg a nyugati világban a 19. századtól az energiafelhasználás mennyisége a haladás, a civilizáció fejlettségének fokmérője volt, és leginkább csak a gazdasági-társadalmi fejlődésben betöltött szerepe szerint értékelték (ehhez lásd az ökológiai antropológiáról szóló fejezetet), addig ma már a magas energiafogyasztás nem előrehaladásként, hanem éppen ellenkezőleg, problémaként értelmeződik. Ezalatt nemcsak a fogyasztásban lévő és egyre drágább energia problémáját kell érteni, hanem az energiahasználat fogalma elválaszthatatlanná vált a környezeti problémáktól. Az 1960-as években egyre nyilvánvalóbbá vált a nem megújuló energiák kitermelése és felhasználása okozta szennyezések, az infrastruktúra okozta károk, majd az 1970-es években betütt energiaválság (peak-oil), később pedig az atomenergiával kapcsolatos aggodalmak (atomhulladék, csernobili és fukuyamai atomerőmű-balesetek) miatt egyre komolyabb dilemmák övezték az energiakérdést. A retradicionalista mozgalmak az energiafelhasználá-

¹ Forrás: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS>

lás radikális csökkentése mellett teszik le a voksukat, és nemcsak a nem-megújuló energiákat, hanem a modern zöld technológiát sem fogadják el. Ez azonban a városokban nem tűnik kivitelezhetőnek, e helyett ott az a kérdés, hogy hogyan válhat zöldebbé, hatékonyabbá és fenntarthatóvá az energiafogyasztás.² A modern technológia ehhez jórészt már adott, illetve a fejlesztések egyre jobb eszközöket hoznak létre, most már csak az kellene, hogy ezek kiváltsák a korábbi fenntarthatatlan energiaforrásokat és technológiát. Emmett és Nye szerint az energiafogyasztás csökkentése ma már elsősorban nem technikai, hanem kulturális és politikai kérdés, és a humán környezettudomány egyik feladata megérteni e szükséges folyamat lehetséges kulturális mozgatórugóit. Nem meglepő, hogy a humán környezettudomány elutasítja a „több energiahasználat – fejlettebb kultúra” tézist, a magas energiafogyasztást éppenséggel problémának tekinti, és e helyett például a kisebb karbonlábnyomot tekinti üdvöztetőnek.

A szerzők az energiafogyasztás mellett az élelemkérdést is körbejárják. Rámutatnak, hogy az ipari forradalom előtt a városok általában kisebbek voltak, és a városlakókat a körülöttük lévő falvak látták el friss élelemmel. De akár a városi házakhoz is tartoztak kertek és kisebb állatok (baromfi) tartására alkalmas hátsó udvarok. Az élelem tehát a közelből érkezett. Az industrializáció hatására mindez nagyban megváltozott, a hűtő, a fagyasztó, a konzerv-ételek, a megnövekedett szállítási lehetőségek (vonat, gőzhajó) lehetővé tették az élelem távolról történő szállítását, illetve hosszabb ideig tartó tárolását.³ Ennek következtében nőtt az energiafogyasztás, kialakultak a monokultúrák, elindult a specializáció, ami gazdaságilag hatékonyabb termelést eredményezett. Ma már jól tudjuk, hogy ez miként hatott vissza a tájra, a fajokra, a természeti környezetre, de ugyanígy az emberi egészségre is. A humán környezettudomány is bekapcsolódik a kortárs fogyasztás kritikájába, és hasznos megközelítéseket, értelmezéseket kínál helyette. A visszafogott fogyasztás, a helyben termelt élelmiszer fogyasztása, a rövid ellátási láncok mind ilyen lehetőségek (ehhez lásd kötetünk „Az élelmezés mint globális kihívás” című írását). Emmett és Nye azt is hangsúlyozzák, hogy a helyben termelt élelmiszer fogyasztása nemcsak a gazdaságról vagy az energiáról szól, hanem a hely iránti felelősség helyreállításáról is. Ennek része lesz az is, hogy a lakosok úgy tekintenek a városukra, mint egy ökoszisztémára, és azokat az éttermeket fogják támogatni, amelyek a közeli gazdákra támaszkodnak (Emmett–Nye 2017: 64).

² Az elméletet pedig, miszerint a magasabb energiafogyasztás fejlettebb társadalmat jelent, olyan példákkal cáfolták, mint Kelet- és Nyugat-Németország esete: Kelet-Németország több energiát fogyasztott, mint Nyugat-Németország, ugyanakkor mégis a nyugatnémet élet volt a magasabb színvonalú, ráadásul a keleti részen sokkal több szennyezést mutattak ki (Emmett–Nye 2017: 48). Az erőltetett iparosítás miatt ez az egész szocialista régióra jellemző volt (magyarországi példákhoz lásd többek között Borvendég–Palasik 2015; Pál 2017; Szirmai 1999).

³ Tegyük hozzá, hogy mindennek komoly társadalmi hatása is volt. Gondoljunk csak arra, hogy a nők a hűtőnek és az előreagyártott ételeknek köszönhetően könnyebben munkába tudtak állni, ami magával hozta a bölcsődék és óvodák iránti igényt, a társadalmi szerepek, a fogyasztási minták megváltozásáról nem is beszélve. (Ehhez lásd: Schadt 2003, Zimmermann 2012.)

A városok ökoszisztémaként kezelése kiemelt jelentőségű Emmett és Nye (és sokan mások) szerint abban, hogy élhetőbb és fenntarthatóbb településekké lehessen őket átalakítani (Emmett–Nye 2017).

A városok már most is számos lehetőséget kínálnak: ökológiai kutatások és kísérletek zajlanak ott, a környezeti aktivizmus kiindulópontjai. Néhány város elindult az aprólékos reformok vagy éppen a nagy, szisztematikus változások útján (Ljubljana, Bécs, Frankfurt, Energy Cities), mások pedig alulról szerveződő közösségi cselekvések helyszínéül szolgálnak (inner city ökofalvak, közösségi kertek, városi permakultúra, klímabarát települések, Transition Towns stb.). A humán környezettudomány szerint mindezek sikeréhez az az alapvető megértés vezethet el, hogy az ember nem áll külön a természettől, hanem maga is biológiai lény, és kulturális intézményei szorosan kapcsolódnak a természetes körforgáshoz és a tájhoz, amiben élünk.

A városokra mint ökoszisztémára tekintő komplex városfejlesztési törekvések egyre dominánsabbak a kortárs fenntarthatósági diskurzusokban. A témának kiterjedt szakirodalma és számtalan módszere és példája van (lásd például Tang 2013), amit azonban most nem tárgyalunk, hanem e humán környezettudományi olvasókönyv – tervezett – második kötetében foglalkozunk majd vele. Ebben a fejezetben az alulról szerveződő városi közösségekre fókuszálunk, méghozzá két ilyen kezdeményezést, a *közösségi kerteket* és az *Átalakuló Városok* Mozgalmat vesszük górcső alá.

Átalakuló Városok Mozgalom (TM, TTM, TTN)⁴

Az Átalakuló Városok Mozgalom (Transition Towns Movement) Angliából indult, alapítója Rob Hopkins. Az első Átalakuló Város – Hopkins vezetésével – 2006-ban alakult meg az angliai Totnes városában. A mozgalom honlapja szerint 2023 januárjában 1121 csoport tartozott a mozgalomhoz (<https://transitiongroups.org/>). A tagok jellemzően relatíve jómódú, tanult emberek, akik elfogadják a tudományos konszenzust az antropogén klímaváltozás és az energiakrízis létéről (Boudinot–LeVasseur 2016: 386).

A mozgalom azon az előfeltevésen alapul, hogy a nem megújuló erőforrások kimerülése és az antropogén éghajlatváltozás kettős fenyegetése megkívánja az emberektől, hogy újragondolják és újratervezzék az életvitelüket, és ellenálló, fenntartható közösségek hozzanak létre. Céljuk egy alacsony karbonkibocsátású, társadalmi igazságosságon alapuló, reziliens közösségekből álló világ kialakítása, ami aktív részvételiségen és a gondoskodás kultúráján alapul. Ennek eszközei a rugalmas és alkalmazkodóképes helyi közösségek, amelyek alkalmasak arra,

⁴ A mozgalmi irodalomban és a szakirodalomban a mozgalomra használatos megnevezések az Átalakuló Mozgalom (Transition Movement, TM), az Átalakuló Városok Mozgalom (Transition Town Movement, TTM) és az Átalakuló Városok Hálózat (Transition Town Network, TTN). Rövidebb formában Átalakuló Városoknak is szokták nevezni őket.

hogy megbirkózzanak a fenti kihívásokkal. A mozgalom célja ilyen közösségek kialakítása, fejlesztése. Hopkins a rezilienciaelméletre alapozta elképzelését, a reziliencia definícióját pedig Brian Walker ökológustól és munkatársaitól vette át: „A reziliencia a rendszer azon képessége, hogy elnyeli a zavaró hatásokat, és a változások közben átszervezi önmagát, úgy, hogy lényegében továbbra is megőrizze ugyanazt a funkciót, szerkezetet, identitást és visszacsatolást” (idézi Scott Cato – Hillier 2011: 6). A mozgalom a reziliencia mellett az adaptációs készségek fejlesztését is alapvetőnek tartja.⁵

Az átalakulás az élet minden aspektusát érintheti: a helyi élelmiszer- és energiaforrások felkutatását vagy létrehozását; a helyi gazdaság, a helyi termelők és kisvállalkozások erősítését; a használt cikkek kereskedelmét vagy cseréjét; a takarékoságot az erőforrásokkal; a környezetbarát közlekedési megoldásokat; helyi valuták bevezetését és így tovább. Az Átalakulók (Transitioners) a gazdaság működésére is alternatív megoldást keresnek, egy nem-kapitalista gazdaság vízióját igyekeznek kidolgozni. Összességében tehát reflektálnak és megoldást keresnek mindarra, amit a város legfőbb problémáiként azonosítottunk fentebb (energia, közlekedés, élelem stb.).⁶

A mozgalom úgy véli, hogy a helyi innovatív megoldások képesek rendszerszintű átalakulást előidézni. Ezt annak a felismerésnek köszönhetik, hogy a kortárs ipari társadalom nem képes egykönnyen áttérni egy fenntartható jövőre, így maguknak az egyéneknek kell lépniük, és közösségi szinten kialakítaniuk a szükséges készségeket. Nem véletlen, hogy narratívájukban és működésükben egyaránt kiemelt szerepet kap a relokalizáció az élet minden területén.

Garrett Boudinot és Todd LeVasseur Totnesben 2014-ben végzett kutatásukban arra voltak kíváncsiak, hogy a mozgalom tagjai milyen értékrenddel, milyen etikával rendelkeznek, és ezek milyen életmódbeli változásokat hoznak magukkal. Kvalitatív módszerekkel vizsgálták a tagok affektív, normatív és etikai motivációit. Eredményeik azt mutatják, hogy a résztvevőket egyfőlől ököcentrikus normák és etika vezérli. Ugyanakkor egyfajta mélyen gyökerező antropocentrizmus is kimutatható náluk, amennyiben a változtatás igényét az önfenntartás önérdeke motiválja (Anderson 2012: 342; idézi Boudinot–LeVasseur 2016: 385). A közösség gazdasági működését a permakultúra igazságos elosztás (fair share) alapelve mentén az energiahatékony működés, a rövid ellátási láncok határozzák meg. Politikai nézeteiket tekintve az egyének nem osztoznak hivatalos politikai ideológiában, sőt meglehetősen sokszínű politikai nézeteket is vallhatnak az idealisztikus szocializmustól az „egyszerűen csak zöld”-ig, a jelenlegi politikai

⁵ Hopkins maga permakultúra-oktató volt, amit alkalmazott az Átalakuló Városok koncepciójának kidolgozásakor is: a permakultúra 12 alapelvét (lásd kötetünk „Az élelmezés mint globális kihívás” című írását) a közösségi működés keretein belül értelmezte újra.

⁶ Ahogyan Molly Scott Cato és Jean Hillier felhívják a figyelmet, a mozgalom alapművének, a Hopkins által 2008-ban kiadott *Transition Handbook*-nak az alcíme – *From oil dependency to local resilience* – pontosan meghatározza az Átalakuló Városok lényegét és törekvését: csökkenteni a fosszilisenergia-használatot és erősíteni a helyi közösségeket (Scott Cato – Hillier 2011: 6).

rendszerrel kapcsolatosan mégis kialakult egyfajta közös – kritikus – felfogás. Spirituális identitásukat tekintve is kifejezetten sokfélék, a kutatók a tibeti buddhizmustól kezdve a neopogányságon át a kvékerekig számos vallásos-spirituális hitet és gyakorlatot találtak.⁷ A szerzőpáros összességében úgy találta, hogy ezek az identitáselemek, érzések, nézetek alátámasztják, megerősítik az egyénben a mozgalom értékeit, fontos inspirációként hatnak a cselekvésre (Boudinot–LeVasseur 2016).

Az Átalakuló Városok mozgalom üzenete egyáltalán nem új. Sokan felvetették, hogy ez csak egy új név, és valójában semmiben nem különbözik a korábban már létező, hasonló törekvésektől, mint például az ökofalvak, a co-housing, a bioregionalizmus stb. Mások úgy látják, hogy van, amiben mégiscsak különbözik, ez pedig a stílus és az „előadásmód”, az Átalakulók kifejezetten pozitív víziója, ami nem alkalmazza a zöldmozgalmakban és ökológiai életreform-mozgalmakban előforduló profetikus hangvételű sötét jövőképet (ehhez lásd az ökofalvokról szóló fejezetet). Hopkins hasonlatával élve: sokkal vonzóbb, ha a barátainkat egy izgalmas nyaralásra invitáljuk, mintha egy szenvedésekkel teli hétvégére hívjuk meg őket (Hopkins 2008). A mozgalom üzenete egy pozitív posztkapitalista jövő, elköteleződés egy örömteli politikai folyamat mellett (idézi Scott Cato – Hillier 2011: 6);⁸ a Hopkins által oly sokszor hangsúlyozott optimizmusra és a meg-tudjuk-csinálni (can-do) attitűdre alapoz. Sajátosságaként írják le továbbá, hogy az Átalakuló Városok koalíciót épít ki más, hasonló grassroots mozgalmakkal és csoportokkal, emellett a helyi önkormányzatokkal, politikai szereplőkkel is együttműködésre törekszik (Aiken 2012: 92; idézi Boudinot–LeVasseur 2016: 382).

Az Átalakuló Városok Mozgalom illeszkedik a kortárs ökológiai diskurzusokban megjelenő *terrapolita polgárság* és a *biokulturális evolúció* teóriákba.

A terrapolita polgárság víziója (terrapolitan citizenry vagy terrapolitan earth citizenry) – többek között – Bron Taylor valláskutató Gaian Earth Religion kategóriájában gyökerezik, és Taylor azon elképzelésében, hogy lehetségesnek tartja egy világszerte elterjedő, úgynevezett terrapolita Földvallás (terrapolitan earth religion) kialakulását (Taylor 2010: 195–199). Ez az elképzelés szoros kapcsolatot mutat Manuel Castells *globális zöld Én* identitáskonceptciójával is. Castells szerint a környezeti mozgalmak előidéznek egy új, társadalmi-biológiai identitás megteremtését, a biológiai identitását és a természet összetevőjeként felfogott emberi faj kultúráját, amely azonban elismeri a különféle hagyományokból táplálkozó kulturális autenticitást. „Ez az egyetlen globális identitás, amely valamennyi emberi lény nevében fogalmazódik meg, tekintet

⁷ A totnesi csoportra kifejezetten jellemzőnek találták az ellenkulturális attitűdöt. Hippi-város, ahogyan néhányan megfogalmazták. A „hippi” megjelölés a magyarországi Átalakuló Wekerle kapcsán is felmerült, kifejezetten negatív kontextusban (lásd Longhurst–Pataki 2015).

⁸ Molly Scott Cato és Jean Hillier egy példával illusztrálták az Átalakulók pozitív és vidám attitűdjét: az Átalakuló Lancaster csoportban csupán két alapszabályt fektettek le: az egyik szerint mindig kedvesnek kell lenniük egymáshoz, a másik szerint minden megbeszélésen kell lennie süteménynek (Scott Cato – Hillier 2011: 6).

nélkül azok konkrét társadalmi, történelmi vagy nemi hovatartozására, vagy akár vallásos hitére” (Castells 2006: 232).

A *biokulturális evolúció* fogalmát F. Garrett Boudinot és Todd LeVasseur kapcsolja az Átalakuló Városok Mozgalomhoz. Szerintük a mozgalom kitűnő példa lehet arra, hogy „az emberek a közösségeik szervezése és az őket körbevevő természeti környezet formálása során egyre inkább támaszkodnak a biokulturális evolúciós elgondolásra, aminek köszönhetően a közösségek működése reziliens, adaptív és környezetileg igazságos lesz” (Boudinot–LeVasseur 2005: 380). A biokulturális evolúció fogalma a biológiai antropológiából ered, az emberi biológia és kultúra kölcsönös, interaktív evolúcióját jelenti. Az elképzelés alapja, hogy a biológiai létünk befolyásolja a kultúrát, ugyanakkor a kultúra fejlesztése befolyásolja a biológiai evolúció irányát (Jurmain et al. 2012: 7). A biokulturális evolúció egyik kutatója, Aaron Jonas Stutz paleoantropológus úgy véli, hogy ez az elképzelés segíti megérteni és újraértelmezni a világban elfoglalt helyünket: „rámutat egyrészt biológiai evolúciós eredetünk és öröklődésünk, másrészt szimbolikusan felépített, társadalmilag összefonódott és technológiailag kialakított életünk közötti egyidejű feszültségre és bensőséges közelségre” (Stutz 2016). A biokulturális evolúcióhoz lásd még Rozzi 2015; Winkelman–Baker 2010.

1–2. kép. Forrás: Átalakuló Wekerle Facebook-oldal. <https://www.facebook.com/atalakulo.wekerle>

Magyarországi példa: az Átalakuló Wekerle

Magyarországon is létezik egy, az Átalakuló Városok Mozgalomhoz tartozó közösség, ez pedig az Átalakuló Wekerle. A csoport a budapesti Wekerletelepen működik (19. kerület), magánemberek és civil szervezetek alkotják, akik sokszínű tevékenységet fejtenek ki.

Az Átalakuló Wekerle esetében a lokalitásnak sajátos szerepe van, ami a Wekerletelep történetében gyökerezik (összefoglalja: Longhurst–Pataki 2015: 48). Valószínűleg minden Átalakuló Városra igaz, hogy az adott konkrét kezdeményezés nem érthető meg a helyi kontextus sajátosságai nélkül. Az Átalakuló Wekerle esetében kifejezetten fontos a történelmi háttér, az, hogy az 1909 és 1926 között épült Wekerle lakótelep egy olyan, a kertváros-mozgalom (lásd Ebenezer 1902; Skiera 2004; Nagy 1994; Nagy–Szelényi 2008; Verő–Valló 2022) részeként létrejött telep, amit Európa egyik legkorábbi, legegységesebb és legegységesebb kertvárosaként tartanak számon. Nevét a kezdeményezőtől, Wekerle Sándor akkori miniszterelnökről kapta, aki a helyi munkások és hivatalnokok lakhatását kívánta a telep felépítésével megoldani.

A korabeli kertváros-mozgalom alapelvei mentén a Wekerletelepet is a közösségi működést elősegítő módon tervezték meg és építették fel.

„A történeti beszámoló egyik fő tanulsága egy létező, erősen hálózatos közösség jelentősége, egy falu Budapest közepén, ahol mindenki mindenkit ismer, és az újonnan érkezők aligha kerülhetik el, hogy a közösség tagjai legyenek.” (Longhurst–Pataki 2015: 48.)

A 20 000 lakosú telepen 50 000 fát, rengeteg gyümölcstermő bokrot, a hátsó udvarokba lakásonként négy, összesen 16 000 gyümölcsfát ültettek, ennek köszönhetően az élelemtermelés természetes része volt a telepi életnek. A Wekerle másik sajátossága, hogy a kezdetektől fogva aktív társadalmi élet jellemezte a telepet: 1910 megalakult a Wekerle Társaskör (Wekerle Klub), amit az egyik legrégebbi magyarországi civilszervezetként tartanak számon. Ez a Klub még ma is működik, célja a lakótelep kulturális örökségének őrzése.

A Wekerletelep az idők során meg tudta őrizni ezt a kertvárosi jelleget, és példát tud nyújtani a modern, fenntarthatóságra törekvő urbanizációs fejlesztések számára (Miller 2002; idézi Longhurst–Pataki 2015: 49). Éppen ezért talán nem véletlen, hogy az Átalakuló Wekerle ideája meg tudott fogalmazódni. Ehhez persze az is kellett, hogy helyben éljenek olyanok, akik ismerték és gyakorolták az alulról szerveződő működésmódot, aktív állampolgárok voltak zöldmozgalmi háttérrel. Korábban is szerveztek már helyi zöld projekteket – szlogenjük a „Klíma-barát Wekerle, Emberbarát Wekerle” volt –, és ennek kapcsán kerültek kapcsolatba az Átalakuló Városok mozgalommal.

Az Átalakuló Wekerle a Wekerle Társaskör keretein belül működő *Zöld Hajtás* nevű csoportból nőtt ki. Később a két kör eltávolodott egymástól, aminek oka – Pataki György vizsgálata szerint – a kulturális különbségekben, az eltérő di-

namizmusban, korban, világképben gyökerezik: a konzervatívabb, tradicionálisabb, formálisabb Wekerle Klub és a posztmaterialista értékrendet valló, rugalmasabb, középosztálybeli, radikálisabb (hippi) tagokat magába foglaló Zöld Hajtás Klub értékrendje közötti különbségek egyre nyilvánvalóbbá váltak (Longhurst–Pataki 2015: 53). Jelenleg mindkét csoport, a Wekerle Klub és az Átalakuló Wekerle is aktívan részt vesz a Wekerletelep civil életében.

Az Átalakuló Wekerle előkészítő fázisa 2007-ben kezdődött, a szervezet 2011-ben indult el hivatalosan (de nem bejegyzett csoportként), és 2012-ben ismertették egy helyi fórumon a projektet és az „Átalakuló-identitás” lényegét.

Az átalakuló közösségek oldalán található bemutatkozásuk szerint:⁹

„Az Átalakuló Wekerle Szervezői Kör egy a helyi önkormányzatnál regisztrált, de hivatalosan nem bejegyzett civil csoport, melynek fő célja az Átalakuló Wekerle gondolat ápolása, az átalakulás segítése. Az Átalakuló Wekerle (ÁW) Magyarország első hivatalos »Átalakuló« közössége. 2011 óta a nemzetközi Átalakuló (Városok) Hálózat tagja. Az ÁW gyakorlatilag egy helyi összefogás magánemberek, civil szervezetek és intézmények között. Az összefogás olyan lehetőségeket próbál teremteni az itt élő közösség számára, melyek erősítik a helyi közösséget, gazdagítják életüket, de nem károsítják a környezetet.”

A témák, amivel foglalkoznak – szintén a honlapot idézve –: közösségi élelmiszertermelés, közösség által támogatott mezőgazdaság, helyi termelői piac, közösségi kert, energiahatékonyság, társadalmi vállalkozás, közösségi újrahasznosítás. Konkrétan kidolgoztak egy helyi gazdaságfejlesztési stratégiát, az Energiahatékony Wekerle stratégiát, komposztálnak, aktívan éltetik és használják a Kispiacot, kapcsolódnak egy biozöltségdoboz-rendszerhez, a Kispesti Civilek a Közétkeztetésért (KCK) munkacsoport próbálta megoldani a közétkeztetésben tapasztalt problémákat (2011–2013), és most folyik egy közösségi kert tervezése.

Történetük során két formális szerveződés nőtt ki az Átalakuló Wekerle csoportból. Az egyik a Kiserdő Egyesület, ami a helyi Kiserdőt védő *Van más út – Összefogás a Kiserdőért* csoportból (2017) és kampányból jött létre 2021-ben. Ebben az ügyben jelenleg is perben állnak az állammal. De tevékenységük a Kiserdőnél távolabbra is mutat, és próbálnak általában is kiállni a budapesti zöld területekért. A másik formális csoport az *Átalakuló Wekerlei Közösségi Szövetkezet*, ami régi ÁW-tagokból és új tagok bevonásával jött létre, és egyik fő tevékenysége a helyi „zöld menza”, a *KÖZÖS – kávézó és konyha a Wekerlei Kispiacon* nevű közösségi tér, kávézó és konyha működtetése.¹⁰

Az Átalakuló Városok mozgalom céljai között szerepel a helyi önkormányzatokkal való együttműködés is. Erre az ÁW is tett kísérletet, és két formális együtt-

⁹ Átalakuló Wekerle | Átalakulás... (atalakulo.hu)

¹⁰ KÖZÖS-t – a radikálisan megnövekedett rezsiköltségek miatt – éppen e szöveg írása idején (2023. február 3.) kényszerültek bezánni.

3. kép. Zöld Folt Közösségi Kert, Pécs. Fotó: Ruprech Judit, 2021

működési projektet is vittek a helyi önkormányzattal: az egyik a *Municipalities and Transition* nevű egyéves, jógyakorlatokat feltérképező projekt, aminek keretében az önkormányzatok és a civilek közötti együttműködési lehetőségeket, mintázatokat igyekeztek felmérni és kidolgozni. A másik a helyi élelmiszer-stratégia, aminek keretében felmérték a lehetőségeket, majd pedig akcióttervet dolgoztak ki az Átalakuló Mozgalmak hazai csíráit támogató és koordináló Védegylet¹¹ mentorálásával és finanszírozásával.

Az Átalakuló Wekerle egyik alapítója és motorja, Tracey Wheatley szerint az ÁW nem annyira mozgalom, mint inkább egy közös hely által meghatározott kulturális közeg, tanuló-közeg közös identitással, közös értékrenddel és közös tevékenységekkel (T. W. 2023), amiből aztán többféle tevékenység indult útjára. E folyamatnak része az is, hogy van, aki túllép a civilségen, és más utakon is igyekszik a lokális közösség érdekében tenni. Ilyen az ÁW egyik alapító és oszlopos tagja, aki a civil működés mellett önkormányzati képviselőként is dolgozik a Wekerletelepért.

¹¹ <http://xn--vdegylet-b1a.hu/kiskozossegek/>

Közösségi kertek

A <http://kozossegitertek.hu/> oldal definíciója szerint a közösségi kert:

„Röviden és egyszerűen nem más, mint bármely földterület, amelyet egy közösség közösen gondoz.

A városi kertészkedés különböző korú és háttérű embereket szervez közösségbe, akik a közös kertészkedés során elsajátított szemléletet az élet más területein is gyakorolják: környezettudatos, egymás munkáját megbecsülő lakói a városnak. A kertek közösségteremtő erejük és nevelő funkciójuk mellett friss zöldséggel, gyümölcssel, fűszernövényekkel látják el az őket gondozó városlakókat.”

A „közösségi kert”-mozgalom előzményeként számon tartják az 1890-es évekbeli recesszió idején az üres városi telkeken önkormányzati támogatással kialakított közösségi kerteket, ahol a munkanélkülivé vált, főleg bevándorló ipari munkások termeszthettek maguknak ételmet. Ugyanígy a gazdasági válságok, illetve a két világháború motiválták a 20. század első felének hasonló kezdeményezéseit, például a második világháború alatti úgynevezett Győzelem kerteket. Szintén az előzmények közé sorolják az ipari forradalom hatására kialakuló nagyvárosok kertjeit, kertes övezeteit, amelyek az önellátás mellett a szép lakókörnyezet megvalósítására is törekedtek. A Howard Ebenezer-féle kertváros-mozgalom ennek egy megnyilvánulása (lásd Ebenezer: *Garden Cities of ToMorrow*, 1902), és szép példája a fent tárgyalt budapesti Wekerletelep. Éppen a Wekerletelep kapcsán tudjuk, hogy a harmonikus környezet mellett az is motiválta a tervezőket, hogy a faluról gyakran frissen beköltözött városi munkások életét, alkalmazkodását könnyebbé tegyék (Nagy–Szelényi 2008).¹²

Az itt tárgyalandó kortárs közösségi kertek története az 1970-es évek elején indult, amikor egy New York-i *Green Guerillas* nevű csoport létrehozta a *Bowery Houston Farm and Garden* közösségi kertet. Már itt megmutatkozott a közösségi kertek egyik fő jellemzője, az, hogy a növénytermesztés mellett nagy hangsúlyt fektettek az aktív közösség létrehozására, céljuk nemcsak a város természeti, hanem társadalmi minőségének javítása is volt. Példájuk során több kert is létrejött az Egyesült Államokban, majd 1978-ban létrehozták az *American Community Gardening Association*-t, ami azóta számtalan közösségi kert megvalósulását motiválta világszerte (a közösségi kertek történetéhez lásd Fácányi–Balogh 2015; Lawson 2005; Schmelzkopf 1995).

A mozgalom hazai megjelenése egyrészt a nemzetközi *Reclaim the Fields!* (Vissza a földeket!) mozgalom magyarországi, *Földkelte* nevű csoportjához köthető, akik 2010-ben egy magántulajdonban lévő kertben kezdték el a közösségi kertet. Ez a kezdeményezés a kezdeti gyerekbetegségek miatt hamar, egy éven belül megszűnt. A következő lépés a városi mezőgazdasági mozgalmak hazai

¹² A városi mezőgazdálkodás további történetéhez lásd Fácányi–Balogh 2015.

főszereplője, Rosta Gábor és társai nevéhez köthető, akik 2012-ben önkormányzati telken és támogatással indították el az Első Kis-Pesti Kertet, majd ugyanabban az évben létrejött a Lecsós Kert és a Leonardo Kert.¹³ Rosta később könyvet írt tapasztalataiból, *Közösségi kertek. Szomszédsági közösségek, városi mezőgazdaság* címmel (2013), ami azóta is fontos hivatkozási alap gyakorlók kertészek (és tanulmányok, szakdolgozatok) számára.

Hajba Gergő összefoglalásából kiderül, hogy a közösségi kertek – létrejöttük helye szerint – rendkívül sokfélék lehetnek (Hajba 2017): megtalálhatók belvárosban, külvárosban, elítnegyedben, lakótelepen egyaránt; vannak börtönkertek, iskolakertek, templomkertből átalakított közösségi kertek is. Létrejöhetnek szomszédos kertes házak hátsó udvarában vagy társasházhoz tartozó zöld területen, sőt tetőkertként is (Japán, USA). A területek tulajdonosa lehet az önkormányzat, egy cég vagy egy természetes személy. Magyarországon is vannak olyan közösségi kertek, amelyek kifejezetten önkormányzati támogatással létesültek (Első Kis-Pesti Kert). Egy adott intézmény területén létrehozott közösségi kertre is van hazai példa, ilyen például a Debreceni Egyetem DE Közösségi Kertje.

A kerttagok korosztály szerinti megoszlása rendkívül széles, a tizenévesektől kezdve a legidősebbig (80 év) terjed. Egy közösségi kert létrehozása és működtetése nemcsak a földdel és a növényekkel való foglalatosságot igényli, hanem számos egyéb feladatot is el kell vele kapcsolatban látni, ami igényli és egyben támogatja is a tagok sokféleségét: lesz, aki a tárgyalásokban kap szerepet (tulajdonos, közművek), más pályázatot ír, a jó kommunikációs készséggel rendelkező tag a médiának nyilatkozik, megint más a felmerülő konfliktusokban mediál, és persze a botanikában, kertészeti szakmában járatos egyének is nélkülözhetetlen szereppel bírnak, tudást hoznak a közösségi kert működésébe.

Gyakran hallani, hogy a közösségi kert valójában „90 százalék közösség és 10 százalék kert”. Azaz a növénytermesztés mellett kifejezetten fontos a kertek közösségfejlesztő, de terápiás és rehabilitációs szerepe is. Ez szolgálhatja a városi társadalmi elidegenedettséget és a természeti környezettől való elszakadást, ezek visszafordítását,¹⁴ de egyes nagyvárosokban a közösségi kertek célja a marginális csoportok felzárkóztatása (ilyen kísérlet a Budapest Bike Maffia szociális kert programja),¹⁵ vagy éppen a bevándorlók integrálása (lásd az interkulturális kertekről szóló keretes bekezdést). Ahogyan az Átalakuló Városok mozgalomban, úgy itt is építenek a lokálisra: a kertek a szomszédsági viszonyok erősítésében, a lokális identitás megőrzésében is nagy szerepet játszanak.

¹³ Forrás: <https://www.varosikertek.hu/konyvek/kozossegi-kertek/>

¹⁴ „Ahogy a kertváros mozgalom célja is inkább -gyógyítása- volt, a közösségi kertek esetében is ez szándék a fontos, ám a város gyógyításán túl erősödik egy másik szál, a társadalom gyógyításának szándéka is.” (Fáczányi-Balogh 2015: 18.)

¹⁵ https://bikemaffia.com/projektek/bbm-kertek/?fbclid=IwAR2fijdU_3nASfAz99zzuK9L1bo9X-fHbknA6RVsPcATwIAn9NntHvZSRd8

 INTERKULTURÁLIS KERTEK

A közösségi kertek egy speciális formája az interkulturális kert.

A kezdeményezés 1995-ben a németországi Göttingenből indult. Egy emigráns központ boszniai háborús menekültjei szerettek volna zöldséget termesztetni, úgy, ahogyan azt otthon megszokták. Összefogtak egy – szintén bevándorló – etiópiai agrármérnökkel, és földet kerestek céljuk megvalósítására. A terv olyan jól sikerült, hogy nemsokára megalakult a Nemzetközi Göttingen Kertek mozgalom, majd a Kultúráközi Kert Hálózat (Intercultural Gardens Network). Az alapítvány 2014-ben közel 400 kertet tartott fenn országszerte, ennek nagyjából a fele interkulturális. A mozgalom Európa-szerte terjedni kezdett.

Az interkulturális kertek célja nemcsak az élelmiszer-termelés, hanem az is, hogy kapcsolatok jöjjenek létre a különböző kultúrájú bevándorlók és a helyi lakosok között. A közös kertépítés és kertészkedés, a tapasztalatok cseréje, a közösségi alkalmak alkalmának bizonyultak erre.

Segít beilleszkedni a menekülteknek mind a nyelvtanulással, mind a közös munkával. De ugyanígy alkalmat teremt a kulturális hagyományok ápolására. Emellett teret ad a hátrányos helyzetűeknek az önálló, aktív részvételre, kreativitásra, akik önmagukat a közösség javára érvényesíthetik, és lassan elköteleződnek a fenntartható városi fejlődés mellett (Müller 2007).

Az interkulturális kertekhez magyarul lásd Fáczányi–Balogh 2015.

Nem elhanyagolható a közösségi kertben megszerzett tudás sem, amit aztán adott esetben az egyének saját kertjükben, netán egy fellépő krízishelyzetben hasznosíthatnak. Kitűnő példa erre a Covid-karantén alatt virágzásnak indult balkonkertészet vagy kiskerti növénytermesztés, ami a konyhára termesztés mellett, számos beszámoló szerint, a mentális egészséget is támogatja.

Számos közösségi kert kifejezetten fontosnak tartja a környezetbarát gondolkodás és egészséges életmód támogatását és oktatását is (összefoglalóan lásd Hajba 2017). A legváltozatosabb programoknak teret adva, egy város vagy városrész „zöld kulturális” központjává is válhatnak, ahogyan azt a pécsi Zöld Folt Közösségi Kert példája is mutatja.

 ZÖLD FOLT KÖZÖSSÉGI KERT, PÉCS

A Zöld Folt Közösségi Kertet 2018 szeptemberében alapította nagyrészt a Pécsi Tudományegyetemhez köthető fiatalok informális társulása. Noha a pécsi kertközösség létrejöttét vizionáló lakossági igény és a kertalapítás gondolata korábbi gyökerekkel rendelkezik, ebben az évben datálható számos alapvető tényező kedvező közrejátszása, úgy mint a Pécsi Vagyonhasznosító Zrt. és az OFFI Zrt. megegyezése az alapítókkal a kertterületről, vagy a szükséges anyagi források megteremtése pályázati úton.

A közösségi kert Pécsen, a Király utca 7. szám alatt, egy osztatlan közös ingatlan északi beltelkén található, melyet városi intézmények (gimnázium, könyvtári épület), illetve patinás belvárosi szálloda falai határolják. Az épületek által közrezárt, körül-

belül 370 m² nagyságú, téglalap alakú foghíjtelek egyetlen megközelítési útvonala a Király utcáról nyílik, erősítve ezáltal a kert elszigetelt, oázisszerű jellegét.

A telek többségi tulajdonosa a pécsi önkormányzati ingatlankezelő, a PVH Zrt. Az önkormányzat a mindenkori tatarozási és fenntartási feladatok ellátása fejében, nullszaldós szerződés formájában bocsátja rendelkezésre a kertközösség számára az ingatlan beltelkét és további két, jelenleg közösségi helyiségként szolgáló épületrészt. A kert teraszos részén egyéni szabadföldi parcellák, míg a bejárat mentén elterülő részén közös gondozású téglá magasságúak, fűszerspirál és virággyások találhatóak. A kertben döntő többségben zöldségnövények és fűszernövények teremnek, jelentős mennyiségben paradicsom, paprika, spenót, sóska, mángold, eper, levendula, menta, illetve zsálya. Számos meglepet kedvelő, ma már kevésbé egzotikusnak számító növényt is gondoz a tagság.

A kertben komposztálás, kávézacc-felhasználás és esővízgyűjtés is zajlik, bár a kert nyári vízigényét elsősorban locsolóberendezéses vezetékes vízzel fedezik.

A kertközösség 39 tagot számlál. A tagság elsősorban olyan, kertészkedés iránt érdeklődő városbéli tagokból áll, akiknek túlnyomó többségében nincsen lehetőségük otthoni keretek között ehető növényeket termeszteni, és nyitottak egymás megismerésére, a közös munkára is a növénygondozás apropóján. A tagság társadalmi összetételét, ideológiai meggyőződését, társadalmi pozícióját tekintve sokrétű, életkori megoszlás tekintetében a fiatalkorútól a nyugdíjas korú felnőttig terjed. A kertközösség civilek laza, szabadidős hálózata, akik számára fontos értékek a felelős és vegyszermentes gazdálkodás, a közösségi lét megerősítése és kifejezése, a bizalom mintázatának általános fenntartása közösségen belül és kívül. Gyakoriak a közösséget érintő belső rendezvények (komposztálás workshop, féléves kert-közyűlések, közösségi falfestés, alkotói műhelyek, kert-születésnap, ad hoc összejövetelek stb.), illetve egyéb, a nyilvánosság számára is látogatható rendezvények: koncertek, elektronikus zenei estek, slam poetry klub, közösségi kertek éjszakája, alapítványi rendezvények stb.

Hajba Gergő, a Zöld Folt Közösségi Kert egyik alapítója, 2023. február 1.

3. kép. A Zöld Folt Közösségi Kert hátsó fala. Fotó: Hajba Gergő, 2021.

Ajánlott olvasmányok

Emmett, Robert S. – Nye, David E. 2017. Energy, Consumption, and Sustainable Cities. In uók: *The Environmental Humanities. A Critical Introduction*. Cambridge, MIT Press, 47–70.

A kortárs városokat érintő, illetve azok által okozott legfontosabb környezeti problémák kitűnő összefoglalása. A problémák mellett számos joggyakorlatot is bemutat. A város és a környezeti kérdések iránt érdeklődők számára nagyszerű kiindulópont a további tájékozódáshoz.

Tang, Zhenghong (ed.) 2013. *Eco-City and Green Community: The Evolution of Planning Theory and Practice*. Hauppauge, NY, Nova Science.

A könyv bevezet az ököváros-koncepció alapjaiba és történetébe, a városi fenntarthatóság legfőbb kérdéseibe. Konkrét nemzetközi példákon, joggyakorlatokon keresztül megmutatja az ökövárosok kialakításának főbb pontjait. Egy-egy külön fejezetet szán két kiemelt példának, Hongkongnak és az indiai Puri városának, melyeknél részletesen megismerkedhetünk a koncepció megvalósulásáról és a tapasztalatokról.

Felhasznált irodalom

Aiken, Gerald 2012. Community Transitions to Low Carbon Futures in the Transition Towns Network (TTN). *Geography Compass* 6/2: 89–99. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1749-8198.2011.00475.x>.

Anderson, Teresa 2012. „Riding the Wave: How Transition Towns Are Changing the World and Having Fun”. *Development Dialogue* 61: 340–345.

Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária 2015. *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átvittetése Magyarországon 1948–1956*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Boudinot, F. Garrett – LeVasseur, Todd 2016. Grow the Scorched Ground Green: Values and Ethics in the Transition Movement. *JSRNC* 10/3: 379–404. DOI: 10.1558/jsrnc.v10i3.25005

Castells, Manuel 2006. Az Én kizöldülése: a környezeti mozgalom. In uó: *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat, 213–240.

Ebenezer, Howard 1902. *Garden Cities of To-Morrow*. London, Swan Sonnenschein and Co.

Emmett, Robert S. – Nye, David E. 2017. Energy, Consumption, and Sustainable Cities. In uók: *The Environmental Humanities. A critical Introduction*. Cambridge: MIT Press, 47–70.

Fácányi Zsuzsanna – Balogh Péter István 2015. Az interkulturális kert fogalma magyar kontextusban. *Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat* 39: 2–19.

Hajba Gergő 2017. Aspects to the Understanding of the Social Dynamics of Organic Food through the Example of a Community Garden in Budapest. *Acta Ethnographica Hungarica* 62/2: 297–318. DOI: 10.1556/022.2017.62.2.3

Hopkins, Rob 2008. *The Transition Handbook. From oil dependency to local resilience*. Chelsea, Green Books.

Jurmain, Robert – Kilgore, Lynn – Trevathan, Wenda – Ciochan, Russel L. 2012. *Introduction to Physical Anthropology*. (13. ed.) Belmont, CA: Wadsworth Cengage.

- Lawson, Laura J. 2005. *City bountiful. A Century of Community Gardening in America, Introduction*. Berkeley, CA, University of California Press. <https://www.ucpress.edu/book.php?isbn=9780520243439>
- Longhurst, N. – Pataki György 2015. WP4 CASE STUDY Report: The Transition Movement TRANSIT: EU SSH.2013.3.2-1 Grant agreement no: 613169. <http://www.transitsocialinnovation.eu/content/original/Book%20covers/Local%20PDFs/260%20Case%20study%20report%20template%20Batch1%20Transition%20Towns%20v11%20May%202017.pdf>
- Miller, Mervyn 2002. Garden cities and suburbs: at home and abroad. *Journal of planning history*, 1/1: 6–28.
- Müller, Christa 2007. Intercultural Gardens. Urban Places for Subsistence Production and Diversity. *German Journal of Urban Studies*, 46/1.
- Nagy, Gergely 1994. *Kertvárosunk, a Wekerle (The Wekerle Estate)*. Budapest, Szelényi Ház.
- Nagy Gergely – Szelényi Károly 2008. *Kertváros-építészet*. Budapest: Magyar képek.
- Pál, Viktor 2017. Heavy Industry and its Environmental Impact in Northern Hungary between 1950 and 1980. *Forum Historiae*, 11/1: 128–140.
- Rosta Gábor 2013. *Közösségi kertek. Szomszédsági közösségek. Városi mező-gazdaság*. Budapest, Városi Kertek Egyesület.
- Rozzi, Ricardo 2015. Implications of the Biocultural Ethic for Earth. In Rozzi, Ricardo – Pickett, S.T.A. – Palmer, Clare – Armesto, Juan J. – Baird Callicott, John (eds.): *Linking Ecology and Ethics for a Changing World: Values, Philosophy, and Action*. Berlin, Springer, 113–136.
- Schadt Mária 2003. *Feltörekvő dolgozó nő*. Budapest: Pro Pannonia Kiadó.
- Schmelzkopf, Karen 1995. Urban community gardens as contested space. *Geographical Review*, 85/3: 364–381. <http://www.jstor.org/stable/215279>
- Scott Cato, Molly – Hillier, Jean 2011. *How Could We Study Climate-Related Social Innovation? Applying Deleuzian Philosophy to the Transition Towns (December 9, 2011)*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1970241>
- Skiera, Erhard 2004. Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia. *Iskolakultúra* 3: 32–44. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00080/pdf/iskolakultura_EPA00011_2004_03_032-044.pdf
- Stutz, Aaron Jonas 2016. *Biocultural Evolution – An Overview*. <https://bioculturalevolution.net/biocultural-overview/>
- Szirmai Viktória 1999. *A környezeti érdekek Magyarországon*. Budapest, Pallas Stúdió.
- Tang, Zhenghong (ed.) 2013. *Eco-City and Green Community: The Evolution of Planning Theory and Practice*. Hauppauge, NY, Nova Science.
- Taylor, Bron 2010. *Dark Green Religion: Nature Spirituality and the Planetary Future*. Berkeley, University of California Press.
- Verő-Valló Judit 2022. 1909. Megkezdődik a Wekerle-telep építése. A kertváros mozgalom transznacionális lakhatási modellje. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest: Corvina Kiadó, 96–100.
- Winkelman, Michael – Baker, John 2010. *Supernatural as Natural: A Biocultural Approach to Religion*. Upper Saddle River, NJ, Pearson Prentice Hall.
- Zimmermann, Susan 2012. A társadalmi-nemi (gender-) rezsím és küzdelem a magyar államszocializmusban. *Eszmélet* 24. 93–96., 103–130.

Online források

<https://1192budapest.wixsite.com/atalakulowekerle/irasok?fbclid=IwAR3l8YTflfFHek-MxEzjq9cBaSVRzdMhPPguOF8h8hBfXdaRqkdOdJ28ImQ>

Átalakuló Wekerle (atalakulowekerle.blogspot.com)

https://bikemaffia.com/projektek/bbm-kertek/?fbclid=IwAR2fijdU_3nASfAz99zzuK9L-1bo9XfHbknA6RVsPcATwIAAn9NntHvZSrRD8

<http://kozossegek.atalakulo.hu/>

<https://kozossegek.atalakulo.hu/atalakulo-wekerle>

<https://transitiongroups.org/group/atalakulo-wekerle-transition-wekerle/>

<https://transitionnetwork.org/about-the-movement/what-is-transition/principles-2/>

PRÓFÉTÁK ÉS HELYI ÖKOKÖZÖSSÉGEK. A KISKÖZÖSSÉGI PROGRAM ÉS AZ ÚJ KOMA HÁLÓ¹

Takács-Sánta András

Prófétán a köznyelvben jövendőmondót, jövőbe látó embert szoktak érteni. Pedig a szó eredeti jelentése igencsak más. Az ószövetségi időkben azokat az embereket hívták profétáknak, akik válságos időkben kiutat mutattak. Akik igyekeztek visszatéríteni a rossz irányba tartó társadalmat a helyes, az isteni útra. Akik az uralkodó társadalmi berendezkedést és az uralkodó gondolkodásmódot kritizálva egy új társadalmi rend és egy új gondolkodásmód, egyszerűen egy új kultúra létrejöttét igyekeztek elősegíteni. Kultúránk egyre mélyülő válságának korában hatalmas szükség van profétákra.

E válság legsúlyosabb folyamánjai közé tartoznak például a rendkívül igazságtalan vagyoni egyenlőtlenségek, vagy hogy a globális kapitalista piacgazdaság rendszere – jutalmazást és kényszerítést együttesen alkalmazva – emberek tömegeit veszi rá arra, hogy életük idejének nagy részében lélekölő munkákat végezzenek. Ám a válság talán legfenyegetőbb következményei ökológiaiak. Immár mintegy fél évszázad telt el azóta, hogy széles körben rádöbbenünk: rohamosan tesszük tönkre ökológiai létalapjainkat (McNeill 2000). Így már évtizedek óta kénytelenek vagyunk szembenézni az ökológiai válsággal, ami akár önmagában is elég ok lehetett volna arra, hogy elkezdjük alapvetően megváltoztatni kultúránk irányát. Csakhogy egyelőre inkább csupán kisebb korrekciókat sikerült elvégezni. Így még ma is a piaci-fogyasztói kultúra uralkodik, mondhatni világszerte. Jellemzően azokkal a környezeti problémákkal tudtunk mit kezdeni, amelyekre viszonylag egyszerű technológiai válaszok adódtak, az enyhítésükhöz szükséges intézkedések pedig kevés hatalmi érdeket sértettek, továbbá az uralkodó kultúrát sem kellett megkérdőjelezni ehhez – ilyen például az ózonréteg elvékonyodása vagy a nagyvárosok levegőjének ólomszennyezettsége. Ám a globális éghajlatváltozás, a fajok tömeges kihalása, a talajok degradációja vagy éppen számos szintetikus vegyület mérgező hatásai egyre súlyosabb gondot jelentenek szerte a világon. A pusztulás megállításához egy új kultúrára volna szükség: gondolkodásmódunk és társadalmi-gazdasági intézményrendszerünk gyökeres megváltoztatására. Noha egy ilyen változás korántsem esélytelen (már csak azért sem, mert szükségességét szerte a világon rengetegen fölismerték már), mind ez idáig csupán szubkulturális szinten érhető tetten.

¹ Takács-Sánta 2019 és 2020 alapján, több helyen módosítva.

Az „intézmény” szó ebben a tanulmányban nem a köznapi, hanem a szociológiai értelmében szerepel: intézmény az, ami rendszerré, rendszeressé válik (intézménysül) egy társadalomban. Vagyis a társadalmi intézmények a társadalom azon alkotóelemei, amelyek képesek reprodukálni önmagukat, és így jellemzően nemzedékeken átívelően léteznek. Megkülönböztethetünk gazdasági, politikai, jog- stb. intézményeket (Miller 2019). Az intézmények bizonyos cselekedeteket lehetővé tesznek az emberek vagy szervezetek számára, míg más cselekedeteket meggátolnak, de legalábbis megnehezítenek.

Vajon milyen társadalmi szereplők lennének képesek szikrákat adni egy új kultúra létrejöttéhez és így a Nagy Ökológiai Fordulathoz? Talán a legígéretesebb lehetőség az, ha az ökológiailag elkötelezett, de önmagukban sok változtatásra nem képes egyének összefognak egymással, és olyan *(kis)közösségeket*, alapvetően baráti társaságokat alkotnak, amelyek új intézményeket létrehozva és egy új gondolkodásmódot terjesztve kristályosodási magvai lehetnek egy új kultúrának. A társadalmi atomizáció meghaladása jelenti tehát az egyik leginkább reményteli kiutat az ökológiai válságból!

Miért tűnik reális forгатatókönyvnek a közösségek újralfelfedezése? A *Homo sapiens* mintegy 200 ezer éves történetének (Marean 2015) döntő részében az emberek kis vadászó-gyűjtögető közösségekben éltek, a mezőgazdaság bő tízezer évvel ezelőtti kialakulása után pedig egyre többen és többen faluközösségekben. Még a XIX. század elején is a világ emberi népességének 97–98 százaléka falvakban lakott, vagy pedig nomád életformát folytatott állattartóként, illetve vadászó-gyűjtögetőként (Ponting 1991) – vagyis alapvetően közösségekben létezett. A látványos társadalmi atomizáció, az „egyszemélyes csoportok” (Csányi 2002) általánossá válása csak a XIX. században induló és a XX–XXI. századra kiteljesedő tömeges urbanizáció terméke. Történelmi távlatból nézve tehát a jelenlegi, atomizált társadalmak tekinthetők egyértelműen anomáliának, s így emberi természetünktől korántsem volna idegen visszatalálnunk a közösségekhez. Sőt, döntő többségünkben ott van a határozott vágy a közösségi létre, és saját bőrünkön érezzük manapság a közösségek meglehetősen általános hiányát.

Milyen közösségekről van szó?

Ezen a ponton fontos tisztáznunk, hogy mit is értünk itt és most közösségen. Ezt a fogalmat ugyanis már csak a társadalomtudományokban is sokan sokféle értelemben használták (jó áttekintést ad Légmán 2012), és akkor a szó köznyelvi jelentéseiről még nem is beszéltünk.

Itt és most olyan közösségekről van szó, amelyekre az alábbi négy tulajdonság mindegyike igaz. Egyrészt a közösség tagjai rendszeres és gyakori személyes interakcióban állnak egymással, továbbá rendszeres időközönként azonos térben tartózkodva kommunikálnak egymással. Nem tartoznak ide tehát a tisztán virtuális közösségek. Továbbá a rendszeres és gyakori személyes interakció nagy

eséllyel csak akkor teljesülhet, ha a közösség tagjai ugyanazon a településen, de legalábbis egymáshoz nagyon közeli településeken laknak. Részben ebben az értelemben beszélünk *helyi* közösségekről. Ám a „helyi” jelző jelen esetben ennél többet is jelent: egyfajta lokalizmust, illetve lokálpatriotizmust, vagyis a hely szeretetét, kötődést a helyhez, a lokalitás előnyben részesítését a nagyobb térléptékekkel szemben.

Másrészt a közösség tagjait hasonló értékrend és világnézet kapcsolja össze, vagyis gondolkodásmódjuk *alapjaiban* hasonló. A szóban forgó közösségek tagjait rendszerint az ökológiai gondolkodásmód kapcsolja össze, és különíti el – gyakran akár egy településen belül is – a többségi társadalomtól. Ám léteznek – akár magyarországi – példák arra is, hogy mondjuk a vallási vagy a hagyományörző gondolkodásmód jelenti ezt a kapcsolatot, illetve elkülönülést (legalábbis elsődlegesen) – ugyanakkor ezek a megközelítések jó összhangban állnak az ökológiai gondolkodásmóddal, és környezetkímélő viselkedés következik belőlük (Takács-Sánta 2016a; 2017).

Harmadrészt a szóban forgó közösségek közös gyakorlati célokkal rendelkeznek, és ezeket együtt igyekeznek megvalósítani.

Negyedrésztt itt és most csak olyan csoportok nevezhetők közösségnek, amelyeknek legalább három (olykor viszont több száz) olyan felnőtt tagjuk van, akik minimum két külön rokonsági vonalat képviselnek. (Vagyis egyetlen, a mai értelemben vett család önmagában még nem jelent közösséget.)

A fentiek értelmében tehát *ökológikus helyi* közösségekről beszélünk. Ezek két nagy csoportra oszthatók: egyesek közülük komplex életmód-alternatívára törekcszenek, mások viszont csupán egyetlen ügyre fókuszálnak. Utóbbiak közé tartoznak többek között a közösségi kertekhez (Rosta 2014) vagy a szívesség-bankokhoz (Jacsó 2013) kapcsolódó, döntő részben városi közösségek. A továbbiakban csak a komplex életmód-alternatívát célzó ökoközösségekkel foglalkozunk, ám megjegyzendő, hogy ilyenek – elvileg legalábbis – az „együgyű” közösségekből is kinőhetnek.

A komplex ökológikus életmód-alternatívát megvalósító helyi közösségek egy saját tipológia értelmében három fő csoportba sorolhatók (Takács-Sánta 2016a; 2017). Az egyik csoport az ökofalvak közösségei. Az *ökofalvak* különálló települések vagy településrészek, amelyek egy ökológikus életmódot folytató közösség lakóhelyéül szolgálnak.²

A második csoport a *co-housing* közösségeké. A co-housing olyan lakóhelyet jelent, ahol emberek önszántukból alkotnak lakóközösséget, részt vesznek a házuk tervezésében, és maguk szervezik a közösségük életét. Az általuk meghatározott mértékben közös tereket hoznak létre, továbbá feladatokat, tevékenységeket osztanak meg egymás között (Takács-Sánta et al. 2017: 10. fejezet). A co-housingok döntően városokban találhatók, de léteznek közöttük vidékiek is. Noha csak kisebb részüket hozták létre ökológikus szándékkal, általánosságban érvé-

² Az ökofalvokról főleg hazai, de némiképp nemzetközi vonatkozásban is sok szempontú áttekintést ad Farkas 2017.

nyes, hogy a közösségi életformából következően lakóik környezetterhelése kisebb, mint az őket körülvevő többségi társadalomé (Meltzer 2005).

Végül, de nem utolsósorban pedig ott vannak még a „szétszórt” ökoközösségek is. Ellentétben az előző két kategóriával, itt a közösség tagjai nem egymás szomszédságában, hanem egy településen (vagy több közeli településen) szétszórva élnek – a teljes lakosságszámhoz viszonyítva kisebbségben. Városokban és vidéki településeken egyaránt léteznek ilyen közösségek.

A tagok közötti kapcsolatok szorossága jelentősen eltérhet az ökológikus helyi közösségekben. A „szétszórt” közösségek tagjai között a nagyobb fizikai távolság miatt már eleve jellemzően lazább a kapcsolat, mint az ökofalvak vagy a co-housingok közösségei esetében. Ez azt is jelenti, hogy egy atomizált társadalomból kiindulva – vagyis amikor az emberek nem igazán szocializálódnak a közösségi létre – egy „szétszórt” közösséget könnyebb létrehozni és működtetni, mint a másik két típust. Ha ehhez hozzávesszük azt is, hogy a „szétszórt” közösségek létrehozásakor nem feltétlenül szükséges plusztőke földvásárláshoz vagy építkezéshez, illetve nem szükségszerűen kell elköltöznie bárkinek is, könnyen belátható, hogy ilyen típusú közösségekben potenciálisan lényegesen több ember vehet részt, mint ahányan ökofalvakhoz vagy co-housingokhoz reálisan csatlakoznának.

Mit tehetnek az ökológikus helyi közösségek?

E közösségek céljait három szinten igyekezhetnek megvalósítani. Egyrészt a *közösség* szintjén. Számos ökológikus közösségi életmód-alternatíva létezik, ilyen például a használati tárgyak (például autó, szerszámok, könyvek) megosztása a tagok között, vagy akár a közös mezőgazdálkodás.

Másrészt ott az *egyén*, illetve a *háztartások* szintje. A közösség tagjai segíthetik egymást egyéni életük, illetve háztartásuk környezetkímélőbbé tételében. Például információkat, tapasztalatokat cserélhetnek környezetkímélő megoldásokról, vagy környezetkímélő viselkedési normákat tartathatnak be egymással. E normák megszilárdulása közösségben, egymást segítve könnyebb, mint egyénileg.

Harmadrészt pedig a *település* szintjén is lehetőség nyílik a cselekvésre. A közösség politikai aktivitást is folytathat (a szó klasszikus, tehát elsősorban nem pártpolitikai értelmében): igyekezhet részt venni a település (esetleg településrész vagy járás) közügyeiről folytatott párbeszédben, vitában és döntéshozatalban. Ennek folyamán megkísérélheti környezetkímélőbbé tenni a helyi önkormányzat(ok), illetve a helyben működő cégek tevékenységét (utóbbit akár abban az értelemben is, hogy maga a közösség indít vállalkozást³), továbbá formálni a helyi emberek gondolkodásmódját és viselkedését.⁴

³ <http://kozossegyvallalkozas.hu>

⁴ Arról, hogy a helyi ökoközösségek miként tehetik a demokráciát helyibbé és részvételibbé, lásd Takács-Sánta 2017: 6. fejezet.

E három szint közül az első és a harmadik különösen fontos abból a szempontból, hogy a helyi ökoközösség új intézmények kialakulását segítheti így elő, vagyis egy új társadalmi-gazdasági berendezkedés építőköveinek kifaragásában játszhat kulcsszerepet. Ezáltal aránytalanul nagy hatást tud elérni a közösség: az új intézményeket ugyanis jó eséllyel olyan emberek is használni fogják, akik nem különösebben környezettudatosak, ám így viselkedésük végeredményben mégiscsak környezetkímélő lesz. (Például egy helyi termelői piacra egyáltalán nem csak környezettudatos indíttatásból járhat az ember vásárolni.)

Érdemes megjegyezni azt is, hogy az újonnan kialakuló közösségek nem csak az ökológiai fenntarthatóság szempontjából volnának hasznosak, hiszen a depressziótól kezdve a hajléktalanságig számos egyéni és társadalmi probléma vezethető vissza legalább részben a társadalom atomizáltságára. Vagyis az új közösségek kialakulása nemcsak a környezetterhelés csökkenését (illetve a környezeti változásokhoz történő alkalmazkodást) segítené elő, hanem számos egyéb haszonnal is járna. A környezeti problémák enyhítése kapcsán létrejött közösségi intézmények segíthetik más társadalmi problémák megoldását is, amelyek szintúgy együttműködést igényelnek, továbbá szintúgy az önzés korláiban tartásáról, illetve a közjó elősegítéséről szólnak.

Egy-egy helyi ökoközösség hatósugara nyilván kicsi. De gondoljuk egy pillanatra magunk elé Magyarországot térképét, és képzeljük el, hogy sok száz településen működik ilyen közösség. Mindez már önmagában óriási erő volna. Sok ilyen helyi közösség decentralizált, országos hálózatba tömörülve pedig már országos szinten is komoly befolyásoló erőt jelenthet.

A Kisközösségi Program

A közösségek újrafelfedezésének fontosságával kapcsolatos fenti gondolatok csírái még 2008 elején fogalmazódtak meg bennem. Olyan szinten lelkesítettek, hogy csapatot szerveztem egy ilyesféle társadalmi változás elindítására, és még abban az évben megkezdtük tevékenységünket. Kezdeményezésünket később Kisközösségi Programnak kereszteltük el.⁵

Fő célunkként azt tűztük ki, hogy minél több ökológikus helyi közösség létrejöttét és működését segítsük elő szerte a Kárpát-medencében – méghozzá mindenféle méretű településen, az aprófalvaktól a nagyvárosokig. Már kezdettől fogva kutatási és akcióprogramként határoztuk meg magunkat, jelezve azt a kettősséget, hogy miközben a szó hagyományosabb értelmében vett kutatásokat is végzünk, egyúttal egy társadalmi változást is igyekszünk előmozdítani.

Dacára az ambiciózus céloknak, a Kisközösségi Program első csaknem kilenc évében igencsak befelé forduló módon működött, tevékenységünkől vajmi keveset mutattunk kifelé. Az volt a célunk ugyanis, hogy a program szilárd elméleti alapokon, továbbá kiterjedt terepi ismereteken nyugodjon, és eleinte úgy

⁵ Lásd www.kiskozossegek.hu

érettük, hogy ehhez az alapozáshoz sokat kell még tanulnunk, tájékozódunk. A befelé forduló időszak ezenkívül azért sem lehetett volna sokkal rövidebb, mert a programon – néhány kőszai, időszakos kivételt leszámítva – önkéntes munkatársak dolgoztak csak (és ez ma sincs nagyon másként).

A stabil alapok megteremtéséhez két főcsapáson indultunk el. Egyrészt terepmunkába kezdünk, ami mintegy három évig kizárólag föltérképező országjárásból állt: igyekeztünk megismerni minél több és minél többféle ökológikus helyi kezdeményezést Magyarországon – elsősorban közösségi kezdeményezéseket. Mindegyiküknél több mélyinterjút készítettünk, leginkább a kezdeményezések vezetőivel.⁶ Az interjúzást olykor résztvevő megfigyeléssel is kiegészítettük. 2012-ben felkérést kaptunk, hogy vegyünk részt a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács egy joggyakorlat-gyűjteményének elkészítésében. Végül 14 olyan esettanulmány került ebbe a publikációba (Kajner et al. 2013), amely programunk országjáró terepkutatásainak eredményein alapszik. Ezt az országjárást mindmáig folytatjuk, bár az utóbbi években már csak kisebb intenzitással, miután egyre kevesebb olyan kezdeményezésről szerzünk tudomást, aminek számunkra újdonságértéke van, amihez hasonlót még ne kutattunk volna. 2023 elejéig összesen nagyjából 75 helyi ökokezdeményezést vizsgáltunk meg, a számunkra legérdekesebbekhez pedig kétszer-háromszor is ellátogattunk.

Terepmunkánk 2012-től új irányba bővült. Két, egymással szomszédos Pest megyei községben, Nagybörzsönyben (2012-től) és Kőspallagon (2014-től) vágunk bele az első ilyen kutatásokba. Míg előbbi településen végül nem jött létre ökológikus közösség (bár például egy később kérészéletűnek bizonyult termelői piac elindításában segédkeztünk a helyieknek), utóbbiban 2016-ban igen: ez volt az első olyan közösség, amely döntően a mi inspirációnk nyomán alakult.⁷

A Kisközösségi Program első szűk kilenc évének másik fő csapásiránya a könyvírás és a hozzá kapcsolódó szakirodalom-feldolgozás volt. Igen ambiciózus célt tűztünk magunk elé: egy olyan kézikönyv és hozzá tartozó honlap elkészítését, amely életünk számos területén tartalmazza egyrészt a mai magyarországi helyzet kritikai áttekintését, másrészt rengeteg közösségi cselekvési alternatívát. A Kiütikönyv munkacímű kötet egy fejezetét viszonylag rövid idő után publikáltuk előzetesen, elektronikus formában (Takács-Sánta et al. 2012), ám ahogy teltek az évek, kiderült, hogy erőfeszítéseink ellenére egy ilyen nagyszabású könyvterv önkéntes munkában aligha lesz megvalósítható értelmes határidőn belül.

Időközben ugyanakkor egy kiadói följajnlás nyomán lehetőségünk adódott arra, hogy hamar megjelentessünk egy másik könyvet. Ezt a lehetőséget meg is ragadtuk, és úgy döntöttünk, hogy a Kiütikönyvbe szánt, döntően a saját terepmunkáinkon alapuló, joggyakorlatokat bemutató esettanulmányokat gyűjtünk össze egy kisebb csokorral. Ezzel párhuzamosan egy olyan könyv megírását

⁶ Ezt a terepmunkánkat az első két évben – egészen az ombudsman jogosítványainak és költségvetésének alapos megcsorbításáig – támogatta a Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának Hivatala is.

⁷ A nagybörzsönyi és a kőspallagi akciókutatásunk első éveinek áttekintését lásd Takács-Sánta 2017: 8. fejezet.

vállaltam, amely a Kisközösségi Program elméleti alapjait, továbbá közösségkutató terepmunkáinak eredményeit mutatja be.

Mindkét kötet 2017-ben jelent meg (Takács-Sánta 2017; Takács-Sánta et al. 2017), és ezzel elindult a Kisközösségi Program történetének második, már sokkal inkább kifelé is forduló szakasza. Ekkor éreztük úgy ugyanis, hogy most már letettünk valamit az asztalra, annyit, amennyi indulásnak megteszi – és nem is csak a két könyvet, hiszen már egy ökoközösség is alakult az inspirációnk nyomán, sőt akkorra már egy-két további is támogatunk. Nyíltan elkezdtek hirdetni, hogy szívesen segítünk mindenkinek, aki egy helyi ökoközösség részévé szeretne válni.⁸ 2018 tavaszára már négy-öt ilyen közösséggel működünk együtt, és ekkor gondoltuk azt, hogy eljött az idő: érdemes volna összekapcsolnunk ezeket a kezdeményezéseket, és így elkezdni szőni a fentebb említett reménybeli nagy, országos hálózatot.

Az Új Koma Háló

Ennek érdekében 2018. augusztus 22-ére összehívtuk e kezdeményezések meghatározó embereit. Egy kiváló hangulatú és termékeny megbeszélés fő eredményeként a nap végére megalakítottuk a részt vevő kezdeményezések hálózatát, amelyet Új Koma Hálónak kereszteltünk el.

A komaság olyan intézmény volt a Kárpát-medence hagyományos paraszti közösségeiben, amely a rokoni kapcsolatokon túlmutatva erősítette a közösség koherenciáját. A helyi ökoközösségek tagjai is gyakorlatilag komák, illetve az egyes közösségek között is kialakulhat kvázi komasági viszony. Az „Új” jelzővel azt akarjuk érzékeltetni, hogy szó sincs múltba révedésről, a hagyományos intézmény föllevenítését a mai helyzethez adaptálva tartjuk célszerűnek.

A cél egyrészt az, hogy a hálózat révén maguk a kezdeményezések is képesek legyenek segíteni egymást, illetve folyamatosan érezzék, hogy koránt sincsenek egyedül az országban. Másrészt cél az is, hogy mi, a Kisközösségi Program munkatársai hatékonyan tudjuk támogatni őket tudásunkkal, tapasztalatainkkal vagy akár csak néhány lelkesítő szóval. Elhatároztuk azt is, hogy fél évente fogunk személyesen találkozni, a közbülső időben pedig levelezőlistán (illetve alkalmanként egy-egy kezdeményezés képviselőivel külön folytatott személyes konzultációk révén) tartjuk a kapcsolatot.

⁸ Ezen túl is az elmúlt pár évben a korábbinál jóval több nyilvános eseményen, rádióműsorban, podcastban, továbbá nyomtatott interjúban és cikkben népszerűsítettük (különösen jómagam) a Kisközösségi Program fő gondolatait – nemegyszer a főáramú médiában is. Ezek a megjelenések visszakereshetők a www.kiskozossegek.hu oldal Hírek rovatában. Mindezekon kívül 2021 nyarán saját csatornáinkon egy kiáltványt is közzétettünk a helyi ökoközösségekért, amely igen sok emberhez eljutott.

Az Új Koma Háló megalakulása legalább annyira tudható be a megváltozott társadalmi kontextusnak, mint a Kisközösségi Program keretein belül zajló szisztematikus tevékenységünknek. 2018-ban eléggé váratlanul itthon is felpörgött az ökológiai válsággal kapcsolatos diskurzus a közbeszédben. Az azóta eltelt csaknem öt évben ha hullámmódon is, de folyamatosan viszonylag erőteljesen napirenden is maradt, és ez a Kisközösségi Programnak – a lehetőségekhez képest – aktív kommunikációjával együtt ahhoz vezetett, hogy újabb és újabb közösségek (illetve közösségkezdemények) csatlakoztak az Új Koma Háléhoz. A Háló 2021 vége óta működő hírlevele szintén részben a bővülést igyekszik elősegíteni.

A Háló tagjai

Az Új Koma Hálóba mindenekelőtt olyan közösségek csatlakozását várjuk, amelyek nem csupán egyetlen ügyre fókuszálnak, hanem komplex, ökológikus életmód-alternatíva megvalósítására törekcszenek – lehetőleg mindhárom fent említett szinten cselekedve.

Ezen túl viszont szemet gyönyörködtető sokféleség jellemzi az Új Koma Háló tagjait. Például szétszórt és ökofalusi közösségek egyaránt találhatók közöttük, bár egyértelműen előbbiek dominálnak. Ugyanígy vidéki és városi kezdeményezések egyaránt tagjai a hálózatnak – méghozzá nagyjából egyenlő arányban. Bár a 2010-es évek második felétől indult kezdeményezések vannak többségben az Új Koma Hálóban, egy-két régebb óta létező közösség is csatlakozott már. Az ő tapasztalataik mindenképp sokat segíthetnek mindazoknak, akik még csak nemrég indultak el az úton. Ugyanakkor országjáró, térképező kutatásaink alapján tudjuk azt is, hogy aligha létezik sok olyan, még a 2010-es évek közepe előtt indult helyi ökoközösség, amely beleillene az Új Koma Hálóba. Végül a sokféleség vallási értelemben is megmutatkozik. Noha az Új Koma kezdeményezések döntő többsége nem vallási alapon szerveződik, a tagok között akad egy öku-menikus (de főként katolikus) keresztény és két Krisna-tudatú közösség is.⁹

Az Új Koma Háló közösségeinek döntő többségét az jellemzi, hogy adott egy mag, a közösség vezetői (jellemzően egyébként nők), vagyis egy-két-három erőteljesen elkötelezett ember, akik túlzás nélkül a prófétai szerepet vállalják, és igyekeznek társakat toborozni maguk köré. Ez ügyben gyakran támadnak nehézségeik, sokszor nem egyszerű további igazán aktív embereket találniuk. A Háléhoz ugyanakkor nemcsak már működő közösségek csatlakozhatnak, hanem olyan elkötelezett egyének is, akiknek erőteljes szándékuk egy közösség létrehozása, és ezen már dolgoznak is. Őket külön figyelemmel igyekszünk segíteni, ugyanis a tapasztalatunk az, hogy a legtöbb ökoközösség-kezdeményezés embrionális korban hal el. Ezt az elhalálozási arányt csökkentendő indí-

⁹ A vallás szerepéről a helyi ökoközösségek működésében lásd Takács-Sánta 2017: 7. fejezet.

tottuk el 2022-ben az Új Koma Hálón belül a Csíráztató programot, amelynek keretében az induló közösségi kezdeményezéseket igyekszünk segíteni.

Már korábbi közösségkutatásaink (Takács-Sánta 2016a; 2017: 7. fejezet) is azt mutatták, hogy az ökológikus helyi közösségeket rendszerint olyan diplomás emberek kezdeményezik, akik – a vidéki közösségek esetében – rendszerint „gyűttmentek” is. Magyarországon ilyen emberek főként Budapest környékén, az agglomerációban laknak. Ennek megfelelően az Új Koma Háló jelenlegi közösségeinek bő fele innen kerül ki. Ugyanakkor az ország legszegényebb régiói egyelőre nem képviseltetik magukat az Új Koma Hálóban, és nincs is igazán tudomásunk komplex ökológikus életmód-alternatívára törekvő közösségekről ezekben a térségekben. Ennek a földrajzi egyenlőtlenségnek az elsimítására akkor lesz igazán remény, ha majd több kezdeményező típusú értelmiségi fog tudni elszakadni a (fő)várostól.

Egy új világ alapjai?

Az Új Koma Hálóban részt vevő közösségek/közösségkezdemények száma négy és fél év alatt nagyjából meghétszereződött, és egy nagyságrenddel nőtt. Ez a növekedési ütem természetesen korántsem garantált a későbbiekben, ám ha változatlan marad, néhány éven belül már több száz, egymással együttműködő helyi ökoközösség fog létezni az országban. Ez már az a nagyságrend, amikor ezek a közösségek az országot átformáló erővé kezdenek válni. Mindehhez persze az is szükséges, hogy e közösségek ne pusztán létezzenek, hanem számottevő, a településekre és a háztartásokra nagy hatást gyakorló szereplők legyenek. Minderre megvan az esély, ám még csak az út elején járunk. Az Új Koma Háló közösségei néhány kisebb építőkockát már kifaragtak az új világhoz: vannak, akik bevásárlóközösséget működtetnek; mások elérték, hogy az önkormányzat rendeletileg tiltsa be az avarégetést a településen, és sokakat megismertettek a komposztálással; megint mások különféle közösségi eseményeknek otthont adó teret hoztak létre.

Mi a Kisközösségi Programmal továbbra is azon igyekszünk, hogy minél több helyi ökoközösség alakuljon és működjön minél hatásosabban szerte a Kárpát-medencében – miközben akciókutatásról lévén szó, kutatóként is tovább vizsgáljuk ezt a folyamatot. 2019 elején indítottuk útjára a *Kiutak.hu* portált. Elsősorban olyan embereknek szánjuk, akik vagy máris tagjai egy helyi ökoközösségnek, vagy eltökélten szeretnének azzá válni. Olyan olvasni- és néznivalókat ajánlunk ezen az oldalon életünk számos különböző területéhez kapcsolódóan, amelyek segíthetnek egy komplex ökológikus életmód-alternatíva kialakításában. 2020 tavaszától folyamatosan többtucatnyi konkrét, közösségi cselekvési tippel bővítjük a portált. Részben ezekből a cselekvési tippekből áll majd össze a Kiútikönyv, amely az eredetnél kevésbé ambiciózus fókusszal remélhetőleg hamarosan napvilágot lát.

1. kép. Új Koma Háló találkozó, Nyim, 2022. Fotó: Ruprech Judit

A próféták kora

Mindannyiunk érdeke, hogy minél zökkenőmentesebben lépjünk át a piaci-fogyasztói kultúrából egy új, ökológikus kultúrába (Takács-Sánta 2016b). Jelenleg egy átmeneti korban élünk, és egy átmeneti kor mindig a próféták kora. A történelmi helyzet szüli a prófétákat. Akiben a válság fölébreszti a felelősséget, az kénytelen prófétává válni, más választása egyszerűen nincs (Fromm 1986). Nem szabad ugyanakkor túlmisztifikálnunk a prófétákat. Nem egyedül kell megváltoztatniuk a világot, legtöbbjüknek elég a saját környezetére, nagyjából a saját településére koncentrálnia. Ebben a szűkebb környezetben kell lépten-nyomon olyan értékeket terjeszteniük, mint az ökológiai fenntarthatóság, a mértékletes boldogulás, a hely szeretete, a közösségek fontossága, a szolidaritás vagy éppen a civil kurázsizs. Ezeknek az értékeknek és egy új, ökológiai világnézetnek a szellemében pedig másokkal összefogva kell megkísérelniük kiépíteni egy új, a mainál ökológikusabb és igazságosabb társadalmi-gazdasági berendezkedést.

Ajánlott olvasmányok

Farkas Judit 2017. *Leválni a köldökszínóról. Ökofalvak Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan.

A hazai ökofalvak kiváló ismerőjének, a Pécsi Tudományegyetem oktatójának tanulmányait tartalmazó gyűjteményes kötet. A szerző egyebek mellett a közösség, a hit vagy éppen a táplálkozás szempontjából vizsgál több magyarországi ökofalvat is.

Takács-Sánta András 2017. *A közlegelők komédiája. A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*. Budapest, L'Harmattan.

A kötet egyrészt elméletileg bizonyítja, hogy miért kulcsfontosságúak a közösségek az ökológiailag fenntartható társadalmak kialakításában. Másrészt tartalmazza a Kisközösségi Program keretein belül folyó, helyi ökoközösségek megismerésére, illetve létrehozására irányuló kutatások első csaknem egy évtizedének fő tanulságait.

Takács-Sánta András et al. 2017. *Építőkövek egy új világhoz*, Budapest, Andron Könyv Kft. – Kisközösségi Program.

Alulról szerveződő, helyi ökokezdeményezések jogyakorlat-gyűjteménye. Életünk számos területéről hoz példákat az élelemtől a természetvédelmen át a közügyek intézéséig. Döntően a szerzők saját terepmunkáin alapszik.

Felhasznált irodalom

Csányi Vilmos 2002. Az egyszemélyes csoportok és a globalizáció. *Magyar Tudomány*, 109/6: 762–774.

Farkas Judit 2017. *Leválni a köldökszínóról. Ökofalvak Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan.

Fromm, Erich 1986. Propheten und Priester. In uő: *Über den Ungehorsam und andere Essays*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 39–42.

Jacsó Enikő 2013. *Szívésségbankok*. www.humusz.hu/sites/default/files/Dokumentumok/kozossegek/szivessegbank_kiskozossegi_program.pdf

Kajner Péter – Lányi András – Takács-Sánta András et al. 2013. *A fenntarthatóság felé való átmenet jó példái Magyarországon*. www.nfft.hu/documents/1238941/1240165/NFFT_mt_18_Fenntarthatosagi_jo_peldak_2013.pdf

Légmán Anna 2012. Közösségképek. In Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, 357–368.

Marean, Curtis W. 2015. An evolutionary anthropological perspective on modern human origins. *Annual Review of Anthropology*, 44: 533–556.

McNeill, John R. 2000. *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century*, New York, W.W. Norton and Company. (Magyarul: *Valami új a nap alatt – A huszadik század környezettörténete*. Budapest, Ursus Libris, 2011).

Meltzer, Graham 2005. *Sustainable Community – Learning from the Cohousing Model*. Victoria, Trafford Publishing.

Miller, Seumas 2019. Social institutions. In Edward N. Zalta (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2019 edition)*. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/social-institutions> (letöltve: 2023.01.07.).

- Ponting, Clive 1991. *A Green History of the World. The Environment and the Collapse of Great Civilizations*. New York, Penguin Books.
- Rosta Gábor 2014. *Közösségi kertek. Szomszédsági közösségek, városi mezőgazdaság*. Budapest, Városi Kertek Egyesület.
- Takács-Sánta András 2016a. Egy új világ építése egészen alulról? Komplex ökológikus életmód-alternatívát megvalósító helyi közösségek a vidéki Magyarországon. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 6/4: 73–99.
- Takács-Sánta András 2016b. Mit szólnak ahhoz, hogy süllyed a hajónk? Négyféle hozzáállás kultúránk válságához. In Horváth Balázs (szerk.): *Ökológiai lábnyom és fenntarthatatlanság*. Budapest, L'Harmattan, 239–244.
- Takács-Sánta András 2019. Kisközösségek békés ökoforradalma. *Ellensúly*, 2/2: 87–95.
- Takács-Sánta András 2020. Proféták és helyi ökoközösségek. A Kisközösségi Program és az Új Koma Háló. *Máltai Tanulmányok*, 2/1: 127–142.
- Takács-Sánta András 2017. *A közlegelők komédiája – A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*. Budapest, L'Harmattan.
- Takács-Sánta András et al. 2012. *Mit tehetnek helyi (kis)közösségek a biológiai sokféleség megőrzése és a zöldterületek védelme érdekében?* www.kiskozossegek.hu/upload/file/kiutikonyv2.pdf
- Takács-Sánta András et al. 2017. *Építőkövek egy új világhoz*. Budapest, Andron Könyv Kft. – Kisközösségi Program.

A könyv szerzői

Farkas Judit

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

Balogh Pál Géza

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

Balogh Róbert

Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közép-Európa Kutatóintézet

Glied Viktor

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék

Kaszás Luca

ELTE TÁTK, kulturális antropológia mesterszak hallgatója

Kiss Rebeka

Etnográfus
Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, kertészmérnök alapszakos hallgató

Kocsis Tamás

Budapesti Corvinus Egyetem
Fenntartható Fejlődés Intézet
Fenntarthatósági Menedzsment és Környezetgazdaságtan Tanszék

Máté Gábor

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

Mendly Dorottya

Budapesti Corvinus Egyetem
Globális Tanulmányok Intézet

Mihály Melinda

Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat
Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Regionális Kutatások Intézete

Nagy Gyula

Szegedi Tudományegyetem
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

Nyers Szilvia

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program doktorandusza

Pánovics Attila

Pécsi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Nemzetközi- és Európaijogi Tanszék

Pirisi Gábor

Pécsi Tudományegyetem
Természettudományi Kar Földrajzi és Földtudományi Intézet
Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

Takács-Sánta András

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar

Varga Anna

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

Köszönöm Zombory Andreának a könyv munkálatai során nyújtott nélkülözhetetlen segítségét.

